

॥७१॥ भव्य प्रारंभः ॥

नि. ४.
३

श्रीगणेशायनमः॥ आदितः पाणिनीयं तु शिक्षा ज्योतिस्तत्तच्छ्रुतं॥ पंचाध्यायीनिघण्टोश्च निरुक्तमुपरि लि-
तं। प्रणम्य तत्स्वस्थामिरुद्रायामिततेजसे॥ समेदिशतु सुप्रीतो वाग्धियोः शिष्टसंमतिं। समाम्नायः समाम्ना-
तः सव्याख्यातव्यः। अथ किमर्थं वेदे वेदांगानि। सर्वकामप्राप्त्यादिर्मोक्षांतः पुरुषार्थो वक्तव्य इति वेदः प्रवृत्तः।
तत्परिज्ञानाय वेदांगानि प्रवृत्तानि। तानि पुनरमुनिप्रतिनियतार्थविषयवत्यवेदमास्कंदंति। तद्यथा॥ शिक्षा
तावत् आत्मा बुद्ध्या समर्थः। र्थानित्येवमादिना क्रमेण स्वरव्यंजनाभिव्यक्तिलक्षणपूर्वाह्णमध्यंदिनापराह्णेषु
यथाध्येयं। अधीतस्य च स्वरसौष्टवाद्युक्तस्य यत्तु कर्मणि प्रयोग इत्येवमाद्यर्थजातं निरुवाच। तथा अधीतः प्रयु-
ज्यमानश्चापूर्वांगभावाय नान्यथेत्येवमर्थवत्ता शिक्षायाः। एवं ह्याह। मंत्रो हीनस्वरतोऽपराधादिति। वेदाध्यय-
नानुषंगतश्चेति हासपुराणोद्गात्राणां लौकिकानां ग्रंथविस्तररचनानां। अतएवाध्ययनपरिज्ञानं। शिक्षा
धिगताध्ययनविधेर्वेदस्याक्षरकोशापादव्यवस्थालक्षणपरिज्ञानेच्छंदो विचित्रादियते। इयताक्षरकोशोने
यद्विः पादैर्गायत्री। इयद्विः त्रिष्टुप्ति। त्रिष्टुप्तिविज्ञातच्छंदसाप्रयुज्यमानो मंत्रः कर्मण्यार्धकस्यात्। एवं ह्याह।
यो ह्यविदितोऽर्षेयच्छंदो देवतब्राह्मणेन मंत्रेण यज्यति वाध्यापयति वा स्थाणुं वर्धति गर्तं वा पद्यते प्रवामी

यते पापीयान्भवति यातयामान्यस्य छंदोऽसि भवतीति। अतोऽनुषंगतो वक्रादिलक्षणपरिज्ञानं लोके न लोकि
कमिति ह्याह। सम्यगधीतपरिज्ञातच्छंदोऽमुष्मिन्कर्मणि विनियोग इति कल्प आदियते। तद्यथा। इषेत्वेति छिन-
त्ति। उर्जेत्वेत्यनुमाष्टीति। न हि कल्याणमिहः प्रयोगाच्चिज्ञानीयादिति। श्रुतिचिदितकर्मो गभस्तकालपरिज्ञाना-
यज्योतिषं। अनुषंगतश्चातोऽपि प्राणिनां शुभाऽशुभकर्मफलविषयककालपरिज्ञानं। व्याकरणादिभक्त्यादिपरिज्ञानं।
एवं ह्याह। प्रयाजः सविभक्तिकाः कर्तव्याः। तथा चोहं दर्शयति। संख्यादयो नावैवर्धत इति। न च व्याकरणानभिज्ञो
विभक्तिभिर्ज्ञानीयादहितुं वामंत्रात्। ततपश्चानुषंगतो लोके लोकि कलक्षणपरिज्ञानमेवं छंदस्येवं भाषायां मे-
ति प्रविभागो नांतरीयकोऽनंतरेण व्यवस्थितः। अत उक्ताध्ययनविधेरुक्तच्छंदः प्रविभागस्याक्तविनियोऽस्योप-
लक्षितकर्मो गभस्तकालस्योपदर्शितलक्षणस्यैतैरौर्वेदस्यार्थपरिज्ञानविषये निरुक्तं न मेदमंगमारभ्यते। अधा-
नं चेदमितरेभ्यो गेभ्यः सर्वशास्त्रेभ्यश्चार्थपरिज्ञानाभिनिविशत। अर्थो हि प्रधानं। तदुणः शब्दः। स चितरेषु व्या-
करणादिषु चिंत्यते। कल्पे खल्वपि विनियोगश्चिंत्यते। स च पुनरर्थो मिधानवशेन मंत्राणां योयमर्थप्रमिधाने
न संस्कर्तुं समर्थो मंत्रः स तत्र विनियुज्यते। तदुक्तं। अर्थमिधानसंयोगा मंत्रेषु शेषभावस्यादिति। न च निरुक्तादृते
न्यदंगमन्यद्वा वाह्यं शास्त्रमस्ति। तात्पर्येण यदशेषं न शब्दानि ज्ञेयात्। यदपि च कचित्कचिदन्यशास्त्रे शब्दनिर्वचनं।

अतएवतरित्युपलक्ष्यं। यथाशब्दलक्षणयापरिज्ञानं सर्वशास्त्रेषु व्याकरणात्। एवंशब्दार्थनिर्वचनपरिज्ञानं निरुक्तात्। वस्तुमात्रमेव हि रतरेषु शास्त्रेषु स्वाभिमतबुद्धिविषयमेव किंचिच्चिंत्यते। ब्राह्मणमपि चाविध्यर्थवाद रूपमशेषं मंत्रार्थशेषभूतमेव। मंत्रब्राह्मणार्थपरिज्ञानबद्धश्चाध्यात्मा। यिदेवाधिभूतपरिज्ञानद्वारेण धर्मार्थकाममोक्षाख्येऽखिलपुरुषार्थः। नचनिरुक्तो मंत्रार्थो व्याख्यातव्य इति। तस्मादर्थपरिज्ञानाभिनिवेशादि एव प्रधानमित्युपपन्नं। अथास्येवमखिलपुरुषार्थोपकारवृत्तिसमर्थस्य संग्रहः। तद्यथा। नामाख्यातोपसर्गे निपातलक्षणं। भावविकारलक्षणं। नामान्याख्यातजानि न सर्वाणि च यथोपन्यस्य पक्षप्रतिपक्षतो विचार्य बधारणं। सर्वाण्याख्यातजानि कानिचिदेव नैकधा तु जान्यपीति मंत्राणामर्थवत्त्वानर्थवत्त्वे विचार्य शास्त्रारंभप्रयोजनद्वारेणार्थवत्तावधारणं। पदविभागपरिज्ञानप्रतिज्ञातदवबोधाविलंबित्वमदर्शनाय। आदिमध्यांतानेकदेवतेलिंगसंकटेषु मंत्रेषु। याज्ञिकापरिज्ञानद्वारेण देवतापरिज्ञानप्रतिज्ञा। अर्थतत्प्रशंसा। अनर्थावधारणं। वेदवेदांगव्यूहः। सप्रयोजननिघंटुसमागम्यादिविस्मरणप्रकरणत्रयविभागेनानेघंटुकप्रधानदेवताभिधानप्रविभागलक्षणं। निर्वचनलक्षणद्वारेण शब्दवृत्तिविषयोपदेशोर्थप्राधान्यात्। लोपोपधा विकारवर्णलोपविपर्ययोपदेशेन सामर्थ्यापप्रदर्शनायादिमध्यांतलोपोपधाविकारवर्णलोपद्वयवर्णलोपाद्यंतवि

पर्ययाद्यंतवर्णव्यापत्तिवर्णोपजनोदाहरणचिंता। अंतस्त्वंतर्धोतुनिमित्तेन संप्रसार्यसंप्रसार्योभयप्रकृतिधा तु निर्वचनोपदेशः। भाषिकप्रत्योवृत्तिभ्यो नैगमशब्दार्थप्रसिद्धिः। नैगमप्रत्योवृत्तिभ्यो भाषिकशब्दार्थप्रसिद्धिः। देशव्यवस्थया शब्दरूढिउपदेशः। तद्धितसमासनामनिर्वचनलक्षणं। शिष्यलक्षणं। विशेषणव्याख्यातत्वपर्योय भेदसंख्यासंदिग्धोदाहरणनिर्वचनव्यवस्थानामाख्यातोपसर्गे निपातानां विभागेनानेघंटुकप्रकरणानुक्रमणं अनेकार्थानवगतसंस्कारानुक्रमणं परोक्षकृतप्रत्यक्षकृताध्यात्मिकमंत्रलक्षणं। स्तुत्याशीः शपथाभिशापचिख्या सापरिदेवनानिंशप्रशंसादिभिर्मंत्राभिव्यक्तिहेतुपदेशो निदानपरिज्ञानख्यापनायादिष्टदेवतोपपरीक्षणायाध्या मोपदेशप्रकृतिभ्रमत्वं। इतरेतरजन्मत्वं स्थानत्रयभेदः। तिसृणामेकैकस्या माहाभाग्यकृतो नैकनामधेयप्रति लंभः। एथगभिधानंतत्त्वसंबंधाद्वा। देवत्वानामाकारचिंतनं। भक्तिसाहचर्यसंस्तवकर्मस्तुतभाक्तहविर्भाक्त व्यंजनभाक्तानि। एथिअंतरिक्षद्युस्थानदेवतानाभिधेयाभिधानव्युत्पत्तिप्राधान्यस्तुत्युदाहरणं। तन्निर्वचनविचारोपपत्यवधारणानुक्रमेण व्याख्याय देवतप्रकरणनिर्णयो विद्यापारप्राप्त्युपायोपदेशो मंत्रार्थनिर्वचनद्वारेण देवताभिधाननिर्वचनफलं देवताताड्याव्यमित्येष समासतो निरुक्तशब्दाश्चित्ताविषयः। तस्येष गवा

नि. वृ.
३

द्योदेवपत्न्यंतापंचाध्यायीसूत्रसंग्रहः। साचपुनरियंसाक्षात्कृतधर्मभ्योमहर्षिभ्यउपदेशेनमंत्रार्थमुपश्रुत्यश्रुतर्षि
भिरवरनाक्तिदौर्बल्यमेवेक्ष्यतदनुजिघृक्षयावाक्यार्थसामर्थ्यादभिधेयानुनीयोनीयमंत्रार्थावबोधायछंदो
भ्यःसमाहृत्यसमाहृत्यसमाप्नातः। सैषाछंदोवयवभूताछंदोधर्मिण्येव। यथायथापत्रस्ताहिगैर्गोधर्मो। इ
यंचतस्याद्वादशाध्यायीभाष्यविस्तरस्तस्याद्दमदिवाक्य। समाप्नायः समाप्नातइति। गवादिदेवपत्न्यंतः शब्दस
मुदायः समाप्नायउच्यते। समाऽः पूर्वस्यस्मातिरभ्यासार्थस्यकर्मणि कारके समाप्नायः। समभ्यस्यते मर्यादयाऽयमि
तिसमाप्नायः। सचऋषिभिर्मंत्रार्थपरिज्ञानायोदाहरणभूतः पंचाध्यायीशास्त्रसंग्रहभावेन एकस्मिन्नाम्नायेयं
थीकृतइत्यर्थमतस्याकमिति। सव्याख्यातव्यः। सचयोऽसमाप्नातः छंदस्येवावस्थितेऽगवादिरेवैर्वानिरुक्तैर्यः
समाप्नातः। अयंचएतस्मिन्निरुक्ते सएषउभयलक्षणोऽपि व्याख्यातव्यः। आह। कथमेतद्रूप्यते। असमाप्नातव्या
ख्यानमप्यत्राभिहितं। इति। समाप्नानाहीणांवाकिमर्थमसम्मानमिति। उच्यते। निर्वचनलक्षणोपदेशात्। निर्वचनप्र
सक्तानांचमृगकर्णदक्षिणालक्ष्मीनिघंटुमद्राधः शब्दप्रभृतीनामेवमाद्यानां निर्वचनोपदेशात्तत्तायते। समाप्ना
तव्याख्यानमप्यत्राभिमतमिति। यत्पुनरेतदुक्तं। समाप्नानाहीणांवाकिमर्थमसमाप्नामिति। अवब्रूमः। नहि समाप्नानाहीणा
मंतोस्ति। तेषां सर्वेषां समाप्नानि शास्त्रात् एव न स्यात्। अतश्चाध्ययनश्रवणज्ञानवाक्तेहानदोषः प्रसज्येत। शक्यं चैताव ३

लक्षणोद्देशोदाहरणभूतनिघंटुशब्दसमुदायेनाधीतवेदेनमेधाविनातपस्विनालक्षणविनियोगार्थंछंदोदेवत
निदानविदाऽभियुक्तेनागमवतामंत्रार्थाऽभ्यहितुमित्येतावनेवनिघंटुपुत्राब्दसमुदायः समाप्नातः। तस्मादुपप
न्नमसमाप्नातव्याख्यानमप्यत्राभिमतमिति। असन्नेमो नंचसर्वेषांशास्त्रातिगौरवभयदितिव्याख्यातव्यः। वि
भज्यइमान्यत्रनामानि। इमान्याख्यातानि। रुपसर्गादमे। निपातारमे। इदं सामान्यलक्षणमिदं विशेषलक्षणमिमा
न्येकार्थानीमान्यनेकार्थानीमान्यनवगतसंस्काराणीदमभिधानमिदमभिधेयमिदमभिधानस्यनिर्वचनमित्येवं
विधयामर्यादयापरिपाद्यायथासमाप्नातव्याख्यातव्यो निर्वक्तव्यइत्यर्थः। तमिमंसमाप्नायंनिघंटवइत्याचक्षते।
तंचयोऽसमाप्नातश्छंदस्येवावस्थितेऽगवादिरेवैर्वानिरुक्तैः समाप्नातः तमिमंनिघंटवइत्याचक्षते। न्येप्याचार्या
इतिवाक्यशेषः। निरूढाहीयमेतस्मिन्शब्दसमुदाये संज्ञेत्यभिप्रायः। निघंटवः कस्मात्। इतिनिघंटुशब्दयुतिपा
दविषयाप्रश्नः। निर्वचनस्येदमाह। निगमादमेभवंतियेषाभिधाननिर्वचनप्रारंभकेषाचार्यैः। अयंयास्कोनिरुक्तकारः।
कस्माच्छब्दमुत्तरत्रनकुर्यात्। तेषापिव्याख्या। कालेकस्मादिति शब्दः समुत्पाद्यस्तथाहिव्याख्यासाकल्यंभवति।
निगमादमेभवंति। निश्चयेनाधिकंवा निष्कृष्य निगूढार्था एतेपरिज्ञाताः संतोमंत्रार्थानगमयतिज्ञापयति ततो निग
मसंज्ञाः निघंटवदमेभवंति। आह। कः पुनरेतेषु विशेषायेनैतएवज्ञापयंतीति। उच्यते। कस्मादेते। छंदोभ्यः समाहृत्य

समाहृत्यसमाप्ताः। छंदोऽसिंत्रास्तेभ्य उपलक्षितसामर्थ्याः समाहृत्यग्रंथीकृता इत्यर्थः। आह। कस्मात्पुनरेताव
तएवग्रंथीकृता इति। उच्यते। इतो यस्मादेतैरेव छंदस्य बलितैरभिनिविष्टधियामपि मेधाविनांतपस्विनां लक्षणवि
नियोगार्थं छंदो देवतानिदानविदामपि सतां मंत्रार्थं परिज्ञानायोद्यमभंगः क्रियते। उः परिज्ञानत्वात्तेषां। एतेषु परि
ज्ञातेषु अप्रतिबंधनवाक्येते मंत्रार्थः परिज्ञातुमिति। अत उच्यते। तएवज्ञापका भवन्तीति। अतश्चेतएवोक्तसाम्
र्थ्याः समाहृत्य समाहृत्यसमाप्ता इति। समाप्ता न मात्रमेव दर्शयति। प्रकरणगताश्च नित्या एवेत इति गम्यते। ते
निगंतव एव संतो निगमनान्निघंटव उच्यन्ते इत्यौपमन्यवः। उदाहृता समाप्ताः निर्वचनप्रसंगतो निरुच्यन्ते।
यएते समाप्ता गवाद्यस्तएते मंत्रार्थनिगमयितृत्वादुभयेपि निगंतवः संतो निगमना स्यते निघंटव उच्यन्ते इ
त्यौपमन्यवः। इत्येवमर्थनिगमयितृत्वा निगंतव एते संपन्नाः संतोऽतिपरोक्षवृत्तिनाशब्देनोक्तारूपा निघका
रं कृत्वा तकारश्च नेटकारं कृत्वा वर्णव्यापयादिलक्षणं। अथाप्यादिविपर्यय इत्येवमास्ति देतत्परोक्षातिपरोक्ष
वृत्तिषु यथासंभवं द्रष्टव्यं। त्रिविधा हि राब्दव्यवस्था। प्रत्यक्षवृत्तयः परोक्षवृत्तयः अतिपरोक्षवृत्तयश्चात्रोक्त
क्रियाः प्रत्यक्षवृत्तयः अंतर्लक्षितक्रियाः अतिपरोक्षवृत्तिषु राब्देष्वपि निर्वचनाभ्युपायः। तस्मात्परोक्षवृत्तितामापा
द्यप्रत्यक्षवृत्तिनाशब्देन निर्वक्तव्याः। तद्यथा। निघंटव इत्यतिपरोक्षवृत्तिर्निगंतव इति परोक्षवृत्तिर्निगमयित इति

प्रत्यक्षवृत्तिः। यस्मान्निगमयितार एते निगंतव इति निघंटव इत्युच्यन्ते। उक्तंच। वर्णागमो वर्णविपर्ययश्च द्वौ
चापरो वर्णविकारनाशौ। धातोस्तदर्थोतिरायेन योगस्तदुच्यते। पंचविधं निरुक्तं। वक्ष्यति चायमपि वर्णविपर्य
यवर्णव्यापत्तिलक्षणं। तएते निगंतवः संतो निघंटव उच्यन्ते। इत्येवमतिपरोक्षवृत्तयो निर्वक्तव्याः। प्रायेण चोणादि
षु परोक्षवृत्तयराब्दाश्चिंत्यन्ते। अत्र तेषां लक्षणमुपेक्षितव्यं। येषामपिलक्षणां नास्तितेषामपि तत्र कल्प्या अप
रिसमाप्तातो ह्युणादय इति लक्षणविदः प्रतिजानीते। सर्वथापिलक्षणासंभवे एषोऽपरादिपाठसिद्धिरवदृष्ट
व्या। तत्र हि सर्वे यथाध्ययनमेव राब्दाः साधीयांसो भवंत्यभिव्याहारानभिघाताय इति लक्षणविदो मन्य
ते इत्यौपमन्यवः। एवं औपमन्यव आचार्यो मन्यत इति वाक्यशेषः। उपरतमन्युरूपमन्युस्तस्यापत्यमौपमन्यवः।
कीर्त्तिप्रथनार्थमौपमन्यवग्रहणं। अपिवाहनादेव स्युः समाहृता भवन्ति। अपिचैवं यथोक्तं। अपिचैव मन्यथानि
घंटवस्युः। कथमिति। आहनादेव। न निगमनादित्यभिप्रायः। विद्यमानमपि हि निगमनमविवक्षितमेतस्मिन्पक्षे।
अनेकक्रियायोगो वाहसति कांचिदेव क्रिया मंगीकृत्य नामधेयप्रतिभो भवति। तदुत्तरत्र वक्ष्यामः। आह। कि
मेतेषां हनमिति। उच्यते। समाहृता भवन्ति। समस्तानेनीत्येव नियुक्तः। दर्शयिष्यति चायमुपसर्गव्यत्ययः। निरित्ये
व समित्येतस्य रूपा इति। आह। विद्यमान एवाध्याहृतो मर्यादाय प्रकाशनाय। हतेः वागर्थवर्त्तमानस्यानेका

र्थत्वात्तन्नां। वर्णव्यापत्या ओघशब्दवत् हकारस्थाने घकारस्तकारस्य टकारः। अथ कोर्थः। एतस्मिन् च धा-
यीसंयहैमर्यादया पठिताद्येते भवन्ति। तस्मात्समाहृताः समाहृतवन्ते संत उपसर्गव्यत्ययोपसर्गाध्याहारवर्णव्या-
पत्तिभिर्निघंटव्यन्ते। प्रसिद्धश्च पाठार्थहन्तेः प्रयोगः। एवं हि वक्तारो भवन्ति। ब्राह्मणे। इदमाहृतं। सूत्रे इदमाहृतमि-
ति। अर्थप्राधान्यादर्थनिर्वचनवशेन शब्दवैपरिणामोऽयं प्रदर्शितः। यद्वा समाहृता भवन्ति। पूर्ववदेवोपसर्गव्यत्य-
य उपसर्गाध्याहारोऽत्रापि। धातुस्तु हरतिरत्र। यद्यस्मादित्यर्थः। यस्माद्वा एते समाहृता भवन्ति। छंदोभ्यः। तस्मात्स-
माहरणक्रियायोगात्समाहर्तवः एते समाहृताः संतः पूर्ववदेवोपसर्गव्यत्ययादिक्रमेण निघंटव्यन्ते। एतस्मि-
न्नपि गमनसमाहननक्रिये निघंटुषु विद्यमाने अप्यविवक्षिते कृत्वा समाहरणक्रियायोगे हेतुकोनामधेयप्रति-
लम्भोक्तः। एवमेष निघंटुशब्दो गमेर्वैकोपसर्गात्। हन्ति हरतिभ्यां वा द्व्युपसर्गाभ्यां निरुक्तः। आह। किमयं पुनरति-
महान्यल एकस्मिन्नभिधाने अनेकधात्वर्थनिर्वचनकृत इति। उच्यते। इह तावत्सर्वाण्याख्यातजानिनामानीति सि-
ध्नांतः। सत्यारख्यातजत्वेभिधेयस्थाक्रिया लक्ष्यते। तदभिधानसमर्थपरोक्षवत्तौ वा तदभिधायि निरूढि शब्दे वा धातु-
रुच्येते। सच पुनः स्वरवर्णक्रियासम्यन। तत्रैवं सति रूढि शब्दे वा वन्तो धातवः स्वलिङ्गं रूढिगतं दर्शयन्ति। तावत्-
संशयः रूढि शब्दे निर्वच्यः। किं कारणं विशेषलक्षणव्यवस्थाभावात्। न हितत्र विशेषलक्षणव्यवस्थाकाचि

दस्ति यथेकोऽवतिष्ठेता न्ये व्यावर्त्तेरन्। अपि चोक्तं वार्त्तिककारेण। यावत्तामेव धातूनां लिङ्गं रूढिगतं भवेत्ता अर्थश्चा-
प्यभिधेयस्तु तावद्भिर्गुणविग्रह इति। रूढि शब्दगतानां च धातूनां रूढि शब्दवाच्यैः र्थक्रियायोगे सति। एतद्भा-
वे तु क्रियायाः रूढि शब्दे वर्तमानमपि धातुलिङ्गमकिंचित्करं स एव क्रियाभावस्तराश्रयनिर्वचनव्यावर्त्तको भवति।
ता एतास्ति स्त्रः क्रियानिगमनसमाहननसमाहरणाख्याः निघंटुषु विद्यन्ते। तदभिधायिन्यपि च रूढि शब्दे निरु-
च्यमाने गमिहन्ति हरतिश्चाहं पूर्विकया स निपत्य वदन्ति। ममानुरूपमयेतं निब्रूहि मयेतं निब्रूहीति। गमिस्तावद्-
त्राकारमात्मीयं व्यापन्नं मन्यते घकारं। तथा हन्ति हरती हकारं व्यापन्नं घकारं मन्यते। तस्मादयमनेकैर्धात्वर्थैर्नि-
घंटुशब्दे निरुक्तः। एवं ज्ञातीयाभिधाननिर्वचनप्रदर्शनस्य। तथा चैतानि चत्वारिपदजातानि। नामाख्याते-
चोपसर्गनिपाताश्च तानीमानि भवन्ति। इहैतावता देवैकं समाप्ता यो निघंटव इति। समाप्ता यत्रादृपर्यायप्रस-
क्तस्य च निघंटुशब्दस्य व्युत्पत्तिरुक्ता। न तु निघंटुशब्दस्यार्थतत्त्वमवधारितं। तदवधार्य तदतिपर्युपयुक्तस्तु-
ब्धः। किंपुनस्तदिति। यान्येतानि चत्वारिपदजातानि या एताश्च तस्रः पदजातयः। क। लोके वेदे वा कतमानि ता-
नि। नामाख्याते चोपसर्गनिपाताश्च। किं तेषामिति। इमानि चत्वार्यपि पदजातानि संत्येतास्मिन् छास्त्रे। किमि-
ति। निघंटुसंज्ञानि भवन्ति। नित्यमेवानुविधीयमानानि भवन्तीत्याह। न कदाचिदपि न भवति। नित्यं भवत्येवेत्यभिप्रा

यः। चत्वारिपदजातानि। चत्वारिचतुर्ग्रहणमवधारणार्थं। नैकंपदजातं। यथाऽर्थः पदमेन्द्राणामिति। नापिदे।
यथासुबंतंतिउं. तंच। नापित्रीणि। निपातोपसर्गवेकतः कृत्वा। नापिपंचषड्। यथागतिकर्मप्रवचनार्थभेदे
नेति। पदजातानीतिपदगणाइत्यर्थः। जातशब्दे। हिगणेप्रसिद्धस्तद्यथा। गोजातमश्वजातमितितददिहापि
तत्रनामपदगणः स्त्रीपुंनपुंसकलिङ्गप्रविभागेन। तथाख्यातपदगणः कर्तृवचनकर्मवचनभाववचनप्रविभागेन।
तथोपसर्गपदगणआडादिः। तथा निपातपदगणइवादिः। एवमभिप्रेत्येत्तच्चत्वारिपदजातानीति। अत्रनामा
माख्यातयोः पूर्वमभिधानं। प्राधान्यादप्राधान्यादुपसर्गनिपातानांपश्चात्। उभेअपिनामाख्यातेनिपातोपसर्ग
निरपेक्षेअपिसतीस्वमर्थेब्रूतानत्पसर्गनिपातानांनामाख्यातनिरपेक्षाणामर्थोस्ति। वक्ष्यतिहि। ननिर्वध्याउ
पसर्गार्थानिरादुरितिशोक्ययनइति। वाच्येनचैतेअर्थेनार्थवती। द्योत्येनोपसर्गनिपाताइतिवाप्राधान्या
नामाख्यातयोस्तुकर्मोपसंयोगद्योतकाभवतीति। तस्मादुपपन्नंभवतिप्राधान्यान्नामाख्यातयोः पूर्वमभिधा
नं। अप्राधान्याच्चपश्चादुपसर्गनिपातानामिति। नामाख्यातेइतीतिरेतराकांक्षित्वं। उभयोर्नामाख्यातयोः समास
नाभिधानं। कथमितरेतराकांक्षित्वमिति। यत्तदत्तइतिहिनामशब्दः। तावदेवसाकांक्षोभवतियावत्पचतिपठतिइ
त्याख्यातशब्देननिराकांक्षीक्रियतइति। तथाचपचतीत्याख्यातशब्दस्तावदेवसाकांक्षोभवति। यावन्नयत्तद

तत्रशब्दः। पचतियत्तदत्तः। उदनामितिइतरेतराकांक्षित्वमुभयोर्नामाख्यातयोः समानकार्यत्वंचैतयोर्लक्ष्यते। वा
च्येनार्थनार्थवत्त्वमित्यतः समस्यतेनामाख्यातेइति। नाम्नः पूर्वनिपातोऽप्याच्चरत्वात्। नामपदवान्यार्थश्रयक्रि
योपलक्ष्यत्वाच्चाख्यातार्थस्याख्यातस्यपश्चान्निपातः। उपसर्गनिपाताइत्युभयेषामुपसर्गनिपातानांनामा
ख्यातयोरर्थविशेषद्योतकत्वात्समानकार्यत्वमित्यतः समस्यते। आख्यातेसहयोगित्वादुपसर्गाणामा
ख्यातानंतरंपाठः। परिशेषाणां निपातानांपश्चादपरिमिताश्चनिपाताइति। तत्रैतन्नः प्राख्यातयोर्लक्षणं प्र
दिशंति। तत्रतस्मिन्लोकेवेदप्रसिद्धेपदचतुष्टयेनिघंटुशब्दसमानसंज्ञोपलक्षिते। येतावन्नामाख्यातेतयोस्ता
वदेतल्लक्षणंप्रदिशंति। कतमद्यदेतद्वक्ष्यमाणमित्यभिप्रायः। प्रदिशंतिप्रविभज्येदं नाम्नालक्षणमिदमाख्या
तस्येत्येवंदिशंति। उपदिश्यंत्याचार्यारतिवाक्यशेषः। आह। लक्षणोपदेशः। कस्मादस्तुक्रमेणेवसिद्धत्वात्। अ
नुक्रमेणेवसिद्धमिति। इमानिपृथिवीनामधेयान्येकविंशतिर्हिरण्यनामान्युत्तराणिपंचदशकांतिकर्माणां
तरेधातवोष्टादश। गतिकर्माणात्तरेधातवोद्वाविंशंशतमिति। ततएवविज्ञास्यामः। इमानिनामानिइमान्याख्या
तानीति। तस्माद्यममर्थकोलक्षणोपदेशः। नानर्थकः। कस्मादप्यपिहिलक्षणं। समान्नातान्यसमान्नातानिच। व्या
प्यवर्त्तते। यत्पुनरेतदुक्तमनुक्रमणादेवविज्ञास्यामइति। अत्रभूमः। निर्देशोसो नहिलक्षणं निर्देशश्चपरिष्ठिनविष

ले. वृ.
७

यथासार्थं किमर्थ इति। शास्त्रे रूपस्वभावोपप्रदर्शनार्थः। तस्मादसमानातार्थोयमदितोलक्षणेपदेशोपयुक्त इत्युप-
पन्नं आह। तात्पर्येणैवदमंतरेण। समानातवदसमानातानि कस्मान्नोपदिश्यन्ते। अपिच तथासूपदिष्टानि भवन्तीति।
उच्यते। तथाह्युपदेशगौरवं भवति। ग्रहणशक्तिहानं चापि तथाचोक्तं। ऋषयोप्युपदेशस्य नंतं यांति पृथक्कृतः। ल-
क्षणेन तु सिध्दानामंतं यांति विपश्चित इति। तस्मादुपदेशगौरवं भव्यात् ग्रहणशक्तिहानदोषाच्च समानलक्षणेपदेशः
क्रियत इति। आह। किंपुनस्तल्लक्षणमिति। उच्यते। भावप्रधानमाख्यातसत्त्वप्रधानेनोनामानि। नामपदवाच्या-
र्थोऽप्यक्रियायंग्योभावः। पाक्यागत्यागारब्धः सयत्र प्रधानं गुणभूता क्रियातदिदं भावप्रधानं। किंपुनस्तदिति। आ-
ख्यातं। आख्यायतेनेन गुणभावेन वर्तमाना अनेककारकप्रविभक्तास्फुरमाण प्रधान इव भावाभिप्रेत्य युन्मुखीभू-
ता क्रिया। तस्याप्यप्राधान्येन वर्तमानोभावः स्वात्मलाभप्रधान इत्योख्यातं। आह। कथंपुनर्गुणभूता क्रियेति।
उच्यते। तदर्थत्वात्तदर्थो हि सा। भावार्थो भावसिध्यर्थमात्मलाभमनुभूयकारकेषु तंडलादौ पाकाख्यं भावमभिनि-
ष्पाद्यावसितप्रयोजनैकदेश एव तिरोभवति। यस्य च यदर्थ आत्मलाभस्तत्तद्रूपं भूतं भवति। भावसिध्यर्थश्च क्रि-
याया आत्मलाभस्तस्मादुपभूतेति गम्यते। भावसिध्ये वचनानुमीयते क्रियापरोक्षापि सती। आह। कथंपुनः परोक्षा-
क्रियेति। उच्यते। नहि सौंदर्याणामन्यतमेन स्वरूपस्थासती कदाचिदपि सान्निह्यते। किंतु हि तद्वेसानेयोभिनिष्पत्त- ७

भावः तेन लिङ्ग्यते। नूनमभिनिर्वृत्ता क्रियायाभावोयमभिनिष्पादित इति। नमिनिर्वृत्तत्वेदमविष्यद्येव प्राक्रिया-
निर्वृत्तेर्नाभवदयं भावः। एवं संप्रतमपि नाभविष्यत्। अस्ति वायंतस्मादभिनिर्वृत्ता क्रियेत्येवमनुमीयते। तदेतदख्यातं
क्रियावत्त्वकमपि सङ्गवार्थत्वात् क्रियायाभावप्रधानमुच्यत इति एवमेकैकमन्यते। एकेपुनर्भावप्रधानमाख्यातमिति। प्र-
कृत्यर्थप्रधानमिति मन्यते। प्रकृत्यर्थविशेषणं हि प्रत्ययार्थोदय इति। भावः कर्मक्रियाधात्वर्थ इत्यनर्थान्तरं। सयत्र प्रधा-
नं गुणभूतानि साधनानि तदिदं भावप्रधानं। किंपुनस्तदख्यातं। आख्यायतेस्त्रीपुंनपुंसकानि क्रियागुणभावेन
वर्तमानान्यनेन क्रियाचतेषामुपरि प्राधान्येन वर्तमानेत्याख्यातं। आह। कथंपुनरत्र क्रियायाः प्राधान्यमिति। उच्यते।
साह्यत्रशब्दवाच्या। अर्थगृहीतानि तत्साधनानीति। अतः प्राधान्यमत्र क्रियायाः। इतश्च प्राधान्यं। कुतः। विशेषप्रत्य-
धानात्। पचतीति प्रथमपुरुषैकवचनपरस्मैपदांत आख्यातशब्दे वर्तमानकालकर्तृविषयोयत्किंचिदविशेषित
विशेषमेव पक्कादिसाधनमात्मन आश्रयभावेनोपलक्षयन्नेकक्रियाशक्तिमत्यपि पक्कादौ साधनेपि क्रियाया
मेव विशेषेण प्रत्ययमादधाति। नान्यासु क्रियासु। नापि विशिष्टपक्कादौ साधने। यच्च यस्मिन्नर्थे विशेषेण वर्तते श-
ब्दः स एव तस्य प्रधानं। विशेषेण च क्रियायामाख्यातशब्दे वर्तते। गुणभावेन कारकेषु। तस्मादिशेषप्रत्ययाधानाङ्गव-
धानमाख्यातमित्युपपन्नं। अपिच क्रियाव्यापारविज्ञानपरतया पृष्टः किं करोति देवदत्तः क्रियाख्यापेन परतयेव प्रत्ययचरे प-
चतीति। न त्वेदनामिति पूर्वमुक्ता ततः पचतीति ब्रवीति। अथ कथमुच्यते भावप्रधानमाख्यातमिति। शृणु। अमूर्त्ती हि क्रि-

यः सातर्हि किमर्थ इति। शाल्मेरूपस्वभावोपप्रदर्शनार्थः। तस्मादसमाम्नातोर्योयमादितोलक्षणेपदेशोपयुक्त इत्युप-
पन्नं आह। तात्पर्येणैवदमन्तरेण। समाम्नातवदसमाम्नातानि कस्मान्नोपदिश्यन्ते। अपिच तथास्यपदिष्टानि भवन्तीति।
उच्यते। तथाह्युपदेशगौरवं भवति। ग्रहणशक्तिहानं चापि तथाचोक्तं। ऋषयोऽप्युपदेशस्य नांतं यांति पृथक्कृतः। ल-
क्षणेन तु सिद्धानामंतं यांति विपश्चित इति। तस्मादुपदेशगौरवभयात् ग्रहणशक्तिहानदोषाच्च समानलक्षणे पदेशा-
क्रियत इति आह। किंपुनस्तल्लक्षणमिति उच्यते। भावप्रधानमाख्यातसत्त्वप्रधानेनोनामानि। नामपदवाच्या-
र्थोऽप्यत्रिमा व्यंग्यो भावः पाक्यागत्यागाख्यः स यत्र प्रधानं गुणभूता क्रियातदिदं भावप्रधानं। किंपुनस्तदिति आ-
ख्यातं आख्यायतेनेन गुणभावेन वर्तमाना अनेककारकप्रविभक्तास्फुरमाणप्रधान इव भावाभिच्यत्तु न्मुखीभू-
ता क्रिया। तस्याश्वप्राधान्येन वर्तमानो भावः स्वात्मलाभप्रधान इत्युच्यते। आह। कथंपुनर्गुणभूता क्रियेति।
उच्यते। तदर्थत्वात्तदर्थो हि सा। भावार्थाभावसिद्ध्यर्थमात्मलाभमनुभूयकारकेषु तंडलादौ पाकाख्य भावमभिनि-
ष्पाद्यावसितप्रयोऽनेकदेश एव तिरोभवति। यस्य च यदर्थ आत्मलाभस्तत्तदुणं भूतं भवति। भावसिद्ध्यर्थश्च क्रि-
याया आत्मलाभस्तस्मादुणं भूतेति गम्यते। भावसिद्ध्ये वचानुमीयते क्रियापरोक्षापिसती। आह। कथंपुनः परोक्षा-
क्रियेति उच्यते। न हि सेंद्रियाणामन्यतमेन स्वरूपस्थासती कदाचिदपि सन्निरूप्यते। किंतर्हि तद्वेसानेयोभिनिष्पत्तौ द

भावः तेन लिङ्ग्यते। नूनमभिनिर्वृता क्रियायाभावोयमभिनिष्पादित इति। नामिनिर्वृत्तत्वेदमविष्यद्यथैव प्राक्रिया-
निर्वृत्तेर्नाभवदयं भावः। एवंसांप्रतमपि नाभविष्यत्। अस्ति वायंतस्मादभिनिर्वृता क्रियेत्येवमनुमीयते। तदेतदाख्यातं
क्रियावत्त्वकमपि सङ्गावर्थत्वात् क्रियायाभावप्रधानमुच्यत इति एवमेके मन्यन्ते। एके पुनर्भावप्रधानमाख्यातमिति। प्र-
कृत्यर्थप्रधानमिति मन्यन्ते। प्रकृत्यर्थविशेषणं हि प्रत्ययार्थोदय इति। भावः कर्मक्रियाधात्वर्थ इत्यनर्थोतरं। स यत्र प्रधा-
नं गुणभूतानि साधनानि तदिदं भावप्रधानं। किंपुनस्तदाख्यातं आख्यायतेस्त्रीपुंनपुंसकानि क्रियागुणभावेन
वर्तमानान्यनेन क्रियाचक्षेणोपरि प्राधान्येन वर्तमानेत्याख्यातं आह। कथंपुनरत्र क्रियायाः प्राधान्यमिति उच्यते।
साह्यत्रशब्दवाच्या अर्थगृहीतानि तत्साधनानीति। अतः प्राधान्यमत्र क्रियायाः। इतश्च प्राधान्यं। कुतः। विशेषप्रत्यसा-
धानात्। पचतीति प्रथमपुरुषैकवचनपरस्मैपदांत आख्यातशब्देन वर्तमानकालकर्तृविषयोयत्किंचिदवि वसित
विशेषमेव पक्कादिसाधनमात्मन आश्रयभावेनोपलस्यन्नेन क्रियाशक्तिमत्पि पक्कादौ साधने पचि क्रियाया
मेव विशेषेण प्रत्ययमादधाति। नान्यासु क्रियासु। नापि विशिष्टपक्कादौ साधने। यश्च यस्मिन्नर्थे विशेषेण वर्तते तत्र
अः स एव तस्य प्रधानं। विशेषेण च क्रियायामाख्यातशब्देन वर्तते। गुणभावेन कारकेषु। तस्मादिशेषप्रत्यसाधानाद्भावप्र-
धानमाख्यातमित्युपपन्नं। अपिच क्रियाव्यापारविज्ञानपरतया एष्टः किं करोति देवदत्तः क्रियाख्यापनपरतयैव त्रत्याचरे प-
चतीति। न त्वेव नामेति पूर्वमुक्ताततः पचतीति ब्रवीति। अथ कथमुच्यते भावप्रधानमाख्यातमिति। शृणु। अमूर्त्ती हि क्रि-

नि. २.
८

यानिरुपाख्यासाहिकारकैरभिव्यज्यमानाकारकरीरेवसतीशक्यतेनिर्दिष्टं। इतरथाहि। अशरीरासतीसानगृह्येतत
थाअग्रहणेचसतिकथेमिवनिर्दिश्यते। तत्रैवंसतिकारकैसमूहेनाभिव्यज्यमानाक्रियायस्मिन्साधनेविशिष्टमात्मी
यंकार्यमोरभतेपाकाख्यतदभिधानशब्दोपपदेवसाक्षाद्गुणासंभवान्निर्दिश्यते। नह्यनाश्रिताकदाचिदपिगृहीत
पूर्वार्हतिरितिसाक्षारुणासंभवः। तस्मादोदनाकर्मिकायादेवदत्तकर्तृकौदनशब्दोपपदेवनिर्दिश्यते। ७०दनंपच
तिदेवदत्तइति। तत्राविवक्षितस्वार्थः ७०दनशब्दः। अपिचक्रियाव्यापारपिष्टुष्येवएष्टः। किकरोतीति क्रियाव्या
पारमात्रमेवप्रत्याचष्टे। पचतीति। ततः किमितिपर्यनुयुक्ते। शब्दांतरेणापाकरोतिदेवदत्त७०दनमिति। तस्माच्छ
ब्दांतरवाच्यत्वात्साधनस्यपचतीत्यत्र क्रियैवप्रधानमित्युपपन्नं। यदुक्तमोदनमितिपूर्वमुक्तेति। तत्रब्रूमः। सहिपर्य
नुयुयुक्षांसाधनगतांभाविनीमाशंकमानः पर्यनुयोगमात्मनोबुध्यवस्तु कृत्वातदपाकरणार्थमोदनमितिपूर्वंब्रवीत्ये
वंतत्रापिद्वयविशेषपरितानार्थेद्वितीयः पर्यनुयोगोऽनुक्तोदृष्टव्यः। तस्मात्पचतीतिशब्दवाच्यत्वादत्रक्रियायाः श
ब्दांतरवाच्यत्वात्तत्तद्व्यस्यक्रियैवप्रधानमिति। इतश्चभावप्रधानमाख्यातं। एकस्मिन्वाक्येद्वयोराख्यातयोरसमवाया
त्पचतिपचतीत्युभयोः प्राधान्यादितरेतरेणसमवायोनास्ति। नहीतरः शब्दइतरत्रगुणीभवतिद्वयशब्देचसमवायात्।
समवेतिहिद्वयशब्देनाख्यातशब्दः। पचतिदेवदत्तइत्युक्तेपचिक्रियागुणभूतोलक्ष्यतेदेवदत्तस्तस्यादुपपन्नंभावप्रधानं

माख्यातमिति। अपिचोक्तं। क्रियावत्त्वकमाख्यातंलिंगतो नविशिष्यते। त्रीनत्रपुरुषान्विद्याकालतस्तुविशिष्यतइ
ति। तत्पुनरेतच्चतुः प्रभेदमाख्यातंभवति। कर्त्तरि। भावे। कर्मणि। कर्मकर्त्तृस्त्विति। पचतीतिकर्त्तरि। भूयते। पच्यतइतिभा
वकर्मणोः। पच्यतेस्वयमेवेतिकर्मकर्त्तरि। चतुर्थेऽप्यविवक्षितावयवार्थानिद्वयाण्यप्रतीनोति। क्रियैवप्रधानं। तामभिद
धत्तयैवलक्ष्यमाणमाख्यातसंज्ञोभवतीत्युक्तं। आख्यातजत्वान्नाम्नां प्रतिज्ञाक्रममित्वा पूर्वमाख्यातलक्षणमु
क्तं। पश्चान्नामलक्षणमुच्यते। किंपुनस्तं। सत्वप्रधानानिनामानि। लिंगसंख्ययोरभेदसद्भावइतिसत्त्वं। तथालक्ष
णोपपत्तेः। तदेषुप्रधानंगुणभूताक्रियानामन्येवतानि। नमत्याख्यातशब्देगुणभावेन। नमयंतिवा। स्वमर्थमाख्यात
शब्दवाच्येगुणभावेनेतिनामानि। यथैवत्याख्यातेविद्यमानमपिद्वयमविवक्षितमेवमिहापिविद्यमानाक्रियाध
विवाक्षिता। द्वयपरत्वात्सत्त्वशब्दस्य। तपि क्रियाजनितमुत्तरकाले क्रियाविशेषभूतमभिधायधात्वर्थोऽसौव्याव
र्त्तते। आह। कथंपुनर्नामि क्रियाविद्यतइति। विद्यमानापिचाविवक्षितेति। उच्यते। प्रकृतिः प्रत्ययोविभक्तिरिति।
त्रेधाविभज्यमानमेतावदेतन्नाम। तत्रप्रकृतिर्धातुरित्येकोर्थः। धातुश्चपुनः क्रियावचनः सचनान्निविद्यतइति।
तदभिधेयभूतयाक्रिययाभवितव्यं। तथावश्यंयत्रार्थस्तत्रतदभिधायकः। शब्दोयत्रशब्दस्तत्रतद्व्यर्थइति। सं

बोधो हि शब्दार्थो वाच्यवाचकत्वेन नित्यमिति। एवं तावत्क्रियाविद्यते। यत्पुनरेतदुक्तं विद्यमाना क्रिया कथमविवक्षिते
ति। अत्र ब्रूमः। नाम्नियो धातुः सकृत्प्रत्ययोपजनितेन प्रातिपदिकेनाभिभूतक्रियाभिधानशक्तिः प्रातिपदिकांतर्लभ्यते।
वस्वमर्थमुद्गावयितुमत्राहुवन्प्रातिपदिकार्थमेवानुवर्तमानोऽव्यप्रधानएवभवतीत्येवमविवक्षिता क्रिया। सा तु विद्यमानापि
विग्रहमाणानाम्निप्रातिपदिकनिबन्धनादुन्मुच्यमानोऽव्यगतमर्थप्रकाशयति। न प्राप्तिग्रहादिति। इव्यपरतासत्त्वशब्द
स्य गम्यते। तथा चोक्तं। शब्देनोच्चारिते। नेह्येन इव्यप्रतीयते। तदस्तरविधौ युक्तं नामेत्याहुर्मनीषिणा इति। पुनश्चोक्तं। अणौ
यत्र प्रयुज्यंते नानार्थेषु विभक्त्यः। तन्नामकवयः प्रादुर्भेदे वचलिंगयोः। निर्देष्टाः कर्मकरणप्रदानमपकर्षणं। स्या
मर्थोऽथाधिकरणविभक्त्यर्थः प्रकीर्तिता इति। स्त्रीपुनपुंसकभेदं। निपातोपसर्गणामपि बाह्यचिन्नामत्वमपेक्ष्य बहु
वचनेनेक्तं नामानीति। अपरे पुनर्भावकालकारकसंख्याश्रितारण्येति आख्यातस्यातेषां भावः प्रधानं भवति। अतो भावप्र
धानमाख्यातमुक्तं। नाम्नोपि सत्ताद्वयसंख्यालिंगमित्येतेर्थाः। तेषां इव्यप्रधानमित्यतः सत्त्वप्रधाननामानीत्युक्तं। एवमे
केमन्यंते। तद्यत्रोभेभावप्रधाने भवतः। एवं तावदुक्तं। नार्थमाख्यातयोः परस्परविना भूतयोः स्वपदार्थोक्तावेकस्य भा
वमाधान्यमेकस्य सत्त्वप्रधान्यं। अथ पुनर्यत्रैते उभे भवतः। क्वचपुनरेते उभे भवतः। वाक्ये। तत्र कस्य प्रधानमर्थः। क
स्य गुणभूत इति। शृणु। भावप्रधाने भवतः। तस्य चिक्कीर्षितत्वात्। वाक्येऽप्याख्यातं प्रधानं। तदर्थत्वादुपभूतं नाम। तदर्थस्य

भावनिष्पत्तावंगभूतत्वात्। एवं तावदाख्यातं वाक्ये प्रधानं। अथ पुनः कथमभिनिर्वर्त्यमानो भावमाख्यातेनोच्यते।
किं वा तदप्युक्तमिति। यतो लोकप्रसिद्धे वोदाहरति। तत्प्रसिद्धत्वाच्छब्दार्थसंबन्धस्य। पूर्वापरीभूतं भावमाख्यातेनाच
ष्टे व्रजति पचतीत्युपक्रमप्रभृत्यपवर्गपर्यंतं। अपरं मनपरं संतमेकत्वात् पूर्वापरीभूतं पूर्वापरमिव पौर्वापर्येणावस्थित
मेकमनेकासु क्रियासु स्वाश्रितमुपानदमिह न पूर्वात्तरादविहरणपथि भोजनशयनासनोदकपानाद्या स्वाश्रित
तदभिनिर्देष्टव्येनाभिनिर्वर्त्यमानं कस्मैचित्पृच्छते किं करोतीत्यन्यथा चष्टे व्रजतीति। अविभक्तकर्तृकं पचिदि
तीयमिति। उदाहरणद्वयं भावद्वयोपप्रदर्शनार्थं। उपक्रमप्रभृतीति। उपक्रम आरभस्तस्मादरभ्यापवर्गपर्यंतं याव
दंया क्रियेत्यर्थः। आह। अंत्यासन्निधौ भावनिर्वर्त्तिदर्शनादंत्येव निर्वर्त्यत इति। शृणु। पूर्वासाभिभावे अंत्येव च न
स्यात्। पूर्वापेक्षं हितस्या अंत्यत्वं अपि च। प्राप्तिफलो हि व्रजतिर्न चैकया क्रियया भिमतदेशांतरप्राप्तिरस्ति। तस्मा
दुपक्रमाद्याभिः क्रियाभिरीषदीषदभिनिष्पाद्यमानो भावोऽत्यायामभिसंतिष्ठते। तस्तत्संनिर्बर्णयते। न त्वसा
वंत्येव निर्वर्त्यत इत्यंते गृहीतः। अपि च। प्रसिद्धमेतदुपक्रमादारभ्य यच्च व्रजितं। यच्च व्रज्यते। यच्च व्रजिष्यमाणं त
त्सर्वमेकीकृत्य वक्तारो भवेति व्रजति। देवदत्त इति। न प्रसिद्धिरुपरोधुन्याय्या। यथा वसितानां हि शब्दानामन्वा

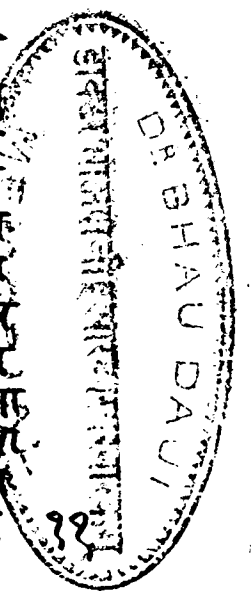
नि. ६.
१०

व्यानमात्रमेवशास्त्रेणक्रियते। नोत्पाद्यंतेनाद्याः। नाप्यर्थेषुविधीयंते। तस्मात्प्रसिद्धः शास्त्रसमयेपिलोकिप्रसिध्ये
वा। पूर्वापरीभूतंभावमाख्यातेनान्वेषेव्रजतिपचतीत्युपक्रमप्रभृत्यपवर्गपर्यन्तं। तस्मादुपपन्नमनेकाक्रियाभिनिर्वर्त्य
मानोभावआख्यातेनोच्यतइति। आहच। क्रियासुबद्धाभिः संश्रितोयः पूर्वापरीभूतइवेकएव। क्रियाभिनिर्वृत्तिवशेन
सिद्ध्याख्यातवादेनतमर्थमाहुः। इति। मूर्त्तसत्त्वभूतसत्त्वनामभिः। कदाचित्तमेवभावंतथैवोपक्रमप्रभृत्यभिनिर्वृ
तमानमपर्यंतंमूर्त्तसंतसत्त्वभूतसत्त्वरूपिणोऽङ्गसंख्यायुक्तैः सत्त्वनामभिरान्वेषे। कथं। वज्यापक्तिरिति। तत्रोक्तो
विशेषः। कदमिहितोभावोऽव्यवद्भवति। सोयंप्रयुक्तस्यलक्षणस्यप्रयोगमपेक्ष्यक्वचिदपवादः। आहच। क्रियाभिनि
र्वृत्तिवशोपजातः कदंतशब्दामिहितोऽयदास्यात्। संख्याविभक्तिव्ययलिंगयुक्तोभावस्तदाऽव्यमिवोपलक्ष्यः। इति।
आह। कस्मात्पुनरेकएवभावस्तिउंतेनकदंतेनचान्यथोच्यतइति। उच्यते। शब्दस्वाभाव्यादतेनान्यदत्रप्रयोजकमस्ति।
अपिचोक्तमस्माभिरवस्थितानामेवशाब्दानामभिधानाभिधेयसंबंधेनाभिसंबंधानामेवनित्यमन्वाख्यानमात्रमे
वक्रियते। नोत्पाद्यंते। अर्थेषुवाविधीयंते। शब्दाइति। वज्यापक्तिरित्युदाहरणायमुक्तेप्रयोजनं। अददतिसत्वानामुप
देशः। इति। भावोऽधिकृतः सचपुनः सत्त्वभूतेनैतरोच्यतस्तत्संबंधेनैवनामोक्तवशिष्यततः। किंपुनस्तत्तामा
न्यविशेषवाचित्वं। तत्राददतिसत्वानामुपदेशः सामान्यतइतिवाक्यशेषः। स। तच्चिन्तितमभिधेयमन्वाख्यानमर्थम

१०

र्वेषामपिसत्वानामध्ययनेप्राप्तेलिंगाविशिष्टत्वादिदमेवैकमुदाहृतमुपप्रदर्शनार्थमाह। विशेषोपदेशः कथमिति।
उच्यते। सूत्रं। गौरश्वः पुरुषोहस्तीति। सत्वानांविशेषोपदेशइतिवाक्यशेषः। सोपाधिकनिरुपाधिकोपप्रदर्शनार्थं
मनेकोदाहरणं। सामान्यवृत्त्याविशेषवृत्त्याचोभयथाशब्दः प्रवर्त्ततइत्युभयमुप। दर्शितं। भवतीतिभावस्य। सामान्ये
नोपदेशः। अत्रहिसर्वेषांसत्तावाचिभांअध्ययनेप्राप्तिर्भवति। वैकउदाहरणार्थः परिगृहीतः। विद्यमानतामेवानुभव
तःसर्वेभवतिशब्दवाच्याअन्याभिर्विशेषाक्रियाभिरभिसंबंध्यंते। तस्माद्भवतीतिसर्वक्रियाप्रसवर्त्तमानभूतमस्तिव
मात्रमेवनिरुपपदेनभवतिशब्देनोच्यतइत्युपपन्नंभवतिसामान्यवाचित्वंविशेषनिर्देनः कथमिति। उच्यते। आ
स्तेनेतेव्रजतितिष्ठतीति। सकर्मकाकर्मकोपदर्शनार्थमुभयेषामुदाहरणं। इन्द्रियनित्यवचनमोदुबरायणः। तत्रच
तुष्टुनोपपद्यते। आह। इदंतावदुक्तं। पदचतुष्टयंभाववचनता। इत्यवचनता। गुणभावः। प्रधानभावः। पूर्वापरीभावः।
सामान्यवाचित्वंविशेषवाचित्वमितिनेपपद्यते। कस्माद्वचनानित्यत्वात्। कः पुनरेवमाहानित्यं वचनमिति। उच्यते।
इन्द्रियनित्यवचनमिति। इन्द्रात्मासयेनइत्येतल्लिङ्ग्यतेअनुमीयते वाऽस्त्यसावात्माकर्त्तायस्यदंकरणं। नाकर्त्त
कंकरणमस्तीति। तदिन्द्रियं तस्मिन्नित्यमिन्द्रियनित्यं। किंपुनस्तद्वचनोच्यतेअनेनेतिवचनं। वाक्यमित्यर्थः। कृत
मत। यदेतन्नामाख्यातोपसर्गनिपातात्मकं। उदुबरायणआचार्योमन्यतइतिवाक्यशेषः। उदुबरायणपत्यमोदुबरा

तस्यापत्यमौदुंबरायणः। आह। ततः किमिति। उच्यते। तत्र तस्मिन्वाक्ये एवमिन्द्रियनित्ये सन्निपदे तत्पदचतुष्टयमुक्तमे
तन्नोपपद्यते। कस्मात्। शृणु। यावदेव वक्तुर्वागिन्द्रिये श्रोतुश्च श्रोत्रेन्द्रिये वचनं तावदेव तदस्तीति वाक्यते वक्तुः। प्रत्यु
तंच नास्ति। अपिच। वाक्यमपि वाक्यं समस्तमुद्भूतं तदिन्द्रियेनावतिष्ठते। यदवयवभूतानि पदान्यवस्थितानि प
संख्यातुं न च विनष्टा विनष्टयोः पश्योः सहपरिसंख्यानमस्ति। तस्माद्ब्रूयानित्यत्वात्पदचतुष्टयानुपपत्तिरित्युप
न्नं। किंचान्यत्। अयुगपदुत्पन्नानां वाशब्दानामितरेतरोपदेशः। वाशब्दः समुच्चयार्थो वा विकल्पोपमानद्वयस
मुच्चयार्थे धितिहिनिपातविदः पठंति। वक्ष्यति चायमपि। वेति विचारणार्थ इत्युपक्रम्य। थासिसमुच्चयार्थे वा
दोभवतीति। एवं चैतेषामयुगपदुत्पन्नानां वाशब्दानां वाक्यावयवभूतानां योयमितरेतरोपदेशः। इतरेतरगुणप्र
धानभावो नाम्न आख्यातप्रतिगुणभावेनोपदेशः। आख्यातस्य च नाम प्रति प्रधानभावेनोपदेशः। अयंचनोप
पद्यत इत्यनुवर्तते। किं कारणं न हि विनष्टनामगुणभावमियादाख्यातेनापि विनष्टमाख्यातं प्रधानभावमियात्ता
मि। न हि विनष्टा विनष्टयो रितरेतरगुणप्रधानभावोस्ति। किंचान्यत्। शास्त्रकृतो योगश्च। यश्चायं शास्त्रकृतो
योगः शास्त्रदृष्टः। शब्दस्य शब्दान्तरेण योगः संयोगस्तद्यथा। उपसर्गस्य धातुना धातोः प्रत्ययेन। प्रत्ययस्य लो
पागमवर्णविकारैः। अयंचवचनानित्यत्वान्नोपपद्यते। किं कारणं। अयुगपदुत्पन्नौ हि सत्या धातुरुच्चारितो वि

नष्टः। मकथमुपसर्गेण योष्यते प्रत्ययेन वा। न हि विनष्टा विनष्टयो र्योगोस्ति। तस्माद्यएष नामाख्यातयो रितरेतर
गुणप्रधानभाव उपसर्गनिपातानां नामाख्यातभ्यां योगो यच्च पदचतुष्टयमुक्तं सर्वमेतदसम्यगिति। युगपदुत्पन्ना
नामयुगपदुत्पन्नानामिति। एवमारभ्यमाणयोर्वाक्ययोरनयोरन्यो व्याख्यामार्गो भवति। नोपपद्यते युगपदुत्प
न्नानामयुगपदुत्पन्नानामित्युभावपि पाठो व्यापारं प्राप्नुतः। समानसंहितत्वात्। इन्द्रियनित्यत्वात्पदचतुष्टयानुपप
त्तिरित्युच्चार्यमनाशंकाद्वारेणेतदवधार्यते। युगपदुत्पन्नानामिति। अथ मतमविचालिन एवैते कूटस्था अविना
शिनः। शब्दास्ते तु कल्पन्ते तस्माद्वाप्तिरूपादिशीर्षेष्वाभिधेयेष्वभिधातृषु कारणभावमापद्यमानेष्वश्रयाभा
वादवायस्थातुमत्रा द्रुवंतौ। मिधेयाभिधातृसहिता एव कारणमात्मभावमधिकमनुभूयाभिसंभवकाले कल्यादा
वन्त्यकल्पविशिष्टकर्मनिर्मितकार्यकारणसर्वभूतसाधारणात्मभूते हिरण्यगर्भौ विवर्तमाने तदुभौ। अत्राप्यत्राप्य
तेभ्यो सह युगपदेवामिष्यन्ते विज्ञेयात्मलाभाय शब्दा इति। अत्र ब्रूमः। एवमप्येतेषां युगपदुत्पन्नानां युगपदु
त्पत्तावपि सत्यां यद्यपि पदचतुष्टयं प्राप्नोत्येव सहावस्थितानां। तथापीतरेतरोपदेश इतरेतरगुणप्रधानभावश्च
न प्राप्नोति। न हि युगपदुत्पन्नयो र्योगो विषाणयो रितरेतरगुणप्रधानभावोस्ति। किंचान्यत्। कूटस्थेषु चाविचालिषु नि
लेषु शब्देषु येषु शास्त्रकृतो योगः स एष नोपपद्यते। किं कारणमयुक्तो हि युज्यते नित्ययुक्ताश्च धातव उपसर्गैः

नि. वृ.
१२

प्रत्ययैश्च प्रत्ययाश्च लोपागमवर्णविकारेरिति। तस्मान्नित्यपक्षेपिवचनस्य पदेतदुपवर्णितं गुणप्रधानभावोऽपि पदं च
तुल्यमधिकृत्य सर्वमेतदसम्यगिति। व्याप्तिमत्त्वात्तु शब्दस्य उच्यते। सर्वमेतदुपपद्यते। कस्माद्व्याप्तिमत्त्वात् शब्दस्य। तु
शब्दः पक्षव्यावृत्तौ। व्यापनं व्याप्तिः सायस्मिन्नस्ति सोऽयं व्याप्तिमान्। शब्दस्तद्भावो व्याप्तिमत्त्वं। तस्माद्व्याप्तिमत्त्वात् शब्द
स्य। सर्वमेतदुपपद्यत इति वाक्यशेषः। आह। कथं पुनर्व्याप्तिमान् शब्द इति शृणु। शरीरेऽपि मिधानाभिधेयस्याबुद्धि
हृदयांतर्गताकाशप्रतिष्ठितातयोरभिधानरूपाभिधेयस्यैव बुद्ध्यार्मेध्येभिधानरूपयाशास्त्राभिमतप्रयोजने
विजिज्ञापयिषयापुरुषेणातदभिधेयस्यैव बुद्ध्यार्मेध्येभिधानरूपयाशास्त्राभिमतप्रयोजने
निष्पद्यमानस्तथापुरुषार्थाभिधानसमर्थवर्णादिभावमापद्यमानः पुरुषयत्नेन बहिर्विनिश्चितोऽविनाशिनिव्य
क्तिभावमापन्नः श्वेत्तद्वारेणानुप्रविश्य प्रत्याप्यस्य बुद्धिं सर्वार्थरूपां सर्वाभिधानरूपां व्याप्नोतीत्येवं व्याप्तिमान् शब्दः
आह। ततः किं। यदि व्याप्तिमान् शब्दः। उच्यते। यदि नित्योऽयं नित्यः पदचतुष्टादिसर्वमुपपद्यत एव किं कारणं। न ह्यसं
व्याप्यपुरुषस्य बुद्धिर्बुध्यवस्थमर्थप्रत्ययमादधीत। न चानवस्थितो व्याप्नुयात्। ततश्च किं। सत्राशब्दस्तत्तमर्थमभिधेय
तास्वक्रियाप्रयेशोपपन्नितेनाभिधानेनाख्यातमित्येवमादिना स्वभावात्मानमाभिसंबध्यति शेषमिति सुपक्रमते वि
नाशोचोपेति। तस्य स्वदेशोपपन्नितैराख्यातादिभिः स्वदेशविशेषानुस्मृतिपूर्वकं परिसंख्यानमुपपद्यत एव। १२

स्मात्सम्यगेवोक्तं। यत्सुनरेतदुक्तं। न हि विनष्टाविनष्टयोः परिसंख्यानमस्तीत्यत्र ब्रूमः। पुरुषप्रयत्नोपपन्नितदुक्तोद्ग
तात्पर्यार्थप्रत्ययमाधाय शब्दव्यक्तव्येव ध्वंसते न तु शब्दाकृतयः। तास्तु तयाभिधानशक्त्या बुद्धिद्वारेणावस्थिताः
स्यानर्थान्त्रकशयंत्यः स्थिता एव भवन्ति। तासु साक्षात्पदपरिसंख्यानं वर्तमानमित्यसु। विनाशिनी बुध्यक्तिः पुरुष
णोपचर्यते। तस्माद्व्याप्तिमत्त्वात् शब्दस्य पदचतुष्टादिसर्वमुपपद्यत एव। व्याप्तिमत्त्वादित्येतेनैव तैरेतरोपदेशः प्रयु
क्तः। शास्त्ररुक्तो योगश्च। नामाख्यातपदरूपे बुद्धितत्वे सत्त्वक्रियाविषये गुणप्रधानभाविनापि तिष्ठते। तयोर्गुणप्रधा
नभावे सति तद्वदलक्षणयोपचर्यते। तथा च धातुरूपाबुद्धिस्तदर्थतया संयुज्यते। बुद्धिरेव हि भावादि रूपेणाविप
रिणममाना शास्त्रेण संस्क्रियते। तस्यां संस्क्रियमाणायां शब्दसंस्कारोपचारः क्रियते। तदभिधायकत्वात् शब्दस्य। तत्र
यदुक्तं। वचनानित्यत्वादितैरेतरोपदेशः। शास्त्ररुक्तश्च योगो नोपपद्यत इत्येतदुक्तमिति। नित्यत्वपक्षेपियुगपदु
त्पन्नानां गुणप्रधानभावो गोविषाणवन्नास्तीति यदुक्तमनैकांतिकोऽसौ दृष्टान्तः। दृष्टो हि युगपदुत्पन्नयोरिककाले
जपुत्रामात्यपुत्रयोर्गुणप्रधानभावस्तत्र यदुक्तं। युगपदुत्पन्नानामितैरेतरोपदेशो न प्राप्नोतीत्येतदुक्तं। व्याप्तिमत्ता
शब्दस्य सर्वमुपपद्यत इति तदेव सम्यगिति। अपरोऽप्यख्यातार्थोऽप्यनित्यत्वात् पदचतुष्टानुपपत्तिस्तदप्रत्यय
वसर्वस्येवमास्ति परिहारद्वारेणैव मतार्थते। युगपदुत्पन्नानां वाचाब्दानामितैरेतरोपदेश इति। अत्र समंजस

नि. व.
१३

एववात्राब्दः। कथमयुगपदुत्पन्नानां वा युगपदुत्पन्नानां वा नित्यानां वाऽनित्यानां वेत्यर्थः। इतरेतरोपदेशः। इतरस्येत्या-
ख्यातत्राब्दस्य क्रियावचनेन शब्देऽभिधानत्वेनोपदेशः। इतरस्यच नामशब्दस्य च सत्ववचनेन शब्देऽभिधानत्वेनोपदेशः।
शास्त्रकृतो योगश्च। लक्षणशास्त्रेण चैते क्रियासत्वे आख्यातनामशब्दाभ्यां युज्येते। तस्मादुपपद्यते पदचतुष्टुमिति।
आह। आगमनमात्रमेतत्। हेतुरुच्यतां। कथं विनष्टा विनष्टयोः सहपरिसंख्यानमवस्थितयोर्वा गुणप्रधानभावइति।
उच्यते। व्याप्तिमत्त्वानुशब्दस्य हेतुर्थः समान एव पूर्वेषां। आह। यद्व्याप्तिमत्त्वात्तद्व्यवहारार्थं पदचतुष्टुमुपादीय-
ते। एवमपिनोपादेयं। किं कारणं। अभिनयाऽपि व्याप्तिमंतः पाणि विहारास्ति नि कोचादयस्तेरेव कार्यसिद्धिरस्त्विति।
अपि चैव पदचतुष्टुयदोषैर्न संभक्ष्यामहे। न चायमति महान्वेदसमुद्रः पठितव्यो भविष्यतीति। अति क्लेशेनेति। उच्यते।
स्य देतदेवं यद्ययमपरो विरोधहेतुर्न स्यात्। कतमः। अणीयस्त्वाच्च देन संज्ञाकरणं व्यवहारार्थं लोके। सत्यमभिन-
या अपि व्याप्तिमतो न त्वणीयां सस्ति महतायत्नेन या प्रवृत्तिरिति न च निःसंदिग्धं कुर्येति। तद्वतीति तार्थसंबंधस्येव नंतर-
स्य शब्दस्त्वपरिमितमर्थमल्पीयसायत्नेनोच्चारितो व्याप्नोति। तस्मादणीयस्त्वादिति विरोधहेतुपपत्त्या शब्देनैव सं-
ज्ञाकरणं व्यवहारार्थं लोकद्वयुपपन्नं। यत्पुनरेतदुक्तमध्ययनकृते देवैर्न संभक्ष्यामहे। न चायमति महान्वेदसमुद्रो-
ध्येतव्यो भविष्यतीत्यत्र ब्रूमः। अभ्युदयो ह्यत्र वेदानुरूप एव भवति। अभ्युदयार्थेनः शास्त्रारंभेयत्नः। तत्रैव दुक्तं अध्यय-

१३

न कृते देवैर्न संभक्ष्यामहे। न चायमति महान्वेदसमुद्रोध्येतव्यो भविष्यतीत्येतदुक्तमिति। तेषां मनुष्यवदेव ताभिधा-
नं। आह। एवतावनमनुष्याणां मनुष्येषु शब्देन चतुर्थी विभक्तेनावबोधकरणं। अथ मनुष्याणां देवेषु हविःसंप्रदाना-
शीः प्रार्थनादिव्यवहारः केनेति। उच्यते। तेषां मिव शब्दानामियमेव व्यवस्थो देवेषु पि देवानपि प्रति। कतमा। मनुष्यवदेव-
ताभिधानमिति। मनुष्येस्तुल्यं मनुष्यवत्। देवताभिधानमाभिहितेति। अभिधानं। यथैव हि मनुष्याः प्रयोजनेषु नामाख्यातोप-
सर्गनिपातेर्यथार्थमभिदधति। एवमेव देवा अपि। देवेष्वपि शब्दस्याभिधानशक्तिरपरिहीनेत्यभिप्रायः। तेषां हि मनु-
ष्यवदेवा अंगादियुक्ताः पुरुषविधिकैरंगैः कर्मभिश्च संस्तुयंत इति हि न स्थितिः। तस्मादुपपद्यते मनुष्यवदेव ताभिधा-
नमिति। आह। यदि नामाख्यातोपसर्गनिपातानामपरिहीनशक्तिर्देवानप्यभिधातुमथ किमर्थं वेदमंत्रः समाज्जात-
इत्युच्यते। पुरुषविद्याऽनित्यत्वात्कर्मसंपत्तिर्मन्त्रो वेदे। पुरुषेषु मनुष्येषु विद्यायाः विज्ञानस्यानित्यत्वात्तस्मात्पुरु-
षविद्याऽनित्यत्वात्तेतोः कर्मसंपत्तिः फलेन संपादनं। अविगुणकर्मसंपत्तिः फलसंपन्नमेव कर्म भविष्यतीत्येवमर्थं वेदमं-
त्रः समाज्जात इति वाक्यतोषः। इतरथा हि पुरुषेषु विज्ञानस्यानित्यत्वात्तदर्थं नाभिदधते देवान्। नामाख्यातोपसर्गनि-
पातेरशि क्षितत्वान्मं दशि क्षितत्वाद्दिस्मरणशीलत्वाद्देवानामपराधेयुरयथावत्प्रयुजानाः नामाख्यातोपसर्ग-
निपातान्। ततश्च सर्वाप्रत्यक्षदृशो देवाः स्वल्पमप्ययथावदभिधानं न मर्षयंति। विगुणमेतदिति विद्याऽनित्यत्वात्तद-

दिशोपप्रत्ययमादधाति। तस्मात्सर्वोपपदहीनस्य भवते र्ध्वं तस्य भावोऽतस्तेनात्मभावेनेदं जगन्नित्यं। इतरेस्तु भाववि
कारैः परमाण्वादिभिर्भावविकारात्मभिरनित्यं। कस्माद्विकारात्मकत्वादेव विकारोऽनित्यस्तमेवं भवनमात्राभिसंबंधे
न प्रहीण सर्वभावविकारं एतत्सद्भावविदेऽवधृतवेदांतरहस्यविदेवेदविदेमेधाविन आत्मकृत्स्नकारितया मु
क्ताधिकारबंधना एतत्प्रज्ञानादेवोपक्षी प्राकर्मोपभोगसंतानाः संत आत्मकामाः प्रतिपद्यंते तरे प्रधानादिवि
दः। वेदानुशासनैकदेशानीश्वरपुरुषप्रधानादीननित्याभावविकारान्त्वमतिकल्पनाहेतुव्यवहितान्कृत्यास्ति
रीकृत्य चातेनित्यत्वेन प्रतिपद्यंते भवनमात्राभिसंबंधेन तदेतस्मादात्मन उद्भिजंत आत्मप्रणाशकातर्यादिना क
र्मोपभोगसंमामाप्यतत्संतानं शिवमिव मन्यमानाः। केचिच्चिन्ताक्तिहानादसंबोधनादेव। स एष इह वेदांगे वेदार्थनि
र्वचनाभिनिवेशिनिशब्दानां सामान्यविशेषवत्युपदेशप्रसंगे वर्तमाने भवतेः कृदंतीभूतस्य वा भवनमात्रमेव व
क्तुं सामर्थ्यं नेतराभावविकारान्विद्यमानानपीत्येतेन प्रसंगेनात्र संसृजितः। वेदरहस्यब्राह्मणे सूत्रविस्तरेणार्थ
विधीयते। उक्तं द्विविधो भावः कारणरूपः कार्यरूपश्च। तत्र कारणेऽविकृतत्वादभिन्न एवेत्ययगतं। इदानीं कार्य
रूपस्यानेकविकृतरूपत्वाद्दुर्विज्ञेयत्वेन निर्वक्तुमाह। षड्भावविकारा भवन्तीति। भाव उक्तलक्षणो नित्यं विकृति
कारणं तैर्यकारैर्विशिष्टः षट्प्रकारोभिधीयत उपाचारतः यतोयं विद्यमानतामेव भवनशब्देनाभिधत्ते। तेन यो वि

ते

१५

द्यमानमात्रभवनात्मकः स एव भिन्नेऽभिधीयते। अपिच लक्षणविदेऽविगृह्यंति भावशब्दं। भवतेः स्वः पदार्थभवनं
भावइति। सन्मात्रं भावलिङ्गस्य। दिति च पठंति। तस्य विकाराभावविकाराः भवन्तीति सामान्यादात्मनः प्रसङ्गश्च संतः
स्वनेवोशेषिकेण भावविकारात्मलाभाय भवन्ति। इति परः प्रयुज्यमानः शब्दः शब्दपदार्थकः क एवमाह। षड्भावविका
रा इति। उच्यते। वार्ष्णेयणिरिति। तिकादिपाठान्ति। आचार्य इति वाक्यशेषः। निर्देशस्त उपलब्धानां षडित्येवधारणं।
सुखार्थं। वक्ष्यामः। अतोन्ये भावविकारा एतेषां भवविकारा भवन्तीति। आह। कतमेतदुच्यते। जायतेऽस्ति विपरिण
मतवर्धतेऽपक्षीयते विनश्यतीति। आह। एतेषां जन्यादीनां भावविकाराः। अत्रां कः कस्यां विकारावस्थस्यामवस्थि
तं भावमाचष्टे कं वा विद्यमानमपि नाचष्टे कं वा न प्रतिषेधतीति। उच्यते। जायत इति पूर्वभावस्यादिमाचष्टेनापरभा
वमाचष्टेन प्रतिषेधति। जनिः पूर्वो भावस्तस्य पूर्वभावस्य षण्णां भावविकाराणां यदिवान्योयः पूर्वो भावविकारस्तस्य
जायत इत्यनेन शब्देनादिमाचष्टे। आह। किमादिमेव नित्युच्यते। उक्तमुपक्रमप्रभृत्य पवर्गपर्यंतमिति। स एव पूर्वा
परीभूतो भावस्तावेदवजायत इत्युच्यते यावन्निष्ठाशब्दाच्चः संप्रवृत्ते जात इति। नापरभावमाचष्टेन प्रतिषेध
ति। नेति प्रतिषेधोऽपरो भावोऽपरभावः। आह। कस्मादपरः। पौर्वापर्यं हि देशकालकृतं उच्यते। जनिशब्दाच्चोभा
वविकारः पूर्वस्तस्मादपरकालेऽस्ति शब्दाच्चः। तत्रैवं सति जनिशब्दाच्चोभावविकारेऽस्ति विद्यमानता।

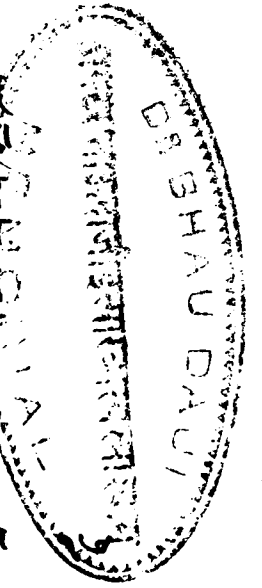
नि.वृ.
१६

किं कारणं। न ह्यविद्यमानो जायते। अपि च कारणमात्मनि भावे सर्व एते भावविकाराः संति। सर्वार्थप्रसवशक्तित्वात्
स्थायथा। एधि व्याघ्रदयो भावविकारास्ते तु द्वारद्वारिभावेन विशेषात्मलाभं प्राप्नुवन्ति। तद्यथा। जनिद्वारेणास्ति। अ
स्ति द्वारेण विपरिणमतिः। किं कारणं। न ह्यजातो स्तीत्युच्यते। नाप्यविद्यमानो विपरिणमत इति। तत्रैवं सति जायत
इत्येष शब्दे। जनिमेव केवलं ब्रवीत्यविवक्षितेतरभावविशेषं। किं कारणं। एकार्थवृत्तित्वात्। अस्तित्वात्। अस्तित्वाच्च
स्य भावविकारस्यासंपूर्णत्वात्। अनवधूतरूपं हितस्यामवस्थायां तद्भवत्यनुमानगम्यं किमपि जायत इति। तस्माज्जा
यत इत्येष शब्दे। जायमानावस्थायामस्तित्वं विद्यमानमानमपि नाचष्टे। आह। यदि नाचष्टे र्थादापन्नं भवति। प्रतिषे
धतीति। उच्यते। न प्रतिषेधतीति। अस्तित्वस्य न प्रतिषेधं करोतीत्यर्थः। किं कारणं। उच्यते। अस्तित्वात्मवानपि
सौ जायते। तस्मिन् प्रतिषेधेनात्मक एव स्यात्। कमालं व्यजयते। तस्मान्न प्रतिषेधस्य स्तित्वं उपस्थितत्वाच्च। उपस्थि
त एव प्रत्यासन्नस्तस्यावधारणकाल इत्यतश्च न प्रतिषेधति। एवमेव प्रपञ्च उत्तरेष्वपि भावविकारेषु। समासतस्तु यत्र
यदुक्तं यत्र तत्र दुः। अस्तीत्युत्पन्नस्य सत्त्वस्यावधारणं। अस्तीति जातस्य सत्त्वस्यावधारणमात्रं ब्रवीति। न विपरिणा
ममाचष्टे। अपर्यलोत्। न प्रतिषेधति। उपस्थितत्वात्। विपरिणमत इत्यप्रच्यमानस्य तत्त्वाद्द्विकारं। विपरिणमत
इत्येष शब्दे। प्रवमानस्य तत्त्वादभ्रयमानस्य तत्त्वान्तद्वाद्द्विकारं। योस्य भावोस्तित्वं स्वरूपं वा तस्माद्द्विकारं वि १६

क्रियामात्रं ब्रवीति। न वृद्धेरर्थमाचष्टे। न प्रतिषेधति। वर्धत इति स्वांगाभ्युच्चयं सांयोगिकानां वार्थानां। वर्धत इत्ये
ष शब्दः स्वेषामंगानां शिरो ग्रीवा बाहू दरादीनां। सांयोगिकानां वागे। हिरण्यधान्यादीनामभ्युच्च्यमाहाभ्युच्चितं तं ब्र
वीति। आह। कथं प्रयोगः। उच्यते। वर्धते विजयेनेति वा वर्धते शरीरेणेति वा। वर्धते विजयेनेति सांयोगिकेषूदाहरणं।
वर्धते शरीरेणेति स्वांगाभ्युच्चये। अच वर्धत इति ब्रुवन्नापक्षीयतिमाचष्टे। न प्रतिषेधति। अपक्षीयत इत्येतेनैव व्यख्या
तः प्रतिलोमं। यथैव हि स्वांगेः सांयोगिकैर्वा इत्येव रूपं चर्यायते। तथैवापक्षीयते। तच्चापि नाचष्टेन प्रतिषेधति। विनश्यती
त्यपरभावस्यादिमाचष्टेन पूर्वभावमाचष्टेन प्रतिषेधति। विनाश एवापरभावस्तस्यादिमाचष्टे। किमादिमेव न्युच्य
ते। उपक्रमप्रभृत्यपवर्गपर्यंतमित्युक्तं। यावद्दिन एतत्ति। सच विभाशं ब्रुवन् पूर्वभावमाचष्टे। अपक्षीयते र्थं विद्यमान
मपि तस्मिन् विनाशे। कथं युगपदपक्षीयते र्थं। विनाशे स्तीति। उच्यते। न ह्यनपक्षीयमाणो विनश्येत्। आह। एतेभ्यो
भावविकारेभ्यः किमन्येपि व्यतिरिक्ताः संति भावविकारानवेत्युच्यते। अतो न्येभावविकारा एतेषामेव विकारा भ
वंतीति हस्माह। अतो भावविकारषट्काद्येऽन्यत्वेन भावविकाराः लक्ष्यन्ते। न ते पृथक् पृथगत्यंताभिन्नाः संति। किं तर्हि।
एतेषामेव विकारा भवंति। तद्यथा। जनिशब्दाच्चो भावविकारेनेकप्रभेदभिन्नो। जेकपर्यायचचनश्चास्ति विद्य

नि.व.
९७

तेभवतीत्येवमादि। तथावर्धतिशब्दाद्योवर्धतेपुष्यतिउपचीयतआप्याय्यतइत्येवमादि। तथाऽपहीयतिशब्दाद्योऽपहीयतिभ्रश्यतीत्येवमादि। तथाविनश्यतिशब्दाद्योविनश्यतित्रियतेइत्येवमादि। इतिहस्माह। कएवमाह। वाष्पीयणिरित्यनुवर्तते। तेयथावचनमभ्यूहितव्याः। तएतेजन्यादिशब्दाद्याविकारायथावचनंयोयस्मिन्चननेयथावचनमवस्थिताः संतिप्रकरणोपपत्तिभ्यामंत्रार्थोवधारणंप्रत्यभ्यूहितव्याः। वितर्क्योः प्रयुज्यमाना इतिवाक्यशेषः। सर्वएवधातवोभाववचनास्तेषामिहाध्ययनेप्राप्तेशास्त्रातिगोरवभयादेतल्लक्षणमुत्तरं। इहशास्त्राख्याशैलीयंइष्टव्या। तत्रोद्देशः सूत्रस्थानीयः। तद्यथा। षड्भावविकारा इति। निर्देशोवृत्तिस्थानीयस्तद्यथा। जायतेस्तिविपरिणमतइति। प्रतिनिर्देशोवार्तिकस्थानीयस्तद्यथा। जायतइतिपूर्वभावस्यादिमान्चष्टइति। एवंसर्वत्रयथासंभवयोज्यं। सानुषंगमुक्तं नामाख्यातयोर्लक्षणं। नामसुकिंचिदवशिष्यतेतदवसरप्राप्तमपिसंदधुनोच्यते। पदचतुष्टुलक्षणप्रतिज्ञाव्याधातभ्यात। उक्तापदचतुष्टुलक्षणंचतुर्थेनपादेनतद्वक्ष्यामः। प्रतिसप्रसक्तमेवाधुनोपसर्गलक्षणमुच्यते। आह। वक्ष्यतिभवानुपसर्गलक्षणमिदमेवतावदुच्यतां। किमिमेउपसर्गनामाख्यातवसदचतुष्टुनिःशृष्यवधाः संतोऽर्थानादुर्नवेत्युच्यते। ननिर्बधाउपसर्गाअर्थान्निरादुरितिशाकटायनः। नितिप्रतिषेधे। निष्कृष्यनामाख्यातमध्यात्पदवाक्यरूपेणविरचिताः संतः केपुनस्तेउपसर्गाः। आख्या

तमुपगृह्यार्थविशेषामिमेतस्यैवसजंतीत्युपसर्गाः। अर्थान्निरादुरितिशाकटायनः। निश्चयेनसतोऽर्थानादुःसाक्षान्तेषामर्थाभिधानशक्तिरस्ति। एतन्निश्चितानामित्यभिप्रायः। यथावर्णानांपदादपगतानामर्थाभिधानशक्तिर्नास्ति। एवमेतेषामपिनामाख्यातवियोगेऽर्थाभिधानशक्तिर्नास्ति। कएवमाह। शाकटायनः। शाकटस्यापत्यंनडादिपाठात्सकृ। शाकटायनः। आह। कथंतेषामर्थवत्तेतिउच्यते। नामाख्यातयोस्तुकर्मापसंयोगघोतकाभवंति। तुरादोऽवधारणार्थः। नामाख्यातयोरेवार्थः कर्षः। तत्रैवविशेषकंचिदुपसंयोज्यघोतयंति। सएषनामाख्यातयोरेवार्थविशेषः। उपसर्गसंयोगेसतिव्यज्यते। यथाप्रदीपसंयोगेइवस्यगुणविशेषोऽभिव्यज्यमानोइत्याश्रयएवभवति। नप्रदीपाश्रयः। कोन्यथाब्रवीति। येनैवमुच्यतेशाकटायनएवमाहेति। षण्णुउच्चावचाः पदार्थाभवंतीतिगार्ह्यः। उच्चाश्रावचाश्चउच्चावचाः। बहुप्रकरादत्यर्थः। एषामुपसर्गपदानामर्थाः पदार्थाभवतिवियुक्तानामपिनामाख्याताभ्यामितिगार्ह्यप्रार्थोमन्यतरतिवाक्यशेषः। एकेकोप्येषंप्रादीनानामख्यातवियोगेऽपिअनेकार्थइत्यभिप्रायः। तद्यथा। प्रेत्सादिकर्मोदीर्णोभ्रशार्थइत्याभिधानेशक्तिरस्येत्येवमाद्युपलक्षितव्यंलक्षणशास्त्रे। यत्पुनरेतदुक्तंवर्णवदिति। अत्रनभ्युपगमादयुक्तं। नह्यभ्युपगतमस्माभिरेतदनर्थकावर्णाइति। सामान्याहिवर्णेष्टमभिधानशक्तिरस्येव। यथामृदोवयवेषुसर्वमृन्मयभांडारंभशक्तिः। सातुपदत्वेनसमुदितानामर्थाविशेषोऽवतिष्ठते। यथा। मृदोवयवानांघटघटार

भक्तिरभिच्यते। एवं तत्र यदुक्तं वर्णवदनर्थक उपसर्गः नामाख्यातवियोगादित्येतदयुक्तं। अपि च। वर्णैरनर्थकैरा
रभ्यमाणं पदमप्यनर्थकमेव स्यात्। न ह्यशुक्लैस्तंतुभिरारभ्यमाणः पटः शुक्लैर्भवति। ततश्च पदेरनर्थकैराभ्यमाणं वा
क्यमनर्थकमेव स्यात्। वाक्येऽनर्थकैराभ्यंशस्त्वप्यनर्थकमेव स्यात्। ततश्चाभ्युदयनिः श्रेयसाद्यो योयमभ्युद
यः स्वप्रत्ययेन विदुषामयमनर्थक एव स्यात्। अनिष्टं चैतत्। तस्मादनर्थवंतो वर्णा इत्युपपन्नं। यत्पुनरेतदुक्तं प्रदीपव
दनर्थका उपसर्गा इति। तत्रोच्यते। प्रदीपोपि स्वैर्नार्थेन प्रकाशारेण्यनार्थवानेव। सत्यपि चार्थवत्त्वे प्रकाशमर्थमाधा
धारभूतं प्रत्याययन्सां प्रकाशनशक्तिमभिच्यनक्ति। एवमुपसर्गोऽर्थवंतोऽपि सन्तः स्वार्थमिधानशक्तिमनेकप्रका
रां विद्यमानामपि स्वार्थमिधानशक्त्याधारभूतेनामारख्याते प्रत्याख्य अभिच्यं जयेयुः। तत्र यदुक्तं प्रदीपवदनर्थका उप
सर्गा इत्येतदयुक्तं। नामाख्यातयोरेवासावर्थ उपसर्गसंयोगे सति उपजायत इति ब्रूमः। न हिलेके योयत्र समर्थो भव
तिस तत्रान्यमपेक्षते। नामाख्याते चार्थविशेषं प्रत्युपसर्गसंयोगमपेक्षते। तस्मादुपपन्नं उपसर्गस्य क्रियाविशेषो
र्थः क्रियासामान्यमात्रमाख्यातस्येति। तत्र यदुक्तं अभ्यनर्थकाः पृथगवस्थिताः उपसर्गा इत्येतदयुक्तं। कुतः। तद्य एषु प
दार्थः प्रादुरिमेतं। तदेतदुपपन्नं भवति। य एषूपसर्गेषु अनेकप्रकारेणार्थ इति प्रादुरेव तमिमे उपसर्गाः पदविशेषाः पृथग
पि सन्तः कः पुनरसाविति उच्यते। नामाख्यातयोरेव विकारणं। अर्थविक्रियामित्यर्थः। तस्मादर्थवंत एवेति उच्यते। तर्हि
क एषां कस्मिन्नर्थे विशेषेव वर्तते उच्यते। अयं तावत् आदित्यवर्गार्थः। तद्यथा आपर्वता इति। अर्वाणि तिगम्यते। अने

कार्थत्वे पिसत्युपसर्गाणामेकैकोऽर्थ उदाहरणत्वेनोच्यते। यवत्वप्रकाशनार्थः। प्रपेरत्येतस्य प्रतिलोम्यं। प्रपरा इत्ये
तावुपसर्गावेतस्येव ढोः। र्थस्य प्रतिलोम्यमाहुतुः। प्रगतः परागतः। अभीत्याभिमुख्यं। आह। अभिगतः। प्रतीत्येतस्ये
वाभेः प्रतिलोम्यमाह। प्रतिगत इति। अति सुदृश्यतावभिपूजितार्थे वर्तते। अतिधनः। सुब्राह्मण इति। निर्दुरित्येतयोः
प्रतिलोम्यं। निर्धनो दुर्ब्रह्मण इति। न्यवेति विनियहार्थयोः। निगृह्णाति अवगृह्णातीति। उदित्ययमेक एव द्वयोः प्रति
लोम्यमाह। उद्गृह्णातीति। समित्येकी भावमर्थमाह संगृह्णातीति। अपेत्येतस्य प्रतिलोम्यमाह तु गविगृह्णाति। अप
गृह्णाति। अन्वितिसादृश्यापरभावमाह। अनुरूपमस्येदमितिसादृश्यं। अनुगच्छतीत्यपरभावेः। अपीति संसर्गमाह।
सर्विषोपि स्यात्। मधुनोपि स्यात्। उपेत्युपजनं। उपजममाधिक्य उपजायते। परीति सर्वतो भावमाह। परीधावतीति।
अधीत्युपरिभावमाह। ऐश्वर्यं वा। अधितिष्ठत्यधिपतिरिति आह। नामाख्यातयोस्तु कर्मोपसंयोगद्योतका भवन्ती
त्युक्तं। अत्र नाम्नः कर्मोपसंयोगद्योतका भवन्तीत्येवं न गृह्यते। उपसर्गः क्रियायोग इति सिध्योऽप्युपसर्गाणां क्रियाप
देन योगेन नान्ना। उपसर्गा हि क्रियागत्वेनैव नामान्यास्कंदतीति। इति जंबुमार्गोऽमवाप्तिन आचार्य भगवद्गु
रुस्य कृतो निरुक्तव्याख्यायां षष्ठस्याध्यायस्य प्रथमः पादः संपूर्णः। अथ निपाताः। उक्तमुपसर्गलक्षणं सामान्यं।
नामाख्यातयोस्तु कर्मोपसंयोगद्योतका भवन्तीति। विशेषलक्षणमपि आदित्यवर्गार्थ इत्येवमादि। अल्पा इति कृता
चते प्रत्येकं समान्नाताः। अप्युना सामान्यलक्षणानुषक्तं प्रतिज्ञाप्रसक्तमेव निपातलक्षणं वर्तयिष्यामः। तदधिका

नि. २.
१९

राधोयमथशब्दः। उच्चाक्चेधनेकप्रकारेधेयेषु निपतंतीति निपाताः। आह। कतमेपुनस्ते येन तेषां इति उच्यते। अथुपमा
र्थेपिकर्मोपसंग्रहार्थेपिपदपूरणा। उपमेवार्थोपमार्थः। स्तस्मिन्नुपमार्थे। उपमानामकस्मिंश्चिदेवार्थेयः प्रसिद्धो गुण
स्तस्यान्यस्मिन्नप्रसिद्धतद्गुणार्थे। अत्र निणयदुपसंयोज्यतद्गुणप्रकाशनं क्रियते सोपमाकर्मोपसंग्रहएवार्थः। कर्मोपसंग्रहा
र्थस्तस्मिन्कर्मोपसंग्रहार्थे। अर्थोपसंग्रहार्थ इत्यर्थः। कर्मशब्देहि प्रायेणार्थपर्यायवचन एतस्मिन्नास्ति। गतिकर्माण उत्तरे
धातवः गत्यर्था इति गम्येतापदेमेव पूरयितव्येयेषामर्थस्तेपदपूरणाः। तदेतन्निधात्वर्थभेदकृतं निपातानां समासेन। आह। किमवि
शेषेण सर्व एतस्मिन्नेर्थे निपतंति नेत्युच्यते। तेषां सर्वेषां मध्ये एत एकचत्वार इव न चिन्नवः प्रायेः इत्या उपमार्थे भवन्ति। अ
धुनेवमुक्ताभाषाछंदः प्रविभागेनोदाहरणं एकैकं दर्शयति। समासविस्तराभ्यां हि शास्त्राणि प्रतीयन्ते। तत्रायं तावत्। इवेति भाषायां
चोपमार्थोऽप्योऽन्वयाय छंदसि चेत्यर्थः। कश्चिच्छंदस्येव भवति। न भाषायां। कश्चिद्भाषायामेव न छंदसि। कश्चिदुभयत्रेत्यतो विभा
गेन प्रदर्शयते। आह। किमुदाहरणमिवेत्यस्योपमार्थ इत्येव। कानोपमाशब्दस्य व्युत्पत्तिरिति उच्यते। उपगम्या नयारुणैर्मय्यत इ
त्युच्यते। अग्निरिव। नुदस्त्वित्येतदत्रोदाहरणं। तपसः पुत्रो मनुर्नाम। तस्य यमार्थः। आह। ननु सर्व एवायमर्थः। सामार्थ्यात्
कोऽस्मिन् शिरादित्यांतरपुरुषस्य भगवतो हिरण्यगर्भस्य प्राणस्यार्थमेतरेत्येके रहस्यब्राह्मणेनातर्चिनो माध्यमा इत्येवमाद्यनु
परिभ्रम्य पुनः पर्या इत्येतमेव संतंशतर्चिन इत्याचक्षते एतमेव संतंशत्समद इत्याचक्षते। इत्येवमादिना भूमेण मंत्रदक्षत्वा
त्प्रणे निगमयति। अकिंचेतात्रत्वः शो न केन सदृशः यस्यामार्थाणि विद्यन्ते। सत्त्वस्मृतिः श्रुतिस्मृत्योश्च विरोधे श्रुतिरे न गरीयसी

१९

तिन्यायविदः खल्वपि पठन्ति। विरोधेन नेपसंस्यादिति। तस्मादिशेषाभिधानमनर्थकमेवेति उच्यते। न ह्यकस्मादात्मनः प
रिचायमात्रोपसंग्रहः संशो न कः कुर्यात्। पश्यतोऽप्युभावापत्तेन सत्रज्ञावुभावापत्तिमंत्राभिच्यक्तो व्यापृतौ। बुद्धिदेवतात्वेन हिरण्य
गर्भः सत्रज्ञोऽप्यवस्थितः। सर्वभूतानां कर्मविपाकानुरूपेणायमर्थः शब्दवाद्दर्शयति। तदितरे विशिष्टकर्मकारी हि। ततो बुद्धिः
पश्यति। तत्रैवं सति बसिष्ठमंत्रदक्षे तत्र तः तेनैवोपदर्शितं मंत्रं पश्यतीत्युभयमुपपद्यते। एतं सत्युभावापत्त्या तत्तावदनुसं
धेयो मंत्रप्रयोगकाले उभयोरर्थतत्ताय यत्पुनरेतदुक्तं श्रुतिस्मृत्योर्विरोधे स्मृतिरनेपेक्ष्येति। न हि विरोधोऽस्त्युभयोरपि संधीयमा
नयोः। अपिच। श्रुतिपूर्वकमेवेदं स्मरणं। न स्वतंत्रं। तां उक्तेरिह स्वब्राह्मणं दर्शयति। येन सामानास्तोष्यस्यात्तत्सामोप
धा चेत्यस्यामृचितामृचं यदार्थं तैयं भूविमिति तत्र यदुक्तं स्मृतिरियमिति तदयुक्तं। तस्मादुक्तव्यमेव विशेषार्थमिति।
त्रिष्टुबेषामान्यचीरेयनादिषु निष्कवल्येनास्यते। मनुः पुनरिंद्र एव। माहाभार्यात्कर्मपृथक्तात्वात्। अथ वादेव तां तरां ए
थगमिधानश्रुत्यभिधानसंबंधात्। आह। ननु मान्येवामंत्रो माहेंद्रयहयजिसन्निधौ निष्कवल्येनास्यमन्नो माहेंद्रम
भिहितिसंस्कारणासमर्थ एव वक्तुं। अथ किमर्थं मयं निष्कवल्येनास्यतरति। उच्यते। अन्यदेव हि स्तुत्यभिच्यं ग्य
मपूर्वमारादुपकारो गभृतं माहेंद्रयहयजिब्यं ग्यस्यास्त्वस्य। अपिवा श्रुतिसंयोगात्प्रकरणे स्तौति शंसती। क्रियोत्प
त्तिं विदधाता मिति न्यायविदोऽपि। तिकाः पठन्ति। पश्यति चायमपि। इतीमा देवता अनुक्रांताः सक्तभाजो हविर्भाजः।

ऋभाजश्चभूयिष्ठ इति। स एषमन्युः श्रुतिभागेव। यथाभित्वाश्वरेतींद्र एवतास्मिन्निष्केवल्ये। यथा। आपोहिष्ठेत्यापआ
ग्निमाहते। सूर्यादय आश्विने। एवं। इमन्यो। सद्गुरो। सहनशील एतस्मिन् चूणामभिभवनकाले प्रत्युपस्थिते आहूतः
सन्नस्माभिः सेनानीः सेनाप्रणेता नोस्माकमेधिभवा। ततश्चाग्निरिव लिपितो दीप्तस्त्वं तेजसाभूत्वा सहस्वाभिभव
तानस्मच्छत्रं हत्वा यह्वैवयदेतेषामस्मच्छत्राणां वेदो धनं तत्त्वमादाय तेषामस्मद्यो धानामेजोबलं मिमानः॥ नि
र्माय यथावस्तु यथार्थं विभजस्व। येषि च केचिद्धतावशिष्टमधः मधकारिणः अस्मद्विषः अस्मत्तः प्रत्याजिहीर्षत्ये
तद्धनं तानपि विनुदस्व। प्रेरयस्व। हूरमपुनरागमनाय। अथवा औज इत्यस्योत्तरेण विनुदस्वेत्यनेन क्रियापदेन सं
बंधः। कथं। हत्वा च त्रैभाजयित्वा च तद्धनं ये केचिद्धतावशिष्टा अस्मद्विषंतः प्रत्याजिहीर्षत्येतद्धनं अस्मत्तस्तेषा
मोजो मिमानस्तुल्यित्वा। कियदयं शिष्टबलाद्येतेन शक्ताः प्रत्याहर्तुं इत्येवं मिमानस्तावन्मात्रशेषबलात्कृत्वा त्वं
विनुदस्वेनाहूरमपुनरागमनाय। द्वितीयमुदाहरणमेतस्येव। इहैवैधिमा० धारय। अनया चानुष्ठुभ्रा। ध्रुव आंगि
रसो राजसूनमभिषिक्त्वा। इहैवराष्ट्रमेधिभवा। मां चातस्त्वमप्योष्ठाः। पर्वत इवाविचकनशीलः। इंद्रवचे ह्यु
वः शाश्वतः तिष्ठ। स्थित्व इदं राक्ष्म इहैव विभक्तियोगे। यत्कृतं धारयेत्याशीः। भाषायां प्रसिद्धमेवेति कृतवानोदाह
रणं पठितं। अथवा एतेण्य। अग्निरिव तीक्ष्णः। इंद्रवचिः कृतः। नेति प्रतिषेधार्थं। भाषायां। प्रसिद्धः। उभयमन्व २०

प्यायं नेंद्र देवममंसतेति। नेंद्र देवमात्मनो दीपायितारममन्यं तादित्यरश्मयः। देवते शेषः। आह। किंपुनर्लक्षणमिति।
उच्यते। उपमांथीत्युपरिष्टादुपाचारस्तस्य येनार्थेनोपमेयमर्थमुपमीकृति। तद्यथा। हत्सुपीतासो० जरंते। काण्डो मि
मेधातिथिरांगिरसश्च प्रियमेधे। इंद्रस्तु ददृशाते। तत्रैषा गायत्री। येषामपि विनियोगः। कचिदन्यत्र नास्तितेपि
वाचस्तोमे विनियुज्यंते। हत्सुपीतासः पीताः संतो हृदयेष्ववस्थिताः सोमायुधं तद्वत्। संप्रहारमिव कुर्वेति। अहं विशिष्ट
इत्येवं स्पर्धमानाः। कश्यदुर्मदा सोनदुर्मदासः। आज्यसेरसुकु। यथा कुत्सितमदाः केचित्पुरुषाः। सुरायां पीतायां सत्यां
युध्येरन्। एवं। किंच। तमेव यजमानं जरंते। सवंतीव। आत्मलाभपरितुष्टाः। कथं जरंते उधनं उधरि बरात्रि मिव न ग्राभूत्वा।
स्त्रियं संप्रयोक्ष्यामह इत्येवमभिप्राया इव केचिद्विशिष्टाः पुरुषाः। चिदित्येवोनेकार्थोऽपि सन्नुपमार्थीयसंयोगाद
त्रोदाहृतः। कथमयमनेकार्थ इति। उच्यते। आचार्यश्चिदं ब्रूयादिति पूजायामाचार्य एवं ब्रूयात्कोन्य एवं वक्ष्य
तीति। दधिचिदित्युपमार्थे दधिरूप उद्धन इति। कुल्माषांश्चिदाहरेत्यवकुत्सिते। भृशं कुत्सिते। कुल्माषानपिता
वदाहरेति। केवान्यदाहरिष्यसि। नु इत्येवोनेक कर्मा। कथं। इदं नु करिष्यतीति। कथं हि क्रिया हेतुर्निमित्तमित्य
र्थः। कथं नु करिष्यतीति। एषा करिष्यतीत्युक्तेयत्पुनरनुष्टुभंति कथं नु करिष्यति। तदनुज्ञातमेतस्मिन्नुष्ट
रे। नन्वेतदकाश इति च। अनुष्टुभ एवायं भवतीति। नन्ययमकाश इति च। कथमयं ब्रवीति कटं करिष्यतीति। अ

नि. व.
२९

थाप्ययमुपमार्थे भवति। तद्यथा। अस्तोनष्टरीः। भरद्वाजो बौहस्पत्योऽस्यास्त्रिष्वधः। पूर्वणार्धे चैव नृदंस्तु
लोत्तरेणोपालब्धवान्। हेम्वर इन्द्रपुत्र हूतमहान् क्षत्रवचक्रयोः प्ररिरिचे प्रकर्वेणातिरिच्यते। तद्यम क्ता
महत्वेन विभूतिः। कुतोतिरिच्यते। रोदस्योः द्यावापृथिव्योः। तथापि चैवं विभूतियुक्तस्य सतस्तत्त्वज्ञाना
मेवास्माकं सतां वृक्षस्येव वयाः शाखाः स्वरीरूतयः पूर्वस्मिन् गन्तव्यमनमार्गः विरुद्धः खिलीभूतास्तवा
नागमनात्। अहो कष्टमं दभागधेयतास्माकं येषां नो धनं तदस्ति येन त्वां यजेमहि किमत्र त्वां यक्ष्याम इति।
वयाः शाखा इति पर्यायवचनः। वेतेर्वया इति निगमप्रसक्तस्य निर्वचनं। शाखाः खशया इति पर्यायप्र
सक्तस्य। व्याख्याता उपमार्थीयाः। अथानंतरं प्रतिज्ञाप्रसक्तनिवर्तकर्मोपसंग्रहार्थं न्यक्ष्यामः अथ यस्या
गमनीदर्थ एथत्कमहविज्ञायते नेनौ देशिकमिव विग्रहेण एथत्कात्सकर्मोपसंग्रहः। यस्यागमादध्या
हारादश्रयमाणस्यैव निपातस्य सरूपविरूपैकशेषादर्थतो वा एथत्कमह एव भाव एव विज्ञाय
ते। तद्यथा। देवदत्तयज्ञदत्तो देवदत्तश्च यज्ञदत्तश्चेति। आह। द्वावप्यत्र देवदत्तयज्ञदत्तोऽश्रयेते।
ननु तयोरो देशिकमिव एथत्कमिति। यथा गा अश्वान्युत्तवान्यश्वनिति प्रत्येकमुद्दिश्यमानानां।

२९

तस्मात्कर्मोपसंग्रह एव ३ रक्तः

इह तु विग्रहेण च शब्दागमादेतत्सु धर्मोपजायते। तेन ग्रहणं द्वयोर्वहूनामर्थानां विग्रहः स एष एथत्का श्रे
तोः एथत्केने निमित्तेनोपलक्ष्यमाणायस्माद्वाच्यं बहूनां गृहीत्वैकस्मिन्कर्मणि उपसमावेशयति। तद्यथा।
देवदत्तयज्ञदत्तोपचेतेदत्येवं नामैव तद्भवति। अथवा बहूस्मिन्नेत्युक्ते प्रजापतिरनुक्तेऽपि द्वितीयो गम्यते। प्रजाप
तिश्चेति कतमः पुनरसाविति उच्यते। चेति। कदाचिदयमेव समुच्चयार्थ उभाभ्यामप्यर्थोभ्यां विग्रहीताभ्यामेव संयु
क्तः प्रयुज्यते। यथा। सः अहं च त्वं च ब्रह्म इति। अहं च त्वं च रातयः। घोरपुत्रः प्रगाथोऽनयारेऽप्येतेषां इन्द्रस्य स
ख्यायि सन्न ब्रवीत्। हे ब्रह्मन् इन्द्र अहं च प्रगाथस्त्वं च संयुज्याव एकास्मिन्नर्थे सति प्राप्तिलक्षणे युज्याव हे। आ
सन्निभ्यः आपत्तिः। अरातीवेत्येकपदं। अथैवमावांसं युक्तो दृष्ट्वा हेभ्यश्चिबः। अरातीवान्वित्। अदानशीलोऽपि दानशी
लतामुपेत्यानुमंस्यत एवावयोर्दानं। भद्रः भदनीयाः। इन्द्रस्य रातयोर्दानानां त्वेवं मन्यमानः कोऽहनामत्वं तं युक्ता
नामस्माकं न दद्यादित्यभिप्रायः। अथाप्याकार एतस्मिन् समुच्चयार्थः। देवेभ्यश्च पितृभ्यश्च इति। अयमस्मिन्मंत्राकारः।
यो अग्निः पितृभ्यः। अनुष्टुप् यामी पितृयज्ञे विनियुक्ता। यो अग्निः कव्यस्य वाटः। यस्यायमधिकारः कव्यानि वोढुं यानि
ति। स इह स्माकं पितृयज्ञे होतृत्वेन स्थितः पितृना हूय यज्ञत एव यत्नित्यर्थः। किंलक्षणान् क्रतुं तदर्थः। सत्यरूपो वा
यज्ञरूपो वा। किं वा। वेदुह्यानि वोचति। वोचतुश्च। प्रब्रवीत्तानि हावीष्यस्मत्सुतानि। कस्मै देवेभ्यश्च पितृभ्यश्चेति।
वेत्ययं विचारणार्थं समुच्चयाध्ययनसंगे न्नैव द्रष्टव्यते। हंता हं पृथिवीं पामिति ऐन्द्रो लवस्तस्य यमार्षगायत्री। हंत

रदानीमेवाहमिमांशुधिर्वीमिहवांशुधिरिक्षलोके इहवायुलोके अथवा इह दक्षिणे स्कंधे इह वासवे निदधानि। अवस्था
पयामि। अतस्तेनादुधय किमर्थं ब्रूषे। कुर्वित्सोमस्य। ब्रूहंसोमपीतवानिति। अस्य मे सोमपानस्यानुरूपमेव वी
र्यमस्तीत्यभिप्रायः। अथापि वेत्ययं समुच्चयार्थं भवति। वायुर्वीत्वामनुर्वीत्विति। वायुर्वीत्वामनुर्वीत्वा गंधर्वाः स। वि
शतिः। ते अग्रे अश्वमायुं जंते अस्मि जवमादधुः। अनुष्टुबे वा जपेयश्च यो जने विनियुक्ता। हे अश्व। वायुश्च त्वाम
नुश्च त्वा गंधर्वा एते सप्त विंशतिर्युं जंति त्वामस्मिन्त्रये। ते हि विदुर्यथा त्वं योक्तव्यस्त एव च पूर्वमेव यश्च युक्तं तं देवा
नामृषीणां च त एव च तस्मिन् जवमादधुः। आहितवंतो यस्मादतो ब्रवीमि। ममापि चात्येतमश्वं त एव युजंतु जवं चास्मि
नाथे दे। विति। अह इति च ह इति च द्वावप्येतौ विनियग्रहार्थिनो। तयोः पुनरेतयोरेतद्व्यो गस्वभा व्यदयो रर्थयोरेक का
ले प्रकृतयोः पूर्ववाक्यगतेनार्थेन संयुक्तौ प्रयुज्येते। तद्यथा। अयमहेदकरोत्वयमिदं। अयमहयज्ञदत्तो गाः पायय
तु। अयं देवदत्तो भुंक्तमिति। हकारस्योदाहरणं। इदं ह करिष्यतीति। यज्ञदत्त इदं ह करिष्यति। अदनं न पश्यतीति। अ
थाप्युकार एतस्मिन्नेवार्थे उत्तरेण विनियग्रहार्थं भवति। स पुनरुत्तरेण द्वितीयवाक्यगतेनार्थेन संयुक्तः प्रयुज्यते।
तद्यथा। मधुमे वृषलावदंति। सत्यमुने ब्राह्मणावदंतीति। विनियरो नाम विभागेनावस्थितयो र्यज्ञदत्त देवदत्तयो
रेकस्मिन् यज्ञदत्ते अभिमत रत्नगोपायनस्य नियमेन ग्रहणं यत्स विनियग्रहस्तदर्थे विनियग्रहार्थः विनियग्रहार्थ एव विनि
ग्रहार्थः। अथाप्युकारः पदपूरणो भवति। इदमुच्यते। जनाय। वामद्वे गौतमोनया त्रिष्टुभो षसंतुष्टाव। प्रातर

नुवाकाश्चिनयोः शस्यते। इदं तत् ज्योतिर्यज्जनाः कथयंति। उकारः पदपूरणः एतत्पुरुतमंबद्धतमं कुतः। पुरुत
मंतमसोयदभिभ्यन्तार्थं रंतमः स्वमात्मानमभिव्यनक्ति। अत एव तद्भुतमंपुरस्तात्प्राच्यां दिशि ज्योतिर्बयुनव
त्प्रज्ञानवदुत्तिष्ठति। नूनं निश्चयेन एता उपसः दिवो दुहितरः स्तस्सामान्याद्दुहितृत्वं विभातीर्विभासमानाः गालुगम
नमपि कृतार्थं जमानां रुणवन्कुर्वन्त्य आगच्छंति। यथेयमतुरज्यते प्राची दिक्। विध्वंसस्यते च तमः। एकस्या एव
पूजना र्थे बद्धवचनं। इति प्रयस्यतममस्य० चतस्रः। द्वितीयमुदाहरणमस्यैव। गौतमोनया त्रिष्टुभे इमस्तेत। प्र
वर्ग्ये विनियुक्ता। तत्। प्रकर्षणयस्यतमं पूज्यतमं उरुति पदपूरणमेव। अस्मै इत्यदस्मस्य दासयितुं दर्शनीयस्य वा
चारुतमं शोभमानतमं मन्यदपि तस्यास्ति दंसः कर्म किमपि बहु प्रकारं। तच्चार्थवत्पूज्यमेव इदमेव तस्य नारुतमं च।
पूज्यतमं च यत्। किं उपहरेय उपरा अपि न्वत्। उपह्रासमहंति। यस्मिन् देशे वसिताः सहायाः स उपहृरो देशः ज
ने रना कीर्णे। यस्मिन्नेका कीयदुपरा मेघपरितामधुकाश्च तस्मै नयः अपि न्वत्। अप्रजानयत्। अक्षारयत्। य
त्तादिवर्षद्वारेण प्रवर्त्तयत् इत्यत एतदेवास्य चारुतमं पूज्यतमं चेत्यभिप्रायः। सट्। इति बोधनेककर्म। तद्यथेदं हि क
रिष्यतीति हेत्वपदिशे कथं हि करिष्यतीत्यनुष्टुष्टुष्टु कथं हि व्याकरिष्यतीत्यस्यार्थः। कथमयं व्याकरिष्यतीत्यस्य
प्रयत्नो यमित्यभिप्रायः। अमर्षादसाक्षाच्छब्दपूर्वकोभिप्रायः परिभादोस्त्येत्पुच्यते। परगुणानभ्यनुतेत्यर्थः। किले

नि. ४.
२३

तिविद्याप्रकर्षे विज्ञानातिशय इत्यर्थः। अन्यतः पशुत्यातिशयेनावधार्यः। न्यस्मात्प्रवृत्ते। काश्चिदेवं किलैतदासी
लुप्तमिति। अथापिन ननु इत्येताभ्यां संयुक्तः किलेत्यसं प्रयुज्यते। अनुपपत्तेरर्थः। न्यतः पशुत्यकं चिदर्थं नायमेवमिति। त
तस्तमेवार्थमन्यमनुपपत्तिः। अर्थोत्तरमश्रद्धात्पूर्वस्य। ननु किलैवमिति। मत्तयं प्रतिषेधे। तद्यथा। माकाषर्माहृष
शितिचायं प्रतिषेधार्थ इत्येव। खल्विति च। तद्यथा। एवं खलु कृत्वा। अकृत्वैत्यर्थः। दिशभाषाव्यवस्थयेवंजातीयानामुप
क्षितव्यः। काचित्प्रयोगः। अथापि खल्वित्ययं परस्परणो भवति। तद्यथा। एवं खलु तद्भवेति। अन्वीक्ष्यः प्रयोगः। काचित्
ष पादवृत्तेषु। शश्वदिति विचिकित्सा र्थोभाषायां। छंदसिपुनरन्यैष्यर्थेषु भवति। यथासंभवं दृश्यः। इयंचास्यशीली
अर्थमेवेत्येवंशब्दस्य पुरस्तात्प्रयोगो वा भवति। उपरिष्ठाह। तद्यथा। शश्वदेवमित्यनुपपत्त्येवंशश्वदित्यस्य यं पृष्टे। अर्थे।
इति बाक्यशेषः। नूनमिति विचिकित्सा र्थोभाषायां। विचिकित्सानामविवेकपूर्वकोऽवधारणाभिप्रायः। तत्रायं
भाषायां भवति। उभयमन्वध्यायां पुनरयमर्थ इत्येव भवति। विचिकित्सा र्थोपपत्त्यपरस्परणश्च। उदाहरणमत्र निर्विग्रहं
दानमेवाह। अणस्त्यं इत्येत्यादि। निदानवतां मंत्राणां निदानमेव पूर्ववक्तव्यं। तेन ह्यतितरमर्थोऽच्यमानः प्रकाशते। ततः
पदानि। ततोर्थः। ततः प्रत्येकं विग्रहेण निर्वचनं। एषा हि व्याख्या क्रमः। अगः कुंभस्तत्रस्थानः संहत इत्यगस्त्यः। स इन्द्रार्थ इति
निरूप्य। मरुद्भ्यः संप्रदित्सां चकार प्रदालुमैछदित्यर्थः। स इन्द्रोपेत्य परिदेवयां चक्रे। परिदेवनानामन्युपूर्वको विलापः। २३

नूनमस्ति विनश्यति। विचार्यमेतन्मेतत्तावदघतनं हविर्ममनास्तीति नकारं दृष्ट्वा। घतनत्रायेऽध्याङ्गितयत आचार्ये
ण। प्रतिषेधे हि सति प्रतिषेधेनाप्यवश्यं भवितव्यमिति। एते च मंत्रैकदेवा एव संतोऽध्याहाराः पदातिरेकादध्ययनकालिना
धीयन्ते। ते त्वर्थनिर्वचनकाले प्रकाशयितव्याः। अथापि स्यात्स्वस्तनं भविष्यतीति। नोऽश्वः। इदं तावदस्मदर्थमेव निरुक्तं
सदस्मत्तोऽप्यपन्नमथ स्वस्तनेका प्रत्यात्मा किं कारणं। कस्ते ह्यदयदद्भुतं। को हि नाम तद्देवजानाति। यदद्भुतमनुत्पन्नं क
स्य भविष्यतीति मम वात्सल्ये वा रेतिकः स्त्रीत्युनर्न विज्ञायत इति। अतो यस्मादन्यस्याचित्तमभिसंचरेण्यं। संचरणशी
लमनवस्थितमित्यभिप्रायः। उत्तजपि जयेति छंदसिसमानार्थः। एतदघतनं हविराधीतमाध्यातमभिप्रेतं सन्मयाममे
दमित्येवं तथापि विनश्यत्येवान्यस्मे प्रदीयते। तत्रैवं सति स्वस्तनमस्माकं भविष्यतीति कुत एतदितिसमस्तार्थः। अथैक
पदनिरुक्तं। अस्मिन् यवि द्युरित्यङ्गानामधेयं द्योतत इति सतः। द्योतते तद्वदित्युरितिकर्त्तृकारकां सदितियत्र श्रूया
त्। तत्रोच्चारित एव कारकनियमो दृश्यः। अन्यत्र यथेष्टं। अथ उपाशंसनीयः। उपगम्यः सचेतसा आशास्तव्यो
भवति। अनागतत्वात्। श्लोहीनः कालेऽतिक्कांतो हि स भवति। श्वः संबंधात्। घः शब्देऽविद्यमानोऽपि निरुक्तः। अद्भु
तमभूतमिदमपीतरदद्भुतं। शोणितवर्षाद्यभूतमिवैकदाचित्कत्वात्। शब्दसादृश्यप्रसंगेनेदं निरुक्तं। अन्योनाने
यः। नानावेन व्यबस्थितस्यापस्यरासमकुलजस्येत्यर्थः। अथवानसतामानेयः। चित्तं चेतते श्वेतत्यनेनार्थमिति

चित्तं। उताधीतं चिनयतीत्याध्यातमभिप्रेतमिति पर्यायवचनं। एवमयमस्मिन्मंत्रे विचिकित्साधीयः। अथाप्यय
मन्यस्मिन्मंत्रे पदपरणोभवति॥ ॥ इति द्वितीयः पादः॥ ॥ नूनं सति सुवीराः। गत्समदस्येयमार्धं। एषस्य चतुर्थे हनिमरुत्वती
येन स्यते। नूनमिति पदपरणमेव। सादक्षिणातेतवयापुत्रभावके कर्मणि साकिं करोतु। प्रतिगुणां किं वरं कर्मणो दक्षिणा
गुणकात्फलप्राप्तिस्तथापितु दक्षिणाया मुपचर्यते। कस्मैस्तु वतेयजमानाय। किं लक्षणा। मघोनी मघवती हिरण्यधा
न्यादिधनेमसंयुक्ता तद्वतीत्यर्थः। किंच शिष्टे हि कस्मैस्तोत्तम्यः। कृत्विभ्यो लुक्। कामान् किंच मातिधक्। मास्मानतिहाया
तीतान्येभ्यो देहीति मादाइत्यर्थः। अस्मभ्यं तावदेहीति। ततो न्येभ्यो पिदास्यसि चेत्यभिप्रायः। किंच। भगोमः। धनं नोस्तु। येन
किं कुर्याम। बृहद्देममहर्जितं वदेमदीयतां भुज्यतामिति। अ। विदयेयज्ञे। अथवा स्वैगृहे किंच युष्मदनुग्रहाच्च। सुवीराः वीर
वंतो भवेमपुत्रवंतः यद्यपुत्राः एवमयं मत्वर्थः। सुः। अथ पुनः पुत्रवंत एव। ततः कल्याणवीरा इति समस्तार्थः। अथैकपदनि
रुक्तं। वीरो वरयितव्यो भवति। त्रियते ह्यसौ जरितगारितेति गिरतेस्तुत्यर्थस्य। मघं मंहतेर्दानकर्मणो दीयते हितम्। दक्षिणा
दक्षतेः समर्धयत्यस्य। यज्ञे हिया किंचोधिगतार्थिकं भवति तदियं समर्धयति विशिष्टं हियत्तस्य साधनमेतदिति। अपिवा
प्रदक्षिणागमना दक्षिणा। दक्षिणां दिशामभिप्रेत्य सा हि दक्षिणस्यां वेदिं श्रोणोऽग्रेण गार्हपत्यं जघनेन सदो दक्षिणेनाग्नी
धीयंगत्वांतरे दिक्षिवांतरेण चालोत्तरे तां तमाग्नीध्रं चोत्सृज्यमाना गच्छंतीति दिक्। पुनर्दक्षिणा हस्तप्रवृत्तिः। प्रा ३५ २४

रवस्य प्रजापतेर्यतो दक्षिणो हस्ते बिभृवसा दक्षिणादिगभवत्। अथ दक्षिणो हस्तः कस्मात् दक्षिण इति। दक्षते रस्ता हाथ
स्य। स ह्युत्साहया भवति कर्मसु। न तथा सव्यः। दक्षतेर्वास्यादानार्थस्य। तेनैवा हि प्रायेण दीयते। अथ हस्तः कस्मा धत्तेस्ते
न हि हन्यते। न त्वन्येनापि केनचिदंगेन हन्यते। एवं यो हंतव्यो भवति तस्य हननेऽयमेव तु प्राप्नुः। शीघ्र इत्यर्थः। बृहदिति
महतेनामधेयं परिवृढं तद्भवति। वीरो वीरया व्यभिचान्नाना प्रकारमस्मिन्तीत्यर्थः। वेतेर्वास्याऽति कर्मणो गत्यर्थे वर्तमा
नस्ये। गच्छत्येवासावभिमुखः शत्रून् वीरयतेर्वा विस्थितेर्वा विक्रमार्थस्य विक्रांते ह्यसौ भवति। सीमित्ययं परिग्रहाप्यर्थो वाप
दपरणो वा। प्रसीनादित्योऽपरिजम्नः। अस्य मेव तावदुभयमग्निप्रदर्शयति। ततः परिग्रहाप्यर्थो द्वितीयमुदाहरणं वस्यति। ग
त्समदस्य तत्पुत्रस्य वा कर्मस्येयमार्धं त्रिष्टुप् सोरी। सूर्यः पुनरस्यां वरुणान्नास्तस्यति। प्रासृजत्सूर्योऽस्मीनः। सीमिति पद
परण एव। कुतोपित्यविबोक्षितमेवैतत्प्रादपरणपक्षे। अथ परिग्रहाप्यर्थो सर्वमेव परिगृह्णाति प्रासृजत्सर्वत इति। विधत्ता
विधारयितारसानां च। स्वरश्मिजालातर्गतस्य वा सर्वस्य जगतः। क्रतुमुदकमादस्य पृथिवीलोकादंतरिक्षलोकाच्च सिंधवः
स्यंदनात्सूर्यरश्मयः ते हि आदित्यमंडलात्प्रांचो वर्तमानाः स्यंदते वर्षकाले सूर्येण प्रसृष्टदकमादाय सार्वलौकिकं वरुणस्य
सूर्यस्य स्थानं मंडलं यंति। तदेव मय्यनिशामुत्सर्गादानलक्षणं स्वकर्म कुर्याणान् आभ्यति। न वाऽऽन्ता अपि संतो विरागान्ना
प्येतत्कर्म मुंचयेते। कथं पुनः पतंतो न आभ्यंति। किं नानेकेः। न। वयोम वयद्वयपक्षिण रवनी प्रपसुः। पतंतः। रघुपालघुया
लघ्वान्नी प्रकया विगत्या परिजम्नः। परिजम्नः। परिगच्छंतः सर्वमप्येतज्जगन् आभ्यति न रिमुंचयेत्तत्कर्म एतदुपयुक्ता त

नामप्येतेषां सूर्य एव परितोर्गसंयमे च रश्मिभार इत्येवं सूर्यस्य स्तुतिरेषा ॥ विसीमः तः सुरुचो बनेन आवरिति चेदं द्वितीयमुदाहरणं ॥ ब्रह्मजज्ञानं विषः ॥ वामदेवपुत्रो नकुलः ॥ नयात्रिभुवादित्यं तुष्टाव ॥ प्रवर्धे विनियुक्ता ॥ रुक्मोपधाने चोत्तिचयेन ॥ ब्रह्म आदित्यं ज्ञानं जायमानं प्रथममनुत्पन्नेषु अन्येषु भूतैः पुरस्तात्प्रान्यादिशितदुदये पलक्षितमेव हि प्राच्याः प्राची त्वं व्याधः ॥ अरुणोत्त ॥ विरुतानकरोत् ॥ सुरुचः प्रशस्तरोचना नरभमी न सीमतः सर्वतः किंच ॥ सवेनो मे धावी बुभ्याः पुभ्रमंतरिहंत दययवभूतादिनाः ॥ उपमा उपनिर्मात्र्यः तासु ह्येतत्प्रतिष्ठितं सर्वमुपनिर्मितं ॥ रूपादित्ये तस्मात्ता एवोपनिर्मात्र्य इत्यंते विष्ठाः ॥ विष्ठाः ॥ तासु ह्येतज्जगदिमिन्नं तिष्ठतीति ता एव विष्ठाः ॥ सतश्चाभिव्यक्तस्य स्थूलस्यासत्त्वानभिव्यक्तस्य सूक्ष्मस्य योनिस्थानं विषः ॥ अरुणोदित्यर्थः ॥ तदुदये ह्येवं गुणयुक्तादिबोध्यं तदित्यभिप्रायः ॥ अथ वा बुभ्या आप आंतरिक्षास्ता उपमारत्येवमादिसर्वयोर्ज्यं ॥ अपि वा सीमेत्येतदनर्थकमुपबन्धमाददीतपंचमी कर्माणां सीमः सीमतः सीमा तामर्यादातः सीमामर्यादा विधीयति देशाचिति ॥ विगतसंतानो देशो करोतीति ॥ त्वइति विनिग्रहात्प्रतीयं सर्वनामानुदात्तं ॥ निपातत्वेनैतदपि संदिश्यते ॥ वक्ष्यति हि निपात इत्येक इति ॥ अतः त्वइति ह्येवं निपातकांडु उदाह्रियते संशयपरिशोधनाय त्वइत्येकदिनिग्रहार्थं चिति व्याख्यासं ॥ किमुत तत्सर्वनामविप्रतिपन्नस्वरत्वात्स्वरमप्यधारयन्नस्याभुदात्तमित्याह ॥ कथंपुनर्विप्रतिप्रतिपन्नस्वरमेतदिति ॥ उच्यते ॥ प्रातिपदिकस्यां त इत्योत्सर्गिकं लक्षणं अ

न्यत्रापवादात्। लक्षणाविशेषात्पवादापठंति। अंशेनत्वनेमसमाप्तिमेत्यनुच्चार्यन्तीति। अर्धनामेल्येके। अर्धस्थैतन्ना
मेत्येवमेके। आचार्यामन्यंते। वक्ष्यतिचायमपिलेनेमस्यार्धस्येति। तदेतत्प्रकरणोपपदाभ्यामध्ययसेयं। अर्ध
नामकसर्वनामेति। यत्रसर्वनामतयेयमगुदाइदंयते। अर्चांत्वइति। बहुस्यतेरार्धं। अर्चिकर्मणांविनियोग
मनयर्चाचष्टे। यएतेचत्वारोमहर्त्विजः एतेषांत्वएकइत्यर्थः। किमेकः करौति। अर्चांपोषपुष्टिपुष्टान्। पुनः
पुनर्भृशंवादेवतायाथात्म्यानुसंचितनसंतानगर्भस्त्वनकरणानुप्रदानवतीयेथाकालमृचोधीयानआस्ते।
सहितासांपोषः। कतमः एकएतत्कर्मकुर्वन्नास्तइति। होता। एतन्नावदगध्ययनकर्मएतस्मिन्होतरिविनि
युक्तं। उक्तंच। यदृचाहौत्रंक्रियतइति। गायत्रंत्वः। गायत्रमेकोगायतिशक्नोतीषुऋक्षु। कतमः। उद्गाता। तस्मि
न्ध्येतत्सामगानकर्मविनियुक्तं। उक्तंच। साम्नादीथमिति। ब्रह्मात्वः। ब्रह्मनामएकऋत्विक्कृजतिप्रायश्चि
त्तेविद्यांवदति। विद्यात्रयहेतुत्वादात्मनोविद्यांविज्ञानंवदतीतिरेभ्यऋत्विग्भ्यइदमत्रकुरुतइदमत्रकुरु
तेतितत्रापिद्येत्कर्मविनियुक्तंसः। पुनरेषसर्वविद्यः सर्वविज्ञानस्तथाविधोससावधिकारीत्रयीविद्यासं
युक्तोयेनासौसर्वमेववेदितुमर्हति। नस्यसर्ववित्तमधिकारंशुक्रयान्निर्वर्तयितुं। उक्तंच। अथकेनब्रह्मत्वमिति।

नि. ४.
२६

पार

अनयात्रव्याविद्येति। यज्ञस्यमात्राविमिमीतुत्वः। एकइति। मीयतइतिमानं कर्मतन्मात्रे लुच्यते। याकाचिदिति कर्त्त
यतायज्ञस्यतां विमिमीते। ध्वर्युः। नानाप्रकाशं करोतीत्यर्थः। गायत्रं गायते स्तुत्यर्थे स्य। स्तुत्यते ह्यनेन। शक्यं च श
क्रोतेरित्युक्ता ब्राह्मणेनापिशक्रोतेः शकरीत्राद्वेदं दर्शयति। तद्यदाभिर्वृत्रमशकधत्तुं देवशकरीत्वं। यद्यस्माद
भिरभिष्टुता। इदो वृत्रमशकधत्तुं तच्छकरीत्वमिति विज्ञायते। क्वांशकरीत्वमित्येवं ब्राह्मणेनापिशक्रोतेरेव शक्यं इति विज्ञा
यते। लिङ्गतोपि हि दर्शितं भवति। आख्यातजानिनामानीति। ब्रह्मापरिवृतः श्रुततः। सहित्रयी विद्यावेदः। शब्दसारूप्यप्रस
क्तमुच्यते। ब्रह्मवृत्तं सर्वतः। अगादिपरंचोभयमपितत्परिवृतं सर्वासु दीप्तु। अध्वर्युः अध्वर्युरेवमपि गृह्यतइति। पुनरप्या
ह। अध्वर्युनक्त्यध्वरस्यनेता। प्रापयितेत्यर्थः। स ह्यंतप्रापयत्यध्वरं एव। अथवा। अध्वरं कामयते कर्त्तुमित्यध्वर्युः। एतस्मि
न्निर्वचनेयुः वस्तुयवदित्यथा। अथवाधीयानेतमध्वरं कस्मिंश्चिद्ब्राह्मणे अध्वरइतीयमेव संज्ञा भवति। मंचक्रोशानवत्।
एतस्मिंश्चानिर्वचनेयुरयमुपबंधः नामकारणं। अध्वरमधीयतेयः सोऽध्वर्युः। विग्रहप्रसक्तस्याध्वरशब्दस्य तत्त्वमात्रेण। अध्व
रइति यत्तनाम। अध्वरइत्यधुनानिर्वक्तव्यः। ध्वरति हिंसाकर्मा। ध्वरति ध्वेतीति हिंसायैषुपठितो। तं प्रतिषेधोऽध्वरः। अहि त
स्वइत्यर्थः। अहः। नन्वत्रहन्त्येवशब्दश्चिद्यंतेतत्तण्वेनस्पतयः। तत्कथमहिंस्रः। उच्यते। अभ्युदयएव हिंस्रः। एव हिंस्रय
ते। नवाउएतन्म्रियते। इति। तथाचकुशल्यमिच्छंतितृणानिराजनिमिति। तस्मादभ्युदययोगादहिंस्रइत्युपपद्यते। निपा २६

तोयमित्येकेमन्यंते। एवमेकीयपक्षे निपातत्वमस्योक्ता। अधुनाचोदकपक्षे स्थित्वापरपक्षमाक्षिपन्नाह। तत्कथमनुदत्त
प्रकृतिनामस्यादिति। तदेतच्छब्दरूपमनुदत्तस्वरूपं भावं सत्कथं नामस्यादिति। तदेतच्छब्दरूपमनुदत्तस्वरूपं भावं सत्कथं ना
मस्यात्। ननु भवतैवोक्तं। उत्सर्गेणैवांते दत्तानि प्रातिपदिकानीति। उच्यते। सत्यमुक्तं। ननु तत्रैवं प्रत्युक्तं। अन्यत्रचापवा
दादिति। तस्मादिप्रतिपन्नस्वरमपितदेतन्नामैव। किंच। दृष्टव्ययंतु भवति। तुशब्दोहेत्यर्थः। हेतुसमुच्चयार्थे वा। अनुदत्तप्र
कृतित्वेपिसतिदणुविधिच्छंदसीतिदृष्टव्ययत्वात्नामैतितद्वयति। एवं हेत्यर्थः। अथैवमन्यथाहेतुसमुच्चयार्थः। अपवाद
स्मरणात्। यद्यद्वर्तीनाच्चानुदत्तमपिसदेतन्नामैव भवति। निपातत्वेपि कल्प्यमानस्यस्वरसामंजस्यनेमवत्येव। निपाताअथा
द्युदात्ताभवति। तस्मात्कृतापवादो। दृष्टव्ययत्वाच्चा नामैवैतदित्युपपन्नं। आह। कृपुनरस्यव्ययोदृष्टः। उच्यते। उतोत्वस्मेतन्वं
यिसस्यइतिचतुर्थ्यामेकवचनेव्ययोदृष्टः। उतत्वं सस्यस्थिरपीतमादुरिति। द्वितीयायामेकवचने। एवंउपरिष्टाच्छेपो। अथापि
प्रथमाचद्वचनेदृष्टइत्यध्याहारः। अक्षण्वंतः कर्णवंतः। दृष्टश्च। बृहस्पतेराषीविद्यासूक्तं नाम। तत्रेयमृगिति। अक्षण्वंतः अक्षि
संयुक्ताः कर्णवंतः कर्णसंयुक्ताः एवमपिसमानेन्द्रियाः समानेष्टादिरपाणिपादाः संतः। अपिच। समानोरब्धानाः सर्वमनुष्याः
अथवासमानेषुशस्त्रेषु कृतश्रमाः। यैव्याकरणावैव्याकरणानामेवसमानाब्धानाः। नैरुक्ताएव नैरुक्तानामनेष्टावेषु। मनीग
म्येष्वर्थेषु। मममावभक्तुः। केचिद्दहापोहकरणवक्तृत्वसमर्थाः। केचिदमेधसः। कथमसाम्यमिति। यतोदृष्टंतिनप्रतिपादयति।

नि. ५.
२७

आदप्रास उपकक्षास्यलेङ्गाद्वआदप्राएवादप्रासः। आस्यहृदयप्रमाणाः। केचित्स्त्रैतयौ उपकक्षासः कक्षसंनिरूपदे
शतुल्योदकाद्वङ्गाः एके प्रतयाङ्गास्मात्वास्मानार्हाः स्मात्वा असौभ्यः अपरिमेयप्रज्ञानाः ददृशे ददृशे। दृश्यत इति समस्ता
र्थः। अथैकपदनिरुक्तं। अक्षिचष्टेः पश्यत्यर्थस्य। दृश्यते स्मनेन अनन्ते व्यक्तस्यार्थस्येत्याग्रयणो मन्यते। ब्राह्मणमपि चैतस्मिन्नि
र्वचने भवति। तस्मादेते व्यक्ततरे इव भवत इति। यस्मादिदं नामिति। किमिति प्रकृतमपेक्ष्य। अथवा यस्मादेते ते जेवयवभूयिष्ठे त
स्मादित्येवं यच्छब्दमत्वा कृष्यादिद्यमानमविद्यमानं चोत्पाद्यतस्माच्छब्दसामर्थ्याद्यमुसाद्यते। तथा हि स निराकांक्षो भवति। स
र्वभसाकांक्षेषु शब्देष्वेवं व्याख्यानधर्मो दृश्यः। एते अक्षिणी इतरेभ्यो गेभ्यो व्यक्ततरे स्पष्टतरे प्रकाशतरे भवतः। अंधकारे पिष्टे
ते प्रकाशते न कंचरादीनां न तथेतराण्यंगानि। एवं ब्राह्मणेऽपि। अनन्तरे वाक्षिणी इति च विज्ञायते। कष्टः कृतं तेर्निर्कृतं दूरे भवति।
रुच्छते रित्याग्रयणो मन्यते। ब्राह्मणमपि चैतस्मिन्निर्वचने भवति। रुच्छंती वरखे उदंगतामिति हविज्ञायते। इति। रुच्छंती चेत्तो
रुच्छंती चेत्तो र्गर्भो र्वेभ्यो व्यक्ताः संतः शब्दाः एतावपि च उदंगतां प्रत्युद्गच्छत इव ग्रहणाय। विचार्यमाणे ज्ञायते। रवे कर्णाविति। आस्य म
स्यतेः सेपार्थस्य। क्षिप्यते ह्येतदाभिमुख्येनाह। स्य दत्ते वस्त्या उः सर्वस्यैव स्वरूपार्थस्य। शुक्ले ह्येतदन्न आगते स्वरूपे वस्ते भ
णायै न तदादिकृतं यत्सिद्धं शक्यते। द्रष्टव्यं द्रष्टव्यं स्वरूपार्थस्य। स्तुततरमिव तद्भवति। सर्वतरात्परिमाणात्। दृश्यते वास्यास्त्या
र्थस्य। चिदस्ततरं रूपक्षीणतरं तद्भवत्युत्तरस्मात्परिमाणात्। प्रसूयेयाः प्रकृषेण स्त्रातुं ये पुत्रो ग्यं अगाधत्वात् ते प्रसूयेयाः स्नाना

काः

२७

होदत्यर्थः। क्रूरो क्रूरादतेः शब्दार्थस्य। शब्दं सुखावभिहन्यमानः करोति। क्रूरादते वास्याहीती भावार्थस्य। ग्रीष्मेऽपि ह्यसोऽत्री तल
एव भवति। अथाप्ययमपरो निपातः समुच्चयार्थो भवति। कतमः। ता इति। किमु राहुरणं। पर्याया इव तदाश्विनमिति। आह। किमुक्तं भवति।
उच्यते। आश्विनं च पर्यायाश्वेत्येवं समुच्चयार्थो भवति। अथ ये प्रवृत्तेर्ये मिताक्षरेषु यं येषु वाक्यपरणा अगच्छंति पदपरणास्ते मिता
क्षरेष्वनर्थकाः कमीमिदिति। व्याख्याताः कमीपसंयहाथस्यास्तत्संगेन हीत्येवमादबोन्वार्थोऽप्युक्ताः। प्रतीता प्रसक्तानेवाधुना
पदपरणां च ह्यामः। तेषां सामान्यमेव तावत्संज्ञाणमुच्यते। तत्राधिकारार्थोऽयमयशब्दोऽथ ये प्रवृत्तेरिसमासेऽर्थेऽन्येरेकवाक्य
गतेः पदैरमिताक्षरेषु गद्ययं येषु वाक्यपरणा अगच्छंति पदपरणार्थास्तएव मिताक्षरेषु पादवृत्तेषु भवंति। उभयत्रापि तुते अ
नर्थकाः अनर्थान्तरवाचकाः प्रकृतार्थान् किंचिदर्थान्तरं द्योतयन्ति। पदमेव वाक्यमेव वापरयितव्यामित्ययमेव हितेषामर्थो
नान्यदर्थान्तरं। उक्तं च। क्रियावाचकव्याख्यातमुपसर्गो विशेषकत्वं। सत्वाभिधायकं न निपातः पादपरण इति। कतमेः पुन
स्त इति उच्यते। कमीमिदिति। एते च वारः। कां हीं इति। उ। इति। आह। ननु ये प्रवृत्तेर्ये इति पदेन उपदिष्टं लक्षणमत एव विज्ञास्या
मोयेऽमिताक्षरेषु या क्रीषु पठितास्ते मिताक्षरेषु पदपरणा भविष्यंतीति। अथ किमर्थमेते विशेषतः कमीमिदवो निदिश्यं
त इति। उच्यते। एते हि प्रायेण पादपरणा एव। अन्येषु न विवर्तन्ते। अथ वन्ते प्रायेणार्थवन्तः कदाचिदनर्थकाः एते पुनः प्राये
णानर्थकाः कदाचिदर्थवन्त इत्यतो विशेषतो निर्दिश्यन्ते। आह। एवमपि च उकारो न निर्दिश्यः। किं कारणं। सहिपुस्तान् निर्दिश्य एव।

नि. ८.
२८

अथापि पदपूरण इदमुक्तं इति उच्यते। सत्यानिर्दिष्टः। प्रासंगिकस्तु तस्य निर्देशो यमेवात्रोकारस्य पदपूरणत्वे मुख्यो निर्देशः।
स्वप्रकरणत्वात् आह। तत्र तर्हि किंचित्कर इति उच्यते। नाकिंचित्करः। किं कारणं। शृणु। यदि स्यमुकारः तत्र पदपूरणत्वे नो-
च्यते। इहैव बोध्यते। ततः पूर्वोक्तस्य विनिग्रहाद्यं यत्त्वस्यायमपवाद इति गम्येत। अथापि तत्रैव केवलमस्य पदपूरणत्वमुच्येत।
नेह। तथापि पदपूरणेषु परिसंख्यायमानेषु नायमुक्तं इति परिसंख्याया पदपूरणत्वमस्य बाधेन। अमिदं चैतत्। तस्माद्भ-
यत्राप्यधीत इति आह। नन्वेवं बलुनन्मेतयोः परिसंख्याया पदपूरणत्वस्य बाधः प्राप्त इति उच्यते। नैवं। किं कारणं। उकार-
वतोऽप्युभायपि। यथैव ह्युकारोऽर्थवांश्चानर्थकश्च। एवतावपि तस्मादुकारग्रहणे नैव तावप्यत्र गृहीतो इष्टव्यो। न केवलमुभा-
वेव। किंतर्हि। अन्ये पि नानर्थकाः संति। तद्यथा। आघाता गच्छानुत्तरोति। अत्र घकारः। ते पि चात्रावरुभा इष्टव्याः। उदाहरणमात्र-
प्रदर्शनार्थं होता बत एवात्रोदाहृताः। त एते सर्व एवार्थासंभवे सत्यनर्थका एव। अर्थसंभवे त्वर्थवन्त इति। किं कारणं। नहि कस्मि-
श्चिदर्थतावत्संभवति। अनर्थत्वकल्पनान्। न्याय्यानां च स्यात्। अर्थप्रधानो हि वाच्यः। सना कस्मादभिधेयेनार्थेन विना वाक्ये संहन्य-
ते। तस्मादावद्रव्यमेव तावदर्थः कल्पनीयः। न्यस्युनेरुक्तं वाक्यपूरणा इति। अगतिरेषा तदेतत्सर्वथाप्यर्थो संभवे सति अगतौ
सत्यां भवति। त एते प्रायोक्त्या इव न चित्त्वाद्योऽर्थवन्तः। प्रायोक्त्या च कमीभिर्द्वोऽनर्थका इति इष्टव्यं। आह। ननु आदौ च मध्ये
च पदपूरणानामगमो दृष्टस्तद्यथान्न संसात इति। अथ कथमुच्यते। ये प्रवृत्तेर्थागच्छन्ति ते पदपूरणा इति उच्यते। न ह्येतदध्य-
यनकालीनमानुष्यमक्षराणां पदानां वा व्याख्या काले नियतमस्ति। अर्थप्रकाशनार्थं निर्वचनवशेनान्यदानुष्यमुप

२८

जायते व्याख्या काले। तत्रैवं सत्याख्यातपदं प्रधानं। तदनुनाम। तदनुपसर्गस्तदनुनिपाता इत्येतामानुपूर्वी मवेक्ष्ये
तदुक्तं। अथ तत्र ये प्रवृत्तेर्थागच्छन्ति ते पदपूरणा भवन्तीति। एतामेवानुपूर्वी मवेक्ष्य पूर्वमाख्यातलक्षणमुक्तं। तदनुना-
मलक्षणं। तदनुपसर्गलक्षणं। तदनुनिपातलक्षणं। तस्मादादावपि निपातः संमध्यैवाऽन्त एव इष्टव्यः। लोकेपि हि न
दत्तानुयोगानां ब्राह्मणानामवस्थानक्रमोऽकिंचित्कर एव भवति। मध्येतेवाऽवस्थितोयः प्रधानं सोऽप्यद्वयमुच्यते। त-
स्मात्सम्यगेवोक्तं। ये प्रवृत्तेर्थागच्छन्ति। अत्ययं चाधिकृत्य। लोकमप्युदाहरति। आदिमध्यांतलुत्तानि भयच्छान्नापि
हितानि। ब्रह्मणः परिगुप्त्यर्थं वेदेयवा हेतानि चेति। अधुना एव मेतानुदाहृतान् कमीभिर्द्वोऽनर्थकाः सतः प्रत्येकमुदा-
हरणे दर्शयति। शिशिरं जीवनाय कमित्यत्र कमित्येव पदपूरणः। शिशिरं जीवनाय। जीवनार्थमित्यर्थः। तत्र हि प्रा-
येण प्रचुराणि शरधान्यानि भवन्ति। कमिति पदपूरण एव। शरवांतरेषु शेषो इष्टव्यः। केचिदेवं कृतरोषमत्राधीयते।
निष्क्रासश्चिदिन्नरो भरितोका वृकादिव। बिभ्यस्यंतो ववाशिरे शिशिरं जीवनाय कमिति। निष्क्रासः निष्क्रा एव
निष्क्रासः निर्वसना इत्यर्थः। अपि च। भरितोका बहुपत्त्या इत्यर्थः। केपुनस्ते दग्धाः केचिन्नरो मनुष्या इत्यर्थः। किं
तेषामिति। वृकादिव बिभ्यस्यंतः पुनः पुनर्भृशं बाधिभ्यतो वृकादिव हिमादवाशिरे। पुनः पुनर्भृशं बावाप्यते। किमिति
ववाशिरे। शिशिरमस्माकं जीवनाय जीवनार्थमागच्छति। इत्येवं हेमतौ ववाशिरे। अल्पतरातीति शिशिरं सुखं तत्र

वि. २.
२९

जीविष्यामदयमिप्रायः। निगमनप्रसक्तस्य त्रिशिरश्वस्थानवर्चनं। त्रिशिरश्च्युते हिंसार्थस्य त्राम्नातेर्वा हिंसार्थ
स्येवानार्थकृतो विशेषः। हिनस्ति हितस्मिन्काले प्रतिबध्मानोतिरायेनदावाग्निः शुष्कानोषधिवनस्पतीन्। ईमि
त्यस्योदाहरणं। एमेनं चक्रये। ऐं श्रेष्ठागायत्री। मधुच्छंदसमार्घं। एध्व्याभिस्तु वयोः स्तोमदृष्टौ प्रातः सवने ब्राह्मणा
सिनः सस्त्रे महाग्रते बृहती त्वाशीतिषु विनियुक्ता। आसृतेन माभिमुख्येन सृजत। ईमिति पदपूर्णा एव। इत्तो कश्चा
त्रेण यमसैश्वसोमं हेध्वर्यवः। किमासृजत। योयामंडस्य सुतेभिषु ते सोमे स्वांवा उक्ता पात्रं च मसस्य एनमासृजत। मंदि
मंदयितारं। मंदिने इंद्राय हर्षवते। चक्रिचक्रनवंतं चरणवंतं क्रमणवंतं वा। अपिवाहविधीनरा कटकक्राभ्यां चक्रवंतम
विच। चक्रदिति कर्मनाम। प्रतिविशिष्टरीर्यजनकैः संस्कारकर्मभिस्तद्वतं। विश्वानि सर्वाणि भूतानि कर्माणि वाचक्रये
कृतवत इंद्राय सोमोत्रप्रत्युस्तः दातारश्च परोक्षा विंदस्यस्तुतिः। अथापि प्रत्यक्षकृतास्ते तारो भवंति परोक्षकृतानि
स्तोतव्यानीति हि वक्ष्यति। तमिदूर्ध्वं तु नो गिर इति शिष्यस्योदाहरणं। तमिदूर्ध्वं तु दंसनिः। अमदी योरांगिरसस्येयमार्घं।
गायत्री। सोमी ग्रा वस्तुतौ विनियुक्ता। तं वर्धयंतु नः तसोमं। इदिति पदपूर्णा। वर्धयंतु पूजातवीर्यं कुर्वंतु। देवतत्तयेनः ए
ता अस्मद्गिरः स्तुतयः कथं पुनर्बर्धयंतु। वत्सं संश्रिष्वरीरिष। वत्समिव एकत्रिंशु काब्र ह्योणा वैष्ठतायथा पर्यायेण वत्समेकं।
मृतवत्साः स्वैस्वैः पयोभिः वहनादिसमर्थं कुर्युः। एवमस्मद्गिरः एतं सोममुपजातवीर्यं देवतर्पणाय कुर्वंतु। वर्धयंतु। कत २९

मः सः य इंद्रस्य हृदंसनिः। हृदयस्य संभक्तात्मेनं वर्धयंतु। त्वित्यभिप्रायः। आह। कस्मात्पुनरत्र केचिदुदाहरणमंत्राः अवोषाः प
द्युते निरुच्यंते च। केषां चिदेकदेश इति। उच्यते। येतावदवोषाः पद्युते निरुच्यंते च ते व्याख्याधर्मोपदर्शनार्थः। यदि पुनः सर्वे ए
व पद्युते निरुच्यंते च अतिगुरुशस्त्रसंपद्येता। अथापि सर्वेषामप्युदाहरणमंत्राणां एकदेशः पद्युते निरुच्यंते च तथापि
व्याख्याधर्मे निप्रदर्शितस्यात्। तस्माद् व्याख्याधर्मोपदर्शनार्थं केचिदवोषाः पद्युते निरुच्यंते च। केषां चिदेकदेशः शास्त्रा
तिगौरवभयादिति। प्रतिमंत्रमपि सकलार्धवर्षपादाध्ययने शक्यते प्रयोजनमन्वेष्टुं तदेतत्समासेन ब्रूमः। यस्मिन् यस्मि
न्मंत्रे यद्यसदमेकार्थमनेकार्थमनवगतसंस्कारं वा निर्व्रवीति। किंचिद्द्वान्यच्छब्दरूपमप्याहरति। अन्यहूपोहति। अन्य
था वा कस्यचिद्विपरिणामं करोति। संदिग्धं वा निर्णयति। तदर्थमेव तं सकलमधीते। यस्मिन् चार्धवर्षपादे वा तस्य दंभवति यद्
भिमतं निर्बलं तावन्मात्रमेवाधीते तन्निर्वैर्विस्तया तदेतदेवं निपुणमन्वेष्टव्यं सर्वत्र। उकारस्योदाहरणं। अयमुते हसे।
शुनः शेषो यूपे नियुक्तं आत्मानं मोचयितुमिच्छन्नया गायत्र्ये इंदुशिव। अयमिति वर्तमान एव कर्मणि निदर्शयन्नाह। ते
तद्युष्मदर्थं सोमः यं प्रतिनित्यकालमेव संपतसि। संपतसि त्वं तासु क्रिया। स्याद्भूयमानः समतसि संपतसि कथं पुनर्यं प्र
तिसमतसि। कपोत इत्यल्पतनः कपोतः कुत्सितपतनः स यथा गर्भधिं गर्भधानीं कपोतिकां अंशश्च यं बानीकं प्रतिपुनः पु
नः पातति। एवं यं प्रतिनित्यकालमेव संपतसि। एवं वायमभिषुतः एभिर्ज्वलिभिः। अथ किमस्माभिः कुरिष्यसि। नेच यस्य

30

तः स्त्रियाः कश्चन धर्मोस्तीत्याभिप्रायः। नरकशब्दं निर्ब्रवीति। नीचैरस्मिन्नर्थेऽप्येते गम्यत इति नरकं। अथवानास्यास्मिन्मणं
रतिकरं स्थानमल्पमप्यस्तीति नरकं। अथाप्ययमपरो निपातसमाहारेन चेत्येषादित्येतैव संप्रयुक्तः प्रयुज्यते। केनचिदनुपप्लव
तिप्रतिबन्धनं भवति। तद्यथा। कश्चित्कंचित्पृथगिति पृथगिति पृथगिति। ततः प्रत्याचष्टेति पृथगिति। ततोऽप्यदिति पृथगिति किमर्थं नागच्छतीति।
पुनरनुपप्लवतीति। नचेत्सुरां पितृव्यं मिष्यतीति। यदि सुरां न पिबंतीत्यर्थः। अथ कस्मात्सुरा। सुनोते। साह्यमिष्टयते। अनेकैर्
येऽपिष्टादिभिः। एवमुच्चावचेष्वर्थेषु निपतंति तदुपेक्षितव्याः। एवमनेन प्रकारेण उच्चावचेष्वर्थेषु बहुप्रकारेषु समाहृताश्चान्ये
यं बहुप्रकारानिपतंति प्रयुज्यमानास्तल्लक्षणशब्दास्त्रमेतद्विशेषं निर्वचनशब्दास्त्रमुपेत्योपगम्य अनुप्रविश्य रूक्षितव्याः। कः कस्मिन्नर्थे
वर्तत इत्येवं दृष्टव्याः। परिस्थित्यर्थः इति करणोऽधिकारपरिसमाप्त्यर्थः। इमानि चत्वारिपदजातान्यनुक्रांता निनामाख्याते चोप
सर्गनिपाताश्चेति। प्रतिज्ञाभ्यासो निगमनार्थः॥ ॥ इति तृतीयः पादः॥ ॥ इमानि चत्वारिपदजातानि ति व्याख्यातं। अनुक्रांतानि
आनुपूर्व्येण पूर्वमाख्यातं। ततो नामानि। तत उपसर्गः। ततो निपाता इत्येवमानुपूर्व्येण क्रान्ता निवर्णितानि। व्याख्येति वाक्येनोप
कृतमानि पुनस्तानि। नामाख्याते चोपसर्गनिपाताश्चेति। तदप्युक्त्याख्यातमेव। यच्च यदुक्तं नाम्नाः किंचिदवशिष्यते तच्चतुर्थपा
देन वर्णयिष्याम इति तदिदमवसरप्राप्तं। पदचतुष्टयलक्षणांतरमारभ्यते। तत्र नामान्याख्यातजानीति शक्ययनेनैतत्कृत
मयम्। तत्र तस्मिन्नेव पदचतुष्टये यानि नामानि तानि सर्वाण्येवाचिरोपेणाख्यातजानीत्येवं शाकटायन आचार्यो ब्रवीति।

नि.ह.
३१

इति वाक्यशेषः। नेरुक्तानां चैष समयः सिद्धांतः। सर्वेषामविशेषेणागार्यवर्जं आह। कः पुनरन्यथा ब्रवीति। त्रियेनैव मुच्यते। शाक
ययन एव ब्रवीति। उच्यते। न सर्वाणि तिगार्या ब्रवीति। किं गार्य एव ब्रवीति। नेत्युच्यते। वेयाकरणानां चैके। व्याकरणमधीयते
वेयाकरणास्तेषां चैकेन सर्वाण्याख्यातजानिनामानौत्येवं ब्रुवत इति वाक्यशेषः। तद्यत्र स्वरसंस्कारो समयो प्रादेशिकेन गुणे
नान्वितो स्यातां संविज्ञातानि तानि इति। तेन तत्संप्रच्यते गार्यपक्षेण यान्याख्यातजानिनामानि वाच्यानि एवंपर्युपयुक्तस्तत्त्वः
इह त्रिविधा व्यवस्थानाग्रं। तद्यथा। प्रत्यक्षक्रियाणि। प्रकल्प्यक्रियाणि। अविद्यमानक्रियाणीति। तत्र प्रत्यक्षक्रियाणि। तद्यथा।
कारको हारक इति। प्रकल्प्यक्रियाणि। तद्यथा। गौरश्च इति। अविद्यमानक्रियाणि। तद्यथा। इत्थोऽडित्यः। अरिं देवादि इति। तत्र
वंसति यत्र ये द्वित्यर्थः। केषु नामसु स्वरसंस्कारौ स्वरश्चादात्तादिः। संस्कारश्च प्रकृतिप्रत्ययादिः। एतौ स्वरसंस्कारौ समयौ। सम
र्थतानामोपपत्तिरुच्यते। संगतार्थो लक्षणनास्त्रविहितयोपपत्त्या युक्तवित्यर्थः। यथैबल्लक्षणाविप्रतिपत्त्या स्वरौ व्यवस्थित ए
वं संस्कारोपियेष्वपि च प्रादेशिकेन प्रदिश्यते। नयेति प्रदेशः। क्रियया तस्मिन् न्येव्यवस्थिताय हेतुफलस्य नामधेयप्रतिलंभेऽभि
प्रेतस्तस्याः प्रदेशाख्यायाः क्रियाया अभिधायको धातुः स गुण इत्युच्यते। अन्यत्र हि गुणशब्दोऽप्रधाने वर्तते शेषो गुण इति स
मानार्थः। प्रधानं तु तत्र क्रियाप्रदेशाख्या। तदभिधायको धातुर्गुणारब्धः स प्रदेशवाचकत्वात् प्रादेशिको गुण इत्युच्यते। तेन धा
तुगुणेनान्विता बभूवतौ स्वरसंस्कारौ स्यातां भवेतां येषां। किं तेषामिति। उच्यते। संविज्ञातानि तानि। समं विज्ञातानि एकमत्येन

विज्ञातानीत्यर्थः। तेषु तावदविप्रतिरेखास्माकमारव्यातज्ञानितानीति। तद्यथा। कर्त्ताकारकः। पक्तापाचक इति। न पुनः यथागो
रम्भः पुस्तो हस्तीति। किं कारणं। एतेषु प्रकल्प्यंते क्रियाः। न सत्त्वाऽपलभ्यंते। अपि चैतेषु कल्पयितुमपि तावच्छक्यंते। न इत्यादिषु
पुनः प्रकल्पयितुमपि शक्यंते। तस्मान्न सर्वोपपत्तिरिति। तद्यदुक्तं। सर्वाण्यारव्यातज्ञानितानीत्येतदयुक्तं। रूढि
ष्वपुचक्रियाः केवलं वाच्यव्युत्पत्तिकर्मण्युपलक्षणभूतानि मित्तभावेनोपादीयते। न वस्तुतस्तथैव क्रियास्वनुसहयभावप्रति। तत्र वा
च्यस्याप्रच्युतेऽपलक्षितेन वृत्तेभिधाने निवृत्तायां निमुपरतसाधनव्यापारं निरूप्य क्रियायामभिधानं वस्तुमात्रस्य प्रतिनिर्देशकं
रूढिरित्यभिधीयते। अपरो व्याख्या मार्गः। यत्र स्वरसंस्कारो समर्थो प्रादिशिकेन गुणेनान्वितो स्यातां। यत्र यस्मिन्नास्ति स्वरसंस्का
रो समर्थो अष्टाध्यायीलक्षणोपपत्त्या युक्तौ प्रदेशाभिधायिना च धात्वाख्येन प्रादिशिकेन गुणेनान्वितो अनुगतौ स्यातां। न्यायवत्का
र्मनामिकसंयुक्तैः संस्कारेण। तद्यथा। कर्त्ताकारकः पक्तापाचक इत्येवमादि। तदाख्यातजं गुणं कृतमिति प्रतीम इति वाक्यशेषः। ये
षु पुनरष्टाध्यायीलक्षणपराऽमुस्वे स्वरसंस्कारावनुगतौ न च न्याय्यकर्मनामिकसंस्कारयुक्तैः प्रदेशाख्येन धातुरूपेण। कितेषा
मिति। उच्यते। संविज्ञातानितोने। संविज्ञानपदमिति। ह्रास्त्रेरूढिवाच्यस्य संज्ञा। यस्यतिहि। प्रादिरिन्द्रित्येवमादीनां संविज्ञा
नपदत्वं। यत्तु संविज्ञानभूतं स्यादिति। यथा रत्रहापुरंदर इत्येवमादीनां गुणपदत्वं स एवायमिहापि विभागाद्बुध्यः। तत्र गुणपदानि
कारकपाचकादीनि। यथागौरम्भः पुस्तो हस्तीत्येवमादीनि। नैवैषां वादीनामष्टाध्याय्याव्युत्पत्तिरुपलक्षणमस्ति। तस्माद् रूढिवाच्येनैव

इति। अन्येतु प्रदे शो व्याकरणमिति। व्याचक्षते। तच्च हि वाङ्मनां लक्षणानि प्रदिश्यन्ते। तत्कृतः कश्चिच्छ्रुणात्तु यः। लक्षणावयवो वा
गुण इत्युच्यते। प्रसिद्धो हि गुणशब्दोऽनुग्रहेऽवयवे च। यथा गुणे ममायं वर्तत इत्युक्तेऽनुग्रहे वर्तत इति गम्यते। अवयवेऽपि हि गुणारजु
स्त्रिगुणेति चेत्ते द्वयवयवौ इति गम्यते। शेषे समाने मेव पूर्वाभ्यामर्थोभ्याः। अथवा संविज्ञातानि तानि। संविज्ञातानि तानि चेत्तु
भावपि पाठो। तस्मादुभयथापि व्याख्यातं। सत्त्वं प्रदे श इति केचिदंगभूता क्रियागुण इति व्याचक्षते। किंचान्यत्। अथ चेत्सर्वाण्यारब्धा
तजानि नामानि स्यात्तथाप्ययमपरो दोषः प्रसज्येत। आह। कतम इति। यः कश्चात्तत्कर्म कुर्यात्सर्वतत्सत्त्वं तथा च क्षीरन्यः कश्चाद्धान
मभुवीताश्चः सवचनीयस्याद्यत्किंचित्त्वात्तत्तदिति। यः कश्चाद्विशेषेण प्राणी तत्कर्म कुर्याद्यत्किंचिदनेकमाण्याश्रयमेकं तदि
त्यभिप्रेत्योच्यते। तत्कर्म कुर्यादिति सर्वमेव तत्प्राणिनं तत्सत्त्वं तथा तेनैव केन नाम्ना च क्षीरन्। तद्यथा। यः कश्चाद्धानमविशेषेणान
श्वोप्यभुवीताश्च इत्येव सवचनीयस्याद्वाचोऽभुवनश्च इत्युच्यते। अन्योऽभुवनपिनोच्यत इति विशेषहेतुर्नास्तीति। तस्मादश्वो
पिनैवाशनक्रियायोगाभिप्रायेणाश्व इत्युच्यते। किंतु हिंसाद्वयवहार एवायमर्थप्रत्यायनार्थः। ईदृशः क्रियानिरपेक्षः। एवमेव यत्कि
ंचित्त्वात् विशेषेण तत्सर्वतर्दन क्रियायोगात्तत्तदिति बोध्यते। न चोच्यते। तस्मात्सर्वाण्यारब्धा तजानि नामानि। किंचान्यत्। अथा
पि चेत्। अथापि यदिसर्वाण्याख्यातजानि नामानि स्युस्तथाप्ययमपरो दोषः स्यात्। आह। कतम इति। उच्यते। बावद्भिर्भावैः संप्रयुज्ये
ततावद्भानामधेयप्रतिलंभस्यात्तत्रैवं। तद्यथा। स्थूणादृशया वा संजनी च स्यात्। क्रियाहेतुर्केहि नामधेयप्रतिलंभके सति यावद्दि

र्भा वैर्यावतीभिः क्रियाभिरेकं द्रव्यं संयुज्येत। तावद्भोभावेभ्यस्तावतीभ्यः क्रियाभ्यो नामधेयप्रतिलंभस्यात्। किं कारणं। न हि कासां चि
द्वावर्तको विशेषहेतु रस्ति। अन्यसावानियामकः। तत्रैवं सति स्थूणा एकैव सती दे शे ते इति दृश्यादित्युच्येत। न चोच्यते। तथा च सज्य
तेस्यां वंश इति संजनीत्युच्येत। न चोच्यते। एवमेव कानि सज्जानि एकक्रियायोगादेकनामानि स्युः। एकं वा नेकं क्रियायोगादेकनामानि स्युः। उभ
यथापि व्यवहारा प्रसिद्धे स्तस्मान्न सर्वाण्याख्यातजानि नामानि। अथापि चेत्तदन्यत्स्यत्। यदिसर्वाण्याख्यातजानि नामानि स्युः।
आह। किमिति। उच्यते। यदपान्यायवाचकर्मनामिकः संस्कारो यथा चापि प्रतीर्था नि स्युस्तथैवान्या च क्षीरन्। एषा पुरुषाश्चादिनाम्ना
न्यायवान् लक्षणन्यायेन युक्तः। आह। कः पुनरसा इति। उच्यते। कर्मनामिकः संस्कारः किंचायथा चापि प्रतीर्था नि स्युः प्रतीतक्रिया
णि स्युः तथैवान्या च क्षीरन् जनाः। आह। कथं पुनरन्यायमाना न्वेता नि न्यायवता कर्मनामिकेन संस्कारेणोपेतानि स्युः कथं वा प्रतीत
क्रियाणीति। उच्यते। पुरुषं तावत्पुरिशय इत्या च क्षीरन्। पुरिशयसोऽनेति पुरिशय इति प्राप्नोति। एवमन्यायवता कर्मनामिकसंस्का
रयुक्तेन शब्देनोक्त स्यात्। एवं चैव प्रतीतक्रियः शब्दो भवति। एवमेवाशब्दश्च मान च क्षीरन्। अश्रोति हि श्रोति अश्राप्नोति।
एवमेव तं यत्तेनेनेति तर्दनमिति तच्चा मा च क्षीरन्। न चैव मान सते। न चासति कारणे विद्यमाना क्रियापक्षीकं च न्याय्या तस्मान्न
सर्वाण्याख्यातजानि नामानि। अथापि इदमपरप्राप्तं कुर्वति। तेषां कटायनादयः। किं निष्पन्नेभिर्व्याहारेति विचारयति। प्रथनात्
पृथिवी साहस्ये शाकटायनादयः॥ आह॥ ततः किमिति। उच्यते॥ तत्र वयं पृथग्भास्तान्॥ यदियं स्वभायत् एव पृथिवी नाम भ
* पृथिवी व्याहृः कर्णनामप्रथमिष्यत् इति निष्पन्नोः कस्मिन्नभिर्व्याहारे। अभिव्याहरणमभिर्व्याहारे। तस्मिन्नभिर्व्याहारे ततः पश्चादभिमुख्यमास्ति ता
तस्याभिधानस्य ततो विचारयति। कतमस्य धातो रस्त्विति। आह। यथा किमिति। उच्यते। तद्यथा। प्रथनात् २

विध्यत। ततः कएनामएथिवीसतीमप्रथयिष्यत। कोस्याः प्रथनमकरिष्यदित्याभिप्रायः। अथापिकश्चिदस्याः अष्टथियाः सत्याः प्र
थनकर्त्ताभ्युपगम्येत। ततोपिचवयमिदमपरंष्टुठामः। किमाधारश्चेति। चराब्दः समुच्चयार्थः। सर्वस्यहिप्राणिजातस्ययमेवाधा
रः प्रतिष्ठा। अथपुनर्यदेयमप्रतिष्ठा। सीतहायेऽस्याः प्रथयितासकिमाधारः। सीन्सीदनाधारेणप्रतिष्ठितेनशक्येयंप्रथयितुंम
नाधारेणासीतिप्रथनक्रियाऽभवः प्रथनक्रियाऽभावेचसतिक्रियाजान्येवमादीनिनामानीत्येतदयुक्तं। तस्मान्नसर्वाण्यस्य
तजानिनामानीति। अथापीदमपरमप्रासंराकटायनः कृतवान्। आह। किमिति। उच्यते। अनन्वितेर्थेऽत्येवमादिर्दोषः
आह। वेदांगानामेकैकप्रभेदं। तद्यथा। निरुक्तं चतुर्दशप्रभेदं। व्याकरणमएप्रभेदं। तत्रकेषांचिनैरुक्तानां कौश्चिदेया
करणैः साकंकेषुचिच्छब्दैकमत्यंकेषांचिद्वैमत्यं। तत्रराकटायनेनैरुक्ताश्चगार्थवर्जकानिचिदभिधान्यनेनसमयः। त
द्यथा। पाणिनीयाः भूइतिप्रकृतिमुसादयलुडित्छेत्प्रत्ययमुपाददते। ततः कृतानुबन्धलोपस्यानचूकस्यलस्यस्य
नेतिवादीनादिशंति। तथाहितेतंशब्दमनुविधातुंशब्दवतिनाहितेषांशब्दानुविधानोपायः पाणिनिनापरिकृतः संवाशा
द्दानुविधानेतत्रशीली। त्वेतदेकंप्रयोजनंमुक्त्वा नान्यत्प्रयोजनमस्ति। लुटादीनामनुबन्धानामध्ययनेलोपेच। अपरेपुन
र्वैयाकरणालटमरुत्वेवतिवादीनेवोपाददते। तेषामपिहिंशब्दानुविधानेसातंत्रशीली। एवंप्रातिनियतयास्वयातंत्रशी
ल्यभावतीत्येवमादिसमानमेवशब्दरूपंसाधयति। तत्रैवंशब्दानुविधानोपायविप्रतिपत्तौसत्यांशकटायनआचार्येनेकै
श्चधातुभिरेकमभिधानमनुविहितवान्। एकेनचैकमेव। तत्रयदेनेकैरनुविहितवान्। तदितरेर्गीर्ग्यपाणिन्यादिभिर्नमृष्य

ते। किंकारणं। अप्रसिद्धोहिस्तेषांशब्दानुविधानमार्गः धातुसमुदायमात्रमेवनामेति। यतस्तेषांशब्दानुविधानमात्रमिच्छितं
तथाहुः। अथानन्वितेर्थेइति। अनन्वितेर्थेअननुगतेराब्देनार्थयत्रप्रतार्यमणेपिद्वाब्देऽर्थमनुगंतुंनशक्नोति। एवंधातु
जपसमर्थोभवति। अप्रादेशिकेचविकारे। यथाहिक्रिययातद्व्यंशदित्येतदभिधायकोयोधातुः सतदभिधानंविगृह्यमाणं
विकर्तुंनशक्नोति। यत्रतत्रहीयमानप्रतिशः शाकटायनः सर्वाण्यतिरिक्त्याजानिनामान्युपपादयिष्यन्नसंभवेसतिकान्शकु
शाचलंबनमिवकुर्वन्किमकरोदिति। पदेभ्यः पदेतरार्धोत्संचस्कारशाकटायनः। पदेभ्यआख्यातपदेभ्यः समस्तेभ्यो
बयवानुपादायपदेतरार्धानन्याश्चान्यांश्चइतरेतराख्यातपदावयवैरन्यैश्चान्यैश्चान्यदन्यदर्धनान्नः संस्कृतवान्। तद्य
था। सत्यमित्येतदभिधानं संचस्कारकथं। एतैकारितंचयकारादिंचांतकरणमस्तेः शुभंचसकारादिंचा। इतेः एतावि
त्यस्यकारितांतंण्यंतरूपंकृत्वाततोयकारमंतमादायमकारांतंकृत्वा सत्यशब्दस्यात्यमर्थः संचस्कार। ततोयमितिभव
ति। अस्तेः शुभंच। असशुभंच। त्वेतस्यशुभमेवस्त्वंकृत्वा नकारितांतमित्यर्थः। ततः सकारादिशब्दरूपं गृहीत्वा सादित्येत
त्सत्यमित्येतस्यशब्दस्यादिमकरोदाद्यमर्थसंचस्कारतत्सदितिभवति। अत्रयोयमस्तेस्तकारः सत्यकारमधिरोहति। एवमे
तदेकमभिधानंद्वयोर्धौलोः संचस्कारसत्यमितिभवति। अथकोर्थः। संतमर्थमाययति। प्रत्याययतिगमयतीति सत्यंचयका
रादिचशुभंचसकारादिचेति। इतरस्माच्चेतरस्माच्चाइतस्वेतरंचार्धमिति। समुच्चयार्थोश्चकारः। एवंपदेभ्यः पदेतरार्धोत्संचस्कार

नि. ६.
३४

शाकटायनस्तदेतद्व्याख्यं कृतवान्। कोहिनामपदं विभज्यानेकधा तुजं कुर्यात्। तदेतदकृतपूर्वमन्यैर्विद्वद्भिः शाकटायनोति
पांडित्याभिमानादकरोत्। यदभिनत्युदानि। अपिचोपजायतेनः शंका। यथासौ प्रवृत्तो नासौ पदेषु स्थास्यति। अपिचोसौ वर्ण
नपि भेदस्यति। अनेकार्थाश्च कल्पयिष्यति। यो हि पदान्यभिनत्तस्य वर्ण भेदे विशेषः हेतुः को भविष्यति। तस्मादति प्रसंगदेव
पपत्यानेकधा तुजानि नामानि। नापि सर्वाण्याख्यातजानि नामानि। अथाप्ययमपरो देवः प्रसज्येत। कतमः सत्वपूर्व
भाव इत्यादुरभियुक्तास्तद्विदः। सत्वपूर्वमस्मात्सोयं सत्वपूर्वः किं कारणं। सत्ताश्रय एव सौ। तत्रैवं सति अपरकालीनेन भा
वेन क्रियया पूर्वोत्पन्नस्य सत्वस्य प्रदेशः प्रदेशानं संज्ञा। प्रतिलंभो नोपपद्यते। किं कारणं। उत्पत्तिसहभूता हि सात्त्विकानि धानि न
क्रियानिरपेक्षेणाभिसंबन्धमेव द्रव्यमुत्पद्यते। नित्यसंबन्धो हि तत्रार्थाविति। तदेतत्सर्वथा सर्वोण्याख्यातजानि नामानि
ति शाकटायनमतं नोपपद्यते। तदनुपपत्तावस्मत्सुक्ष्मसिद्धिः। कानिचिदाख्यातजानि नामानि कानिचिदनाख्यातजानीति। अथ
शक्यते प्रत्यवस्थात्वं। प्रत्यवस्थीयतामिति परिसमासो गार्ह्यपक्षः। शाकटायनपक्षेणेदानीमेतान् दोषान्प्रतिसमाधास्यामस्त
दर्थमिदमारभ्यते। यथोहितुवा एतदिति। यथेति वाक्योपादाने। यथा येन प्रकारेण। उकारो बधारणार्थः। व्याख्यातमेतदथाप्यु
कार एवस्मिन्नेवार्थे उत्तरेण तेनेव प्रकारेण प्रसिद्धमाचार्येणारख्यातजत्वप्रविधिर्धनान्नः। तेनेव प्रकारेण प्रत्यनुभाष्य
समीकरिष्यामीति। हीत्यस्यायां कथां हिव्याकरिष्यतीति। तुल्येव हेत्वपदेने। वैदित्ययं यथोक्तसर्वपक्षोपदेशार्थः। येनेव प्रका

३४

रेणासमर्थो हेतव उक्तास्तेनेव प्रकारेण प्रत्यनुभाष्यप्रतिवक्तुर्धर्मेण समीकरिष्यामः। यथैतदुक्तं किमिति। तद्यत्र स्वरसंस्कारो
समर्थो प्रादेशिकेन गुणेनान्वितो स्यात्तमिति। आह। तत्र किमिति। आह। तत्किमिति। उच्यते। तदेतत्प्रत्युच्यत इत्युपयुक्तस्तत्त्वः
आह। केन पुनः प्रकारेण प्रत्युच्यत इति। उच्यते। सर्वप्रादेशिकमित्येवं सत्यनुपालं भएष भवति। सर्वमेव प्रादेशिकं सर्वमेव क्रिया
जं नाम आह। ततः किमित्येवं सत्यनुपालं भएष भवति। आह। कथं। शृणु। प्रदेशवाचिन आख्यातानुल्लेख्य। दोते अथोस्वरसंस्कारो या
वद्भ्रम्यमनुविधेयो विभीहिलक्षणगतिर्मेव शब्दापराधो नाप्यस्माकं। भवत एवायं अपराधो मंदश्चित्तत्वात्। येनानुविधातुं स्वर
संस्कारो विद्यमानावपि प्रदेशवाचिनि धातौ शब्दोपि सत्त्वात्। पुनः शिष्टस्वान्यद्याकरणं यावच्छक्तिस्तवानुविधा
तुमिति। व्याकरेण्यप्यपि नैकलक्षणैरेकदेशो विक्षितः। कश्चित्सोमो धातुः। कश्चित्तु शब्दश्चावदवा शब्दातिरिक्ताध्याहारयोगवि
भागादिगम्यः। तद्यथा। मतांतरेष्वपि भिन्ने कश्चित्कश्चिदिधिरुच्यते। तेषां सर्व एव प्रयोगमिच्छता प्रयोगकाल उपसंहर्षया। ए
वमिहापि सर्वाण्येव लक्षणशाल्वाण्यपेक्ष्याणि। अखिलस्वरसंस्कारसिद्धयेति। सत्त्वात्। शिष्टस्यानिर्विण्णः। यावद्
खिलशब्दानां स्वरसंस्कारवन्नुविधातुं उपहातुं सामर्थ्यमिति। यथा एतत्। यत्पुनरुक्तं। यः कश्चित्कर्मकुर्यात्सर्वतत्सत्त्वं सत्यप्यत्र
क्षीर इति। अनेकेषामनेकक्रियायोगादनेकमता प्रसज्येतेति। अत्र ब्रूमः। न हि प्रसज्यते त्वमपि पश्यसि वयमपि च पश्यामः स
मानकर्मणां तुल्यकर्मणां अभिसत्तां कर्मकृता नामधेयप्रतिलंभमेकैषानेकेषां यथा तत्तापरि ब्राह्मणो जीवो भूमिज इति। त

नि.पृ.
३५

क्ष-कश्चित्तक्षेत्युच्यते। अन्यस्तक्षन्पिनतक्षेत्युच्यते। आह। कोत्रहेतुरिति। षष्ठ्यु। लोकमेवएवमतेवोपालभस्वनमयैषनिय
मःकृतइति। अथचतुर्थथा समानमीहमानानां कश्चिदेवार्थे संयुज्यते। कश्चिन्नवेदानी एकार्थेन संयुज्यतइति। अन्यैरेपि संयुक्तं
सत्यमेकेनया लब्धं। स्वभावतो हि शब्दानां क्रियाजत्वेपि सति कांश्चिदेव क्रियामंगीकृत्यावस्थितिर्भवतीति। अथवा क्रियाति
शयकृतो नियमः स्यात्। यो हि यदतिशयेन करोति तत्स्थाने कक्रियावसत्त्वेपि सति तद्धेतु कएव नामधेयप्रतिलंभो भवति। अयं
समाधिः। अथवानब्रूमे यो यत्र यदा च तत्स एव तक्षेति। किं तर्हि। यो यदा यत्र तत्स भवति स एव तक्षेति। तदेतल्लक्षणमनिय
तं काममन्येष्वप्यस्तु। कदाचित्कचित्तेषामप्यन्याः क्रियानियततराः संति यद्धेतुको नामधेयप्रतिलंइति। तेषां तु लक्षणा निय
मतस्तक्षतीति विशेषः। जीवनरक्षुरसः। शाकजातिर्वा। भूमितौंगारकः वृक्षो वा। एतेनैवोत्तरः प्रत्युक्तः। आह। कतम॥ यावद्भिर्भावैः
संयुज्येत तावद्भो नामधेयप्रतिलंभस्यादित्येषः। पर्यामेने कक्रियायुक्तानामपि एकक्रियाकारितो नामधेयप्रतिलंभः। तद्य
था। तक्षापरिधाजकरत्येतान्येवोदाहरणानि। तक्षाप्यन्यान्यपि कर्माणि करोति। न पुनस्तस्य तत्कृतो नामधेयप्रतिलंभोऽस्ति। तत्र
यदुक्तमेकस्थाने कक्रियायोगादनेकनामता प्रसज्येतेति। एतदुक्तं। न हि प्रसज्येत। यदि चोक्ता मने केषामेकनामता एकस्थाने क
नामता प्राप्नोति। ततश्च व्यवहारा प्रसिद्धिरिति। न हि तदुभयमस्ति। अनेकेषामेकक्रियायोगेपि हि सति एकस्थाने कक्रियायोगेपि हि
सति व्यवस्थित एव शब्दनियमः। स्वभावत एव लोके। तस्मान्न व्यवहारा प्रसिद्धिदोषोऽस्ति। तत्र यदुक्तं व्यवहारा प्रसिद्धिदोषप्रसंगान्ने

सर्वाण्याख्यातजानिनामानीत्येतदयुक्तं। यथोएतद्यत्पुनरुक्तं। यथाचापिप्रतीर्थानिस्थस्तथेनान्यान्क्षरिन्। इति। अत्रब्रूमः। शब्दस्याभाव्यमेतद्यन्नतथासर्वाण्याख्यायतेयथायथाप्रतीतार्थानिभवति। नूतत्राहमपराध्येभवतः। नापिशस्त्रं। यथावस्थितानां हिशब्दानामन्वारव्यानमानमेवक्रियते। नाहंशब्दानांयुक्ती। यएषांप्रयोक्तारस्तनिबोपालभस्व। निराकुरुवायदिशब्दो वि। आह। कस्मात्पुनः कानिचिदाख्यायंते। ओके। तदभिधानस्वाभाव्यमेवकानिचित्प्रतीतार्थानिकानिचिदप्रतीर्थानि। ताभ्यपिशस्त्रेणप्रतीतार्थान्येवकर्तव्यानि। एतदेवशास्त्रस्यशास्त्रार्थत्वं। यदप्रतीर्थान्यपिप्रकृत्यादिनाप्रतीतार्थानिस्थः। तथेनान्याचक्षीरन्निति। आख्यायंतएवकानिचित्कानिचित्कानिचिदप्रतीतार्थानि। तान्धपिशस्त्रेणप्रतीतार्थान्येवकर्तव्यानि। रूद्रानुविधायित्वाल्लक्षणशास्त्रस्यगुणतस्तेपुलक्षणं। अपिच। संत्येवाल्यप्रयोगाः। प्रतीतार्थक्रिया अपिकेचित्कृत्यत्यांताः शब्दाः। ऐकपदिकाएकपदप्रकरणांतर्बर्तिनः। स्तधर्माणः। स्तद्यथाव्रततिदम्नाजाद्युआह्वारे। जागरूकोदर्विहोमीति। व्रततित्रीणातिर्वह्नीदम्नादममनाचेत्येवमादि। अमिरतिथिर्वाद्युजटवान्। आह्वारोअटनशीलः। जागरूको जागरणशीलः। दर्विहोमीतिदर्व्याजुहोतीत्येवंप्रतीतार्थान्यपिशकटायनाभिप्रायः। तत्रयदुक्तंनसर्वाण्याख्यातजानिनामानीत्येतदयुक्तं। यथोएतद्यत्पुनरेतदुक्तं। निष्पन्नेभिर्व्याहारेभिर्विचारयंतीति। अत्रब्रूमः। युक्तंतेकुर्वति। भवति। हिनिष्पन्नेभिर्व्याहारेयोगपरीक्षेः। योगपरीक्षिर्नामयोगस्यपरीक्षणं। कथंवानुत्पन्नः सन्नभिधानेयोगः परीक्षेत। तत्रयदुक्तं। प्रथनात्। यथेवीत्याहुः। कएनामप्रथयिष्यतकिमाधारयेति। नवयमेवंब्रूमः। प्रथितेयंकेनचिदतः। पृथिवीयमिति। आह। कथमियमप्र

नि. वृ.
३६

धितासती एथिवीत्वमोपति उच्यते। अथैवदर्शनेन पृथुरप्रधिताचेदप्यन्यैः। दृश्यमानाहीयं पृथिवी तस्माद्यद्यप्यप्रधिता केश्चिद
न्यैस्तथापीयं पृथुदर्शनयोगात् पृथिव्येव। तत्रयदुक्तं कर्णनामप्रथमिष्यत्किमाधारश्चेत्येतदयुक्तं। अन्यथापि हि धात्वर्थतपपद्यतएव।
तत्रैवं सति यथानविरोत्स्यते। तथा निर्वक्ष्यामः। तस्मादपिरुधः शाकटायनाभिप्रायः। अपिच। यदि दृष्टेयस्योः पृथुत्ववयमुपाल
भ्यामहे। नन्वेवं सति सर्व एव दृष्टप्रवादा उपालभ्यंते। न केवलमहमेव। योयत् दृष्टावतीति। सतत्र दोष एव। तच्च सति दृष्टानं प्र
सज्येत। अनिष्टं चैतत्। तस्मात्पृथुदर्शनात् पृथिवीत्युच्यते। यथो एतद्यत्पुनरुक्तं। पदेभ्यः पदेतरार्धांश्चस्कारेत्यत्र ब्रूमः। योऽन
न्वितेशब्देनाभिधेयेर्थः। ननु गतमसंबन्धसंचस्कारसतेना समंजसेना संबन्धेन संस्कारेण गर्हीः गर्हिणीयः न पुनराचार्यो योऽनु
गमय्य धातुभिरनेकैरेकाभिधानगतानर्थोस्ततः संचस्कार। नैव मोक्षेन। सेषा तदभिप्राया परिज्ञात्। पुरुषगर्ही। पुरुषो हि क
श्चिदशिक्षितत्वादेकधातुजमपिन जानाति किमुत बहुधातुजं। अपिच। संतिलोके तादृशाः पुरुषाः ये कारकहारकादीन्यपि प्रक
टक्रियाणि संतिकृतमेभ्यो धातुभ्य एवान्यभिनिष्पद्यंत इति न जानते। एष पुरुषदोषो नरास्त्रदोषः। यदनुगमयितुं धातुश
ब्देरर्थो न शक्यते। तत्रयदुक्तमनन्वितेर्थे प्रादेशिके विकारे पदेभ्यः पदेतरार्धांश्चस्कारशाकटायन इति तदयुक्तं। अनुगत ए
वार्थे संचस्कारं शाकटायनः। संतमेव ह्यर्थमामयति गमयतीति सत्यं। तस्मादुपपद्यत एव शाकटायनमतं। अपिच रूढिवाच्यस्य
त्तिमंत्रेष्वपि दृश्यते। यथा लस्यंतथालक्षणे प्रवर्तितुमर्हति। इतरथा हि कस्यचित्कृत्तस्याद्यदसर्पत्तत्सर्विरिति मंत्राय न्नवमत

३६

नवनीतमभवदिति मंत्रः। अपिच। ब्राह्मणेनाप्यनेकधातुजन्येव कृतवानिरुच्यंते। तत्र मंत्राभिधानानियत्यरितानेच फलमु
पपद्यते। आह। तदेतच्चक्षुरं हृदयमिति। हृदयेकमक्षरमभिहृत्यस्मैस्वाश्वान्येच यएवं वेद। हृदयेकमक्षरं ददं त्यस्मै स्वाश्वान्येव
यएवं वेद। यमित्येकमक्षरमेति स्वर्गलोकं यएवं वेदेति। एवं हरेर्देदीतेरेते हृदयशब्दः। तदर्थलोपदर्शिनार्थं ब्राह्मणे चैवं निरुक्तः
तच्चनः परंप्रमाणं। तस्मात्शाकटायनस्तदनु दृश्यसम्यगेव कृतवान्। यदनेकैर्धातुभिरैकमभिधानं निरुक्तवान् इति। यथो एतद्य
त्पुनरुक्तं अपरस्माद्भावात् पूर्वस्य प्रदेशो नोपपद्यत इत्यत्र ब्रूमः। पूर्वोत्पन्नानां सत्वानां नामधेयप्रतिलंभः। अपरस्मादपि सतोभावा
त्केषांचित्। तद्यथा। बिल्वोदो लंबचूडकृति। पश्चात्कालीनयापि चूडालंबनक्रियया भविष्यतायोगेन बिल्वोदो लंबचूडकृति। तत्रयदुक्तमपरस्माद्भावात् पूर्वस्य प्रदेशो नोपपद्यत इत्येत
दनेकांतिकत्वादयुक्तं। उपपद्यत एव हि केषांचिदिति। बिल्वं भ्रूणाद्भावेदनाद्वा। भूतहित इव ति बीजानां। बिभर्त्ति यादुर्भिस्तोदो भक्ष्यमा
णं जतनं। भेदनाद्वा भिद्यति हि तदवश्यं भक्षणायेति। आह। किमिदमिति बह्विकिमपि पूर्वोत्तरपक्षसंबन्धनामाख्यातजत्वमधिक
त्वात्कृत्तमिति उच्यते। शिष्यबुद्धिर्बुध्यर्धमेतदुक्तं। कथं नाम व्युत्पन्नबुद्धिः शिष्योऽप्रतिबध्यमानः सर्वतो मुखानेव लोकि कवेदिकान्
शब्दानि ब्रूयादिति। सर्वाण्येव हि व्याकरणानि निरुक्तानि च वेदशास्त्राणां तेषां भिदं फलं दंसाधित्येतदशक्यं
वक्तुमिति। इति चतुर्थः पादः॥ ॥ अथापीदमंतरेण मंत्रेण प्रत्ययो न विद्यते। एवं नामाख्यातोपसर्गनिपातानां प्रविभागेनावि

तानामेतस्मात्क्षणं परिज्ञायते। अथापीदमन्तरेण। अथवाच्योधिकारार्थः। द्वितीयं वास्त्रारंभप्रयोजनमधिकरोतीति। अपीतिसं
भावेन। अपिपेदेषु विभागेनावस्थितेषु लोके वेदेवा। अपिमन्त्रेषु वाक्यभावेनावस्थितेषु यः समस्तार्थः स्तस्मिन्प्रत्यये विदेशावधा
रणं न विद्यते। न भवतीत्यर्थः। अपीदं वास्त्रमन्तरेण पदार्थप्रत्ययान्तरस्ति अपि वाक्यार्थ इत्यभिप्रायः। आह। कः पुनः पदार्थवाक्यार्
थयोर्विशेष इति। उच्यते। सा कांक्षः पदार्थानिराकांक्षो वाक्यार्थस्तद्यथा। गोरित्युक्ते किमित्याकांक्षा भवति। ततो गच्छतीत्युक्ते
निराकांक्षं भवति। यथा गच्छतीत्युक्ते क इति साकांक्षं भवति। तथा गोरित्युक्ते निराकांक्षं भवति। अथेदानीं गोरं गच्छतीत्युक्ते गोरं वा हरो
हादिभ्यो व्यावृत्त्यगमनेऽवतिष्ठति। गमनं चान्येभ्यो व्यावृत्त्यगमने वावतिष्ठति। एष वाक्यार्थः। स एष प्रकरणविरोधी वाक्यार्थः। प
दार्थनियमेन लक्षयति। पदार्थश्च पदलक्षणं। पदार्थसन्नियोगेन हि व्याकरणे पदानां प्रकृतिप्रत्ययादीति। लक्षणादीनि व्यादिश्यं
ते। यत एवमतः। अर्थमप्रतियतो नात्यंतं स्वरसंस्कारोद्देशः। अर्थमप्रतियतोऽप्रतिपद्यमानस्यानवधत्तार्थस्येत्यर्थः। नात्यंतं नैकांति
केन। एकांतो नाम निश्चये निश्चयेनेत्यर्थः। किं। स्वरसंस्कारोद्देशः। सरोद्देशश्च संस्कारोद्देशश्च स्वरावधारणं संस्कारावधारणं
चनास्तीति वाक्यशेषः। किं कारणं। न ह्यवधत्तार्थः स्वरसंस्कारावधारणं युक्तं। अर्थवशात् न हि स्वरसंस्कारावतिष्ठते। त
दिदमेवं कृत्वा निस्तुक्शास्त्रं विद्यास्थानमेतदधीनत्वादर्थपरिज्ञानस्य। अर्थवशात् न हि स्वरसंस्कारयो रित्। व्याकरणस्य
कार्त्तव्यं। कृत्वा भावं करोतीति वाक्यशेषः। व्याकरणेन हि स्वरसंस्कारोचिंत्येते। तस्मादपरिसमाप्तमेव तावद्वाकरणं यावन्नि ३७

रुक्तं नाधिगतमिति न ह्यनेरुक्तोऽर्थमवधारयितुमलं। नानवधत्तार्थः स्वरसंस्कारतत्त्वविजानीयादिति। आह। ननु व्याकरणस्य
कार्त्तव्यमेतत्करोति। इत्युक्तं तच्छेषभूतमेवेतदुणादिवत्। ततश्च विद्यास्थानत्वं। अर्थवशात्। इति। नेत्युच्यते। स्वार्थसाधकं च। स्वा
र्थः। जहद्व्याप्तदत्तुषां व्याकरणस्य कृत्वा भावं करोति। यथा लोके स्वार्थपरिहाप्य कश्चित्प्राप्तुं करोत्येव। अतुनरेतदुक्तं। उ
णादिवदिति। ते हितत्रांतर्भावा एव उणादयो बद्धलभित्युक्तं। न पुनर्निघंटवो बद्धलं इति। तस्मात्त्वतंत्रमेवेदं विद्यास्थानमर्थनिर्वच
नं। व्याकरणं तु लक्षणप्रधानमिति विशेषः। आह। यदि मन्त्रार्थप्रत्ययाद्येतदारभ्यते हंत तदेतदेवमर्थमारभ्यमाणमर्थवमेव भवती
ति। आह। कएवमोहति। उच्यते। कौत्सः। किं कारणं। अनर्थका हि मन्त्राः। न हि मन्त्राणामर्थोस्ति। वाच्यवाचकेत्वेन। तदर्थनिर्वचनाया
रभ्यमाणमिदमप्यनर्थकमेव भवति। तस्मान्नारभ्यमित्येवं कौत्सो मन्यते। तदेतदेव मुच्यमानं कौत्सेन। अनेन नैरुक्तेनोपेक्षितं।
उपगम्य वेदशास्त्रं च इति त्वं। किमसौ सत्यमाचरेत्येति वा परीक्ष्यं। अर्थवत्त्वे मन्त्राणां यत्तु तानवश्यमाणं तदुपगम्यार्थवत्त्वं
मन्त्राणामीक्षितव्यमिति। केचिदाहुः। कया पुनरुपपत्त्या कौत्सो मन्त्राणामनर्थक्यमोहति। उच्यते। नियतवाचोयुक्तयो नियता
नुष्यमी भवतीति। नियतवाचोयुक्तयः। निस्तुक्वाचोयुक्तयः। निस्तुक्वाचोयुक्तयः। अभिधाननियताहिते भवन्ति। अग्न्याहि
रीतय इति मन्त्रेण पुनर्विभावसो आगच्छपानेति। नियतानुष्यमी नियतनिष्ठानुष्यमी पदयोगस्योतद्यथाः। अग्न्याहि
ति न पुनर्भवत्यायाह्यग्न इति। इह लोके र्थवतां शास्त्रानामनियमेन पर्यायवचनत्वात्प्रागवादिप्रयोगेन तथानयोर्विपर्यय इति।

नि. २.
३८

तद्यथा गोणीमभ्याजगोमभ्याज आहरपात्रपात्रमाहरेति। नचतथामंत्रेषु। ततोर्थवत्तुव्यैधर्म्यात्पर्यायोऽनर्थकामंत्रादिति।
अथाप्ययमपरो हेतुनानर्थक्यमंत्राणां आह। कतमश्चेति। उच्यते। ब्राह्मणेन ह्येते रूपसंपन्ना अपिसंतो विधीयन्त एव। रूपं नाम
लिंगं। तेन संपन्ना लिंगसंयुक्ता इत्यर्थः। प्रकटलिंगा अपिसंतस्तद्विवक्षितं। कृत्वा कर्मसु विधीयन्त एव। यदि ह्येते स्वार्थवन्तोऽ
भविष्यन्ते चेन्नेव लिंगेन स्वमात्मानमेते विनियोज्यं समर्थे इति। इति कृत्वा न ब्राह्मणेन तेषु तेषु कर्मसु व्यधास्यंत विहिताश्च।
तद्यथा। उरुप्रथस्वेति प्रथमलिंगो मंत्रो विहितः प्रथमकर्मणि। तथाच। उरुप्रथा। उरुप्रथस्वोरुते यज्ञपतिः प्रथतां। यजुरिदं। पु
रोडाशं प्रत्युच्यते। पुरोडाशत्वं विस्तीर्णप्रथमः सन् विस्तीरयात्मानं ते तव यज्ञपतिश्चायं यजमानः प्रजापतुः हिरण्यादिभिश्च
रुप्रथतां विस्तीर्यतामिति। तथा प्रोहाणीति प्रोहतीति ब्राह्मणं। दोषकलशं प्रोहणविधायि। इदमहमात्मानमेव प्राञ्चं प्रोहामिते
जसे ब्रह्मवर्चसायेति। तेजोर्थं ब्रह्मवर्चसायैवात्मानं प्रोहामि प्राञ्चं प्रेरयामि इति प्रोहाणीति प्रोहति प्रोहणलिंगो विहितः
प्रोहणकर्मणि। तस्माद्विगसंपन्नविधानात्पर्यायो ब्राह्मणेनानर्थक्यरूपमेव संतंमंत्रं विनियुक्तं। एवं सति मंत्रं पुनर्विदध
त। ब्राह्मणमर्थवत्। अनर्थकामंत्राः न स्वार्थवन्तः संतो दास्यद्ब्राह्मणेन विधीयेरन्। विहिताश्च। तस्मादनर्थकामंत्रा इति पर्यायः।
अपिच। ब्राह्मणस्य निरर्थक्याभ्युपगमे देशकालकर्तृदक्षिणादिकर्मणो भूतं कुत उपलभ्येत। तथाच ब्राह्मणस्यानर्थक्येऽभ्युपग
म्यमाने वैदेकदेशस्वमंत्रस्यात्यंतमेवानर्थक्यमभ्युपगतं स्यात्। नहि ब्राह्मणस्य विधिस्तुत्यर्थत्वादतेऽर्थवत्तास्ति। मंत्राणां पुनर्वी ३८

अथान्यकत्वेनानर्थकानामपिसंतो विनियोगमात्रेणार्थवत्ता स्यात्। एतस्माच्च काममनर्थकामंत्रवाच्यवाचकत्वेन संतो वि
नियोगमात्रेणैवार्थवन्तो विधेयत्वादिधायकत्वाच्च ब्राह्मणमर्थवदस्त्विति। अथाप्ययमपरो हेतुर्नर्थकत्वे मंत्राणां आह। कतम
इति। उच्यते। अनुपपन्नार्था ह्येते भवन्ति। यएते धर्मो लभ्यते। अयमेते धर्मस्त्यादिति। नासां उपपद्यते। तद्यथा। ओषधेऽत्रायस्वेन
मित्याह। नचोषधिरात्मानमपित्रातुं समर्था किं पुनर्वृक्षं। तथा स्वधिते मैनं हिंसीरित्याह। तमेनैवां हिंसको हिनामैनाचमुक्तास्वय
मेवां हिंस्याधिनस्तिच। लोकेयान्येवं विधानि वाक्यान्मन्त्रप्रभृतीनां तान्यनर्थकानीत्युच्यते। तथैवैवैमानि। तस्मादिमन्त्रान्यनर्थकानी
त्युपपद्यते। अथाप्ययमपरो हेतुर्नर्थक्यमंत्राणां आह। उच्यते। विप्रतिविधार्थो भवन्तीति। अन्यस्य न्येन विरुद्धार्थेन प्रतिषेधो न्य
स्यचान्यनविप्रतिषेधरतरेतरव्याघात इत्यर्थः। तद्यथा। एक एव रुद्रो वतस्तेन द्वितीयः। असंख्याता सहस्राणि ये रुद्रा अपि भूयः।
अशत्रुरिन्द्राक्षिषेरातसेना अजयत्साकमिन्द्रलेतान्युदाहरणानि। एक एव रुद्रो वतस्तेन द्वितीयो रणे निघ्नन्तनासु रात्रून्।
संस्तज्य विश्वाभुवनानि गोप्ता प्रत्यङ्मना त्संभुको च तं काले। एक एव वतस्ते रुद्रः स्थितवान् रणाय रणार्थं नान्यो द्वितीयक
श्चिदस्ति। इति रुद्रबहुत्वप्रतिषेधः। कथमवतस्ते निश्चयेन घ्नन्तनासु स्वर्धनीयेषु संग्रामेषु। किं घ्नन् रात्रून्। स एकः सं
स्तज्य सृष्ट्वा विश्वा विश्वानि भुवनानि गोप्ता रक्षिता। सृष्ट्वा च सर्गकाले पालयित्वा वसितिकाले प्रत्यङ्मना प्रातिलोभ्या नज
नान् संभुको च। संकोचयत्यंतकाले प्रलयकाले यएव गुणयुक्तो रुद्रस्तं वयं स्तुमः। असंख्याता सहस्राणि। एषा तारुद्रिय
उद्गतेनाग्निचयने रूपाणि जासीरमिश्रागवेषुकाः सक्तवो हूयन्ते। उत्तरस्यां श्रोणैस्त्वयायामि एकायां। प्रजापतेरायं। असं

ख्यातानि सहस्राणि बहूनीति यावदुक्तं स्यात् । केषां ये ह्येता भूम्यामधि उपरि । तेषां सहस्रयोजनेऽध्वन्यवस्थितानामेवावत-
नुमो धनं वि । अप्राप्तानामेवास्मान्प्रतीत्यभिप्रायः । तावदेव च तानभिष्टुमो यावदवततो नितानि धनं वीति । त्वंसिंधुरवास्ज-
धन्वसु । एतयाऽतिष्ठं दसा इदं तुष्टावसुरः पेज वनः । षोडशिनिरास्त्रे विनियुक्ता । हे इदं स्वमवास्जः । सिंधुः । स्वंदनानेता-
माध्यमिकानुदकसंख्यायान् । कथं पुनरवास्जः । अधरान् । तानधोगमनात् । कुत्वा सर्वानेवावास्जः । नित्यकालं अहन्ति-
घ्नन्नेषां । अश्वानुः अशतयितव्ये । नक्षत्रेषां ज्येष्ठे नित्यकालं भवसि । तस्मिन्नेते मेघे । किंच । त्वमेतेन प्रकारेण मेघवधकर्मणा वि-
श्वं सर्वं पुष्पसि पुष्पासि । वार्यं वारिप्रभवं । व्रीह्यादिकं । तं त्वामेव गुणसंयुक्तं वयं परिष्वजामहे । सर्वतः स्वजामहे । आश्लिष्या-
मः । नमतां मा भूवन् । अन्यकेषां अन्येषां । ज्या का ज्या अपि । अधिधन्वसु । अधिधनुः । पु । किमेतान्ये केचन भ्युद्यमाना एते-
द्विषोऽवततज्यधनुषो हतसर्वेद्यमाः । संखित्यतस्त्वां परिष्वजामहे हर्ष्यभिप्रायः । आशुः शिरानोः । इत्येषाऽप्रतिरथेन त्रिषु-
प्रावप्रिप्रणयने विनियुक्ता । अप्रतिरथस्येदं पुत्रस्यार्थः । आशुर्व्यापकः । क्षिप्रो वा । शिरानः । शिरयन् । तीक्ष्णी कुर्वन् । युधं प्र-
हीता युधः । वृषभो न वृषभ इव पुष्टो यो धा । भोमः भयानकः । शत्रूणां । घनाघनः । हनाहनः । जहिज हि । इत्येवं शब्दकारी सोमणः । के-
षां चर्षणीनां प्रत्यनीकावस्थितानां असुरादीनां संक्रंदनः समाकृताशत्रूणां । आहूय चानि मिषः आदरवान् जयं प्रति । एक-
वीरः । एक एव विक्रांतः । अप्रतिबधः । स प्रामेषु । शतं सेनाः । बद्धीः । शत्रुसेनाः । सा कमवस्थिताः । अजयदेक इदं यस्तव यस्तुमः । ए-
वमितरेतरविप्रतिषिद्धान्येतानि मंत्रवाक्यानि । यद्येको रदो नासंख्यातानि सहस्राणि । अथासंख्या । तानि नैकः । यद्येनानुः

कथं शतं सेना अजयत । अथ शतं सेना अजयत्कथमश्वानुः । लो । के हियान्ये बलक्षणा निवाक्यानि उन्मत्तादीनां तान्यनर्थका-
नीत्युच्यंते । तथैवेमानि । तस्मादिमान्यप्यनर्थकाः । नीति । अथाप्ययमपरो हेतुर्मंत्राणामानर्थको । कतमइति । उच्यते । जा-
नंतं संप्रेष्यतीति । अध्वर्युर्होतारं कथं न तं संप्रेष्यतीति । अग्नये समिध्यमानायानुब्रूहीति । होतारि विधित एव भवति ।
न ह्यविद्वान्विहितोऽस्तीति । स विजानात्येवामुपि न वधाविदं मयानुष्टातव्यमिति । तेदेतद्दिज्ञातार्थस्य सतः संप्रेषणमनर्थक-
मेव भवति । यथैतदर्थकमेव मन्ये विमंत्रादिति । अथाप्ययमपरो हेतुर्मंत्राणामानर्थको आह । कतमइति । उच्यते । अथाप्याहं-
त्रनिगमोदितिः सर्वमिति । आह । किमुदाहरणं । अदितिर्द्यौरदिति रंतरिक्षमिति । तदेतद्दुदाहणमुपरिष्टादैकपदिके व्याख्यास्या-
मः । इह त्वेवमर्थमिदमुदाहृतम् । कथं ये वयोः सांतरिक्षं । येवमाता स एव पुत्रः स एव च पितृत्वेवमादि । किमत्र बद्धं परस्पर-
संबन्धमुच्यते । तदर्थं बलं सति सत्युपपादयितुमशक्यं । तस्मादनर्थकमंत्रादिति । अथाप्ययमपरो हेतुरानर्थको मंत्राणां । आ-
ह कतमइति । उच्यते । अविस्पष्टार्था अपि हि केचिद्वदन्ति । तद्यथा । अम्यग्यादग्निं जारयायिकाणुकेत्येवमादयः । न ह्येतेषां वि-
स्पष्टार्थता । मंत्रेषु शक्यं ते परिज्ञातुं । न च केचिदर्थवन्तः । केचिदनर्थकारातिन्याय्यमभ्युपगंतुं । अर्थवैशसं हि स्यात् । तस्मात्स-
र्व एवानर्थकारातिपरिसमाप्तः पूर्वपक्षः । स्वपक्षमिदानीं स्थापयिष्यामः । तदर्थमिदमारमारभ्यते ॥ अर्थवन्तः शब्दसामान्यादिति ।
अर्थवन्त एव मंत्रादिति प्रतिज्ञा हेतु उच्यते । शब्दसामान्यादिति । समान एव हि बाह्ये लोके मंत्रेषु च । तद्यथा । य एव गोन । व्ये लोके स्वरसंख्या-
युक्तः स एव मंत्रेषु । तत्रैवं सति स एवार्थवान् लोके स एव चानर्थको मंत्रेति विज्ञेयं हेतुर्नास्ति । असति च विशेषो हेतुर्नार्थवन्त एव

नि. ४.
४०

मंत्राः शब्दसामान्यादित्युपपद्यते। यत्पुनरेतदुक्तं प्रयोगनियमाद्धेः। यत्वं प्रयोगनियमाच्च मंत्राणामानर्थक्यमिति। प्रति
वक्ष्याम एतल्लोकेषु हि प्रयोगनियमो दृष्टः। तद्यथा पिता पुत्राविति। किंचान्यत्र एतदेव यत्तस्य समर्थं यद्रूपसमर्थं यत्कर्मक्रियमा
णमप्यनुर्गमिवतीति च ब्राह्मणे। एतदेव हि यत्कर्मणः समर्थं। तस्मिन्मिति उच्यते। तदेव हि समस्तक्रियायुक्तं भवति नेतरत्।
एतदेव सुतरां स्पर्शकरोति। यत्कर्मक्रियमाणं स्मरणमिति। शब्दसामान्याद्ब्राह्मणप्रामाण्याच्चेति च शब्दः। ब्राह्मणमपि च मंत्रा
णामर्थवत्त्वमेव दर्शयति। अनर्थका हि मंत्राः कथं कर्माभिबदेयुः। कथं चानभिबदतः समर्थयेयुः। अर्थवत्त्वाभ्युपगतं भवता ब्रा
ह्मणस्य। अथापि ब्राह्मणेन रूपसंपन्नाविधीयत इति। अत्र ब्राह्मणेन सिद्धमेवार्थवत्त्वमुक्तं मंत्राणां तदेतदुपदक्षितमस्माभिस्त
स्मादर्थवत् एवमंत्रा इति। आह। किंपुनः समर्थरूपत्वे मंत्राणामुदाहरणमिति उच्यते। क्रीं कंताविति। इहैव स्तं मां गृहे। सूर्या या
आर्षविवा हे विनियुक्ता। अनुष्टुप्। इहैव स्तं भवतं युवां। स्वे गृहे मोदमानौ हर्षमाणौ। मावियौ षं मावियुज्येतां। सर्वमायुर्व्यंश्रुतं। क्री
कंते पुत्रे। यौ त्रैश्वसहेत्यात्री स्थापितमर्थवत्त्वं मंत्राणां। अधुना परपक्षहेतवे निराकर्तव्यास्तदर्थमिदमाह। यथो एतदिति। य
त्पुनरेतदुक्तं नियतवाचो युक्तयो नियतानुष्टुप्। भवतीत्यत्र ब्रूमः। लोकेषु अपि ह्यर्थवत्त्वमुदाहरेण नियतवाचो युक्तत्वं नियता
नुष्टुप्त्वं च दृष्टमेव। तद्यथेन्द्रा ग्री इति। पिता पुत्राविति च। तत्र यदुक्तं नियतवाचो युक्तत्वा नियतानुष्टुप्त्वाच्चा मर्थक्यमंत्रा इत्ये
तदयुक्तं। लोकेषु अपि हि नियतप्रयोगाः संतः शब्दाः केचिदर्थवन्तो दृष्टाः। यथेन्द्रा ग्री पिता पुत्राविति। स एव प्रयोगनियमाद न

४०

मंत्रा र्थकारिणि अनेकांति हे कोतुः। तस्मादर्थवत् एवेति। यत्पुनरेतदुक्तं। ब्राह्मणेन रूपसंपन्नाविधीयत इत्यत्र ब्रूमः। उदितानुवादः
स भवति। नासमर्थो आत्मानमेते स्वेन रूपेण विधातुमित्यतो ब्राह्मणेन विधीयते। किंतर्हि। आत्मनियोगाभ्ययमुक्तमेव संतं
मंत्रेणार्थं ब्राह्मणमनुवक्ति विस्तरेण। प्रकृतार्थसंतुष्टयया। न ह्यनुक्तं स्तोत्रं शक्यते सोऽयमेव मुदितानुवाद एव भवति उक्ता
नुवाद इत्यर्थः। अपि चानेकेऽपि समानलिङ्गाः प्रकरणे मंत्रा भवति। ते तु हं पूर्विकया एवं प्रयोगं प्रति खले कपोतवत्स निपतंति।
वि तेषां समुच्चये फल्य च मांससति अभिमतस्त्रिंशो नियमार्थं ब्राह्मणेन विधीयते। एवमुभयार्थवत्त्वं मंत्रा ब्राह्मणयोः। तत्र
यदुक्तं रूपसंपन्नविधाना मंत्रानर्थक्यं मंत्रार्थवत्त्वे वा ब्राह्मणानर्थक्यमित्येतदुक्तं। तस्मादुभयमर्थवत्त्वं मंत्राश्च ब्राह्मणं च
ति। यत्पुनरुक्तमोषधे त्रायस्तेन स्वधिते मेनं हिंसीरित्यादयोऽनुपपन्नार्थारति अत्र ब्रूमः। अविध्यधिदेवतो च्यते। हे ओषधे
त्रायस्तेन त्वत्पूर्वको ह्येष दृष्टश्चिद्यमानः सम्यक् छिन्नो भविष्यति। ततश्च यज्ञे विनियुक्तः प्रतिविशिष्टमुत्कर्षमेतस्मात्स्थाप
रत्वा त्वाप्स्यते इत्येतद्वत्राणमभिप्रेत्योक्तमोषधे त्रायस्तेनमिति। न छेदनं प्रतिपत्स्यते। यमित्यनेनाभिप्रायेण। तस्मादुप
पन्नार्थ एवायं तत्र यदुक्तं अनुपपन्नार्थारत्येवमादयो मंत्रा इत्येतदुक्तंमिति। यदपि चोक्तं। स्वधिते मेनं हिंसीरित्याह हिंसा नि
ति। अत्र ब्रूमः। आमायवचनाद हिंसा एषा प्रतीयते। आह। कथम हिंसा। प्रत्यस्तो हि छिद्यते दृष्टः। षण्णु। इयम हिंसा इयं हिंसा
इत्यागमादेतत्प्रतीयते। प्रतिविशिष्टश्चायमेवोदिक आमाय आगमः। एतत्सर्वकलोदन्येषामागमानां। स एष दृक्त्वनस्य जुग
तः प्रतिविशिष्टाय श्रेयसेभ्युद्यतः सन् हिंसायां कर्तारं विनियोस्यत इति। कुत एतत्तत्तन्मयम हिंसेवतो स्यानि युनक्ति कर्तारं।

तदेतदागमप्रत्यक्षमेवयथेयमहिंसेति। अपिचैतदोषधिवनस्पतिपशुमृगपक्षिसरीसृपाः सम्यगुपयुक्ताः संतोयतेपरमुत्कर्षं
प्राप्नुवन्ति। सोयमभ्युदयएवसंपद्यते। नहिंसा। तत्रयदुक्तमेनं हिंसा रित्याह। हिंसा न्नितिनहसो हिनस्ति। किं तर्हि अनुगृह्णाति यज्ञवि
नियोगार्थं विधानतश्चिदन्। तस्मादुपपन्नार्थमेवमपि। तत्रयदुक्तमनुपपन्नार्थत्वादन्वर्थकामंत्रा इत्येतदुक्तं। यत्पुनरेतदुक्तं
विप्रतिषिद्धार्थाभयंतीत्यत्रब्रूमः। नैषविप्रतिषिद्धार्थः। एकएवसदोवतस्ते। असंख्यातासहस्राणीति। देवताहिमाहाभाग्ययोगा
देकापिसत्यनेकाभवति। अनेकापिचैकधातुपरिष्ठाद्याख्यास्यामोमाहाभाग्ययोगादेवताया इत्यत्र। यत्पुनरेतदुक्तमशत्रु
रिंजतिषे। शतंसेनाअजयत्साकमिंद्रइत्यत्रब्रूमः। लौकिकेष्वप्यर्थवत्सुशब्देषु एतदेवमेवोच्यमानं दृष्टं। तद्यथा। असंपन्नोय
ब्राह्मणो न मित्रो राजेति। न हि कश्चिदसंपन्नोऽस्ति लोके। उक्तं हि। मुनेरपि वनस्थस्य स्यान्निर्गुणः। उच्यते तत्रयः पक्षा
मित्रोदासीनश्चत्रयः। इति। तथापि स्वल्पसंपन्नं दृष्ट्वा केचिदेव वक्तारो भवन्ति। असंपन्नोयं ब्राह्मण इति। एवमेव कस्मिंश्चिदति
प्रसूये भृशं शतं तिते मेघेन्येषामसारतामभिप्रेत्य दमुक्तं स्यादशत्रुरिंजतिषेयस्त्वमेतमेवमतिप्रवृद्धमहन्नहिमिति। यत्पु
नरेतदुक्तं शतंसेनाअजयदित्यत्रब्रूमः। कुतो हि सेनाया इंद्रेजेत्यति। न हि देवानां शत्रवः संति। ये जेतव्या इति। किं कारणे।
विभवो देवावशिनः। अधिकरणधर्माणश्च परेण महिम्ना युक्ताः। आह। कथं ते हिंसां सेनाअजयदित्येतदुक्तं। उच्यते। स्तूपक
ल्पनयेवैषा युधप्रवादस्तुतिः। वक्ष्यति चापोच ज्योतिषश्च मिश्रीभावकर्मणो वर्षकर्मजायते। तत्रोपमार्थेन युधवर्णाभवं

तीति। तदेतद्व्युत्पत्तानसम्यक्कूदर्यते। सम्यगन्विष्यतां देवतासत्त्वं नैरुक्तेभ्यस्ततो मंत्रार्थानविरोधेन सम्यगवभोत्स्यसे।
नैवमवाक्यतत्त्वज्ञेन मंत्रार्थो विगाहितुं शक्यः। गंभीरपदार्थो हि वेदः कथमवभोत्स्यसे। वेदार्थो वक्ष्ये। धिभ्रांता एव हि प्र
वादिनः स्वबुद्धिग्राह्यमाविर्भावयंतो ब्राह्मणाः संतः सर्ववर्णसाधारणानि दर्शनांतराणि प्रतिपेदिरे। यदुक्तं। विप्रतिषिद्धा
र्थत्वादन्वर्थकामंत्रा इति। एतदुक्तं। न हि मे विप्रतिषिद्धार्थाः। भवत एषमतिविभ्रमो मंदशिक्षितत्वात्तस्मादर्थवन्त एवमंत्रा इ
ति। यत्पुनरुक्तं जानंतं संप्रेष्यतीत्यत्रब्रूमः। लौकिकेष्वप्यर्थवत्सुशब्देषु एतदेवसाभाव्यं दृष्टं। तद्यथा। जानंतं गुरुमभिवाद्य
ते स्वगोत्रमभिवादन्। तथा च जानते मधुपर्कं प्राह। त्रिर्मधुपर्कं मधुपर्क इति। तदेतदर्थवत्त्वपि शब्देषु विहितार्थख्यापनार्थं श
ब्दसामान्यादर्थवन्तो मंत्रा इति। यत्पुनरेतदुक्तमथाप्याह इति। सर्वमित्यत्रब्रूमः। द्विविधा हि शब्दप्रवृत्तिर्मुख्यार्थगोणी च।
तत्रैवं संति यत्र मुख्यासंभवस्तत्र गौणव्याप्यते। स एव भक्तिवादोऽदिति। सर्वमिति। यथा कश्चिद्भूयात्किंचिदनेकोपकारे प्ररुतं
त्वमेव मे माता त्वमेपिता एव मे तदपि दृष्टं। लौकिकेष्वपि चार्थवत्सुशब्देषु च्यमानं दृष्टं। यथा स्वरेसा अनुप्राप्ताः पानीयमिति।
सतोहितेषां प्रभव इत्यनया गुणवत्या एव मुच्यते। एवमिहापि गुणवत्या कं याचिददितेः सर्वत्वमुच्यते। यदुक्तमितरेतरविरुधं
किमपि बहून्नेत्येतदुक्तं। सर्वमेतदुपपद्यत एव गुणवत्या। तस्मादर्थवन्त एव सर्वमंत्रा इति। यत्पुनरेतदुक्तं। अथाप्यविस्पष्टार्था
भवन्तीत्यत्रब्रूमः। नैषेष्टाणोरपराध इति। न तत्रेष्टाणुरपराध इति। यदेनं स्थाणुमंधोनपनयति। यदप्रासावमिह न्यते। किं तर्हि
पुरुष एवापराधी। तत्रयदसावचक्षुष्मान्। एवमिहापि नैवमंत्राणामपराधो यदशिक्षितेन भवतान्वितायते। भवत एवापराधाः स्ति

भो भवान् सर्वमात्मीयमपराधं मंत्रेष्वस्मात्सुचा संजयितुमिच्छति। नतवप्रतास्ति किंचित्। यथा ज्ञानपरीषु का सुचित्प्रवृत्तिश्चि ति
कर्तव्यता सुकौशलशिक्षा कृतो विद्यातः पुरुषविशेषो भवति। पुरुषाणां विशेषः। एवमिहापि मंत्रार्था शिक्षा कौशलकृतः पुरुषा
णां विज्ञानविशेषो भवत्येव। तत्रैवं सति केचित्पुरुषाः ये सुविस्पष्टार्थानपि मंत्रान्नाश्रूयन्ति निर्वक्तुमपरे पुनरविस्पष्टार्थानपि
नाश्रूयन्ति विस्पष्टीकर्तुं। तदुक्तमुत्तवद्वयत्र। तत्रैवं सति। यएते। पारोवर्यविदो ब्राह्मणाः पारोवर्येण विज्ञानते आचार्यपरंपरया ते
पारोवर्यविदः। न साक्षात्कृतधर्माण इत्यभिप्रायः। तेषां किं। तेषां यएवभूयो विद्यो भवति। बहुश्रुतः कश्चित्स एव प्रशस्यते। स एव मंत्रा
र्थवितता प्रशस्यो भवति। नेतरो मंदबुधिरशिक्षितः सहिबुद्ध्युतो बहुदृष्टत्वाद्नेकविषये मंत्रार्थेन कश्चित्प्रतिबध्यते। न हितस्या
विस्पष्टार्थेनाम कश्चिदस्ति। न हिते अविस्पष्टार्थाः तांश्चोपरिष्ठात्स्पष्टीकृत्य व्याख्यास्यामहे। तवैषमर्तिभ्रमेयति। संमोहः। तस्मा
दर्थयंत एवमंत्रा इति सिद्धं। तस्माच्चैतदपिशस्त्रं मंत्रार्थप्रत्ययायानर्थकं भवतीति एतदुक्तमिति। प्रभिन्नेषु परस्परहेतुषु च
पक्षसिद्धावुदिते चकारेण। अवस्थिता मंत्रगणस्य सार्थता तदर्थमेतत्तुल्यशास्त्रमर्थवदिति॥ ॥ इति पंचमः पादः॥ ॥ अथापीद
मंतरेण पदविभागो न विद्यते। शास्त्रारंभप्रयोजनाधिकारे वर्तमाने अपीदमंतरेण मंत्रेष्टार्थविधारणनास्तीत्युक्ते यदि मंत्रे त्या
दिनानर्थक्यहेतुभिर्बहुभिरानर्थक्यउपपादिते निरुक्तशास्त्रस्य कोत्सेनमंत्राणामर्थवत्तां स्थापयित्वा परपक्षहेतवः प्रयुक्तास्ते
पुष्टितमर्थवत्त्वमंत्राणां तेषामर्थनिर्वचनत्वेदमारभ्यमाणमर्थवदियुपपन्नमर्थवत्त्वनिरुक्तशास्त्रस्य। तदेतत्सर्वमपि चोदक
शास्त्रकारव्यजेन प्रसक्तं प्रसक्तमुक्तं प्रताया विवृण्व्येति शिष्यस्य। कथं नामासौ विवृण्वप्रतः शब्दार्थन्यायसंकरेषु हेतुसम

यानभिस्तः परेः प्रतिबध्यमानोपि पदार्थान्वाक्यार्थांश्चासंमोहेन निर्ब्रूयादिति। एवता वदेत दंतरेण मंत्रार्थप्रत्य
योनास्ति। अथेदमपरमारंभप्रयोजनमित्येवं विशेषाधिकारार्थो यमथशब्दः। अपि मंत्रार्थप्रत्यय इदमंतरेण ना
स्ति। नाप्यस्ति यदिदं वक्ष्यमाणमित्यपिशब्दः एवं प्रभावते। आह। किंपुनस्तद्वक्ष्यमाणा मिति। उच्यते। पदविभागः।
एवंपदानिवक्तव्यं। नीत्येतत्पदविभागपरिज्ञानं नास्तीत्यर्थः। किं कारणं। अर्थवरो न हि पदान्यवतिष्ठते। न चेदमं
तरेणार्थपरिज्ञानमस्ति। तस्मादत एव पदविभागप्रसिद्धिरिति। इदमर्थवत्त्वमंत्राणां मंतरेण पदविभागोप्यकिं
चित्करः। प्रसिद्धश्चैष सर्वशास्त्रासु। तस्मात्पदविभागार्थवत्त्वाच्च अर्थयंतो मंत्रा इति केचिदूर्णयन्ति। एवं प्रसिद्धा
यसमानसंहितेषु ग्रंथेष्वर्थहेतुकं पदविभागविशेषं दर्शयति। तद्यथा। अवसायपदहेतु इदमर्थवत्त्वमिति। पदस्य दवत्त्वा
दसंयुक्तं अवसं पथ्यदनमिति। निगमप्रसक्तं पर्यायवचनमवतेर्गत्यर्थस्यासौ नामकरणप्रत्ययः। तस्मादसमास
त्वादस्य नावगच्छत्येतत्पदकारादिति शेषः। मयोभूतीतो रूद्रमृक। सुभरानामगोतमः। समयोभूरित्यस्याः त्रिष्टुभः पू
र्यैस्त्रिभिः पादेर्गोवामाशिषमाशास्योत्तमेन तासां मेव रूद्रास्तुल्यमया चतः। गगामुपरिष्ठाने विनियुक्ता। मयोभूः म
योभावयिता। पाश्चात्यो वात एता उस्वा अभिवातु। आभिमुख्येन वातु। किंच तेन सुखमुपायतेनाऽनुदेजनीः येन
सृश्यमानाः। उर्जस्वतीः प्रभृतरसा ओषधीरारिं तां। न्या आस्वाद्यंतु। आस्वाद्यास्वाद्यच्च सलवणस्यादमा

नि.र.
४३

त्माभिप्रेते कालउदकं पिबंतु। तच्च पीतमोषधिमासां तथा कोष्ठे विपच्यतां रसत्रोणितमांसमेदोमज्जाश्चिक्रेण। यथे
ताः पिबस्वत्यो भवेयुः। पीवगुणयुक्ताः स्थूलाबलबंत्यो बद्धपयस्काः। सति च बद्धपयस्त्वे जीवधन्याः जीवधन्यो रोगदुष्टपा
तकाः। हेतुद्वयमेतासांगवामेतामात्रिषमाशास्महे। त्वमप्यस्मै गोलक्षणाय अवसायपादयुक्ताय मऊसुखो भवामेना
हिंसीस्त्वमासामीश्वरद्वयमिप्रायः। अवसायान्ध्यामिति। इदमपरमुदाहरणं। अस्मिन्पर्वेण स्त्र्येण सत्पुमेव परमर्थकृता
द्विज्ञेबादवगृह्णति। इयोः पदयोः बहूनां वा पदाय छेदे नोच्चारणं स समासस्तयोरेवार्थविभागोपप्रदर्शिनार्थमेव छेदेन प्र
हणं भवत्यहस्तदेतदवगृह्यते पदं। स्यति धातुर्विभोचने र्थे वर्तते। स पुनरुपसृष्टः उपसर्गेणावेत्यनेनोपसृष्टः संयुक्त इत्य
र्थः। यतो धातुपसर्गविभागोपप्रदर्शिनार्थमेव तत्पदमवगृह्यते। अवसायेत्येतत्। योनिश्च इदं प्रपित्वे। एतया त्रिषु भाकुत्स आं
गिरस इंदं तुष्टाव। हेतुद्वयोनिष्ठानं ते तव यदिदं निषदे निषदनाय मया अकारिकृतं। तं योनिष्ठानमानिषीद। एतानि
श्रुयेन सीद। कथं पुनर्निषीद। स्वानेन स्वान्यमानये। अर्वा अश्वः संश्रद्धमान इवाश्वबंधेनाश्वः। स यथास्वेच्छाने निषीदे
वं मया त्वमनुशब्दमानं स्तुतिभिरेतस्मिन्मया संस्तुते स्वास्तिर्णे बहिर्विच्छाने निषीद। कथं पुनः निषीद विमुच्येतां च
योश्चान्। कुतः रथात्। पुनरपि च। एतानवसायवियोज्य रश्मिभ्योऽश्वान् लब्धोदक्यवसान् कृत्वा दोषावस्तोर्वहीय
सः। अहनि च रात्रौ च ये केचिद्गृह्णति तेभ्योऽपि बहीयसः। शीघ्रतमेन जवेन वोदुतमानं तत्स्वस्त्रे भूत्वा निषीदेतस्मिन् ४३

योनौ एतस्मिंस्तं स्मृते बहिर्विषि प्रपित्वे प्राप्ते अस्मात्त्वद्यजनकाले मानो विभ्रं। काषश्चित्यमिप्रायः। एवता विदिदमवगृह्यमिदं
मनवगृह्यमित्यर्थपरिज्ञानद्वारेण तस्मादेतन्निरुक्तशाल्वादितायते। यान्यपि च खल्वनवगृह्याणि पदानि समानसंहिता
नितेषामर्थकृतमेव विभागवैरोष्यं भवति। तद्यथा। हेतो निर्कृत्या इति। पंचम्यर्थप्रेक्षावा अस्मिन्पदेष्वर्थप्रेक्षावा पंचम्य
र्थदर्शनं। षष्ठ्यर्थदर्शनं वेत्यर्थः। पंचम्यर्थे चिद्व्यते। षष्ठ्यर्थे वा निरुच्यमानोऽत एतद्। कारांतं पदं निर्कृत्या इति। देवाः क
पोतं चतुष्पदे। अचेतानां मांगिरसस्तेनेयं कपोतस्ते दृष्टा। कपोतमिलयनशां त्वैकपोतपदमिहरण एतत्स्मृत्तं। त्रिषु बेषा।
हे देवाः कपोतदूषितः प्रेषितः निर्कृत्याः स्वभूतस्ते यैवानुमेत्सित इत्येवं षष्ठ्यर्थः। अथ वा निर्कृत्याः सकाशादित्येवं पंचम्यर्थः।
गा यत्कर्तुं मिच्छन्निदमस्मद्गृह्मार्जमा। यस्यनः पापस्य च पापकर्मणे जन्मांतरकृतस्य एतत्कपोतगृह्णितं लयनंतत्पददर्शनं कुड्या
दिषु विपाकलिङ्गंतस्मै कर्मणे तदर्थं युष्मन्निबार्चाम। समर्थायूयमेतत्पापकर्म विपच्यमानमस्माकमपहर्तुं। मृदुविपाकं वा कर्तुं।
वयमपि च तस्मै पापाय कर्मणे कृणवामनिष्कृतिं निःक्रमणनिर्णयनंतपसातद्भूतानुरूपेण यतोऽग्रम॥ शानः सुखं नोस्तु। द्विप
दे चतुष्पदे। युष्मत्प्रसदिन च स्वैन च तपसेत्यमिप्रायः। परो निर्कृत्या आत्तस्वेति। एतस्मिन्पदे चतुर्थ्यर्थदर्शनमत एतत्पद
मेकारांतं। अपेहि मनस्यते० मनः। अचेतानां मांगिरस एतामनुष्टुभमपश्यत। दुस्वप्नदर्शने विनियुक्ता। मन इति विज्ञानमुच्यते।
युध्यादितस्य पतिर्मनसस्पतिरात्मा। रर पुनर्मुख्यार्थाधिबीमनसस्पतिः। उभावपि स्वकृतकर्मोपेसया प्राणिनां बुध्यादि
विज्ञानोपसंसारस्य दर्शाते। तयो रन्यतरः संबोध्यते। अपोहि। अपगच्छमातः। मा च त्वमोषदपगच्छास्मत्तः।

नि० ८
४४

समीप एव स्यादस्माकं। किं तर्हि। अपक्रामदूरमेत्येकम। अपक्राम्य च परः परतः अन्यतोऽस्मत्तः चर अपुनरावर्त्तमानोऽस्मा
न्रति। किंच परः परागल्ययस्यात्स्वहो निर्कृत्यस्तस्मै आचक्ष्व। किमिति। बहुधा जीवतो मम मनः। अथवा परः प्रकृष्टव्याप्तस्वतस्या
निर्कृत्या हतो मां प्राप्तः। अविज्ञातमरणकाल एवाति संमोहात्। अतोऽप्रवी मितस्यै निर्कृत्यै गत्वा बहुधा नेक प्रकारं आनृत्वा कथय।
जीवतो यादृशं मनो भवति। तादृशं मम मनः बुद्ध्यादिकरणज्ञानं दिनकरकिरणस्य षट्पत्तिः। न समुत्प्लुप्तावदित्येतदा चक्ष्व। सुमूर्षो
र्हि उपक्षीणकर्मणो नातिस्पृशद्विद्यवृत्तये। भवंति। न च मम तथेत्यभिप्रायः। एवमस्मानसंहितानामपि पदानामर्थभेदकृतं विभाग
वैलक्षण्यं। स्वार्थदमंतरेण न विज्ञायते। अतस्मुक्तमथापीदमंतरेण पदविभागेन विद्यत इति। पदविभागप्रसक्तमधुना सं
हितालक्षणमाह। परः संनिर्कृषः संहितेति। परः प्रकृष्टायः निर्कृषः संश्लेषः परस्परं स्वराणां स्वरादिरूढां व्यंजनानां सासंहिते
त्युच्यते। सा च पुनरियं पदप्रकृतिः संहिता। अत्र द्विधा वर्णयंति। १ पदानां प्रकृतिः सा संहिता। किं कारणं। संहितातो हि पदानि प्र
क्रियंते। तस्मात्संहितैव प्रकृतिः। विकृतपदानीत्येवमेकमन्यते। अपरे पुनः पदप्रकृतिः संहितेति। पदानि प्रकृतिर्यस्याः सोऽयं पद
कृतिरिति। किं कारणं। पदान्येव हि सह्यमानानि संहिता भवति। तस्मात्पदान्येव प्रकृतिर्विकारः संहितेति। एवं च कृत्वा पदप्रकृ
तीनि सर्वचरणानां पार्श्वदानि। सर्वेषां शाखानां सर्वशोखांतराणामित्यर्थः। किं पार्श्वदानि प्रातिशाख्यानीत्यर्थः। आह। किं तेषामि
ति। उच्यते। तानि पदप्रकृतीनि। पदेषु संहितायाः प्रकृतित्वेन चिंत्यते। तानीमानि पदप्रकृतीनि तेषामपि स एव समय इत्यभिप्रायः। आह।

४५

किंपुनरत्र साधीयः पदानां प्रकृतित्वं संहिताया विकारत्वं। अथवा विकारत्वं पदानां प्रकृतित्वं संहिताया इति। उच्यते। संहितायाः
प्रकृतित्वं ज्ञायः। आह। किं कारणं। उच्यते। मंत्रोद्युभिव्युत्पन्नानः। पूर्वमेष मंत्रदृशः संहितेये वा भिव्युत्पद्यते न पदैः। अतश्च संहितामैव पूर्व
मध्यापयंति। अस्त्वानात्रास्त्रणा अधीयते वा ध्येतारः। अपि च। यत्तु कर्मणि संहितेये वा विनियुज्यंते मंत्राः। न पदैः। यदि हि पदानि प्रकृ
तिप्रकृतिरभविष्यन् संहिता। पदैरेव मंत्रो भिव्युत्पद्येत। पदान्येव च पूर्वमध्यापयिष्यन्त्रास्त्रणाः। अथैष्यंत चाध्येतारः पदैरेवा विनि
योष्यंत मंत्राः कर्मसु। न त्वेतत्सर्वमस्ति। तस्मादेतैर्विशेषहेतुभिः संहितैव प्रकृतिर्न पदानि इति प्रश्यामः। समयमात्रमितरत्स्वशास्त्र
नियतमेव। यदुक्तं इदं प्रकृतीनि सर्वचरणानां पार्श्वदानि तेष्वपि हि व्याख्यायमानेषु पदानां प्रकृतित्वं भवति न सर्वत्रैव। तस्मात्संहितैव
प्रकृतिरित्येतदेव साधीय इति। अथापि याज्ञेदैवतेन बहवः प्रदेशा भवंति। अथेदमपरमारंभप्रयोजनमस्य शास्त्रस्यैव विशेषाधि
कारार्थं यमथ शब्दः। अपीदं दृश्यमाणमपि यल्लुक्तानीत्येवमपि शब्दः संभावते। आह। किंपुनस्तदिति। उच्यते। याज्ञेकर्मणि प्रवर्त्त
मानैर्दैवतेन बहवः प्रदेशा भवंति। दैवतेन लिंगेन बहवो विधिप्रदेशा भवंति। तद्यथा। उपतिष्ठते व्युत्थं व्यामं द्यासदः। अग्नेय्याग्नीध्रं वै
ष्णव्याहविर्धानमित्येवमादिन्यायविदः। एवं च विधास्तिकाः पठंति। लिंगं तो मंत्राणां विशेषमायमाधिकृत्य लिंगं मंत्रसंख्यानां लक्ष्ययु
क्तं समाप्नानमित्यधिकारे एव च मंत्रविधिरतदाख्येषु शिष्टत्वादिति चैवमादितत्रैवं संसति। ते चेद्व्युत्थं लिंगं तत्रास्म इति। ते यद्य
त्र व्युत्थः किमिति लिंगताः। लिंगता तारो वयमत्र एतस्मिन्नास्मादेकलिंगतो वयमत्र यायस्मिन्नेव तानां तत्र विज्ञानीमः। विज्ञाय च तदे
व त एव कर्मणि विनियुज्यंते मंत्राः। एवं च सति नोनिरुक्ता शास्त्रेण प्रयोजनमस्तीति। लिंगमस्माकं ज्ञापकमिति चेच्चिद्वर्णयंति। ते

नि.वृ.
४५

एवंब्रुवंतोक्तव्याः। यदि युगलिंगतोमंत्रदेवतां विजानीध्वे। इदं न त्वाश्वसादेवतावायुं पृणंतीति। एतस्मिन्मंत्रे वादेवतेति। अ
ह। केपुनरभिप्रायेणास्मिन्मंत्रे देवता एच्छतइति उच्यते। वायुलिंगं चंद्रलिंगं चाग्नेये मंत्रे। अथ तावदयमाग्नेयो मंत्रः। अथ च त
वेदतस्मिन्मंत्रे इद्रवायूपि श्रूयते। तदेतदुःपरित्तानं लिंगमत्रेण कृतमदत्र प्रधानं देवताभिधानं कृतमदत्र नैघंटुकमिति।
चेद्याल्लिङ्गालिंगमात्रान्निरुक्तमुपेक्ष्य मंत्रान्कर्मसु विनियुजानां गुणप्रधानभावमजानंतो देवताभिधानानामेकलिंगतानामे
न्यदेवतं मंत्रमन्यदेवते कर्मणि विनियुज्जीरन्। ततश्चायथा करणाल्कर्मसमष्टिः स्यात्। न च केवलं कर्मसमष्टिरेव। किंति हि। अथ
ध्वंसोपि स्यादेवदुरिष्टहेतुकस्तस्मात्परितो यं निरुक्तं। तेन हि गुणप्रधानभावः शक्यते विज्ञातुमेकमंत्रगतानां मंत्रदेवताभिधाना
ति। तदेतदेवं देवतापरित्तानद्वारेण पुरुषस्य प्रतिनिशिष्टोपकारकरि। तस्माद्युज्यते प्रारब्धमिति। त्वांहि मंडतमंतमाः। भरद्वाजस्वा
र्विमात्रेयी। प्रातरनुवाकाश्विनयार्विनियोगः। ह्यग्नेत्वांहि त्वमेव मंडतमं मृदुतमं सुखाराध्यतमं त्वहि देवेषु सर्वेषु मृदुदयतमे
यतः। अतस्त्वामेव वदामहे। संभजामहे। केन अर्चयामहे। एकपदेतत्। अर्चये मंत्रैः। शोके दृष्टैः। यथोक्तं प्रमचर्यजनितवीर्यैः स
नस्त्वंबज्यमानः मंत्रैः संसेव्यमानः प्रहिमहत्ते। तन्नैरेवमंत्रैर्युष्मद्रुणानुस्मृतिसंतानरूपयथितं श्रोत्रिष्टुण्। किंच। एवं त्वं मह
ती देवता येन त्वामेवैकं देवता अपि सर्वो इमिक्ववायुमिक्ववाश्वसा बलिन बलवतीभिस्तुतिभि रभ्यर्चति। किंपुनः स्वैः कर्म
भिः येषि च केचिदन्येन लोके नृणां मध्ये बलधनश्रुतैः न तमास्ते पि च त्वामेव वदन्तीति पालयति पूरयति वाचराधसास्वर्लक्षणेन

धनेन एवं संदेवमतुष्यस्य जगतः पूज्यस्त्वं न केवलमस्माकमिति। एवमयमात्रेयोमंत्रः स एष लिंगमात्रदर्शनेनाविज्ञातप्रधान
देवतो विनियुत्यमानो ह्येवायच्येवाकर्मणिकर्तुरभिप्रेतफलसिद्धयेनालंस्यात्। कर्मवैगुण्याच्च कर्तुरपध्वंसस्य स्यात्। तस्माद्वि
हेयमंत्रं देवतानिश्चयज्ञानाय निरुक्तमिति। अग्निरवमन्यो लिखितः सहस्वेति। यथा पूर्वस्मिन्नात्रेयवायुलिंगमिंद्रलिंगं च। तथै
तस्मिन्नपि मान्यवेमंत्रे अग्निलिंगं नैघंटुकमेवमनेकदेवतालिंगसंकरेषु दुरवधारं देवतातत्त्वमनैरुक्तेनाप्रसिद्धमंत्रव्यख्यान
समयेन। यदुक्तं लिंगज्ञातारो यमत्रलिंगतएवमंत्राकर्मसु विनियोस्यामहे। ततो निरुक्तेन प्रयोजनमस्तीत्येतदयुक्तमिति। वि
विरित्यस्य दीप्तिनाम। अपठितमपि दीप्तिनामसु। न केवलं यान्येव पठितान्यन्यान्यपीति। अथापीदमपरमारभप्रयोजनमस्य।
आह। किमिति उच्यते। ज्ञानप्रशंसा भवत्यज्ञाननिवृत्तौ। ज्ञानं च प्रशस्यते। अज्ञानं च निन्द्यते। तत्रैवं सति बयं कथं नाम। अनिन्द्याः
स्याम। प्रशस्याश्चेति। परित्येयं निरुक्तं। अतो हि आध्यात्माधिदैवाधियज्ञाभिधायिनां मंत्राणामर्थः परिज्ञायते। ते च परिज्ञाताः
संतः पुरुषस्योत्तमाय श्रेयसे भवति। तदेवमखिलपुरुषार्थोपकारसमर्थशास्त्रमिति न्याय्यमारब्धुं। आह। कपुनर्ज्ञानं प्रशस्य
ते। ज्ञानं च निन्द्यत इति उच्यते। लोके वेदशास्त्रे च। लोके तावद्यः कश्चिद्देहान्भवति स पूज्यते पुण्यफलेष्वभिर्जनैस्तदेतत्प्रत्य
स्ततएव दर्शनं शास्त्रेऽपि। स्थाणुरयं भारहारः०। स्थाणुर्वक्षः स यथापत्रपुष्पफलानां आत्मीयानां धारणमात्रेणैव संबध्यते। न त
ज्ञेयं धरसरूपस्पर्शोपभोगसुखैः। एवं च क्लेशावधीत्यवेदं विजानाति योऽर्थः। तस्य वेदस्याध्ययनभारमात्रमेव ससौ विभर्ति यो

नि. ६
४६

र्थतु इत्सकलं य एवार्थतो भवति न ग्रंथमात्रा ध्येता स एव सकलमनवखंडितं भद्रमंतकालेनाकमेति। यत्रासुखं किंचिदपि नास्ति।
अध्यात्मिकमाधिदेविकमाधिभौतिकं वा तत्क्षणमेति निरतिशयं। कस्मात्पुनरसावीदृशं स्थानमेतीति। इतोऽयस्मादसौ ज्ञा-
नविधूतपाप्मायेहिनाकगमनप्रतिबंधिनः पाप्मानस्ते तस्य ज्ञानेन विधूता अतोऽसौ चित्तिनाकं। उक्तं चान्यत्रापि। नाहि ज्ञाने-
न सदृशं पवित्रमिह विद्यत इति। अथवा स्थाणुर्गर्दभः स यथा चंदनभारं वहत्येव। तदुपभोगेर्नोभिसंबध्यते। एवं किलासौ यो ग्रंथ-
मात्रा ध्येतानार्थतः। एवता वदस्मि ज्ञानं प्रशस्तं। अथैतस्मिन् ज्ञानं निंद्यते। यद्गृहीतमविज्ञातं। यद्गृहीतं गुरुमुखादविज्ञातं
चार्थतः किंचिन्निगदमात्रेणैव नित्यकालं शब्दते। उच्चार्यते। न पुनरर्थतो विचार्यते। आह। केतस्य। उच्यते। अत्राविबभूवेषु धोः।
शुष्कं काष्ठमनग्नौ प्रदेष्टो नालं ज्वलनाय प्रकृतावाय। एवं यो वेदार्थस्यानभिज्ञो ध्येता स वेदार्थमनभारमात्रेणैव संबध्यते। न तु
तरीयेन फलेन। परिज्ञानं तु त्रैयसात्वाभ्युदयेन च युज्यते। तस्मादेतत्परिज्ञानायावयं निरुक्तशस्त्रमारब्धमिति।
स्थाणुश्चायमर्थशब्दं च उदाहरणप्रस्तौ निर्वक्ति। स्थाणुस्तिष्ठते। स्थितो ह्यसौ नित्यकालमेव भवति। न कदाचिदप्यासीतेति।
अर्थो तैर्गतिकर्मणः। अर्थते ह्यसावधिभिः। अरण्ये वा। यदा ह्यस्य स्वाम्यरतिगच्छति इतो लोकादमुलोकं तदायमिहैव तिष्ठ-
ति। नानेनैव स हामुलोकं गच्छति दीनारदि रर्थः। तस्मान्मायादितरोपि शब्दार्थोऽर्थ उच्यते। एवता बहिष्ठाणुगमस्मृतौ ज्ञानं प्रश-
स्यते। अज्ञानं च निंद्यते। न केवलं स्मृतावेव ज्ञानप्रशंसा ज्ञाननिंद्या च किंतु हि वेदेऽपि प्रदर्शयति। उत्तरः पश्यन् दर्शयति। विद्या

४६

स्तेने प्रप्येते ऋचौ बृहस्पतेरापे। उत्तराब्दे विराब्देन समानार्थः। त्वएक इत्यर्थः। बहूनामपि समानपृष्ठोदरपाणिपादनां समा-
नमेवाध्ययनमधीयानानां। एकः कश्चित्पश्यन्नपि बान्मनसा स्वभ्यस्ताध्ययनोपि तीक्ष्णविद्यः सन्नपश्यत्येवार्थानभिज्ञत्वात्।
सहितासम्यक्पश्यति यस्तस्या अर्थं विजानाति। अर्थपरिज्ञानफला हि वागित्यभिप्रायः। एवमेकः पृष्ठवन्नपि नष्टोत्येवैवां बान्।
य एव सूर्यमबबुध्यते वाचस्तेनेव हि सा सम्यक् श्रुता भवति। नेतरेण। इतरो ह्यविद्वान्ध्वनिमात्रमेवोच्चारयन्नष्टोति बान्। एवमेनार्थ-
र्वना विद्वांसमाह निदमंत्रदृक्। सांप्रतमुत्तरेणार्थं र्वनार्थं प्रशंसन्नाह। उतो त्वस्मै प्रयेकस्मै कस्मै चिदर्थं ज्ञायतन्वं शरीरं विसले विसं-
सयति विवृणोतीत्यर्थः। अर्थो वाचः शरीरं तं विवृणोत्यात्मानं दर्शयत्येकस्मै कस्मै चिदर्थं ज्ञायतन्वं शरीरं विसले विसं-
नपादेनेत्यर्थः। कथं हि पुनर्विवृणुते तन्वमिति। यत उपमा उत्तमया वाचा उत्तमेन पदेन च्यते। जायेव पत्य उवाती सुवासा इत्यनेन। यथा हि
जाया विवृतसर्वांगा वयवा भूत्वा उवाती कामयमाना दृष्टाय भर्त्रे प्रेम्णा दर्शयेदात्मानं कस्मिन्काले। यदा सुवासा भवति निर्णिक्तवासा
भवति। निर्णिक्तवासान्नीरजस्का ऋतुकाले पुतदा ह्यतितरां स्त्रीं पुरुषं प्रार्थयते। अत एतयत्विस्वयोपमीयते। यथा स पुरुषस्तोपयाव-
त्यस्यति स्त्रियं नेतरो यो धनपटप्रावृतसर्वांगा। एवं स एवैतां वाचं यथा वसत्ययति यः पश्यति। यः पदशो बहिर्धेतां विगृह्णत्यर्थमस्याः
पश्यति समस्तव्यस्तं। एवमस्यामचीयमर्थं प्रशंसा। अथापीयमपराजगत्या एवोत्तराप्रस्येवार्थस्य प्रकृतस्य ज्ञानप्रशंसा। स्वस्य
कलाभिधानद्वारेण भयसे बहूतराया मुना फलेनाभिसंबंधा सति विशिष्टज्ञानमित्येवं निर्निर्वच्य निर्धार्य वचनाय निर्निर्वच्य निर्भा-
र्य वचनं कथनं निर्वचनं। तस्मै निर्वचनाय। तद्यथा। उत्तरं सर्वे स्थिरपीतमाहुः॥ अथेकमपि बहून्विदुषः सत्ये स रिबभाये कतरस्मि

देवसख्येदेवानांसमानव्यानतायां देवसायुजे इत्यर्थः। वक्ष्यति हि। यां यां देवतां निराहस्तस्यास्तस्यास्ताद्रव्यमनुभवतीति। अथवा देवसख्ये रमणीये स्थाने यस्मिन् देवानां सखिभावस्तदेव सख्यं स्थानं तस्मिन् देवसख्ये रमणीये स्थाने देवलोके इत्यर्थः। किमिति। स्थिरमविचालिनमप्रच्यवनधर्माणं कमेवमाहुर्विधीतार्थं त्वे इत्यर्थः। कएवमाह। इयमेव वाग्वसंशिका। किंच। नैनं हि न्वं त्यपि बाजिनेषु। एनं वागर्थं ज्ञानं हि न्वंति। नानुगुंशं श्रुवन्ति केषु बाजिनेषु। वाग्वेयेष्वर्थेषु बलवत्त्वपि दुर्ज्ञेयेषु दुरवद्यधरणीयेषु समुद्रपि हितरत्नसंनिभेषु देवतापरिज्ञानदिषु व्याकर्त्तयेषु। सहितान्याकर्त्तुं शक्नोति। नेतरे मंदबुद्धयो बहवोऽपि समागताः दाक्रुवन्ति। तानर्थान्याकर्त्तुं यानसौ व्याकरोति अतएतदुक्तं नैनं हि न्वं त्यपि बाजिनेष्विति। एवं तावदर्थं ज्ञः प्रवास्तः। अथेदानीमविसृष्टात्तरेणार्धर्वेन निंद्यते। अधेनान् चरति। न हि सावाग्धिने नोत्तिह न परत्राचयस्या अर्थेन परिज्ञायते तथा गृहीतयेवतामधीयानः इत्यर्थे तश्च चरति। तत्प्रधान एव सर्वतः पर्यटतीति अभिप्रायः। किंच। माययेष चरति। गृहीतया यथा हि कश्चिन्मायया सुवर्णं बिभृयादेवमयमवाचमेतां विभर्त्ति। सा तादृशी भ्रियमाणा वाक्किं करोति। न तस्मै कामानुग्धे। कतमान्। ये तस्यावचोद्दिग्धव्याः। कदेवता स्थानेषु मनुष्यस्थानेषु चायः किं करोति। यएवं श्रुतवान्भवति। कथं। अफलमपुष्पमित्येवं यः श्रुतवान्भवत्यन्येभ्यः सकाशात् श्रुत्वा दृष्टया हेन गृहीत्वा बलितो भवति। अध्ययनादतेनान्यदस्ति वाचिकं चिन्मृग्यमिति। तस्मै किमिति। अफलैवास्मै अपुष्पाच बा भवति। यथैव ह्यसौ पश्यति अफलेयमपुष्पञ्चेति। तथैव भवतीत्यभिप्रायः। अथवा किंचित्पुष्पफलेति वा। एतदुक्तं भवति। ४७

अफलमपुष्पमिति। किं कारणमस्ति ह्यध्ययनमन्त्रेपि किंचिदल्पं फलं नासौ परिश्रमो व्यर्थ एवेति भाष्यकाराभिप्रायः। आह। किं पुनर्वीचः पुष्पफलमिति। उच्यते। अर्थं वचः पुष्पफलमो हेतुस्मिन्मन्त्रे मंत्रदग्गाह। कः पुनरसावर्थ इति। याज्ञं देवतमध्यात्ममित्येष वचः समासतैर्थः। स पुनरेष रूपकल्पनया पुष्पफलविभागेन हि धाप्रविभज्यते। याज्ञं देवते पुष्पफले देवताध्यात्मेवेति। यत्तपरिज्ञानं याज्ञं देवतापरिज्ञानं देवतं। आत्मन्यधियद्वर्त्तते तदध्यात्मं। स एष सर्वोपि मंत्रब्राह्मणाराशिरेवात्र धाविभक्तः। तत्रैवं सति यदाभ्युदयलक्षणाधर्मोभिप्रेयते तदा याज्ञं पुष्पं देवतं फलं। किं कारणं। पूर्व हि पुष्पं भवति फलार्थं। याज्ञमपि च पूर्वतन्यते देवतार्थं चेत्तस्मात्सामान्यायाज्ञं पुष्पं देवतं फलं। यदा पुनर्निःश्रेयसलक्षणाधर्मोभिप्रेयते तदेवेति अपि याज्ञं देवते पुष्पत्वमेव बिभर्तः देवते। ह्याज्ञं मंतं हतमेव तदर्थत्वादतो न पृथगुच्यते। यत्पुनरधि देवतं सर्वमपि प्रतिविशिष्टज्ञानेनोपासकेन मुमुक्षुणानिरूप्य चेत्तस्मात्मानमेव प्रति अभिसंपाद्यते। कार्यकारणाधि देवतादूरेण सोऽयमेवमधि देवतमाधियज्ञं चोच्छिद्य। आत्ममेवमभिसंपादयति। यथा पुष्पभायमुच्छिद्य पुष्पं फलभावायेति। एवं सौ यमात्मया ज्येवाभिसंपद्यते। तत्रैवं सति अध्यात्मार्थत्वादधि देवस्य अध्यात्मस्य च पुरुषार्थस्य न निष्पन्नत्वादेव तपुष्पमध्यात्मफलमित्युक्तं। आह। कुतः पुनरिदमायातं निरुक्तं शास्त्रप्रधानं। इतरपि चांगानि। तुच्यते। सा सात्कृतधर्माणः रूपयो बभूवुः। सा सात्कृतो ये धर्मः सा सात्कृतदृष्टः प्रतिविशिष्टेन तपसा। तस्मै सा सात्कृतधर्माणः। वेपुनस्ते इति उच्यते। नृष्येः। नृषंति। अमुष्मात्कर्मण एवमर्थवतामं वेण संयुक्तादमुना प्रकारेणैवं लक्षणः फलविपरिणामो भवतीत्यप्ययः। नृषिर्दर्शनादिति वक्ष्यति। तदेतत्कर्मणः फलविपरिणामदर्शानमोपचारिक्यादत्युक्तं सा सात्कृतधर्माण इति। न हि धर्मस्य दर्शनमस्ति। अत्यंता पूर्वा हि धर्मः। आह। कितेषामिति।

उच्यते। तेऽवरेभ्यो साक्षात्कृतधर्मभ्य उपदेशेन मंत्रात्संप्रादुः। ते ये साक्षात्कृतधर्माणस्तेऽवरेभ्यः अवरकालीनेभ्यः शक्तिहीनेभ्यः
श्रुतार्थिभ्यः तेषां हि श्रुत्वा ततः पश्चात्तत्त्वविलम्बमुपजायते। न यथा पूर्वेषां साक्षात्कृतधर्माणां श्रवणमंतरेणैव। आह। किते यदिति
तेऽवरेभ्य उपदेशेन शिष्योपाध्यायिकया रत्यामंत्रान्प्रथते। तथैव संप्रादुः संप्रचवंतः। तेऽपि चोपदेशेन जगद्गुरुः। अथ तेऽपि उपदेशा
यग्लायंतोऽवरे बिलम्बग्रहणायैमं यथं समाप्ता सिषुर्वेदं च वेदांगानि चेति। उपदेशाय उपदेशार्थं कथं नामोपदिश्यमानमर्थमेतत्
भुयुर्गृहीतुं इत्येतमर्थमधिकृत्य ग्लायंतः। खिद्यमानास्ते धनुर्गुरुत्सु तदनुकंपयातेषामायुषः संकोचमवेक्ष्य कालानुरूपं च ग्रह
णशक्तिं बिलम्बग्रहणायैमं यथं गवादिदेवपत्न्यंतं समाप्तातवंतः। किमेतमेव नेत्युच्यते। वेदं च वेदांगानि चेतराणि। इति। कथं पुनः समा
प्ता सिषुरिति। आह। शृणु। वेदं तावदेकं सतं अतिमहत्वात्। इत्येयमनेन शारत्वाभेदेन समाप्ता सिषुः। सुखग्रहणाय व्यासेन समाप्ता
तवंतः। तद्यथा। एकविंशतिधा बाह्वृचं। एकत्रातधा ध्वर्यवं। सहस्रधा सामवेदं। नवधा धर्वणं। वेदांगान्यपि। तद्यथा। व्याकरणमष्टधा।
निरुक्तं चतुर्दशधा रत्येवमादि। एवं समाप्ता सिषुर्भेदेन ग्रहणार्थं। कथं नाम भिन्नान्येतानि शाखांतराणि लघूनि सुखं गृहीतुरे
ते शक्तिहीना अत्यायुषो मनुष्या इत्येवमर्थं समाप्ता सिषुरिति। बिलम्बग्रहणं भाष्यकारप्रसक्तं निर्ब्रवीति। यदेतद्द्विलम्बमित्युक्तं।
एतद्द्विलम्बं वेदानां भेदनं। भेदो व्यास इत्यर्थः। भासनमिति वा। अथ वा। भासनमेव बिलम्बशब्देनोच्यते। वेदांगविज्ञानेन भासते प्रका
शते वेदार्थ इति। अतएव मुक्तं बिलम्बमिति। एवं भिदेर्भासते वा बिलम्बशब्दः। एवमिदमपि भ्यो निस्तु शास्त्रमायागतमितराणि च।

۸۱

गानीति। परिशोऽधित आगमः। अथेदानीं निघंटुसमाप्ताय विरचनवक्तव्या प्रकरणत्रयसंविभागेन सुखव्याख्या नार्थमस्य शास्त्रस्य सेयमुच्यते। एतावन्तः समानकर्माणो धातव एतावन्त्यस्य सत्वस्य नामधेयानीति। मण्वपदराशिले निघंटुकं नाम प्रकरणं। एतावन्तरति याचेषु धातुषु चाख्यातपदेषु प्रतिनियता संख्या साभिप्रेयते। तद्यथा। गतिकर्माण उत्तरे धातवो द्वाविंशन्नातं कृतिकर्माण उत्तरे धातवो द्वाविंशत्येवमादि। एतावन्त्यस्य सत्वस्येतियानामसु प्रतिनियता संख्या साभिप्रेयते। तद्यथा। शुभ्रिरीनाम जेयान्येकविंशतिर्हिरण्यनामान्युत्तराणि पञ्चदशत्येवमादि। यत्रैतावर्थो प्रायेण चिंत्येते प्रसंगतोऽन्यथकिंचित्तदेतदेवं लक्षणं नैघंटुकं नाम प्रकरणं गवादिश्राजहात्राब्दात्। अथ पुनर्यत्रैतावतामर्थानामिदमभिधानमित्यर्थः। प्रायेण चिंत्यते। तद्यथा। आदित्योप्यकूपारः समुद्रोप्यकूपार इत्येवमादिरनवगतसंस्काराश्च निगमाः जहादयः प्रायेण चिंत्यन्ते। नुषंगतोऽन्यथपि यत्किंचित्तदेतदेवं लक्षणं। एकपदिकं नाम प्रकरणं जहादिप्रागग्निशब्दात्। अथ पुनर्यत्र नैघंटुकं देवतानामास्मिन्नने इदमन्यदत्र प्राधान्येन वर्तत इत्ययं विभागः प्रायेण चिंत्यते। तदेतदेवं लक्षणं प्रकरणं देवतानामग्निशब्दादिदेवपत्त्यंतं। तान्येतानि त्रीणि प्रकरणानि। नैघंटुकं एकपदिकं देवतमिति। अनेन प्रकारेण त्रयं विभागप्रपञ्चेनैदमवास्तुतं निरुक्तवास्तवमिति। तद्यदन्यदेव तेमंत्रे निपतति नैघंटुकंतत्। इदमुक्तं नैघंटुकमिदं देवता नाम प्राधान्येनैदमिति। तत्र न ज्ञायते किमिदमुक्तं भवति। तदेतल्लक्षणत उपदिश्यतरति पर्युपयुक्तस्तुष्टब्धः। यदभिधानमन्यदेवते। अन्यायस्मिन् प्रधानदेवता सोममन्यदेवतः तस्मिन्नन्य

नि.५.

देवतेमंत्रेस्वमर्थमन्यस्यांप्रधानायांमंत्रदेवतायांनिगमयत्यतति। प्रयुज्यमानमंगभावंगच्छतिमंत्रवाक्येनैघंदुक्तंदिद्युच्यते। गुणभूतमित्यर्थः। संज्ञाहितस्ययमस्मिन्नास्त्रे। तद्यथा। अश्वंनत्वा०मध्वराणां। अस्यामचिअश्वेनैघंदुक्तः। अग्निःप्रधानः। शुनःशेषस्यार्थगायत्री। वारवंतीयानुवंसनेविनियुक्ता। साम्नश्चवारवंतीयस्येषायेनिः। अश्वंनत्वा। अश्वमिवत्वा। ह्यअग्नेअग्निं नेतारंदेवतानांवारवंतं। लैवोवंतं। वषाश्वं। सहिअतितरांचालबाभयति। वंद्यतेपरिचर्यतेच। नतथान्ये। तमिवत्वांवदेध्वैवंरामहे। सुमः। नमस्कारैरन्यैर्वाहविभिर्हयतैः। कृपुनरवस्थितं कथंचावंदामहर्ति। सम्राजंतंदीप्यमानं। अध्वराणांयज्ञानांमध्येवस्थितसुत्तरवेद्यादिषुधिष्येषुअभिप्रेतार्थसिद्धये। वंदामहे। बालशब्दस्यनिगमप्रसक्तस्यनिर्वचनं। बालादंबावारणार्थमवन्ति। तैर्हिदंशादयोनिवार्यते। दंशशब्दस्यप्रसक्तानुप्रसक्तस्यनिर्वचनं। दंशोदशतिरितिदशतिद्यसो। द्वितीयमुदाहरणं। मृगोनमीमः० जयेनामिंद्रपुत्रस्तस्ययमार्षत्रिषुपू। येमृगस्यहविषोयाज्या। इंदोस्यांप्रधानंमृगेनैघंदुक्तः। मृगेनमृगइवयाप्रोवांसिंहोवाभीमोभीषणंकुचरः। कुक्षितचरणोहिंस्रः। प्राणिवधजीवनः। गिरिष्ठापर्वताश्रयः। सयथाकंचिदन्यंप्राणिविशेषंहन्ति। तैरनभिभूयमानः परवतः परस्याः अतिहृत्क्षणात्। परस्याः दिवः संबंधिनः। आजगंथ। एतदर्थंआगत्यच। इहकर्मणिहेइएतदस्मद्द्वयः कुरु। स्वयंयः शत्रुकार्येषु सत्तुरैर्भ्रोतितपयिंबज्जं संशायतीक्ष्णीकृत्यतिगमंछेदनायोत्सा

हवन्तं सुनिश्चितं हत्वा ततो वितर्हि । वितर्ह्येतान् स्मरन् । एकप्रहारवर्जितदेहान् कुरुष्वयानपि च न हिनस्ति । कथंचि
त्तोनपि विनुदस्व । नानाप्रकारं प्रेरयस्व । हरमपुनरागमनाया अथ चेदेव तन्मभिधानमेतत् कुचरति । ततः कायं न चरतीति सर्वत्र च
रतीति । गिरिष्ठा मेघस्थायीति चानुपक्षीणशक्तयो हि विभवे देवशब्दाः । यथा प्रसंगपुरषाणामर्थो भिधानेषु विपरिणममानाः सर्वतो
मुखाः प्रनेकार्थान् भवन्तीत्येतदनेन प्रदर्शितं भवतीत्यथ चेदेव तन्मभिधानमिति । मृगादिशब्दानि गमप्रसक्तानिर्गुणीति । मृगामोर्हर्ग
तिकर्माणो नित्यं ह्यसौ गच्छति । भीमो बिभ्यत्यस्मात् । सर्वत्र च स्माद्धिमेति । फीषशब्दं साख्यप्रसक्तं निराह । भीमोऽप्येतस्मादेव
ति । कुचरति चरतिकर्मकुत्सितं । चरति ह्यसौ कर्मकुत्सितः । व्याघ्रो वासिंहो वा । कायं न चरतीति । देवताभिधानत्वे । गिरिः पर्वतः
समुद्रीर्णो भवति । समस्तो ह्यसौ बुद्धीर्णोऽपि भूमे भवति पर्वतशब्दं पर्यायाख्यानुप्रसक्तं निराह । पर्वतान्यपर्वत इति । शिलाशिख
रसंधिभिरसौ तद्वा भवति । पर्वतशब्दं विग्रहप्रसक्तं निराह । पर्वपुनः पृणातेः पूरणार्थस्य पूर्यतेति हिते शिलाशिखरसंधयोः
खिलं पर्वतं । प्रीष्ठापतेर्वा । तर्पणार्थस्य । तत्पुनरेतदर्थमास पर्व । किं कारणं । देवानस्मिन् हविर्भिः प्रीणन्तीति । तत्क । प्रतीतर
संधिमात्रसामान्यात्कालसंधिश्च शिलासंधिश्च समानं संधित्वमिति । देवताभिधानपक्षे मेघस्थायी गिरिष्ठाः मेघोपि गि
रितस्मादेव । असावपि समुद्रीर्णो भवत्यन्तरिक्षलोके । तद्यनिनामनि प्राधान्यस्तुतीनां देवतानां तदेव तमित्याचक्षते तदुपरि शत

नि.उ. भा.
३

श्रीगणेशायनमः॥ समासे चै कपदिकं प्रकरणमस्यानुदेवतं तद्भवतियस्याथमादिरथातोदेवतमिति। यावतो
मंत्राः सर्वशाखासुतेषु यानि गुणपदानि लक्षणोद्देशतस्तानि सर्वाण्येव व्याख्यातानि। द्वयोः प्रकरणयोर्नैघं
टुकैकपदिकयोः संविज्ञातपदानितु प्रधानस्तुतिभागे देवताविषयाण्यग्यादीनि सर्वमंत्रेष्ववशिष्यन्ते। तानि च
पुनरभ्यनिसमाप्तातान्यस्मिन्शास्त्रेऽग्यादीनि देवपत्न्यतानि यतस्तद्वाचिरव्यासैरुपमारभ्यते॥ अथा
तोदेवतमिति। अथ शब्दोऽधिकारार्थः। अतः शब्दः क्रमेहेतौ वा। प्रकरणद्वयादनंतरमिदमेव श्रयं समाप्ता
नुक्रमप्राप्तं व्याख्यातव्यमित्येवं क्रमेदेवतमंतरेण नराक्योदेवतापदार्थः सम्यगवबोधुः। देवतापरिज्ञाना
नुबद्धस्त्वखिलः पुरुषार्थ इति। अतोदेवतं प्रकरणं व्याख्यास्याम इति वाक्यशेषः। एवं हेतोः। आह। किं सतत्त्वं
पुनस्तदेवतं प्रकरणमिति। उच्यते। तद्यानिनामानि प्राधान्यस्तुतीनां देवतानां तदेवतमित्याचक्षते। यानि
नामानि प्राधान्यस्तुतीनामग्यादीनां देवपत्न्यंतानां देवतानां तदेवतं प्रकरणमित्येवमाचार्या आचक्षते।
निरूढाहीयमेतस्मिन्प्रकरणे संज्ञेत्यभिप्रायः। सैषा देवतोपपरीक्षा। सायापुरस्तात्प्रकरणत्रयोपन्यासे नैघं
टुकमिदं देवतानामप्राधान्येनेदमिति। तद्यानिनामानि प्राधान्यस्तुतीनां देवतानां तदेवतमित्याचक्षतेतदुपरि

३

व्याख्यास्याम इति प्रतिज्ञातासेदानीं प्रकरणद्वये निमित्तं यथा प्रकरणोपन्यासेनैवावसरप्राप्तासामान्य
विशेषतः स्वलक्षणसतत्त्वेऽपपत्तिभिरेकैकस्यादेवताया उपगम्योपगम्यपरीक्षावर्तिष्यत इति वाक्यशेषः।
इदमिहोक्तं प्राधान्यस्तुतिभांजित्यानि देवताभिधानानितत्समुदाय्योदेवतं प्रकरणं तद्व्याख्यास्याम इति।
तस्य पुनरियमेव समासतो व्याख्यायदेवतोपपरीक्षणं तदभिधानव्युत्पत्तिस्तत्सुलुदाहरणतन्निर्वचनानि।
तत्पुनरेतद्वर्तमानमपि मंत्राधिदेवतलक्षणमनुक्तानशक्यं व्याख्यातुं। मंत्राधीनत्वात्सर्वस्यास्य। यतो मंत्रदेव
तालक्षणविधिधारयिषया ब्रवीति। यत्कामक्रूरिष्यं देवतायामार्थपत्यमिच्छंस्तुतिप्रयुक्तेतदेवतः समंत्रो
भवति। यदर्थवस्तुकामयमानक्रूरिष्यं देवतायामभिष्टतायां आर्थपत्यं अर्थपतिभावमात्मनश्छन्द आमु
ष्यादेवतायाः प्रसादेनाहममुष्यार्थस्यपतिर्भविष्यामीत्येतांबुद्धिपुरोधायस्तुतिप्रयुक्ते। तदेवतएव समंत्रो
र्थाद्भवति। एतन्मंत्रेदेवतालक्षणं। एतेन लक्षणं न सर्वमंत्रेषु देवतोपलक्ष्यं। अथवा देवतायामस्यार्थस्ययं दे
वतादातुं समर्थ इति जानानः स्तुतिप्रयुक्ते येन मंत्रेण सा प्राधान्यस्तुतिभागे देवता। सा पुनरियं स्तुतिश्चतुर्विधा।
नाम्ना बंधुभिः कर्मणारूपेणेति। स्तुतिर्नामरूपकर्मबंधुभिरित्युक्तं। ऋचएव हि प्रायेणातितरामपि हतार्थाः।

ਨਿਤ.ਭਾ.

2

नतथायज्ञं वितासु हविस्तासु यज्जंष्यपि विज्ञातान्येव भवन्ति । तस्माद्वच एव पुरस्कृत्य ब्रवीति । तास्त्रिविधाः क्रु-
च इति । याः काश्चन सर्ववदेषु क्रुचस्ता एताः सर्वा अपि त्रिविधा एव भवन्ति । तद्यथा । परोक्षकृताः प्रत्यक्षकृता आध्या-
त्मिक्यश्चेति । तत्रैविध्यं सामान्यत उद्दिश्य अधुना प्रत्येकलक्षणतो ब्रवीति । उदाहरणे श्वरार्थायति । तत्र तस्मिन्
त्रैविध्ये परोक्षकृतानामृचामेतल्लक्षणं भवति । तत्र परोक्षकृताः सर्वाभिर्नामविभक्तिभिर्युज्यन्ते प्रथमपुरुषैश्चा-
ख्यातस्य । तद्यथैतान्युदाहरणानि । अलुपूष्येणैव सप्तस्वपि विभक्तिषु इन्द्रो दिव इत्येवमादीनि । इन्द्रो दिव इन्द्रो इन्द्रो-
रेणोर्वैश्वानि त्रस्ययमार्षे इन्द्रो विष्टपू । सूर्यस्तुत्येकाहे निष्पेत्ये विनियुक्तः । इन्द्रो दिव इन्द्रो इन्द्रो इष्टे । इन्द्र एव पृथि-
व्या इष्टे । इन्द्र एवामीष्टे । वर्षकर्मो दिना । इन्द्र एव पर्वतानामेधानामीष्टे । इन्द्र एव वृधां अतिप्रवृद्धानामपिभूता-
नामीष्टे । इन्द्र एव च मेधिगणां यज्ञैस्तद्वतामीष्टे । इन्द्र एव हि वानेऽर्थसंयोगे प्राप्तेव्यः । क्षेमचपरिपालने कर्त्तव्ये
आहूतव्यो नान्यः । कश्चित्समर्थयत् कर्त्तुमित्यभिप्रायः । प्रथमायमेतदुदाहरणं । इन्द्र इत्येतस्मादुपपदादी-
श इत्येष प्रथमपुरुष इति प्रतीयते । नोत्तमपुरुष इति । इन्द्रमिन्द्राधिना बृहत्पतः । मधुर्छंदस आर्षः । महाव्रते
महदुक्थे वि रसि शस्यते । हेगाथिनः सामगाः इन्द्रमेव यूयं बृहतासान्नाभिषुत । यूयमपि हेतारोऽर्किणः ।

अर्केभिः अर्केर्ऋः मयेमंत्रैरिदमेवाभिष्टुत। यूयमपि चेहे अध्वर्यवः इदमेव वाणीभिर्वाग्भिर्धनुर्मयीभिरनू
षत। अभिष्टुत। द्वितीयायामेतदुदाहरणं। इदं णेतत्त्ववदिति। तृतीयस्यामुदाहरणं। व्याख्यातः शेषः। इदं
यसामगायत० पनस्यवे। नृमेधस आर्षं। सात्रिके चहः सुस्तोत्रियानुरूपवर्गे तृतीयसवने ब्राह्मणां संसिनः
शस्त्रविनियुक्ताः। हेउजातारः। इदं यच्च हत्सामगायतविप्रायमेधाविने ब्रह्मते महते। धर्मकृते। कृतधर्मिणे।
विपश्चिते विदुषे पनस्यवे। पनइच्छते। आत्मनस्तुतिमिच्छते। चतुर्थ्यमितेदुदाहरणं। सूर्यस्येवरश्मयः० चन।
रेणोर्वैश्वामित्रस्य यमार्षं। पावमानी सोमं जगती। यथा सूर्यस्य रश्मयः तमसां द्रावयिष्वः द्रावणशीला एव
मेते मत्सराः सोमाः पापानां द्रावणशीलाः किंच। प्रसुपः प्रस्तापतेर्ऋतिभिः साकमिंद्रं प्रति ईरते गच्छंती
त्यर्थः। गत्वा च। तंतुंततां। तंतुमिव ततां। तंत्वयवाः परिसर्गास आश्रवः परिस्रुता यथा व्याघ्रवृंति। एवमेतं पा
तारमिंद्रं स्वामिनं प्रत्यभ्रुवति। व्याघ्रवृंतीत्यर्थः। कस्मात्पुनरेवं ब्रूमः। इतो यस्मान्नेंद्रादृते सोमे प्रातः सव
नादीनां सोमसवनस्थानानां किंचिदपि पयते। पूयते। तस्मादेवं ब्रूमहे। इदमेवैते व्याघ्रवृंतीति। पंचम्यामेत
दुदाहरणं। इदं स्थनुवीर्याणि० पर्वतानां। हिरण्यस्तूपस्य यमार्षं। निक्षेबल्येनास्यते। इदं स्यात्वीर्याणि वीरकर्मा

नि. ५. भा.
३

णिप्रवोचं। यानिचकारप्रथमानि। अकृतपूर्वाणि। अन्येः। वज्रीवज्रसंयुक्तः। अहन्तीहं। घ्नन्मेघं। अनुततर्दीपोव
र्षार्थे। पुनः पुनश्च प्राभिन्नदृष्टणाः। उदकवहनशिराः। पर्वतानां मेघानां मेवमादीनि वीर्योप्यहमिन्द्रस्य प्रवोचमि
ति। षष्ठ्यामेतदुदाहरणं। हे इंद्रे कामा अयं स तदिदं व्यासः पार्थिव उत॥ त्वमृषु गणतानरः॥ हे स्तोतारः ये दिव्याः
कामाः ये च पार्थिवस्ते इंद्रे एवोपनिबद्धाः तं प्रार्थयत। सहिकामानामीहे। त्वमृषु। तं सुषु कामप्राप्त्यर्थं गणत
स्तुतहेनरः। सप्तम्यामेतदुदाहरणं। उक्तं परोक्षकृतलक्षणं सोदाहरणं। अधुना प्रत्यक्षकृतमंत्रलक्षणमुच्यते।
तदधिकारार्थं। यमथशब्दः। अथ प्रत्यक्षकृतमध्यमपुरुषयोगास्त्वमिते चैतेन सर्वनाम्ना। मध्यमपुरुषयो
गमध्यमेन पुरुषेण संयुक्ता ये मंत्रास्ते प्रत्यक्षकृताः। त्वमिते चैतेन सर्वनाम्ना संयुक्तास्ते च प्रत्यक्षकृताः। यत्र
त्वमित्येवं श्रूयते। तत्रा विद्यमानोऽपि मध्यमः पुरुषोऽध्याहार्यः। यत्र तु मध्यमः पुरुषश्च श्रूयते तत्रा विद्यमानमपि त्व
मित्येतत्सर्वनामाध्याहार्यं। संबंधिशब्दत्वादनयोः। त्वमिंद्रबलादधि विन इंद्रे मधोजहीति चैते उदाहरणं।
त्वमिंद्रबलादधि दसि। देवजामयः सक्तं ददृशुः। तत्रेयं महारात्रिके पर्याये प्रज्ञास्तुः स्तोत्रे विनियुक्ता। हे इंद्रे
त्वं बलादधि जायसे। सहसः अभिभवनसमर्थता। ओजसश्च। तेजसः। किंचिद्देवेषु न। वर्षितः वर्षासि। वर्षिता
सीत्यर्थः। विन इंद्रे मधोजहीतमः। शासस्य भारद्वाजस्येयमार्षं। वैमथस्य हविषो यज्या। हे इंद्रे विजहि। नः एता

३

नमधः मधकर्त्तृसूत्रं। किंच न चैर्यस्य तान्। एतेऽस्माभिः सह एतन्यंति। एतनां कर्तुमिच्छंतीत्यर्थः। किंचाद्यो
अस्मां अभिदासति। अभ्युपसृपयितुमिच्छतीत्यर्थः। तमधरंगमया तमः। नाशयेत्यर्थः। अथापि चित्प्रत्यक्षकृ
तास्तोता रोभवन्ति। परोक्षकृतानि स्तेष्वन्यानि। युष्मत्प्रयोगेर्हि क्वचित्स्तोतारः संबध्यन्ते। तद्यथा। माचिदन्य
द्विशंसत। कण्वा अभिप्रगायतोऽप्रेतकुशिकाश्चेत्यर्थः। त्वमित्येतान्युदाहरणानि। माचिदन्यत्वं शंसत॥ प्रगा
यस्येयमार्षं ब्रूहीति चारीति पुनर्विनियुक्ता। हे स्तोतारः सखायः माऽन्यत्किंचिदपिशंसत। विविधाभिस्तुतिभिः
माचरिष्यत। चेतसा मागस्य तान्यदेवतांतरं। किंतीर्हि। इंद्रे मेघवृषणं वर्षितारं स्तुत। सचासहभूताः एतस्मिन्
मुते। मुते तोमे मुकुर्मुकुश्च हे होतारः उक्ता निचशंसत। कीलंबः शर्धमास्तं बत॥ कण्वस्येयमार्षं। क्रेडिनस्य
हविषो यज्या। शास्त्रं पिदष्टाय। कील्विनशीलमेवमास्तं शर्धः बलं अनर्घाणं। अनाश्रितमन्यत्र। स्वप्रभाव
युक्तमेवैव्यभिप्रायः। रथे शुभं। रथे स्थितं शोभिषुं। हे कण्वाः मेधाविनः ऋत्विजः एतदभिप्रगायत। एतद्वो ब्र
वीमि। उपप्रेतः पृथिव्याः॥ विष्वा मित्रस्येयमार्षं। हे कुशिकाः स्तुतिकोणारः ऋत्विजः उपप्रगसत। चेतयध्वं
विजानीध्वमेसत। यथे पराजा वं शत्रुं जंघनत। हतवान्सर्वसुदिशु। अथेवं सर्वहतामित्रो भूत्वा वरेऽप्रेष्टे प्रदे
शे पृथिव्याः यजते। ते स्यमेतद्विज्ञाय उपप्रगसत। उपप्रगत्य चेतमाश्वमेधिकमश्वं मुंचत। उत्सृजत विधा

नतः प्रोक्ष्याम्बुमेधयागाया योयमेतस्मिन्सुहसेकल्याणदानेयत्तमनेवर्त्तते। एवमेतेषु युष्मदुणप्रयोगेषु सं-
बधास्तोतारः स्तोतव्यानि तु यानि देवतांतराणितानि परोक्षकृताभिसंबंधीनि। एवं लक्षणमंत्रज्ञातमुपेक्षि-
तव्यं। अथाध्यात्मिकउत्तमपुरुषयोगाः उत्तमेन पुरुषेण यत्प्रचोयुक्तास्ताः अध्यात्मिक्यः। अहमिति चेते-
न सर्वनाम्ना। या युक्तास्ताश्वाध्यात्मिक्यः। अत्रापि यत्राहमित्येतत्सर्वनामश्चूयते तत्राऽविद्यमानमपि तुत्तम-
पुरुषसंबंधमारब्धातपदमध्याहर्त्तव्यं। यत्र चोत्तमपुरुषसंबंधमारब्धातपदं चूयते तत्राऽविद्यमानमपि अह-
मित्येतत्सर्वनामाध्याहार्यं। संबंधिशब्दत्वादनयोः। यथैतदुदाहरणत्रयमाध्यात्मिकं। इंद्रेवैकुण्ठोलवसूक्तं वी-
गांभृणीयमिति। एवमन्येषा अध्यात्मिकामंत्रा उपेक्षितव्याः। विकुण्ठानामासुरीबभूव। तस्या किल तपसः प्रभा-
वेनापत्यत्वाभिंदूआजगाम। स वैकुण्ठो नामाबभूव। तस्यात्मस्तुतिसंयुक्तमेवमादिब्रह्म प्रादुर्भूत। अहंभुवं वसु-
नः पूर्यस्पर्ति० भोजनं। अहमेवाभुवं वसुनः धनस्पूर्यः प्रथमः। पतिः। किंच। सांप्रतमप्यहमेव पतिः। अहमेव
च शत्रुभ्यः सकाशात्समस्तानि धनानि जयामि। शम्भतो नित्यकालमेव। किंच। मामेव हवंते। आद्वयंति पितरे न-
पितरमिव। तासुतास्वर्तिषु जंतवो मनुष्याः। किंच। अहमेव दाम्पुषे दत्तवैहवी। वियजमानाय विभजामि। यथा
हं भोजनं धनमित्यर्थः। इति वा इति मे मनो० मिति। क्लृप्तस्ते स एव लवो ब्रवीति। एवं चैवं च मे मनो वर्त्तते। आह।

कथमित्युच्यते। गामम्बं। गां चाम्बं च सनुयां। संभजेयं। एतान्यजमानानिति। अथैवमतितरांप्रत्युपकाराभिप्राये सति
किमर्थं ब्रूते। कुबिदूङ्गु अहं सोमस्यापामिति। अहं रुद्रेभिर्वसुभिश्चराम्य० श्विनोभा॥ वागांभृणीयेवागेव ब्रवीति। अ-
हमेव रुद्रेर्वसुभिरादित्येर्विष्णवेर्वैश्रसहभूताचरामि। स्तुतिरूपेण। अहमेव मित्रावरुणावुभावपि। इंद्री। अश्विनो-
चोभावपि बिभर्मि। हविषामसूर्वकंहविः संप्रदानं सर्वदेवताभ्य इत्यभिप्रायः। परोक्षकृताः प्रत्यक्षकृताश्च मंत्राभ-
यिष्ठाः। शारवांतरेषु बहवः। अल्पेशः। क्वचिदाध्यात्मिकालक्ष्यंते। आत्मानमेव स्तोतव्यमधिकृत्येयमिष्यक्तास्तद्
हशास्त्रे। आध्यात्मिका उच्यंते। अथापि क्वचित्स्तुतिरेव भवति नाशीर्वाद्। तत्र पुनराशीर्येऽप्याः। किं कारणं। आशि-
वोऽर्थेस्तुतिः प्रयुज्यते। आह। किमुदाहरणमित्युच्यते। इंद्रस्यनुवीर्याणि प्रवोचमिति यथेतस्मिन्सूक्ते। अत्र हि स्तु-
तिरेव चूयते नाशीः। सा पुनर्येऽप्येति प्रतिपादितं। अथापि क्वचिदाशीरेव न स्तुतिस्तद्यथा। सुचक्षा अहमस्मीभ्याभू-
यासमिति। तदेतद्दुर्लभाध्वर्यवे। तदेतदेवं लक्षणमंत्रे जातमाध्वर्यवे वेदे प्रायेण दृश्यते। याज्ञेषु च मंत्रेषु। कर्मक-
रणेषु इतरयोरपि वेदयोरिष्टाशीरेव भवति। न स्तुतिरेव केवला। यत्राप्याशीरेव केवला तत्रापि तस्यार्थस्य या-
देव तेषां तस्यास्तुतिर्येऽप्याः। किं कारणं। न ह्यभिष्टुता देवता आशिषंसमर्पयति। अथापि त्रापथमिशापो भवतः। अ-
यामुरीययदिमातुधानो अस्मीत्येकमुदाहरणं ह्येव। वासिष्ठः क्लृप्तराक्षसस्त्वमित्यभियुक्तः। सः अनया ऋ-

नि-उ-भा

५

चाशपथं प्रतिपेदे। परंचाभिः शशापा। अद्या मुरीय० त्याह। अद्यैवाहं म्रिये। त्रिदियातु धानस्यां। यदिवा आयुः
तपत। तप्तवानहं कस्यचिदपि पुरुषस्य। अथ पुनरयातु धानमेवमांसेतं यो मो घं अनृतं यातु धानस्त्वमित्येवमा
ह सर्वैरैः पुत्रैः दशभिर्वियूयाः वियूयात् वियुज्यतामित्यभिशापः। अथापि कस्यचिद्भावस्योचिरव्यासा। मंत्रे
षु भवति। न मृत्युरासीदमृतं न तर्हि। तम आसीत्तमसा गूढमग्रे। किंच नापि कस्यचिद्भावस्य कस्यचिदर्थस्य।
स प्रजापतेः परमेश्विन आर्षं। तम आसीदिति यंच। त्रिष्टुप् प्रभाववृत्तं। प्रागुत्पत्तेरस्मज्जगतो मृत्युरियं व्यपदेशो
नासीत्। मर्त्यस्याभावात्। नाप्यमृतमित्ययं व्यपदेश आसीत्। मृत्योरभावादेवा इतरेतरापेक्षया हि मृत्युश्चामृ
तंच व्यपदिश्येते। नैवरात्र्याः प्रज्ञानमासीत्। इयं रात्रिरिति। नाप्यङ्कः। पते अपि ह्यहोरात्रे यतो भगवतो विवस्व
त उदयास्तमयाभ्यामुपलक्ष्येते। तदभावे ह्येते अपि नास्तमित्येतदुपपद्यते। आह। अथाकिमासीदित्युच्यते।
अविशिष्टं प्रज्ञातमेकमेव सर्वशक्तिमत आसीत्। तत्कार्यकारणाभावादवा तमनिति प्राणितीत्यर्थः। स
ति हि कार्यकारणाभावे परमात्मनिय प्राणनशक्तिः सापंचाभिद्यमाना प्राणापानादिभावमापद्यते। तदभा
वे। न बातोस्तीति। अवा तमनित्युपपद्यते। स्वधयाऽन्नेन तस्मिन्नेव परमात्मनियाऽन्नशक्तिस्तयानिमित्त
भूतया प्राणितीत्यवशिष्यते तद्गुण आह। किमन्यदपि ततः परस्तात् किंचिदासीन्नेत्युच्यते। तस्मात्क्षान्यं

५

न परः परस्तात् किंचिदप्यासीदिदमेव तावदतिकांतं सर्वविशेषं ब्रह्म व्यपदेशुमवाक्यं। अतोऽपि परस्तात्
किमन्यद्गविष्यतीत्यभिप्रायः। द्वितीयमुदाहरणमाचिरव्यासायामेव। तम आसीत्० तेकं। तम आसीत्। अं
धेनैव तमसाने गूढमविशिष्टं प्रज्ञातं अथैवाकूटं ऐरित्यर्थः। तदा हि न दृष्टान् दर्शनं नापि दृश्योर्ध्व आ
सीदित्यभिप्रायः। सांख्यास्तु तमः शब्देन प्रधानमुपादानमुच्यमानमिच्छंति। ते हि परमार्थस्त्वमधीयते।
तम एव खल्विदमग्रे आसीत्। तस्मिंस्तमसि क्षेत्रज्ञ एव प्रथमो ध्ववर्त्तत इति। सलिलं सद्भावेलीनं सर्वमि
दं जगत्सन्मात्रस्यैव भावस्योपरिलीनमासीत्। तुल्येन। सूक्ष्मीभूतेन। पटमंडपस्थानीयेन कर्मणाय द
पिहितमिदं जगदासीत्। सर्गकालोपेक्षितदिदमनादिसत्त्वात्संसारस्य तपस्तस्यैव कर्मणः महिना
महिन्ना महाभागेन कारणावस्थायामेकमपि सदेने कथा उपस्थिते सर्गकाले प्रतिनियतकर्मोपभोगा
र्थमजायतेति। अथापि परिदेवना कस्माच्चिद्भावात्। सुदेवो अद्य प्रपतेदनादृत्य न विजानामि यदि वे
दमस्मीत्येते उदाहरणे। सुदेवो अद्य प्रपतेत्। पतितश्च दूरत दूरतरंगे त्वे। अथ गत्वा शयीत। मृतः स
न्निर्ऋते भूमेः उपस्थे। उपरि। अथैनं तामवस्थामापन्न वृकाः वर्त्तितारः श्वशृगालादयः रभसाः रभस्व

तोवेगवतोअद्युः। भक्षयेयुः। नाहंसुदेवः। किंतु ससुदेवोयस्तयावियुक्तएतामवस्थामाप्नुयादित्येवमेषा
परिदेवता। नविजानामियदि० भागमस्याः। दीर्घतमसआर्षं। संशयोऽथापनं त्रिष्टयं। अस्यवामीये। नेतद
हंविस्पृष्टंजानामि। यदिवेदमस्मि कारणं। एपरं ब्रह्माख्यं। अथवेदंतत्कार्यं देमस्मीति। अनयोः कार्यकारण त
योर्देतादेतयोरंतरावर्तमाने। निःपयः। अंतर्हितः। अविद्यायासन्नध्वश्चअनेकैः संदेहयंथिभिः मनसाउ
भेअपिदेतादेतेचरामि। गच्छामीत्यर्थः। एवंसतियदामागन्मामागच्छत। प्रथमजाबुधिः। साहिसर्वेद्विद्येभ्यः
प्रथमंजायते। ऋतस्यभगवतजा। दिव्यस्यस्वभूता। तस्यहिप्रहृष्टाबुधिः। प्रहीणसर्वसंज्ञाया। तथासर्वमिद
मसंशयंपरिज्ञायकिमहंकारणंसतत्वउतदेतसतत्वइति। ततोस्याः। कृत्स्नप्रज्ञाततयावन्नोभागंअश्नुयां।
यदियंकृत्स्नावागभिवदति। तत्सर्वमहमाप्नुयामित्यर्थः। एवमयमात्मनिदापूर्वकोविलापः। परिदेवनेत्यु
च्यते। यदिनामेवंस्यात्साधुस्यादिति। अथापिमंत्रेषुनिंदाप्रशंसेभवतः। तद्यथा। केवलाद्योभवतिकेव
लादी। भोजस्येदंपुष्करिणीवैवेभ्येत्येतेउदाहरणे। मोघमन्नंविंदतेअप्रचेताः० केवलादी। भिक्षुर्नामांगिरस्तस्त
स्येयमार्षं। त्रिष्टुबवदतेनिंदा। मोघंविदतंअन्नंविंदतेप्राम्निः। ति। आह। कइत्युच्यते। यः अप्रचेताः। अप्रवृत्त
ज्ञानः। सत्यमहं ब्रवीमि। वधप्रसूतस्य। वधएवसोन्नलाभस्तस्यवरमलभ्यतेनान्नमित्यभिप्रायः। किंपुनः की

रणं। मोघमसावन्नंविंदतइतिउच्यते। नासावयमणंआदित्यंपुष्पं ति। नापिसखायंसमानरव्यानमं
नुष्यं। नदेवानपुष्पातिनापिमनुष्यानित्यभिप्रायः। यतएवमतः केवलाद्योभवतिसकेवलादी। आत्मेनैव
केवलंभोन्नमत्तिनदेवपितृमनुष्येभ्योददाति। सकेवलमघमेवप्राम्निः। तदुक्तमन्यत्रापि। भुंजतेतेत्वघंपा
स यः। अन्नसंयोगएवत्यत्रवधोभिप्रेतः। केचित्त्वेनमनध्यात्माविदमप्रचेतसंमन्यते। सहास्मिंछरीरिविवक्षितः। ना
यमणंआदित्यांतरपुरुषंभोकारपश्यति। नापिसखायंप्राणवायुं। सहिभुज्यमानेनेकरणभावंपुष्पातीतिस
खा। केवलत्वसावविद्वानात्मानमेवभोकारमत्रपश्यति। अतः सकेवलाद्योभवति। यदिहिसदेवताः पश्येदेवता
अन्नभोक्त्रीः सहितत्रभुक्तेनकेवलाद्यस्यात्। इति। भोजयाश्चंसंमृज्याशुं० चित्रं। दक्षिणानामप्रज्ञापतेर्दुहि
तातयासूक्तमात्मनस्तुतिसंबधदंष्ट्रं। तत्रेषाजगती। दातृप्रशंसाभोजायएतद्विषयं। अश्वंअश्विशीघ्रंसंमृजंति। समा
र्जयंतिस्नापयंतिभृत्याः। किंच। भोजायउद्दहनार्थंअन्यान्यरानपास्यस्वलरुताभोग्ममानाकन्याः। आस्ते। सहि
तामर्हतीत्यभिप्रायः। किंच। भोजस्येदंवेभ्यमगृहंपरिष्कृतसंस्कृतपुष्करिणीव। पुष्करेदेवतंविमानमिव। चित्रंवाय
नीयमित्यर्थः। तदेतत्सर्वमप्यस्यजन्मांतरप्रतिबोधादक्षिणासहिवात्कर्मणोन्येभ्यः कर्मभ्यः सकारात्फलः।

तिरेक्यामित्येवमेषादक्षिणाप्रशंसा। यथैवमिहमंत्रद्वयेनिंदाप्रशंसात् एवमक्षस्तुते द्यूतनिंदा च कृषिप्रशंसात्। भवतीति विषयोपप्रदर्शनार्थमाह। अक्षैर्मादीव्यः ० मर्थः॥ मूलवान्नामाऽक्षपुत्रस्तस्यैयमोर्षः॥ त्रिष्टुप्। अक्षैर्मादीव्य इत्यक्षदेवनप्रतिषेधः। तत्र हि बहवो नर्थाः सन्ति। कृषिमित्कृषस्वेति कृषिविधानं। तस्यां हि बहवैर्गुणाः सन्ति। वित्तेरमस्व। स्वल्प एवोपार्जिते बद्धे तदेवेति मन्यमानो मावित्तलोभेन दीव्यः। निजमपि वित्तं हारयिष्यसि। कृषिपुनरेतस्मात्कारणात् कृषस्व। हे कितव। तत्र तस्यां कृषौ गावः सन्ति। तस्यां च जाया। तत्पुनरेतन्मम सविता देवोऽयं ईश्वरः श्रुतिस्मृत्यनुशासनद्वारेण विविधमनेकप्रकारमाचष्टे। उभे अपीहि मे श्रुतिस्मृतीमन्वादिद्वारेण आदित्या नरपुरुषप्रभवे एव। अतर्दमुक्तं सवितैवैतन्मम विचष्टेति। एवमनेनेन प्रकारेणोच्चावचैरभिप्रायेर्बहुभिरथ वा प्रकृष्टाप्रकृष्टमध्यमेर्मंत्राभिव्यक्तिनिदानभूतैर्ऋषीणामंत्रदृष्टयोर्मंत्रदर्शनानि भवन्ति। विद्यमानानामेव हि मंत्राणां ऋषयो येन केन चेन्निमित्तेन निदानभूतेन निंदाहर्षशोकप्रशंसादिनामंत्राणां दृष्टारो भवन्ति। ननु कर्त्तर इत्यभिप्रायः। तदप्यर्षानुक्रमण्यानिदानं आर्षे च उभयमुपेक्षितव्यं। परिज्ञातार्षनिदानो हि सुखमेन कविष्यमंत्रार्थमवबोध्यं शक्नोतीति। तदेतदिह लक्षणोद्देशतो भाष्यकुरेण प्रदर्शितं। तद्येना दृष्टे देवतामंत्राः। इहेतुत्वं। यत्कामऋषिर्यस्यां देवतायामर्थपत्यमिच्छंस्तुतिप्रयुक्ते तदेव तः समं त्रोभवतीति। तदेत

प्रकटदेवतालक्षणेषु मंत्रेषु मंत्रदेवतालक्षणमुपपद्यते। यत्त्वनादिष्टदेवतालिङ्गमंत्रास्तेषु देवताकथमन्वेष्ट्या इति तदेतदिचार्यतद्व्युत्पत्त्युक्तस्तच्छब्दः। येनादिष्टदेवतालिङ्गमंत्रास्तेषु देवताया अतः परीक्षा। उपपत्तितोवर्त्तिष्य तद्वतिवाक्यशेषः। यदेवतः स यज्ञोवायज्ञांगं वाते देवता भवन्ति। यदेवतः स यज्ञोयस्मिन्यज्ञेते अनाविष्कृतदेवता लिङ्गमंत्राविनियुज्यते तदेवता एव हि ते भवन्ति। तद्यथा। आग्नेयोऽग्निशेम इति श्रूयते। तत्र योना विष्कृतदेवतालिङ्गमंत्रः स्यात्स आग्नेय एव स्यात्। प्रकरणाद्विसंदिग्धदेवतेषु देवतानियमद्वितिन्यायः। यज्ञांगं वा। प्रातः सवने यो विनियुज्यते स आग्नेयः। यो माध्यंदिने स ऐन्द्रः। यस्तृतीयसवने स आदित्यः। आह। अथान्यत्र यज्ञात्। कथं मंत्रेषु देवतापरिज्ञानमिति। अथ पुनरन्यत्र यज्ञाद्येवर्त्तते। येषामुत्सन्नः प्रयोगः। उत्सन्नयज्ञोवा एष इत्युत्सन्नतामपि दर्शयत्येव ब्राह्मणं। तेषूत्सन्नप्रकरणप्रयोगेषु वाचस्तोमप्रयोगविनियोगकल्पेषु। किं ब्राह्मणस्यपि तरं दृष्टसि किं नुमातरं। श्रुतविदस्मिन्वेद्यं सपितामह इत्येवमादिषु कथमन्वेष्ट्या देवतेति। शृणु। प्राजापत्यास्ते मंत्रा इति यातिकामन्यते। किं कारणं। अनिरुक्तो हि प्रजापतिरनिरुक्तदेवतालिङ्गाश्च मंत्रा इत्येतस्मात्सामान्या तानराशंसास्ते इति नैरुक्तामन्यते। नराशंसोऽग्निर्यज्ञोवा वक्ष्यति हि। यज्ञ इति काथ्यकोऽग्निरिति शाकपृष्णि रिति। यज्ञशब्देन च विष्णुरुच्यते। विष्णुर्वै यज्ञ इति हविष्यते। अग्निर्हव्येषु भाग्देवतानामिति। अतो नाविष्क

तदेवतालिंगमंत्रआग्नेयस्यात्। सर्वदेवताश्रयणाच्च। अग्निर्वैसर्वादेवताअत्रैवैसर्वावसतिदेवतेतिहविज्ञायते। यस्मि
 न्नपिपक्षेनाराशंसोयज्ञः तस्मिन्नपिपक्षेयज्ञप्रभवत्वादस्यजगतोयज्ञश्चेष्टम्। अपरियहं च प्रष्टुगामीतिन्यायः। के
 चित्तुयेननराः प्रशस्यन्तेसनाराशंसोमंत्रइतिप्रच्यतोमनुष्यस्तुतयस्ताइत्येवमन्यते। तदयुक्तं। नहिमनुष्या
 णामनाविष्कृतलिङ्गेर्मंत्रैः स्तुतिरुपपद्यते। दुर्बोध्यत्वान्तेषांअल्पबुद्धित्वाच्चमनुष्याणां। इति। अपिवा
 साकामदेवतास्यात्। अपि येवमन्यथास्यात्। साक्रकसमंत्रोयोऽनाविष्कृतदेवतालिंगः सकामदेव
 तस्यात्। कामतोहीष्ठातस्तस्मिन्देवताकल्पयितव्येत्यभिप्रायः। किंकारणं। गुणपदमयोहिसः। नहितत्र
 देवतासंविज्ञानपदमन्यतमदेवताविशेषप्रख्यापकमस्ति। यतोविशेषात्कस्यांचिदेकस्यादेवतायाम
 न्याभ्योव्यावृत्त्याऽवेतिष्ठेत्। गुणपदानांचसर्वेषांसर्वदेवताश्रयत्वादेष्वर्थयोगात्सर्वेषांदेवतानामिति। प्रा
 योदेवतावा। तस्मिन्मंत्रेस्यादितिवाक्यशेषः। प्रायइतिह्यधिकारउच्यते। यदेवताधिकारेह्यध्ययनपा
 ठानुक्रमेयोऽनाविष्कृतदेवतालिंगमंत्रोभवतिसतदेवतेत्येतिबोध्यं। तद्यथा। अग्न्यधिकारैर्वर्तमा
 नेआग्नेयएवमंत्रोभवति। इंद्राधिकारैर्वैश्वदेवति। अथवाप्रायइतिबाहुल्यमुच्यते। तद्यथा। अनृतप्रायो
 देवदत्तइत्युक्तेअनृतबहुलइत्येवगम्यते। एवमिहापिप्रायोदेवतेत्युक्तेबहुदेवतेतिस्थात्। किंकारणं।

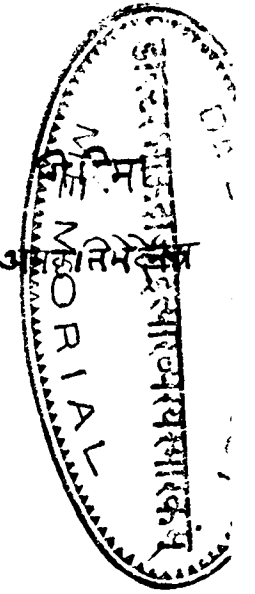
अस्तिस्वाचरोबहुललोके। अस्तिहीयलोकेबहुलस्यभूयस्त्वेनप्रसिद्धिः। निर्दिष्टेभ्योइत्येभ्योयदन्यदवशि
 ष्यतेतत्साधारणंभवति। तद्यथा। कश्चिद्गृहीनिर्दिशति। इदंमेदेवदेवत्यं। इदंमेऽतिथिदेवत्यं। इदंमेपतदे
 वत्यमिति। तत्रैवंनिर्दिष्टेततोराशेर्यदन्यदवशिष्यतेतदेवपित्तमनुष्याणांसाधारणंभवति। तथाचरुनिर्व
 पणकर्मणि। इदंदेवतानामितिनिरुक्तमभिमृश्येदमुनःसहेतिशेषमभिमृशति। सर्वसाधारणत्वप्रख्या
 पनार्थः। एवमिहाप्यादिष्टदेवतालिंगमंत्रराशिस्थात्सर्वसाधारणत्वाद्बहुदेवतोवैश्वदेवस्यादिति। आ
 ह। कः पुनरेतस्मिन्विचारेनिश्चयः। उच्यते। याज्ञदेवतोमंत्रः। योऽनाविष्कृतदेवतालिंगमंत्रः सयाज्ञोवा
 स्यादेवतोवा। विष्णुर्वैयज्ञइतिहविज्ञायते। विष्णुः पुनरादित्यएवनेरुक्तानां। पुस्तानेसमाम्मनात्। यच्च
 किंचित्यबाहुतमादित्यकर्मवदतिहविष्यति। तस्मादादित्यदेवतदेवतः समंत्रइतिस्थात्। अथवादेव
 तः समंत्रः। देवताअस्मिन्देवतेतिदेवतः। अविशिष्टं हिदेवतात्वमग्रावेव। सर्वदेवताभिवादात्। अग्निर्वै
 सर्वादेवताइतिहविज्ञायते। अग्निर्वैदेवतानांभूयिष्ठभागिति। अपरियहं च प्रधानगामीतिन्यायः। त
 स्मादाग्नेयः समंत्रस्यात्। इति। तद्यदुपोद्घातउक्तं। नाराशंसोइतिनेरुक्ताइति। तदेवकात्थकप्रशाकपूणिम
 तेनावधृतयज्ञोऽग्निर्वैति। तौहनेरुक्ताविति। यदेवतः सयज्ञोवायज्ञांगवातदेवताभवतीत्येवमादिनामपरो

व्याख्यामार्गः। यदेवतः स यज्ञः यदेवतं प्रधानं हविः तद्यथा। प्रकृतो वेदं सान्नात्यं माहेन्द्रं वा। तत्संस्कारपरादेषत्वा
 दयः। तेनाऽविष्कृतदेवतालिङ्गोऽङ्गा एव भवन्ति माहेन्द्रा वा। यदेवते वाधिकारे चोदकेन प्रदिश्यते तदेवता एव भवन्ति।
 तद्यथा। कुविदं गेति प्राजापत्यग्रहणे विनियोगात् प्राजापत्य एव भवति। यज्ञांगं वेत्याधाराद्यभिप्रायेण। ऋ
 षभो सिंहाद्वर इत्यनाविष्कृतदेवतालिङ्गः। पूर्णास्तु वासादनमंत्रः। स्त्रोवे विनियोगात्। तस्य च प्राजापत्यत्वात् प्रा
 जापत्यः। अथान्यत्र यज्ञात्। कान्यत्र यज्ञात्कर्मणो मंत्राणां विनियोगः। उपाकरणब्रह्मयज्ञजपप्रायश्चित्तेषु नैष्ठि
 कब्रह्मचारिणश्च। यो ह वा विदित आर्षेय छंदो देवत ब्राह्मणेन मंत्रेण यजयति वाध्यापयति स्थाणुं वर्धति गर्ते
 वापतति प्रमीयते वा यातयामान्यस्य छंदोऽसि भवन्तीति प्रत्यवायश्रवणात्सर्वत्रान्वेष्यादेवनेत्यारब्धव्यं। अथा
 न्यत्र यज्ञादिति। प्राजापत्या इति याज्ञिकाः। प्राजापतिस्तेषूपकरणैर्दिक्कर्मसुपास्य इति याज्ञिकामन्यन्ते। स ह्यनि
 रुक्त इति। अनिरुक्तता सामान्यात्। नाराशंसा इति नैरुक्ताः। सौर्यावा आग्नेयो वेति। अपिवासा कामदेवतास्यति।
 अनाविष्कृतदेवतालिङ्गे मंत्रे याविचार्यते देवताकास्मिन्नेवतास्यति इति। साकामतः कल्याः। इच्छात इत्यर्थः। गुणप
 दमयत्वात्तस्य। न मंत्रवाक्यसामर्थ्यादेवतानियम्यते। तत्र किं। तर्हि। प्रयो कुरिष्ठा सामर्थ्यात्। अथवा प्रयोक्ता य
 त्कामस्तं मंत्रं प्रयुक्ते तस्य कामस्य यादेवताधिपतिस्तमेव तस्मिन् नभिसंदधीत। प्रायोदेवतावेति। समानमेव पूर्व

ण। अपि ह देवतादेवतावत्स्वयं, ते। यत्कामः ऋषिर्यस्यां देवतायामार्यपत्यमिच्छंस्तुतिं प्रयुंक्त इति मंत्रदेवतालक्ष
 णमुक्तं। तदुपपद्यते। देवतानामार्यपत्यसंबंधात्। अनाविष्कृतदेवतेष्वपि संबन्धात्तदभावात्। कल्प्यते देवताका
 कामस्याधिपतिरपि। यत्र तु स्फुटमदेवतादेवतावत्स्वयं ते। ननु। तत्रैतल्लक्षणं व्याहृत्यते। तद्यथा। अश्वप्रभती न्योषधि
 पर्यंतानि। एतस्मिन् चोर्गे कानिचित्सत्त्वानि कानिचिद्रव्याणि। अश्ववादीनि सत्त्वानि। अक्षादीनि द्रव्याणि। तानि च
 पुनरासन्नमर्थं चेतयेत्। नातीतं नानागतमिति। आत्मनेपि च हिताहितं न प्रतिपद्यते। कानि कथमभिष्टुतानि स्तेषु
 मभिमतस्यार्थस्य पतित्वं करिष्यन्ति। न हितानि स्तुतिभिर्देवि शोषतेति विदुः। अपि वा श्वादिषु चित्तिरपि काचिदस्ति। न
 त्वक्षादिष्वसावस्मि। तस्मात्क्षशिष्यो मेधाविनमन्येत। न जानीयात्। सम्यगविरुद्धमेतल्लक्षणमुच्यते इ
 ति। अपि च सुतरां नमन्येत। आगतं निवार्य न देवतानां मन्यमानो लोके तावदेतमनुष्याणामनित्वानामभ्यास्यो
 र्था आगतं बोधादिनभ्यानित्याः। तद्यदि देवतानामप्येवमेव। ततस्तासां तेषां चानित्यत्वात् स्तुतिरनर्थिका। अपि
 च प्रत्यक्षदृश्यमेतद्भवति। प्रत्यक्षं त एवेतत् दृश्यते। यथा उपाकरणमभ्यासः। उपकर्त्तव्यामनुष्यादेवताना
 मपि चेद्वाग्निसूर्यप्रभतीनामुपाकरणं हरिरोहिधरित्प्रभृतयोऽश्वाः। तस्मादुभयेषां उपाकरणोपकर्त्तव्यतासा
 मान्यामनुष्याश्ववदनित्यत्वमित्युक्तं यत्क्षशिष्येण नमन्यते नैतत्सम्यगभिधीयत इति। तस्मात्प्रतिसमाधा

नि.उ.भा.
९०

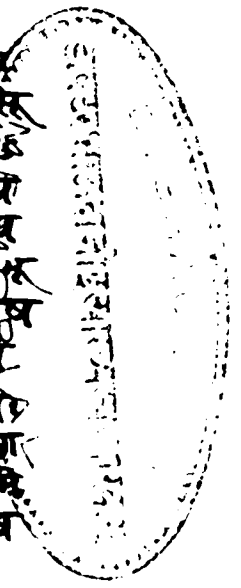
तथ्यमेतत्तदिति उपोक्ष्य उत्तरमुच्यते। माहाभाग्यादेवताया एक आत्मा बहुधा स्तूयते। यस्मान्नस्मात्सर्वमेतत्स
म्यगिति। भज्यत इति भागः सेव्यत इत्यर्थः। तत्पुनरेष्वर्थमहत्। अणिमामहिमालुघिमा प्राप्तिः प्राकाम्यमेव। ईशि
त्वं च वशि त्वं च यत्र कामावसायितेत्येवमनेन महद्देव्येण भज्यते महद्देते देव्ये भजत इति वामहाभागदेवता। तद्वा
बोमाहाभाग्यं। तस्मान्माहाभाग्याद्येतो रे कोपि सन्नदेवतात्मा बहुधा स्तूयते। प्रकृतिभेदेन वा विधमामः निगमो
पि हि भवत्येष्वर्थप्रख्यापकः। रूपं रूपं मघवा बोभवी तीति यथा। यथाचल इत्यतथा लक्षणं प्रवर्तितुमर्हति। द
वानुविधानाच्छंदसः। छंदसि हिलक्ष्ये यावदभिधानं देवतानानात्वविधिव्यवस्थासंवादस्तत्तानि चकया शुभा
दीनि इन्द्रमरुदादिसंवादव्यपदेशहेतुना गमयंति। तद्वक्त्रमपासितुं। तथा त्रिष्ठानानां यान्यसंकरवत्तर्हि
हविर्वहनरसानुप्रदानरसादानलक्षणान्यग्रीदसूर्याणां कर्माणि लिंगान्यर्थदर्शनहेतुपदं हि तानि त्रित्वंगमयं
ति। तदपि वाक्त्रमपासितुं। तथा चैकात्म्यमिंद्रमित्रं वरुणमग्निमित्यादयोगमयंति निगमाः। तदप्यशक्यम
पासितुं। त्रिष्वपि चैतेषु पक्षेषु ऐश्वर्यमपरिहीणं देवतायाः। तत्रैवं सत्यैकात्म्यताबदाश्रित्य प्रतिसमाधानं। एक
स्यात्मनो न्येदेवाः प्रत्यंगानि भवन्ति। माहाभाग्यादेकस्य देवतात्मनः प्रकृतिभेदेन वा अप्रकृतिभेदेन वेति। चेत
नचेतनविकरणधर्मित्वादा त्मानं विकुर्वतोः स्य अन्यदेवाः प्रत्यंगानि भवन्ति। अग्रीदसूर्याणां परस्परापेक्ष

१७

मन्यत्वं। अनन्यत्वं त्वेकेन देवतात्मना महता सह। यथा घटादीनां मृदा। न ह्यंगिनमंगान्यतिश्च्यते। भेदेन
ग्रहणात्। न बांगान्यनपेक्ष्य प्रत्यंगानि भवन्ति। न ह्यधिष्ठानमनपेक्ष्य प्रत्यधिष्ठानं नाम भवति। तस्मादग्रीदसूर्य
या एकस्य देवतात्मनो गानि। जातवेदो वायुभगप्रभृतीनि। शकुन्धश्च प्रभृत्तथैव प्रत्यंगानि। स एष महानात्मा
ग्रीदसूर्याद्यंगप्रत्यंगभावेन ब्रह्मनुभवन् एकोपि सन्न बहुधा स्तूयते। अपि चैवं कृत्वा सत्त्वानामभेदादीनां प्र
कृतिभूमिभेदं प्रयस्तुवतीत्याहुः। प्राक्रियंते अस्यां सर्वविकारा इति प्रकृतिः। स सत्तालक्षणो महानात्मा हिरण्य
गर्भ इति। वक्ष्यति हि। स एष महानात्मा सत्तालक्षणस्तत्परंतद्ब्रह्मसभूतात्मा सैवाभूतप्रकृतिरिति। तस्मात्
मा बहुत्वं। अनेकधा विपरिणामः स्थावरजंगमभावेन। प्रकृतेर्भूतानि बहुत्वानि यानि सत्त्वानां तैरेन न्यविप्र
यत्वं पश्यंतः कार्यकारणयोरनन्यत्वात्कारणमहिमभिस्तान्यभेदादीनि अभिष्टुवतीत्याहुः। तद्विदः तद्य
था। योस्ते पृष्ठं पृथिवीं चैरिमात्मांतरिक्षमित्येवमादीनि आत्मैव सर्वस्थावरं जगमनित्यवेत्यप्रश्वमे प्रो
मूलेभ्यः स्वाहा शा स्वाभ्यः स्वाहेत्येवमादिभिस्तेन तेन वैश्वेदिकेण स्थावरजंगमात्मना प्रकृतेरभिन्नेनावस्था
नेनावस्थितो महानेवात्मेऽप्यते। न ह्यदेवतायाग महति। यावद्भ्रान्त्यदपि केचिदेवप्रकारमदेवताभिमतमि
यते। एते च वृत्तिप्रभृति कर्मादौ सर्वत्र स एवेत्युपेक्ष्य। प्रकृतिसार्वनाम्याच्चेतुपचनं नैता अदेवतादेव

स.प.१७

तावत् स्तूयन्ते। किंतु महमेवायमात्मा विश्वरूपः स्तूयत इति। प्रकृतिसार्वनाम्यादिति। नतिमात्रं नाम नम
नं संज्ञा। सर्वत्वेन नाम सर्वनाम। प्रकृतेः सर्वनाम प्रकृतिसर्वनाम। तद्भावः प्रकृतिसार्वनाम्यं तस्मात् प्रकृतिसा
र्वनाम्यं तस्मात्प्रकृतिसार्वनाम्या धेतोः। यस्मान्माहाभाग्यसुक्तादेवता प्रकृतिर्यस्माच्च सर्वत्वेन न ता त
स्मात्तेनैता अदेवतादेवतावत् स्तूयन्ते। अपि चैतदभिहितमागंतु निवार्थान्मन्यमानो हरिरो हि धरितादीनी
द्रादीनां मनुष्याश्च दनित्यत्वमेवेत्यनसम्यगभिधीयत इति स न मन्येतेत्य ब्रूमः। मनुष्यधर्मविपरीतो हि देवता
धर्मः। अनेश्वर्याश्च मनुष्याणामेश्वर्याश्च देवतानां। तत्त्वमिति। यतो भेदमाश्रित्य प्रतिसमाधीयते। इतरेतर
जन्मानो भवंति। इतरेतर प्रकृतयो देवा एश्वर्यात्। न मनुष्याणामियं शक्तिरस्य नैश्वर्यात्। मनुष्याणां हि पिता
पुत्रं जनयतीति पिता प्रकृतिः। न पुनरिच्छन्ने विपुत्रः पितरं जनयति। देवानां त्वष्ट्रेः सूर्यो जायत। एष प्रातः प्रससुवती
ति हवितायते। तस्मात्सूर्यस्याग्निः प्रकृतिः। अध्यात्मे वि कोष्मादग्नेर्नादरं इन्द्रः ब्रह्मादिंश्चान्मथ्यमानोऽग्निरित्येव
मादि। स एष सर्वथाप्यचित्यो देवताधर्मः। तासामानत्यान्माहाभाग्यस्य। तत्रैवं सत्यशक्यमभ्यवसातुं। यथा
मनुष्याणामागंतवोऽश्वदयस्तथैव देवतानामपीति। तस्माद्देवानुपपत्तिरनागतत्वादेवाश्वादीनामिति।
अथ किमर्थमीश्वराः संतो देवता जायन्त इति। कर्मजन्मानः कर्मफलसिद्ध्ये लो कस्याग्निवायुसूर्यजायन्ते।

न ह्येतेभ्यः कृते लोकस्य कर्मफलसिद्धिस्त्यात्। विद्यमानमपि चैश्वर्यवतिनं प्रख्यातिमियात्। ईशितव्यमर्थमप्रती
त्य। तस्मादेश्वर्यप्रख्यापनाय जायन्ते कर्मफलसिद्ध्या लोकमनुजिघृक्षतः। कुतः पुनर्जायन्ते। आत्मजन्मानः।
यो सावेकमात्मा बहुधा स्तूयत इत्युपात्तः सर्वमूर्तिस्तितो उपरत सर्वमूर्तिः प्रत्येभावाख्यः सन्मात्रैः स्पर्शकाले
षोढात्मानं विभज्य जगद्भावं विभर्ति। तस्माज्जायत इत्यात्मजन्मानः। कएव तस्मान्न जायत इति चेत्। सत्यं। स
र्वतस्माज्जायते। न कामकारणेन। देवास्तु तमात्मानं पश्यन्तो योगेन ततः। कामकारतो जायन्ते। किमेषां जन्म। तद
नीश्वराणां नास्ति। यतश्चेश्वरास्ते तस्मादात्मनस्तत्संकल्पानुविधायित्वात् आत्मेयेषां रथो भवत्यात्माश्वा आ
त्मायुधमात्मेयवजात्मा सर्वदेवस्य देवस्य। तत्र यदुक्तं न्वादीनि सत्वानि असुरथप्रभृतीनि च द्रव्याण्यदेवता इ
त्येतदुक्तं। देवतापुत्रेमाः। रथादिस्तेषां हि देवतैवात्मानं विकल्प्य प्रकृतिभेदेन रथादिसाध्यमर्थसाधयति। सात
द्रूपासतीरथादिस्तुत्यास्तूयते। सा च स्तुतिममवेतमर्थमाशासितं स्तोतुस्तेनैव रूपेण साधयितुमलमिति। तस्मा
न्माहाभाग्यादेकैकस्या अपि बहु निनामधेयानि। तासामेव तिसृणामग्रादीनां माहाभाग्यादेश्वर्ययोगादात्मा
नमनेकधा विकुर्वतीनामेकैकस्याः प्रतिविकारनामधेयप्रतिलभात्तेनैव रूपेण धारयन्त्यात्मानमिति। यत्कामक्र
विर्यस्या देवतायामार्थपत्यमिच्छस्तुतिप्रयुक्त इत्यस्य लक्षणस्याव्याघातः। तस्मात्सम्यगेवेत्तमिति। अथ ग

पाणिशित्तियथा। अतो युक्तः संशय इति। याज्ञिकपक्षे तावददोषः। अर्थभेदे पितृवांयावंत्यभिधानानितावत्येदे
 वताः। अस्मपुनराचार्यस्य स्वसिद्धांताबलं बिनः तिस्र एव देवता इति प्रतिज्ञावतः कुतो वाय्वं इन्द्राब्दयो र्थभेदः।
 भेदे हि प्रतिज्ञाहानि स्यात्। अपि च भेदेभिः प्रेतैर्नैकवचनेन निरपेक्ष्यदंतरिक्षस्थान इति। अभिधानमात्रेभिर्नैष्यभि-
 धेयस्य चाभेदे अंतरिक्षमस्य स्थानमित्युपपत्तेः। वक्ष्येकवचनो विशेष्यो अंतरिक्षस्थानशब्देन विशेष्यते। इतरथा ह्यं-
 तरिक्षस्थानो इत्यवक्षतः। इयोर्विशेष्ययोः अपि च। वायवाया हि दर्शतेति वायोः प्रधान्यस्तुतिमुदाहृत्य तानि रूच्ये-
 ततस्यां सोमपानसंबंधमुपलक्ष्येदं त्वं सोमस्यावेत्य। अंशुरंशुश्च इत्येतस्मिन् अत्वमिंद्रायप्यायस्वतुभ्यमिंद्रः या-
 यतामिति नान्यत्रेन्द्राब्दान्मुख्याभिसंबंधिनो मध्यमात्सोमपानं संभवतीति प्रतीत्यवायुशब्दस्येन्द्राब्दस्य समा-
 नार्थतां दृढमवधार्य अमृष्यमाणो वायुशब्दस्य मध्यमादर्थान्तरे वृत्तिमपर्यायशब्दवादिनामाक्षिपन्नाह। कमन्यं
 मध्यमादेवमवस्थादिति। उत्तरमपि च मुदा जहार निगमंतस्थेषा पराभवतीत्युपोक्ष्येतस्मादेन्द्रादेव सूक्तादस्येन्द्र-
 स्य वायो र्थमभ्युपगमनविदस्येत्। तथेनमभेदहेतुरिति वायुशब्दस्येन्द्रविशेषणत्वं प्रतीत्येन्द्रं प्रधानत्वात् सूक्तस्य च इ-
 द्रुपात्तः। तस्मादाचार्यस्य मध्यमपर्यायवचनावेतो शब्दाविति। सत्यपि तु पर्यायवचनत्वे मुख्यतरः संबंधो मध्य-
 मस्येन्द्राब्देन न तथा वायुवरुणरुद्रादिभिः। तत्कुतः। तथा निगमे दर्शनात्। साप्रथमा संस्कृतिर्विश्ववारा सप्रथमोव

रुणो मित्रो अग्निः। सप्रथमो बृहस्पतिश्चिकित्वांस्तस्मादेन्द्राय सुतमाजु होतस्वाह। साप्रथमा संस्कृतिरित्येतस्मिन्
 शुक्रामथिनो हवनमंत्रेयो मध्यमो वरुणो मित्रो अग्निस्तस्मादेन्द्राय सुतमाजु होतेति वरुणादीन्नुक्रम्य विशेषतश्चतु-
 रर्थ्यतेनेन्द्राब्देन संप्रदानेन संबन्धाति। तस्मै मध्यमायेन्द्रायेति। तस्मात्संप्रदानेन सामानाधिकरण्यान्मंत्रांते मध्य-
 मशब्देन्द्राब्दयोर्मुख्यतरः संबंध इति गम्यते। यथामध्यमस्य ज्योतिषो मुख्यः संबंध इन्द्राब्देन तथैतरयोरपि पार्थि-
 वोत्तमयोरग्निसूर्यशब्दाभ्यां प्रसिद्धतरत्वात् संबंधस्य न तथैतरेर्जातवेदः प्रभृतिभिः सति च गोणमुख्यत्वे युक्तं। यदग्न्य-
 मिधानेन प्रसिद्धतरसंबंधेन पार्थिवस्य ज्योतिष उपदेशः क्रियते न जातवेदः प्रभृतिभिः तथोत्तमस्य सूर्यशब्देन उपदेशः क्रि-
 यते। न सवित् भग प्रभृतिभिरिति। कस्मात्पुनर्मध्यमस्य शब्दद्वयेनोपदेशः क्रियते। पार्थिवोत्तमयोरेकैकेनेति। मध्यम-
 स्य हि द्वौ कर्मात्मानो विद्युदाद्या रेव्यौ। तथैरनित्यदर्शनपक्षो विद्युदा रव्यः। नित्यदर्शनस्तु वाय्वा रव्यः। त्वगिंद्रियप्रत्य-
 क्षः। तत्कथं नाम त्रिष्वपि स्थानेषु भिमान्यो देवताः कर्मत्विभिरवेषभ्येण प्रत्यक्षत एवोपदिष्टाः स्युरित्यतो वायु-
 र्मध्यस्थान इति वाय्वा रेव्येन कर्मात्मना मध्यमस्थानमुदिश्या मुख्यत्वाद्यभिधानस्य मुख्यत्वाच्चैराभिधानस्य इन्द्रो वे-
 त्वाह। एवमुभयं कृतं भविष्यति। अनुपरतक्रियाव्यापारतात्त्वमध्यमस्य वाय्वा रेव्येन कर्मात्मना इतरज्योतिर्वदं शि-
 ता भविष्यति। मुख्येन चैन्द्राब्देन मुख्यः संबंधोऽपरिहापितो भविष्यतीत्युभयमुक्तं। वायुर्वेदोवांतरिक्षस्थान

नि. ३-टी.
१४

इति। न तु पार्थिवोत्तमयोर्द्वौ द्वौ कर्मात्मानौ स्तः यथा मध्यस्थानस्य। तस्माददोषो मध्यमस्या मध्यमस्याभिधानह
योक्ताविति। आह। यदिदमभिधानबहुत्वं जातवेदो वैश्वानर इत्येवमादित्रित्वे सत्ये तत्किं कृतमित्युच्यते। तासां
माहाभागादेकैकस्या अपि बहु निनामधेयानि भवन्ति। तासामेव तिसृणामग्न्यादीनां माहाभागाद्वैश्वर्ययोगा
देकात्मानमनेकधा विकुर्वतीनामेकैकस्याः प्रतिविकारं जातवेदो वैश्वानरो वरुणो रुद्रोऽश्विनोऽप्या इत्येवमादी
नि बहु निनामधेयानि भवन्ति। प्रतिष्ठानं स्वप्रकृत्य भेदादेकात्म्यवदेवैकत्वं न जहाति सा सादिवेतेति। अपि वा
कर्म पृथक्त्वात्। अपि वैवं विकरणधर्मत्वादिभिन्नप्रकृतीनां बहुनामता अपि वास्वं स्वमात्मानमविकुर्वतीनामे
वानेककर्मयोगात् पृथक्कर्म हेतुको नामधेयलाभस्यात्। कोट्टश्रुतः। यथा होता ध्वर्युर्ब्रह्मोऽजातेत्येकस्य सतं
कुंडपायिनामयने। तत्र हि सप्तदीक्षन्ते। त एव च स्वयं कर्म कुर्वते। तेषां षट्षेऽशानां पर्यायेण कर्म कुर्वते तत्कर्म कु
र्वाणास्तदाख्या भवन्ति। यथा लोके कारकलावकपाचकादयस्तदेतत्प्रदर्शितं भवति। न किंचिदप्यत्र गौणम
भिधानं संविज्ञानपदत्वे त्वग्न्यादीनां संज्ञाशब्दानां तेषां कारकादिशब्दैरेषां विशेषादग्रनयनादिगुणयोगे
ष्यसति नाग्न्यादीन् जहति। कारकादिशब्दास्तत्करणादिबोगसमनंतरमेव कारकादीन् जहति। एवमेतद्गौ
णत्वेन मभिधानानामपेक्षेयत्वं। अपि वा कर्म पृथक्त्वादिति। अपि वैश्वर्यादुभयथापि शक्त्यप्रतीक्षा तादुपपद्यत

१४

३ कुत एतद्यः। तिका आहुतिरिति। अधियत्ते हि स्तुतिनि यमा भवत्यभिधाननियमश्चेति। अधियत्तमिति व्याख्यायं। पृथग्विस्तृतयो
भवंतीति। ३

एकैकस्या अपि बहुनामेति। अपि वा पृथगेवस्युः पृथग्विस्तृतयो भवन्ति। अपि वैवं यथोक्तमेकैकस्यामाहा
भागात्कर्म पृथक्त्वाद्बहुनामता। अपि वा पृथक् पृथक् अत्यंतभिन्ना एवोत्पत्तिकेन भेदेन स्युरिति। याज्ञिका
आहुः। पृथग्विस्तृतयो भवंतीति हीति हेतौ। यस्मात्पृथक् पृथक् अग्न्यादीनां स्तुतयो भवन्ति। पृथगग्रेरग्निमी
वरत्येवमाद्याः। पृथक् जातवेदसोऽग्निर्लिंगं सक्तं। प्रनृतं जातवेदसमिति। पृथगिन्द्रस्य हरिभ्यां। पृथग्वायोर्नि
मुद्भिः। पृथक् सूर्यस्य हरिर्दिः। एतौ जाभिः। अस्तेभिर्गोभिरुषसां स्तुतिव्यभिचारे च प्रायश्चित्तं। तदनुपपन्नं च प
र्यायवचनं तैतेषां। तैवयं स्तुतिनियमात्पश्यामः। पृथक् पृथक् अग्रे वैश्वानरप्रभृतय इति। तथाभिधानानि। यथै
व हि स्तुतिभेदात्स्तुत्यभेदः। एवमेवाभिधानभेदादभिधेदादभिधेयभेदोऽपि भवितुमर्हति। प्रसिद्धतरं चेदं लोके
प्रत्यभिधानमर्थभेद इति न तथैकस्यानेकाभिधानता। तस्मात्पृथक् पृथक् अग्नौ जातवेदो वैश्वानरादिशब्दानां
मभिधेया इति स्थितिः। स्तुतिष्वेव हि मभिधानभेद इति समानार्थता। हेतोरिति चेन्न। विधावप्यभिधाननियमद
र्शनात्। आग्नेयमष्टाकपालं निर्वपेदिति येनैवाभिधानेन चोपुते तेनैव निर्वपणादारभ्य समाप्यते। तस्मादस
मानार्थतेति। यथोक्तत्वं। यत्पुनरेतत्पुक्तं कर्म पृथक्त्वादिति। अनेकांति क एषदृष्टांतो दृष्टो हि प्रकृतिभेदात्प्रतिक
र्मभेदः। सा च पृथक्त्वादिव्यवस्थामाहाभागादित्याचार्येणान्न हेतुर्न प्रयुक्तः। इष्ट एव हि याज्ञिकपक्षे प्रत्यभिधा

निः३भा-
१५

नमर्थभेद इति। तत्किमेकत्वं नास्त्येव। तच्चास्ति युगतः कथं। तत्र सस्थानेकत्वं संभोगेकत्वं चोपेक्षितव्यं। तत्र तस्मिन्
पृथक्त्वे सति सस्थानेकत्वं संभोगेकत्वं चोपपत्तित उपेक्षितव्यं। तत्र दृष्टान्तः। यथा पृथिव्यां मनुष्याः पशवो देवा इ
ति स्थानेकत्वं संभोगेकत्वं च दृश्यते। सह स्थानतया एकत्वं सस्थानेकत्वं। पृथिवीत्युक्ते यावतां सह भावेन समा
नं स्थानं ते सर्वे तद्गुणेन गृह्यन्ते। एवमुत्तरयोरपि स्थानयोः। एवं प्रकारमेकत्वं। संभोगेकत्वं चोपेक्षितव्यं। संभो
गं हेतुमेकत्वं संभोगेकत्वं। संभोगनामस्ति तरेतरोपकारित्वं। समानकार्यतेत्यर्थः। तच्च पुनर्भिन्नस्थानानामपि
भवति। किमंगपुनः समानस्थानानामिति। यथा पृथिव्याः पर्जन्येन च वाय्वादित्याभ्यां च संभोगः। कथं। पृ
थिव्योऽप्युत्पत्तौ स्वकार्यारंभे पर्जन्यवाय्वादित्यकृतमुपकारमपेक्षते। तदुक्तं। त्रयस्तपंति पृथिवीमनूपा
दृति। अग्निना चैतरस्य लोकस्य। तदप्युक्तं। अग्निर्वदितो वृष्टिं समीरयति। दिवं जिन्वंत्यग्नय इति च। तदेव प्र
कारमेकत्वं कार्यैकत्वास्थानेकत्वाद्भाक्तनप्रतिषिध्यते। लोकेऽपि समानकार्यता भवति। येषां तेषामे
क्यमित्युच्यते। कः पुनरत्राविरोधी भेदाभेद इति दृष्टान्त इति। उभये हि प्रमाणं भेदाभेदादिनः। आत्मविनैरुक्त
याज्ञिकाः। न हिते स्वमनीषिकया भेदाभेदौ प्रकल्पयति। किं तर्हि। मंत्रार्थमुद्दिश्य। तस्मादुक्तव्यः समंज १५

सो दृष्टान्तः। उच्यते। तत्रैतन्नरराष्ट्रमिष। यथाराष्ट्रमित्यभेदः। नरा इति भेदः। एवं पृथिव्याग्निरित्यभेदः। जात
वेदवेत्स्वानरा इति भेदः। एवमुत्तरयोरपि स्थानयोस्तथात्मेत्यभेदो लोकाश्च लोकिनश्चेति भेदः। सर्वत्रैव
सामान्यविशेषधर्मादृश्यः। पुरुषबुध्यपेक्षा तच्च गुणप्रधानतोपेक्षा। पुरुषानुरागविशेषतः। तत्रैवं स
त्यात्मविद आत्मनि त्रित्वनानात्वे गुणीकृत्य तदंगप्रत्यंगभावेन कल्पयित्वैकमात्मानं पश्यति। तथा ना
नात्वे कत्वेनेरुक्ता इति त्रित्वे। तथा त्रित्वैकत्वे याज्ञिकानानात्वे। एवमेषामविरोधः। अस्ति हि शब्दार्थयो
र्वक्तृप्रतिषेधकत्वेन तदुभयपेक्षयाऽन्वयव्यतिरेकाभ्यां वर्जितुं शक्तिः। न तु स्वाभाविकमाभिधानाभिधे
यसंबंधमकृतकमप्रच्यवमानावभिधानाभिधेयौ जहीतः। न ह्यग्रे रवभास्यं प्रत्यवभासनशक्तिः। अ
वभास्यस्य चावभास्यमानता शक्तिर्यवधानमंतरेण विहन्यते। न ह्यकृतकं स्वयमप्यधीतको विकल्प
ते। वैदिकानां पदवाक्यप्रमाणानामात्मभावानुशयवशेनात्मविनैरुक्तयाज्ञिकावेदस्याविपर्यासिनी
मप्यध्यात्माधिदैवाधियज्ञविषयनियतामर्थाभिधानशक्तिं विपर्यासिनीमिव मन्यमानाः परस्परतो वि
पर्यस्यन्ते। तदेतत्सर्वथापि भेदाभेदवर्तिदेवतासत्त्वं यथाग्रहं ब्रह्मप्रतिब्रह्मवशेन प्रख्यातिमुपनय
तस्तुतिरूपकेणात्मनोऽर्थसत्त्वं तथा भूतमंत्रैराविष्क्रियते। तदुक्तं। तत्रोपमार्थेन युध्यर्णा भवन्तीति

नि.उ.टी.
१६

दर्शितं चैतन्मंत्रेण। न त्वं युयुत्से इति। तिष्ठितरूपत्वेन स्वे स्वे विषयेऽध्यात्मादौ परमार्थतया एकात्म्ये निष्ठात
दंतत्वाच्चः। तदुक्तं। यतो वाचो निर्वर्तत इति। अथाकारचिंतनं देवतानां। आह। माहाभाग्यादेवताया विक
रणधर्मित्वादनियमप्राकारे। अथ नियमः। न चैश्वर्यव्याख्यानान्माहाभाग्यादेवताया इत्येतद्वाहन्य
ते। तस्मादथाकारचिंतनं देवतानामित्येतदनारभ्य। उच्यते। आरभ्यमेव प्रकृतिसत्तामनपेक्ष्य विकरणं
नाम देवताधर्मोऽस्ति। तस्मात्प्रकृतिश्चिंत्यते देवतायाः अपि च। यत एवेश्वरादेवास्तत एवोभयभावितात्।
किमाकारवत्त्वं स्वभावो देवतायाः अथवा निराकारवत्त्वमिति सतत्त्वपरिज्ञानाय चिंत्यते। अस्तु तावदियं
चिंता किमिदमविशेषेण पक्षत्रयमस्याश्चिंतताया विषय उत वा कस्मिंश्चिदेवैकस्मिन्पक्षे द्वयोर्वैतच्चिं
त्यत इति। इह तावदात्मविदामेकआत्मा स प्राश्निकारापत्तेः सन्मात्र उदस्तसर्वाकृतिः सर्गस्थित्वोपात्त र
सर्वाकृतिस्तदेवमसावनाकृतिः सर्वाकृतिर्वैत्यनास्पदभूतो स्याश्चिंतताया आत्मवित्पक्षः। अथ पुनर्य
दासा बुपात्तत्रिष्ठानावस्थेनेरुक्तपक्षावभिमतमभिवायुसूर्यभावं बिभर्तितदापि प्रत्यक्षत्वादवि
षयत्वमस्याश्चिंततायाः। प्रत्यक्षत्वात्तेषामपौरुषविध्यस्य तत्पक्षोऽप्याकारचिंता विषयाभावो दु
स्यत एव। अथ पुनर्योक्तिकानां यावदभिधानं देवतापक्षवादितामभिवायुसूर्याभिधानानि प्रत्यक्षा

१६

योभिधानसंबंधी निजातवेदो रुद्रं इर्पर्जन्याभिप्रभृतीन्यप्रत्यक्षार्थो भिसंबंधी निराब्दमात्रं प्रत्यक्षं।
अभिधानानां लोके दृष्टमाकृतिपदार्थवत्त्वं अनाकारार्थवत्त्वं च। रुद्रं इत्यादीनां शब्दानां मंत्रगतानां लो
के कैर्मनुष्यादिशब्दैर्वाग्वात्माकाशादिभिरभिधानवत्त्वं तुल्यं। तत्रैतद्भवति। अप्रत्यक्षत्वाद्गुदाद्यभि
धानादेवैतन्मन्त्रवत्त्वं तुल्यं। अत्रानिप्रत्यक्षार्थोभिधानसंनानामर्थस्य। किंतु। खल्व
मीरुदादिशब्दमनुष्यादिशब्दवदाकारवत्तार्थेनार्थवत्त्वं उत वाग्वात्माकाशादिशब्दवदाकारेणेत्य
वमयमस्याश्चिंततायायास्तिकपक्षो विषयः। अपिवा एतदेव स्युरित्यत एव यास्तिकपक्षादनंतरमिदमार
ब्धं अथाकारचिंतनमिति। किमाकारस्य चिंत्यते। किमस्ति इतनास्तीति। यद्यस्ति कीदृशः। इह द्विवि
धा आकारिणो र्थाश्चेतनाश्चाचेतनाश्च। तत्र चेतनामनुष्यादयः। अचेतनाश्च पाषाणादयः। तत्रैत
द्भवति। किममीमनुष्यादिवचेतना उत पाषाणादिव अचेतना इव्यमात्रं प्रत्यक्षमित्येवमुपेक्ष्य संत्रायः
तद्गुदासायपक्षः परिगृह्यते। पुरुषविधास्युरित्येकमिति। मंत्रप्रत्ययमस्ति त्वं देवताया अस्म्युपगतं। यु
क्तमिदं लुपकम्यत देवतः समंत्रो भवतीति। साति हि देवतास्ति त्वं देवतः समंत्रो भवतीति त्वं मंत्रस्यायदि न
वमाकारेणित्यय एव भवितुमर्हति। अस्ति चेदपौरुषविध्यमंत्रेषु देवतासंबिज्ञातपदसंबंधीति। यत

नि. ३-टी
२७

उच्यते। पुरुषविधास्युरित्येकं मंत्रेषु दर्शनं। इति वाक्यशेषः। पुरुषविधाः पुरुषप्रकाराः। पुरुषविग्रहा इत्यर्थः। कोत्र हेतुः। चेतनावदस्तिस्तुतयो भवन्ति। हिनाब्दे हेत्वर्थः। यस्माच्चेतनावतामिवस्तुतयो मंत्रा अभिधाका भवन्ति। पूर्वोच्यते। मत्वर्थे। उत्तरस्तुल्यार्थे। तस्मात्पुरुषाकारविग्रहा इति। ननु चेतन्यमपुरुषाकारविग्रहाणां मेपि गवादीनामस्ति। न नास्ति। ननु ते विवेकक्षमा। आसन्नचेतनापिलोकेपियस्य हिताहितविवेकलक्षणं विशिष्टं संविज्ञानं न भवति तमपि कृत्यं भवेत्ते निश्चेतनोऽयमिति। एवमेते च गवादयः सत्यपि चेतन्ये आसन्नचेतनत्वात् न विदुश्च स्तनं। न लोकालाका वि ति ज्ञायते। तस्मादचेतना इवोपेक्ष्यन्ते। पुरुषस्तु वेदश्च स्तनं वेदलोका लोको मर्त्येनामृतमीप्सतीति। तस्मात्प्रिताहित परिज्ञानात् पौरुषविध्यस्यैव सिसाधयिषितत्वादनपेक्ष्य सामान्यं विशिष्टं चेतन्यः पुरुषो नियम्यते। यथैव चेतन्यमो ना अर्थान् पुरुषाः श्रूयन्ते ते ये वेदेवता अपि। तस्मात्पुरुषविधाः स्युरित्यु रित्युपपन्नं। तथाभिधानानि। यथैव पौरुषवि ध्यमुपपद्यते। चेतनावत्सदृशस्तुतिभिः तत्प्रजिताः कारणं भवन्ति। तथैव संवादसूक्तेषु परस्परमभिधानानि उक्तप्र त्युक्तानि संबन्धार्थानि परस्परतः कयाप्युभयदिषु। कुतस्त्वमिंद्रेत्येवमादीनि। तस्मात्पौरुषविध्यं देवतानां। अथा व्ययमपरो हेतुः पौरुषविध्ये देवतानां। पौरुषविधिर्कैरेणैव संस्तूयन्ते। पौरुषविधित्वेनान्यंगानि तेऽसंस्तूयन्ते। तद्यथा ऋषात इन्द्रस्य स्थविरस्य वाङ्। यत्संगृभ्यामघवन्काशिरिति। उरुनो लोकमनुनेषिविद्वान्० रहता। रायोरार्षत्रिष्टु

३७

वेदं। एकादशेन्यो मेन्द्रस्य पशोर्वपायायाज्या। हेन्द्रं विद्वान् जानंस्त्वं। उरुं लोकं विस्तीर्णं यस्त्वेमस्मान्नुनेषि। अ तु नयसिस्त्वेन सुरुतेन कर्मणा गच्छतां गमनानुग्रेहवर्त्तसे। स्वर्बल्योतिः। आदित्यसमानं प्रकारेण लोकं अभयं स्व स्ति। स्वस्त्ययनाय। तस्य ते तव वयमिन्द्रं ऋषावेतोरैषणोराज्ञाणां। स्थविरस्य महतः बहंतो महतां शरण्यो आश्रयणी यो। नित्यमुपस्थायाम। उपतिष्ठे मेत्येतदाशास्महे। यत्संगृभ्यामघवन्काशिरिति व्याख्यातः। शेषः। एवमस्मिन्मंत्रे द्वेवाङ्मुष्टि संबंधदर्शनात्। स्तुत्यस्यैन्द्रस्य पौरुषविध्यं। अन्यथा हि वितथा विधानत्वं मंत्रयोस्तथा च सत्यान र्थक्यं मंत्राणां सर्वेषां शास्त्रस्य च तदर्थलक्षणं भूतस्य तन्मा भूदित्यवश्यमेष्ट्यं पौरुषविध्यं देवतानामिति। अथाप्य यमपरो हेतुः पौरुषविध्ये देवतानां। पौरुषविधिर्कैरेणैव संस्तूयन्ते। तद्यथा। आद्याभ्यां हरिभ्यामिन्द्रयाहि। कल्याणी जी यासुरणंगरहेते। आद्याभ्यां० मृधस्कः। गृत्समदेण्दीत्रिष्टुप। हे भगवन् इन्द्रयदितावत्तव द्वौ हरी सन्निहितौ ततस्तावे वरथेयुक्ता ताभ्यामायाहि। अथ चत्वारः ततस्तैः। अथ षट् ततस्तैः। अथाष्टौ ततस्तैः। अथ दश ततस्तैरायाहि। इन्द्रं सोमपेयं सोमपानकर्म प्रति। किमित्येवं ब्रूमहे। अयं सुतः सोमो भिषुतः। त्वदर्थं सत्वं हे सुमरव मुधनः। मातरा केनचि त्मृधः संग्रामं कापीः। अवि लं बित्तामागच्छत्यभिप्रायः। अपाः सोममस्तं० दक्षिणावत्। विश्वामित्रस्यार्थे त्रिष्टुप। हा रिये जनस्यानुवाक्या। हे भगवन् इन्द्र। पीतयानसि सोमं। एतस्मिन्कर्मणि। सत्वं पुनरस्तं गृहं प्रयाहि। यस्मात्तव कल्या णी जीया। तत्र हतं हतश्चरथस्याभिधानं। रथशाला। विमोचनं च वाजिनः। जिना संग्राममागतस्य। दक्षिणावत्।

अन्यदविमुरणं। यद्यदमणीतत्तत्सर्वतवर्गहेवर्त्तते। तस्मात्पुनरस्तं प्रयाहि। एवमेतयोर्मंत्रयोर्हरिगृहजायारथा
 भिसंबंधात्। पौरुषविध्यमिंद्रस्य। नहिअपौरुषविध्यसतिसंबंधो जायादिभिरस्ति। अथाप्ययमपरो हेतुः पौरु
 षविध्ये। कृतमः। पौरुषविधिकैः कर्मभिः। संस्तूयते देवताः। तद्यथा। अधीद्विषवचप्रस्थितस्याश्रुत्कर्णश्रुधीहवं।
 इदं हविर्मघवनं प्रस्थितस्य। अधिषुतो नाम स्मरपुत्रः। तस्यार्थं त्रिष्टु वैदी। हेमघवन्निंद्रं हविः आयादिकं तुभ्यं
 रातं। मनसास्माभिर्निरुत्तं पूर्वनिर्वपणादौ संस्कारकाले। तदिदानीं हेमघवाद् अहणानः प्रतिगृहाण। अपिच। तु
 भ्यं त्वदर्थमेवायं सुतो भिषुतः सोमः अपिच। हेमघवनं त्वदर्थमेवैष पुरोडाशः पक्वः सत्वमस्य सोमस्य प्रस्थितस्य
 अग्निः। पिबच। स्वमंत्रामिति शेषः। आश्रुत्कर्णं युजश्चिदंतरं। मधुच्छंदस आर्षं अनुष्टु वैदी। श्रोतरो यस्य कर्णौ
 अप्रतिहतश्रवणौ सर्वत्र स भवति श्रुत्कर्णः। तस्य संबोधनं हे श्रुत्कर्ण। अभिमुख्येन श्रुतिश्रणु त्वमाह्वानमस्मा
 कं। श्रुत्वाच। नूचितपुराण इव दधिषधारयस्व। एता अस्मद्विरोहदयेन। किंच। हेमघवनं इदं मम इमं स्तोमं युजः तद्यु
 क्तस्य त्वां प्रयादतस्य पुनः पुनरपि श्रुवतः। कृषुकुरुषु। श्रोतुमंतरक्षणमित्यर्थः। एवमनयोर्मंत्रयोरध्याश्रणु हीति आ
 मंत्रणपूर्वकादनश्रवणपूर्वको विनियोगः। सनसंभवत्यपौरुषविध्ये। नहि गवाद्योऽध्याश्रणु हीत्युक्ताः किंचित्प्रतिप
 द्यते। तस्मात्कार्यकारणसन्निवेशो मनुष्यवदेव तानां। कार्यकारणपेक्षं च विज्ञानं। तदेवमेतेभ्यामंत्रदर्शनेभ्यः स्थि
 तं पौरुषविध्यं मंत्रदेवतानामिति। अपौरुषविधास्युरित्यपरं। दर्शनमिति वाक्यशेषः। तदुक्तं। अपां च योतिषश्चमि

१८

श्रीभावकर्मणो वर्षकर्मजायते तत्रोपमार्थेन युक्षवर्णा भवन्तीति विज्ञायते। तदा कुर्नेतदस्ति यदेवासुरमिति न त्वं युयु
 त्स इति। अपिचेतदुक्तमेव। अपितु यदुच्यते। देवानां किंचिदपुरुषविधं दृश्यते अपुरुषप्रकारं तदित्यर्थः। तद्यथा। मिर्वा
 युरादित्यः पृथिवी चंद्रमा इति। प्रत्यक्षत एतान्यपुरुषप्रकाराणीति। एतेषामतोऽन्यथाभ्युपगमे दृष्टहानि स्यात्। नचे
 तदिष्टं तस्मात्पुरुषविधा अग्रादयः तस्मान्मायाददृष्टा इत्यादयोऽप्यपुरुषविधाः। नहि मनुष्यत्वे तुल्ये केचिदाका
 रिणः केचिदनाकारिण इति। तथैव देवतामपि हि न्यायः। तस्मादपुरुषविधा इति। यथो एतच्चेतनावद्विस्तृतयो भ
 वन्तीत्यचेतनान्येवं स्तूयते यथा स प्रभृतीन्येषधिपर्यंतानि। तस्माच्चेतनावद्विस्तुतिमत्वं। अहेतुः पौरुषविध्यै
 वतानां अचेतनेष्येष्टादिषु चेतनावस्तुतेर्दृष्टत्वात्। इति। यथो एतत्पौरुषविधिकैरंगैः संस्तूयंत इत्ययमप्यहेतुः व्य
 भिचरितत्वात्। अचेतनेष्येतद्भवति। तद्यथा। ग्रावस्तुतिः। एतेवदंति शतवत् मत्तात। अर्बुदस्यार्थं जगती ग्रावस्तु
 तिः। एते ग्रावाणः अभिषवकर्म कुर्वाणा वदंति। कथं शतवत् शतमिव। सहस्रवत् सहस्रमिव। शब्दव्याकुल्याभिप्रायम
 भिक्रंदति। आदूयं तिसोमपातृनागस्य तस्माभिरभिषुतं सोमं पातुमिति। तत्र ये येषिष्टी व्याप्तिः ग्रावामेतया सुरु
 त्यया शोभनया एते सुरुतः शोभनस्य कर्मणः कर्तारः हेतुश्चित्पूर्वहेतुरप्यग्रे मनुष्यहेतुर्वा पूर्वप्रथमतः हविरेतत्सो
 माख्यं अक्षमदनीयं आशत अभ्रंति। अभिषवे सोमसंयोगमात्रे मग्निमुपचर्यते। आध्यातस्मादपौरुषविध्यमिति

१९

नहि श्रान्तां यथाभूतान्यास्यानिसंतितत्संयोगेन च स्तर्यते। तद्दिन्द्रादीनामप्ययथाभूतैर्बाहुमुष्ठादिभिस्तुति स्यात्।
तस्मादहेतुः। रयं यत्पौरुषविधिकैरंगैः संस्तयंत इति। तस्मादपुरुषविधाः। यथेतेन त्वैरुषविधिकैर्द्वयसंयोगेन इति। एतद-
पितादृशमेव। ओपचारिकं। रूपकमात्रमित्यर्थः। यथैव ह्यस्यादिकल्पनादृष्टव्यमिचारित्वाद्भूतप्रभृतिषु न संभव-
ति। रूपकमात्रं तुत्यर्थं संकल्पतो बाह्यादिकार्यसिद्धिः। एवं हरि यजाद्यादिस्तुतयो रूपकमात्रमिति। अपि च सुखं रथं
युयुजे सिंधुरश्विनमिति नदीस्तुतिः। न चास्यांस्तुतौ यथाभूतार्थत्वात्पत्तिरस्ति। असंभवात्। कथमसंभवः। न ह्युद-
कात्मिकायानद्यावहंत्यारथेव स्थानं संभवति। सुखं रथं युयुजे विरश्निनः। सिंधुक्षिन्नामप्रियमेधरः पुत्रस्तस्येय-
मार्धजगती। नदीस्तुतिः। सुखं सुखं हेतुं लोकस्य रथं रहणमुदकं युक्तवती सिंधुर्नदी अश्विनं अश्विनेन व्यापनेन तद्व-
तं उदकरथं तेन वाजमन्नं सनिषत् संभक्तवती उत्पादितवती अस्मिन्नजो आजवने संग्रामेयः तौ यत्तोगठति। त-
तस्ततो ब्रीह्याधन्नं अभिनिष्पादयतीत्यर्थः। यस्माच्चायमुदकरथो नमभिनिष्पादयति तस्मात्तस्य महीन्महिमा-
माहाभाग्येन स्यते स्तूयते स्तोतृभिः। अदभ्यस्य अमुपदस्तस्य स्वयं शाखायत्तकीर्तैः विरश्निनः विरपणशीलस्य सः
शब्दकारिण इत्यर्थः। रथमिवाश्विनमिति केचित्। तदेवमादिष्वसंभवात्मुख्यार्थकल्पनायाः। स्तुतयश्चुपेक्ष। य-
था एतत्पौरुषविधिकैः कर्मभिरित्येतदपितादृशमेव हेतुश्चित्पूर्वह विरयमाशति। अश्विनशक्तैः क्रियया प्रावाणः

सः

१९

सर्वत्र रूपकप्रवादः

स्तयंते। न च पुनर्याव्यां यथाभूतमशनमस्ति। तस्मादिदमपि रूपकमेव। एते वदंतीत्यत्र व्याख्यातं। अपि चोभयविधा-
स्युः। उभयहेतुप्रामाण्यात्। अपि वा पुरुषविधामेव सतां। पृथिव्यादीनां कर्मात्मान एते स्युरपुरुषविधाः। क्षितिजलाद-
यः। परे त्वक्षिष्ठातारः पुरुषविग्रहाः एवमुभयोः प्रत्यक्षागमयोरप्यनुग्रहः। कृतो भविष्यति। यथा यज्ञो यजमानस्य कर्म-
त्मा। इदं मेने नां संस्क्रियते इदं मेने नां गुपचीयत इति संस्कृतममुं भिल्लोके परे तीति च विज्ञायते। एष चारख्यानसमयः।
भारते चारख्यानसमय एष एव ति धातु इत्यर्थः। पृथिवी स्त्रीरूपेण भारावताराय ब्रह्माणं ययात्वे। अग्निश्च ब्राह्मण-
रूपेण वासुदेवाजुर्नावुभौ रतां उवययात्वे। पुरुषरूपेणाग्निरूपेण च रवां उवददाहेत्येवमादि। तदेतच्चतुर्धा भिद्यते। मं-
त्रार्थदर्शनादेव। पौरुषविध्यमपौरुषविध्यं कर्मार्थीमोभयविध्यं नित्यमोभयविध्यमेवेति। सर्वं चैतदुपपद्य-
ते। माहाभागे सत्ये चर्यात्। कथमिषदेवताः। न स्यादमूर्त्ती मुर्त्ती एकधा हि बाहुद्वयार्थेति। यथा तु वर्त्तमानां
पश्यन्मंत्रदृशः। तथा तथास्तु वनसर्वथे वदोषः। फलदर्शनाच्च नावस्थादर्शनद्वारा व्याख्यातं परिदेवना निंदादिष्व-
पि चेंद्रादीनां कामकारतस्तद्रूपमवस्थितानां सासास्तुतिरेव निंदा उक्तं च। हीनानिंदास्तुतिरेव सास्यादेवा-
न्मर्त्यः सम्यगभिष्टयात्कः। शक्तैः सत्ये चर्यात्। न स्यात्। न पश्यंति गतिं यतो न्यामिति। इति द्वादश-
स्य द्वितीयः पादः॥ ॥ अथारचितनव्यवधानादेवतात्रयाधिकारस्य तद्विषयविवक्षया तदनुस्मृतये च स

तत्प्रकरोति। तिस्र एव देवता इत्युक्तं पुरस्तादिति। यः पुनस्तत्र विशेषो विवक्षितः स उच्यते। तासां भक्तिसा-
हचर्यं व्याख्यास्यामः। तासामेव तिस्रणां भक्तिसाहचर्यं। भक्तिश्च साहचर्यं च। भक्तिरुतं वा साहचर्यमि-
ति। लोकादीनां मेवाग्न्यादिभिर्भजनं भक्तिः। महचरभावः साहचर्यं। तत्किमर्थमुच्यते। असंविज्ञातदेवता-
पदे मंत्रे भक्त्या साहचर्येण वा यथा देवता गम्येतेत्येवमर्थं भक्तिसाहचर्यमुच्यते। यद्येवं उच्यतां तर्हि कानि किं
भक्तीनि इति तदुच्यते। अथैतान्यग्निभक्तीनि। अथेति विशेषाधिकारे अग्निं भजंते। अग्निना वा भज्यंते इत्याग्नि-
भक्तीनि। कतमानि। अयं लोक इत्येवमादीन्यग्निभक्तीन्यवगंतव्यानि। ये च देवगणाः समाम्नाताः प्रथमे स्था-
ने। तद्यथा। आ। प्रियोक्षाः प्रावाणः अभीशव इत्येवमादीनि। अग्रायी पृथिवी केति त्रिभ्यः। इवा पृथिव्या ग्रायी-
ति क्रमेण वक्तव्ये क्रमभेदो ग्रायीतत्समाख्यानात्सन्निहृत्तरान्तथा पृथिवीति। तस्मात्प्रथममुच्यते। ततः
पृथिव्याश्रयसंबन्धादग्नेर्न तथेकापरोक्ष्यादभिधेयस्य। अग्नीमध्ये तिस्रो देवीत्यत्रेका भारत्याः दुस्स्थाना-
या अनंतरं श्रूयमाणा आनोयत्संभारतीत्यमेत्विषामनुधादिति कथं पृथिवी स्थानेति उच्यते। अनुयाज्ये-
षु सामर्थ्यात् घां भारत्यादित्यैरस्पृक्षत्सरस्वती मरुद्वैर्यज्ञमावीरिहैवेकया वसुमत्या इत्यतः सामर्थ्यमुन्नी-
यवसुसाहचर्यादिहैवैलयेति चाग्नेभक्तिरित्येसाह। रुद्रैः साहचर्यात्सरस्वती मध्यस्थाना आदित्यैः साहच-

यी ज्जारती घुस्थानेति। अथास्य कर्म। अथास्याग्नेः कर्म सह भावि। अनन्यदेवतागामि। यत्संयोगेऽसत्यप्यग्नि-
शब्दे आग्नेय एव मंत्रो भवति। वहनं च हविषामित्येवमादिदार्ष्टिकं विषयिकं दृश्यं नुय होयस्य विषयस्तदार्ष्टिकं
षयिकं। प्रकाशादिकर्मत्यर्थः। अग्निकर्मैव तदिति प्रकृते पुनर्वचनमादरार्थं। अध्यात्मेऽपि यावान्कश्चित्का-
श इति। अथास्य संस्तविका देवायैः सहा प्रिस्त्यते। तद्यथा। इन्द्रः सोम इत्येवमादयो मंत्रस्वभावोपप्रदर्शना-
य संस्तवोदाहरणं। अग्नेः पूर्वनिपादेवतादं दे सुरव्यता। अग्र इन्द्रश्च दाशुष इति। बिम्बामित्रस्येयमार्षविरा-
जनुष्टुप्। आग्नेयगोविनियोगः। हे भगवन् नमो त्वं इन्द्रश्च देवा। देवोऽस्य दाशुषः। दत्तवतो हवीं विजृम्भमानस्य दु-
रोगेयं तृणं हे सुतवतः अभिषुवतः यत्। सोमं मधुं संग्राममकुर्वाणा वंतराकेन चित्सह सोमपेया य सोमपाना-
र्थमुपयातं इत्यतदाशास्महे। दाशुषेमयः। सोमं न सह संस्तवः। गोतमस्यार्षेः अनुष्टुप्। पौर्णमासे। अग्नीषोमस्या-
नुवाक्या। हे अग्नीषोमो यवामुच्येथे। इमं हव्यं आहूताने। मेमम। सुष्टुष्टुणुतं। वृषणो वर्षितो रोश्रुत्वा चागसतां।
आगत्य च प्रत्यह्यतं। प्रतिप्रेषतं। मया हव्यं प्रेषितौ प्रतिकामयेथां। इमानि सूक्ता भोतुं श्रुत्वा च नानि भवतं
दाशुषेयुवां हविर्दात्रेमयः सुखा वित्यर्थः। त्वं नो अग्ने वरुणस्य ध्यस्मत्। वरुणेन संस्तवः। रामदेवस्यार्षेः त्रि-
ष्टुप्। अबभूथे विनियोगः। हे भगवन् नमो त्वमस्मान् यथा वद्विद्वान् जानानः भक्त्या ममेत इति। वरुणस्य देवस्य योऽ-
स्मान् प्रति हेः क्रोधः तमनेनाह भयकर्मणा अवयासि सीमाः। अपगमय। किंच। यस्त्वं यजिषः। यष्टुतमः। दे-

नि.उ.टी.
२९

वानां होतृत्वे वर्तमानः वद्विजितमः बोद्धृतमश्च हविषां। सत्त्वं पुनः पुनः शोशुचानः देदीप्यमानः तेषु तेषु कर्मसु वि
श्वविश्वानि सर्वाणि द्वेषांसि। द्वेष्यांसि प्रकर्षेण अस्मत् अस्मत्तः मुमुग्धिमुञ्च। अवयोजयेत्यर्थः। अग्नीमर्षि
न्यावचत्तं मस्मे। पर्जन्येन संस्तवः। भरद्वाजस्यार्घं त्रिष्टुप्। हे अग्नीपर्जन्यौ। युवामुच्येथे। अवतं आगच्छतं। इमा
धियं इदं कर्म प्रति। मेममप्रस्मिन् ह्वेअस्मिन्नाद्धाने सुहोस्वाद्धाने सुष्टुतिशोभनामिमांस्तुतिं श्रोतुं आगच्छ
चश्रुत्वा इमामिमां अन्नं अन्येकः जनयत। जनयतु। गर्भमन्यः गर्भमेको जनयतु। तोयुवामेव प्रति संवत्सरं मम वि
तीः प्रजासंयुक्ता इषः अन्नानि आनिमुख्येन स्थित्वा धत्तं दत्तं। अस्मे अस्मभ्यमित्यर्थः। अग्ने देवां इहापहसस्व
ऋतुना। ऋतुभिः संस्तवः। मेधातिथे रार्घं। गायत्री। ऋतुयजिषु विनियोगः। हे भगवन् नमो देवान् इहास्माकं कर्म
ण्या बह। आहूय। आहूय देवान् सादया ये निषु त्रिषु। सवनेषु त्रिषु एतान्यथोक्ता लं यज। अमुना प्रकारेण परि
भूष सर्वतो देवयगेनालं जनु धैतय जमात्मना विवर्षेत सोमं ऋतुना सह। आग्नेविष्णवंच हविः। हविर्ग्रहण
धविष एष संप्रदानार्थं वा ऋचस्ताः संस्तवेनाग्नेविष्णोः संति। अग्नेविष्णू सजोष सो नित्यं सहजोषणौ। नित्यं समान प्रीतिं वायु
नी। आग्नेविष्णविविधिविनियोगः। हे अग्नेविष्णू सजोष सो नित्यं सहजोषणौ। नित्यं समान प्रीतिं वायु
वामुच्येथे। एता अस्मद्भिरः अस्मात्स्तुतयेः वर्धंतु। वर्धयंतु युवांश्च सत्या अस्मात्संप्रदे। ये र्युन्नेद्योतन
वद्भिरन्नेरभ्युद्यतैरस्मान्प्रत्यायात। नत्सू संस्तविकी दत्तातयीषु विद्यते। नैति प्रतिबोधे। तुर्द्धोऽवधार

२९

णार्थः। ऋकू संस्तविकी संस्तवयुक्ता दत्तातयीषु। दत्तामंडलाव्ययधप्रविभागेन तातयत इति दत्तातयः ऋये
दः तस्य शाखाः तदातय्यः तासु सर्वासु एकापि हविष्यविनियुक्ता शरुमध्यपातिनी ऋगग्नेविष्णोः सं
स्तविकी नास्ति। स्यादप्यन्यत्र संस्तविकी न तु दत्तातयीषु। असंस्तवेन वा दत्तातयीषु पिरत्युत्सर्गदर्शय
ति। एवमेतन्मयानि पुण्यमन्विष्यत इति। अथाप्ययमपर उत्सर्गः। अथाप्याग्नेविष्णोः हविरेव। न तु संस्त
वः। तस्मिंस्तु हविर्विकितुं पृथक् पृथगेवाग्नेस्तुत्यते पृषाच। तत्र तस्मिंस्तवे अग्निपृष्णोरेव विभक्तस्तुति
मृचमुदाहरंति नैरुक्ताः। पृषात्वेत इति। देवश्रवसो यामात्यनस्यार्घं त्रिष्टुप्। शवस्य कर्णे प्रमीतानुमंत्र
णे विनियोगः। संप्रमीत उच्यते। पृषा भगवानादित्यः। पथामधिपतिः सत्त्वामितो मनुष्यलोकादिशि
न पथा प्रच्यावयतु। प्रगमयतु। विद्वान्। अयमवहितज्ञानः सर्वज्ञज्ञानाव्यवधानादेव च। अनष्टपशुर्भु
वनस्य गोपाः। भुवनस्य भूतजातस्य गोप्ता रक्षिता उपर्यवस्थितः। स पृषा एवं लक्षणस्त्वां प्रगमय्य एतेभ्य
श्चंद्रमंडलोपांतवासिभ्यः पितृभ्यः परिददातु। तदुक्तं। दक्षिणायनात् पितृलोकमिति। आग्नेरपि चैतेभ्य
उत्कृष्य देवेभ्यः सुविदत्रियेभ्यः। ये विद्युतो मध्ये निवसंति तेभ्यः परिददातु। तदप्युक्तं। चंद्रमसो वैद्युतामि
ति। सत्त्वमेव मुभावपि देवलोकपितृलोकावभ्यश्रुतीत्याशीः प्रमीलस्य। उक्तं च। ये देवयानाः पितृयाना

अलोकाः सर्वास्ताननृणाः संचरेमेति। सत्वेतेभ्य इति। सांशयिकस्तृतीयः पादः। संशयोऽस्मिन्नस्तीति सांशयिकस्तृतीयः पादोऽस्याचक्ष्वः। कथं कृत्वा यथा पूषा पुरस्तात् पूषा खेतश्च यावयत्विति। तस्यान्वादेश इत्येकं सामर्थ्याद्दर्शनं। तथा व्याख्यातमेव। त्रयः वौष्णाः पादाः। एकरवाग्नेयः। एवमिषं विभक्तस्तुतिः। अथवा द्वावुत्तरावाग्नेयो। तत्रार्थयोजना। पूषा प्रच्यावितं संतं सोमिर्वश्यमाणस्त्वामेतेभ्यः पितृभ्यो देवेभ्यः सुविदत्रियेभ्यः परिददानु। मा पितृभ्यः प्रेतेभ्य इत्यभिप्रायः। तं प्रेतं दिष्टं मितो ग्रथ एव हरंतीत्यपश्य सर्वनाम्नश्चोत्तरेणाप्यग्निशब्देन संबंधमविरुध्यमाने व्यपेक्ष्यः। कल्पयत। अग्निरुपरि शान्तस्य प्रकीर्तनेत्यपरं मिति। सुविदत्रं धनं भर्षति विंदतेर्वा। सु इत्येतेनैकेनोपसर्गोपोपसृष्टः। ददातेर्वा। सुविभ्यां द्वाभ्यामुपसर्गाभ्यां युक्तात्। तद्येषामस्तीति सुविदत्रियाः। अथैतानीदं भक्ती निरुति। सर्ववत्सर्वमंतरिक्षलोकरूपेव मादि। ये च देवगणाः समागताः मरुदादयः। याश्चास्त्रियोऽदित्याद्याः। अथास्य कर्म रसानुप्रदानं नैव नृणां यवर्षादि। स्त्रवधो मे प्रवधः। याचका च बलकृतिरन्यापि। इंदु कर्मवत्तदिति। आदराधं पुनर्वचनं। अपि कीरविपीलिकदिषु पदलेन भिष्यते सर्वमिंद्रकर्मैवितत् इति। अथास्य संस्तविकादिना अग्निरित्येवमादयः। तद्यथा। इंद्राग्नीरेचनादिवः० वीर्यं। विष्वा मित्रः गायत्री। ऐं इन्द्राग्निविनिनियोगः० हे इंद्राग्नीरेचना।

तं

शेचनोदीपनो। इविषाचोदकेन चादिवः परिभूषयो वज्रेण स्मान्सर्वतः। येनानेषु स्वामित्वेन भवेमहितथाकु हां तदीर्यं भवतोः प्रहृष्टमहं चेति जनि। येन परिभाषणपद्योयागे पुस्तोत्तुपुरः अतएव माशास्महे। सोमेन संस्तवः। इंद्रा सोमा समघ्नं समित्यत्र व्याख्यातः। वरुणेन संस्तवः। इंद्रावरुणायुवमध्वराय न इति व्याख्यातः शेषः। इंदुपूषणेति पूषा संस्तवः। भरद्वाजः गायत्री। ऐं इन्द्राग्निविनिनियोगः। हे इंद्रापूषणो। सरव्याय समानख्या नाय। स्वस्तये स्वस्त्ययनाय च। वज्रसातये च अन्नसनेनाय च कुवेम। आद्वयामहे युवां। वयं नित्यं यज्ञेषु। इंद माशास्महे। इंदवामास्ये हविरिति बृहस्पतिना संस्तवः। वामदेवो गायत्री। ऐं इन्द्रा बृहस्पत्ये हवि विनिनियोगः। हे इंद्रा बृहस्पती इंदं हविरिन्द्रः। तत्प्रियं इंद्रं आस्ये वामस्तु। यच्चैदमुक्थं शस्यते मदः प्रतिगरेण सह तच्च वां प्रियमस्ति ते तदाशास्महे। विश्वं सत्यं मघं० वाजिना जिगातं। ब्रह्मणस्पतिना संस्तवः। गृत्समहस्त्रिष्टुप्। विश्वं सर्वजगत्सत्यं याय दिदमस्ति। किंच। हे मघवाना। मघवानौ धनवतो। इंद्रा ब्रह्मणस्पती युवामुच्येथे। युवो युवयोः सर्वमेतत्त्वभूतं। किंच। यतः सर्वस्य शानोऽसुः यतः आपोऽपि न प्रमिनंति। महिं सति व्रतं। कर्मवां। युव यो र्यथा संकल्पं वर्तते। यो युवामेवमतिमहानुभावो तावस्माकिमाभिमुख्येनेदं हविर्जिगातं। आगस्तभो जुं। युजा विवसहचारिणो वाजिनो रथादिमुक्तौ बुभुक्षस्व मनंदत्येतदाशास्महे। इंद्रा पर्वता० मर्दता। पर्वतेन

पौषः

नि. ५. भा.
२३

संस्तवः। विष्वा मित्रास्त्रिष्टुषः हे इन्द्रा पर्वतो देवो युवामुच्येथे। बृहता महतारथेन महतो दकरं हणेन। उदक
हनेन वामीः वननीयाः रथो नान्या बहतं। ईरयंतं। श्रीह्यादीनि प्रेरयंतं। सुवीराः शोभनवीरा। ततस्विकाले ई
जानानामस्माकं वीतं भक्षयंतं। हव्यान्ध्वरेषु पुरोडाशादीनि। वर्धेथा च गीर्भिः स्तुतिभिः पुनः पुनः प्रति
कर्म। इच्छया अन्तेन मदंतो तृप्यंतो रत्येतदाशास्महे। इन्द्रा कुत्साव० वरथस्तमांसि। कुत्सेन संस्तवः। अव
स्यो रार्धं त्रिष्टुषः हे इन्द्रा कुत्सो बहमाना बुधमानो रथेन युवांबुवे। आवहंतु वां। अत्याः अश्वः। अपि कर्णे
नित्यं कर्मणे ततश्च कर्मणा परितो धितो अस्माभिः निष्पामिद्मः। निर्धमयः सर्वतः अरीन् निष्पद्यस्व तत्स
मानं स्थानादंतरिक्षादद्मः अपः तत ओषध्याद्युत्पत्त्या सुकालं कुर्वीणो मघेनः महान्त्येतानि तमांसि हृदः
हृदयस्य। छादकानि अनाकालं भयकृतानि वरथः। वारपथ रत्येतदाशास्महे। इन्द्रा विष्णु हं हिताः० वीरान्।
विष्णुना संस्तवः। वसिष्ठस्त्रिष्टुषः त्रेधा तव्यां विनियोगः। हे इन्द्रा विष्णु युवां हं हिताः। स्थिरी कृताः शोभारस्य
नवतिं नवचपुरः मेघस्था सुरस्य वास्वभूताः पुरः श्रथिषं हतवंतोऽसुः। ताम्रहत्वा मेघांतर्गताः शतवर्चिनः
दीप्तिमतः अश्वतो वा सहस्रं वसाकमवस्थितान् स हभावेन एकनिश्चयान् रथः हतवंतोऽसुः। अप्रति अश्वति
अप्रतिकारान् वीरान् अतुरस्य शंबरस्य स्वभूतान् यो युवामेतदति दुष्करमकारे। तावस्माकमपि शत्रून्

२३

हथ रत्येतदाशास्महे। इन्द्रा यूरमे सुता इति वायुना संस्तवः। मधुच्छंदा गायत्री। उपान्तद्विकर्मात्मनोऽपि हि मध्यम
स्य एकस्यापि हिंसात्विंशभावेन विकरणधर्मत्वात् द्वित्वं विभक्तः नैरुक्तपक्षेऽपि द्विवचनं संस्तुतिरविरुद्धा। यथा
एकस्योदकस्य द्विपात्रस्थस्य द्विवचनोक्तिः। इन्द्रा यवस्य ग्रहस्य पुरो नवाक्षिप्यां हे इन्द्रा यवामुच्येथे। इमे सु
ताः अभिषुता इन्द्रवः सोमा इत्यर्थः। सुसंस्कृताः सोमा यस्मादुशंति कामयंते युवां आत्मपानाय तस्मादुपागच्छतं।
पातु मे तान्। कथं पुनरुपागच्छतं। प्रयोभिरनैरस्मत्संप्रदेयैरभ्युपेतै रत्येतदाशास्महे। अथापि मित्रो वरुणेन
संस्तूयते। अथ शब्दः प्रकृतादिन्द्रादिशेषतो मित्रादीन् प्रकरोति। अपीति संभावेन प्रकृताभ्यां स्तिष्ठन्नेदेवता
भ्यः पराण्यपरेणाभिधानेन संस्तवयुक्तानीति। भेदपक्षे अविरोध एव। नैरुक्तपक्षे यद्विरुद्धाभासमिव किं
चिद्व्रतदिन्द्रा यवसंस्तवे प्रतिसमाहितं। मित्रो वरुणेनेत्येवमादिषु पाप्रथमयानि निर्दिश्यते सोमुरव्यास्तुतिः।
या तृतीययानि निर्दिष्टास्तुरव्या। आनो मित्रावरु० रजांसि सुकृता। विष्वा मित्रो गायत्री। मित्रावरुण्यः पयस्यायाः पु
शेनुवाक्या। हे मित्रावरुणो सुकृता रोभन कर्माणो युवां उच्येथे। धृतेः उदकेः गन्धनिगोयति यवसोदकोत्पत्तये र
जांसि च गोर्यतेर्यान्यन्यानि स्थानानि श्रीह्यादिधान्यात्पत्तिक्षेत्राणि तानि च श्रीह्याद्युत्पत्तये मध्यामपुरेणस्य
संपत्करेण उदकेन स्माकं उक्षतं सिंचतमित्येतदाशास्महे। पूण्यात्तदेण च सोमः। सोमा पृषणा जननी० नाभिः। ९

नि.भा.उ.

२४

क ष्णासोमस्य संस्तवः। गृत्समदस्त्रि। एष। सोमा पोषास्य चरोः पुरोनुवाक्या। सोमापूषणो चंद्रस्यो तावुच्येते।
हे सोमापूषणो युवांजननो जनयितारो रथीणां। धनानां जनयितारो स्वसेनोपकारेण दिवो जनयितारो च पृथि-
व्याः जातौ जातमात्रावेव युवां बिम्बस्य सर्वस्य भुवनस्य भूतजातस्य गोपयोगोत्तारो बभूवथुः। देवाश्चरमथे।
युवामेव अमृतस्योदस्य नाभिं न हनं बंधनं अस्मत्सं आधारं सर्वलोकस्याकृण्वन् सदा कुर्वता युवामिदं नास्माकं
कुक्षमि त्याशिवानिराक्षेका। सोमारुद्रायुवमेता अस्मत् रुद्रेण संस्तवः भरद्वाजस्त्रि एष। सोमारुद्रस्य चरोः पुरो-
नुवाक्या। हे सोमारुद्रो युवामुच्येते एतानि सर्वाणि भेषजानि अस्मे अस्माकं तनूषु शरीरेषु धत्त। किंच। अवस्य
तं नित्यमस्मान् वितुं रक्षितुं इच्छतं। किंच। यदस्माकं मनो वाक्कथ्यैः कृतमेनः किंचिदस्ति। तनूषु धत्तं तनूषु धत्तं। अस्म-
त् अस्मत्तः। अग्निमान् च पूषा। मध्यस्थानेन च धृष्टानेन च संस्तव इति। पार्थिवेन प्रतिषेधात्। कृचनो दाहरोति। मृग्यमु-
दा। धर्तारो दिवऋभवः शोभन इस्ताः वाता पर्जन्यौ च। आपश्च ओषधयश्च भगश्चरातिदीता। वाजिनश्च धारयि-
तारो द्योतनवंतः यज्ज्ञाः उदकस्य महिषस्य महतः तन्यतोः सर्वार्थं तनितुः हवमाह्वानं अस्माकमायंतु। आगच्छंतु।
आगत्य च प्रतिरंतु। प्रतीर्णाः कुर्वन्वेता अस्माद्गिरो बर्धयंतित्यर्थः। वाता पर्जन्या वित्यत्र संस्तवः। अथैतान्यादित्य-
भक्तीनीति। पूर्ववदसौ लोका इत्येवमादिसूर्योद्युत्थान इति पूर्वमधिकृत्य अथैतान्यादित्यभक्तीनीतिरात्रनीहिरो २४

पतः स्वपसो द्योतनो नुस्मृतये। ये च देवगणाः समाम्नाता उत्तमे स्थाने। आदित्यादयः। याश्च स्त्रियः उषाः सूर्य-
याश्च कपायी सरण्यूर्ध्वपत्य इति। अथास्य कर्म रसादानादि। यच्च किंचित्प्रवर्तितमादित्यकर्मैव तच्चंद्रमसा-
बायुना संस्तरेणोति संस्तवः। अल्पत्वात् च राब्देरेव ब्रवीति। नाधिकारं करोति। अथास्येति। पूर्वोपरं चरतो-
जायते पुनः। चंद्रमसा संस्तवः। सूर्यायाश्चार्धं जगती। राजयस्मे स्यावेव च देवस्य चरोः पुरोनुवाक्येण। पूर्वोप-
रं चरतः सूर्या चंद्रमसौ। पूर्वपक्षे पूर्वः सूर्यः अपरः चंद्रमाः। अपरपक्षे पुनः अयं सूर्यः पूर्वश्चंद्रमाः। एवमेतौ-
चरणमनुपरतौ चरंतौ सर्वदा चरतः। तौ पुनर्मायया ये रोगेभ्य रूतया कयापि प्रतयैति। कस्तत्वं वेद न स्य येणि-
नां वेव शक्तो चरितुं मिति। अपि चैतदतिचित्रं यदपरि विद्यमानो आभूत संस्तवा विरर इव क्रीडंतौ। अथ-
रंयज्ञं अभिनिष्पादयंतौ सर्वमिदं परियातः परिगच्छतः। तत्कथं मिति। विष्वा न्यन्यो भुवनाभिचरे। विष्वा-
विश्वानि भुवनानि भूतान्यभिचरे अभिपश्यति आदित्यः अथैतान्यभिद्रष्टव्या न्युपकारकत्वेन तथैव सा-
तानि पश्यति। कृतून्यश्चंद्रमाः विदुः भूत अभिनिष्पादयन् स्वगत्या पुनः पुनः प्रतिमां संजायमान उदेत्यस्त-
मेति च। असंस्तवेनोत्तरोर्ध्वः यावेत देवमव्यदुत किमपि चरणं चरतः तावेतौ अगदमस्मद्यजमान कुरुत-
मित्याशिवानिराक्षेका। बायुना संस्तवः। सप्तर्षयः प्रतिहिता इत्यत्र तत्र जागृतौ अस्वप्नजा वित्येतस्मिन्पादे

यचन

निउ.भा.
२५

गायत्र्यादित्याविति वक्ष्यति । सवत्सरेण च संस्तवः पंचपादं पितरमिति व्याख्यातः । एतेष्वेव स्थानेषु हेष्टुषु च
दस्तोम एष्टस्य भक्तिशेषमनुकल्पयति । ऋतवश्चंद्रोऽसि च स्तोमाश्च एष्टानि च ऋतुचंद्रस्तोम एष्टः । ऋतुचंद्र
दस्तोम एष्टस्य । ऋतुभक्तिशेषं चंद्रोऽभक्तिशेषं स्तोमभक्तिशेषं च । तद्यथा । शरदनुष्टुबे कविंशस्तोमो वैरा
जं सामेति एष्टिव्यायतनानि । अनग्निस्त्रिंशेष्टिवेनमंत्र एतेषामन्यतमं स्यात्स आग्नेय इति प्रतिपत्तव्यं । ए
वमेवोत्तरयोरपि स्थानव्यूहयोः व्यूहानामविस्तरः । हेमंतः पंक्तिस्त्रिणवस्तोमः शांकरं सामेत्यंतरिक्षालो
कायतनानि । शिशिरोतिष्ठंदास्त्रयस्त्रिंशस्तोमो वैराजं तं सामेति द्युभक्तीनि । द्यां भजंत इति द्युभक्तीनि । योर
पिवादिष्वंभजत इति द्युभक्तीनि । भक्तियहणं प्रनादिकोपप्रदर्शनार्थं । यैतैषां स्तुतिः सा स्तुतिसंक्रमणन्या
थेन स्थानाधिपतेः सूर्यस्य स्तुतिरिति । सर्वत्रैवं । आह । सर्वमेतन्मंत्राश्रयमित्युक्तं । त एव तावन्मंत्राः । कस्मान्नं
त्राद्व्युच्यंते । यत आह । मंत्रामननात् । तेभ्यो ह्यध्यात्माधिदैवाधियज्ञादिमंतारो मन्यंते तदेषां मंत्रत्वं । ते
पुनश्चंद्रो मयाः । नाशं दसि वा गुञ्जरतीति । अथ चंद्रोऽसि कस्मात् । आदनात् । पदेरात्मानमष्टादयन् देवाम्
त्योर्विभ्यतस्तच्छंदसां चंद्रस्त्वमिति विज्ञायते । अथ यजुः कस्मात् । यजते र्धीतोः । तेन हि विशेषत इज्यते स
र्वत्र यज्यांते वषट्कारविधानात् । अथ साम कस्मात् । तत्सि संमितमृचा । यावती ऋक्तावदेव परिमाणतः ।

अस्यतेर्वा स्तेपणार्थस्य। अक्षिप्तमिव हितदृष्टिर्भवति। विज्ञायते च। तस्मादच्यध्वाढं सामगीयते। अथवा
स्यतेर्वाति। षोऽतर्कमणि। अत्यंतर्कमभवति। संहितापदं सामेति। ऋचासमं मे न इति नैदानः। ऋचैतत्सममि
त्येवं प्रजापतिर्मेने ज्ञातवान्। अथवा आत्मानमेव ऋचासमं मेने ज्ञातवत्तत्सामः सामत्वं इत्येवं नैदानाम
न्यते। निदानमिति ग्रंथः तद्दिदौ नैदानः। छंदांसि छादनादित्युक्तं। तानि च पुनरमूनि गायत्री प्रमुखानियतो
गायत्री निराह। गायत्री गायते स्तुतिकर्मणः। तमाहिगीयंते स्तूयंते देवताः। अतः परमुष्णिगादीनां छंदांसि च तु
रुत्तराणि। तानि तत्संगेनैव निराह। तत्र तावत् उष्णिगुक्त्माता गायत्री तश्च तुर्भिरक्षरैरधि कैरुद्देशिते भव
ति। उष्णि गायत्रौ जागतश्चेति। स्निग्धतेर्वा स्याः कांतिकर्मणः। स्निग्धमिष्टं देवतानां कांतमेतच्छंदः। उष्णीषि
णिवेत्योपमिकं। चत्वार्यक्षराण्यधिकानि अस्या उष्णीषमिति लक्ष्यं ते तेनोष्णिगू। अधोष्णीषं कस्मात्। उष्णी
षं स्मायंतेः श्लोचार्थस्य। शुद्धं हितं द्वावति शुद्धं। ककुपू ककुभिनी भवति। सैवोष्णि क्कागतेन पादेनोपहितेन
मध्यतः ककुबित्युच्यते। सतस्याः ककुबिबमध्यतो भवति तेन ककुभिनी व ककुपू। अथ ककुपू कस्मात्। अनु
ष्टुबनुष्टोभनात्। किमयमनुष्टुभो भवति। गायत्री मे वज्रिपदां सती चतुर्थेन पादेनानुष्टोभतीति च त्रयमेणं। स्व
मंतं च शब्देन समुच्चिनेति। गायत्री त्रिभिरक्षरैः पादैः समाप्यते। तस्याश्च पुनरप्युत्तरार्थः पादो भवति। येन

त्रि. उ. भा

२६

प्राय

तामेवानुष्टुबनुशोभतितस्मादनुष्टुप। बृहतीपरिबर्हणात्। परिबर्ह्यासोभवति। अनुष्टुभश्चतुर्भिस्तरेरु
क्तं हि। बृहतीजागतस्त्रयश्चगायत्राप्रति। पंक्तिः पंचपदा। पंचभिः पादेः पंक्तिरित्युच्यते। अथ त्रिष्टुपकस्मात्
ततोविगृह्योत्तरपदं निराह। स्तोभत्युत्तरपदा। स्तोभतिर्धौतुरुत्तं पदं यस्य। सेयं स्तोभत्युत्तरपदा। कोतुत्रि
तास्यात्। अथ पुनः पूर्वपदेयेयं त्रिता त्रित्वं श्रूयते। त्रीति एतत्किमर्थमिति। तीर्णतमं स्तुततममिदं छंदोगाय
त्र्यादिभ्यो बहुत्वात् सेयं तीर्णतमान्च स्तोभतीति त्रिष्टुप। त्रिष्टुपस्तस्य स्तोभनीति वा। वज्रमायुधं। त
च्च पुनः स्त्रिंशधिद्वारो वेणुः शृंगं शल्यमिति विज्ञायते। तस्य स्तोभनीति स्तुतिः। अथ बाणेंदमेतच्छंदः वज्रं चे
द्भक्तितस्मादुपपद्यते। यत्रिरस्तोभं तत्रिष्टुभस्त्रिष्टुप्त्वमिति विज्ञायते। जगतीगततमं छंदः। अंत्यमि
त्यर्थः। अतः परमतिष्ठंदांसि। जलचरगतिर्वा। जलोर्भिप्रकारो हितस्याः प्रस्तारः। जलात्यमानोऽसृजदिति
चब्राह्मणं। ग्लेहर्षस्ये। क्षीणहर्षश्च बकिलेतां प्रजापतिः ससृजेदद्वैत्यर्थः॥ न हि छंदसां क्रियंते नित्य
त्वादिवे छंदसां। विराजः पुरस्तात् त्रिष्टुपनिस्तुता। बाहुल्यादधियज्ञे च प्रयोगभूयस्त्वात्। अथ पुनर्विराजं निरा
ह। विराड्विराजनाद्वा विरोधनाद्वा विप्रापणाद्वा विराजनात्संपूर्णाक्षरा। सा कल्याद्विराजत इव। विराधनाद्वा
क्षरा। वैकल्याद्विराध्यतीवहिसा। विप्रापणादधिकाक्षरा। विप्रुत्तेवहिसास्वरूपात्। पिपीलिकमध्येत्यौपमिकं।

२६

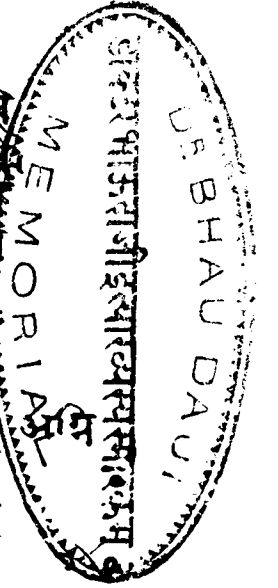
मध्याल्पाक्षरपादायासापिपीलिकमध्येवभवति। पिपीलिकस्वरूपा। पिपीलिकाकस्मात्। पेलतेर्गत्यर्थ
स्य। इतीमादेवता अनुक्रांताः। इतिकरणः प्रकरणसमाप्त्यर्थः। अथवा इतिकरणेनाभिनयेन दर्शयन्निब्र
वीति। एवमनेन प्रकरणेन यथापारिभाषितेन यत्कामं ऋषिरित्येवमादिना इमादेवता अनुक्रांता अग्निर्जी
तवेदावैश्वानर इत्येवमाद्याः समासतो निर्णीता इत्यर्थः। ताः पुनः सूक्तभाजो हविर्भाजः। काश्चित् हविर्भाजं तेन
सूक्तं। काश्चित् सूक्तं भजंते न हविः। काश्चिदुभयं भजंते। वक्ष्यति हि। इतीमानि सप्तविंशतिर्देवतानां मध्ये
यान्यनुक्रांतानि सूक्तभाजि हविर्भाजितेषामेतान्यहविर्भाजीति। ऋग्भाजश्च भूयिष्ठः। प्रत्येणेत्यर्थः। आ
ग्नी सूक्ते एकैकाम् च भजंते लक्षणभेदादिभिः। अर्धं च भजो विद्वच्चिदुपेक्षितव्याः। तद्यथा। ऋचः सूर्याय
गीयंत उद्देतीत्यर्धपंचमाः यत्राचं कुरित्यस्याः पूर्वार्धं च सौर्यः शोभकस्य उत्तरो मेत्रावरुणः पादभाजो वि
द्वच्चिदुपेक्षितव्याः। तद्यथानेवानेवो भवति जायमान इत्यस्य आदित्यदेवतो द्वितीयः पादो भवति। भूयिष्ठग्रहणा
च्च दर्शयति। असंभ्रंता अपि संतिता अप्युपेक्षितव्याः। इति। ताश्च यथा लक्षणं त्रिषु स्थानेषु कल्याः। तद्यथा। प
रमेष्ठियहनसत्रसर्पलंगलकुशुभकप्रभृतीनि। काश्चिन्निपातमजिहति। निपातो हि द्विविधः। देवा तातरेः स
हसहधारण्येनोपस्तुतो। नैधृके त्वेन च। तत्र साधारणं नाम। तद्यथा। विधाता धात्रा व्याख्यातस्तस्यैषानि पा

र्भ

तद्यथा

मा

ताभवति बहुदेवतायामुचि। सोमस्य रात्रयस्यासोमप्रभृतिभिः महविधातश्च यतोसाधारण्येनानेघंदुकैते
न पुनः। तद्यथा। पृथिवीव्याख्यातस्याएष निपातो भवत्येडाग्यामृचि। यदि द्राघीपरमस्यापृथिव्यामा
ताभ्यामिंद्राग्निभ्यांसहसाधारण्येन पृथिवी न स्तुयते। किं तर्हि लक्षणत्वेनेडाग्योरेवोपादीयते। एवंचाक
दयमिहाधिकारे। काश्चिन्निपातभाजइति द्विप्रकारो निपातउक्तः। अथायमपरो निपातप्रकारउपेक्ष्यः। तद्य
था। अत्यंतनेघंदुकं देवताभिधानमनस्यंतनेघंदुकंच। तत्रात्यंतनेघंदुकं नामात्यंतमदृष्टस्वप्रधानस्तुति। त
द्यथा। आदित्यस्य स्वः पृथिवीप्रभृतिभिः। अथ पुनर्दृष्टस्वप्रधानस्तुति यद्देवतापदं वाक्यार्थोपजनितपारत
त्रमासिप्तस्वाभिधेयसामर्थ्यमुपमानशब्देन स्वमर्थमन्यस्मिन् देवतापदे वाक्यार्थसामर्थ्योपजनितप्राधा
न्यसामर्थ्ययन्निगमयत्यनस्यंतनेघंदुकंतद्रवति। तद्यथा। अग्निरिवमन्योऽतिशब्देऽवेत्यनेनोपमानाब्दे
न वाक्यार्थोपजनितसामर्थ्येनासिप्तस्वाभिधेयसामर्थ्यविशेषमाकाक्षन्संबोधनांतमन्युशब्दे वाक्य
गतैः पदेरन्वीयमानसामर्थ्यमर्थिनि विशेषणापेक्षस्वमर्थमन्युशब्दे निगमयन् निपतीतीति नेघंदुकं तदि
ति। एवमनेकप्रकारो निपातउपेक्ष्यः। अथैताभिधानैः संयुज्यहविश्चोदयति। अथेति विशेषाधिकारे। उते

त्यप्यर्थे अपरमपरमभिधानमपेक्ष्योपेक्ष्य। तद्यथा। भिधानैः संयोज्यविशेषणशब्दैः तत्रैतत्तदभिधानमिंद्रा
दिसंबिज्ञानादृष्टमिंद्रादौ देवतार्थमाज्ञाप्यविधौ प्रयोगे च हविश्चोदयति। तद्यथा इंद्राय वृत्रघ्न एकादशक
पालं निर्वपेदिति। तथेडायां होमुचइति। इंडायां होमुचे एकादशकपालं निर्वपेदिति। ततः किं। तान्यप्येके समा
मनंति। एकेनैरुक्तास्तान्यपि गुणपदानि वृत्रहं होमुकप्रभृतीनि अग्न्यादौ देवतापदसमाज्ञाये पृथक् पृथक्
समामनंति। अहंतुनसमामने। कस्मात् भूयांसितुसमाज्ञानात्। यानितेषु गुणपदानि वृत्रहं होमुकप्रभृतीनि
समामनंति। ततो न्यान्यपि कृषांसि बहुतराणिसंलेय। माहाभाग्याद्देवतायाः गुणानामियत्तानास्ति। तेषांच स
र्वेषां समाज्ञाने समाज्ञायस्यापरिनिषेवस्यात्। तथा च सति तेषां शास्त्रे असमाप्तिस्तन्ममापि माहुरित्यतः। य
त्तु संबिज्ञानभूतस्यात्राधान्यस्तु तितत्समामनइति। मदेतत्संबिज्ञानभूतं रूढमगोणं केवलमपि निर्विशेषणं
लब्धप्रधानस्तुतिदेवतापदमग्यादितत्समामने। नगोणं व्रतं कृद्रुतपं त्यादि। अथवा तान्यप्येके समा
नंतीत्यत उत्तरस्य भूयांसितुसमाज्ञानादित्यस्यापरोर्यः। भूयांस्येव तेषां समाज्ञानात्। समाज्ञातानिर्युः। न
किंचिदतिरिक्तं प्रयोजनं बचनात्केवलं गुरुशास्त्रसंपद्यते। तन्माहुरित्यर्थः। अथोतकर्मभिर्कृषिर्देवतास्तौति व
त्रहापुरंदरइति। स वृत्रहाशतक्रतुः पुरंदरोगोत्रभिर्दृज्यबाहुइति। तान्यप्येके समामनंति। तान्यप्येके कर्मनामधेया

त्रि.कु.भा

२८

निसमामनन्ति। कोविशेषः पूर्वभ्यः समान्नात्भ्यः॥ विधिदर्शनात्पूर्वेहविश्वेदयतीतिवचनात्तुतिदर्शनादि
मेककर्मभिर्ऋषिर्देवतास्तौ। तीतिवचनाद्भूयोसितुसमान्नादितिसौएवदोषः॥ व्यजनमात्रं तु तत्तस्याभिधा
नस्यभवति। वृत्रहापुरंदरइति यदेवमादिगुणपदंतत्तस्यैवंद्रोदेः संविज्ञानपदस्य व्यंजमात्रं विशेषणमात्रं भ
वति। नपथकूप्रधानं केवलस्य संबंधात्तुत्या॥ यथालोके ब्राह्मणाय बुभुक्षिता योदनं देहिस्मातायानुले
पनं पिपासते पानीयमिति। यो बुभुक्षितस्तस्मादिति। यथा बुभुक्षितशब्दो विशेषणं केवलस्य बुभुक्षितशब्
दस्य विशेषतः क्वचिदनवस्थानात्। एवं वृत्रहापुरंदरइति एवमादीनां विशेष्यमप्राप्यानवस्थानाद् व्यंजनमात्रत्वात् न
स्वप्रधानता। तस्मान्नैतान्यहंसमामने। इति द्वादशस्य तृतीयः पादः॥ ॥ अथातो नुक्रमिष्यामः सामान्यतः
परिव्यातोऽग्न्यादिर्देवपत्यंतो देवतापदसमाम्नायः॥ विशेषतश्चानी प्रतिपदमनुव्याख्यास्यते। तदर्थमधिका
रवचनमथेति। अतइत्यानंतर्त्ये। सामान्यात्यारिभाषिकाद्वाख्यानादनंतरमनुपूर्व्येण यथासमाम्नातं क्रमि
ष्यामः॥ कथयिष्यामो वर्णयिष्यामो व्याख्यायेति वाक्यद्वयोः॥ साचपुनर्याख्याभिधानाभिधेयाभिधानव्यु
त्पत्तिप्राधान्यस्तुत्युदाहरणतन्निर्वचनविचरोपपत्यवधारणक्रमलक्षणा। तद्यथा। अग्निरित्यभिधानं। अयं

२८

पार्थिव इत्यभिधेयं। अग्रणीर्भवतीत्यभिधानव्युत्पत्तिः। अग्निमीळति प्राधान्यस्तु लुपदाहरणं। अग्निमीळे प्रि
प्रियाचामीतितन्निर्वचनं। सनमन्येतायमेवाग्निरिति विचारः। यस्तु सूक्तं भजते यस्मै हविर्निस्त्यत इत्युपपत्तिः।
अयमेव सोमि रित्यवधारणं। एवं प्रकारमाख्याख्याया प्रतिपदमनुक्रमिष्यामः। तत्रैतद्भवति कोयमग्निरिति। आ
त्मत्यात्मविद्। एकं स द्विष्टाब्दुधावदंतीति मंत्रदर्शनादविवक्षितस्थानविशेषो निरुतिरिति तदभिधानो देव
ताविशेषो लोके देवप्रसिद्धः कर्मणि मितियाति कः। विवक्षितस्थानविशिष्टकर्मो मध्यमोत्तमाभ्यां ज्योति
र्भ्यामन्यः पार्थिवो यमग्निरिति नैरुक्तसमयः। त्रित्वाभ्युपगमात्तत्संपादयिष्येदमारभ्यते। अग्निः पृथिवीस्था
नः संप्रथमं व्याख्यास्याम इति। पृथिव्यो वास्यविशेषतस्तत्स्थानं नांतरिक्षं मद्योरिति पृथिवीस्थानं। तत्र कर्मधि
कारात्तस्य। तिष्ठत्यस्मिन्निति स्थानं। यस्मात्पृथिव्यस्य स्थानं तस्मात्संनिकर्षाक्षोकानुक्रममाच्च। तथा सात्कार
णे प्रथमातिक्रमो न्याय्य इति तमेव प्रथमं व्याख्यास्यामः। अग्निः कस्माद्देवताभिधाने देवतां आत्मनः परोक्षीक
त्यपरोक्षीकृतं तत्त्वमर्पितं। परोक्षप्रियादवहिदेवाः। प्रत्यक्षद्विष इति हि विज्ञायते। तन्निर्वचनादगमप्रामाणिकं
देवताताद्वाच्यमनुभवतीति। अवेत्य तन्निर्वक्ष्यताः। अग्निः कस्मादित्युपोऽध्याग्रणीर्भवतीत्येवमादिना अग्निवृ
द्धिं निराह। सर्वत्रैवं देवतापदे उपोऽह्नातोपन्यासोऽप्युच्यते। आत्मवित्पक्षे तु सर्वमभिधानमात्मार्थमेवेति सर्वव

नि. उ. भा.
२९

समात्मानं सर्वाभिधानव्युत्पत्तितो निरुच्य याथात्म्यतः परिज्ञाय सर्वोत्तम आत्मनः सर्वविच्छं विभूतिताङ्गा व्य
मनुभवतीति अग्निशब्दं विष्टस्य वाक्यीकृत्य कृतवाक्यपदवर्णनिष्कर्षणसमुदायोपजनितस्य अग्निशब्दस्य
अग्रशब्दाङ्कारमुपलभ्याग्रशब्दं कर्माभिधायिनं पूर्वपदेन व्यवस्थाप्या नयति च परमुत्तरपदस्थं कर्तव्यात्मने
व्यवस्थाप्याग्निशब्दं निराह। अथ कोऽर्थ इति। सर्वेष्वर्थेषु सावात्मानमग्रं नयति। सर्वत्र तथोपकरोति यथाग्रं संप
द्यत इत्यर्थः। अग्रशब्दः प्रधानवाची। स एव वाग्रं नयति। सेनां वाग्रेनयति सेनापत्ये। वस्तुत इत्येके। विज्ञायते हि।
अग्निर्वै देवानां सेनानीरिति। अग्रं यज्ञेषु प्रणीयते। प्रथमं यज्ञेषु प्रणीयते। न तावत्किंचिदप्यन्यं क्रियते। याव
द्यज्ञं प्रणीयत इति। ततोऽस्मिन् यज्ञमुपेत्यान्यानि कर्माणि क्रियन्त इति। अथवा अंगं नयति संनममानः। अ
त्रायं संनमति साधनत्वेन यैरेके लौकिके वार्थे तत्र संनममान एवात्मानं प्रधानीकृत्य सर्वमन्यदात्मनो ग
तां नयति गुणीकरोतीत्यर्थः। अथवा अंगं नयति संनममानः। तृणे वा काष्ठे वा यत्र संनमति आश्रयति तदा
त्मनो गतां नयति आत्मसात्करोतीत्यर्थः। अङ्गोपनो भवतीति स्थेलाष्टीविः। स्थेलाष्टीवितः पुत्रः स्थेला
ष्टीविः। आचार्यः स एव मन्यते। अबमङ्गोपनो यस्माद्भवति तस्मादग्निरिति। किमिदमङ्गोपन इति। यत आ
ह। नङ्गोपयति। एवमपि न गृह्यते। ऋग्वेदप्रथमाभिधानमुदाहरतस्येवाभवति। अ

२९

विरूक्षीकरोतीत्यर्थः। साहितस्य स्वभावः। त्रिभ्य आख्यातेभ्यो जायत इति शक्यं। त्रयाणामाख्यातानां
मभिधेयाः क्रिया अत्र लक्ष्यते। ता उपदाय हेतुत्वेनाग्निशब्द आत्मानं लभते। तद्यथा। इतात्। रणगतावित्यस्मा
दित्यर्थः। अक्तादृग्धाह। अनक्तेर्वा दहतेर्वा विकल्प एतयोः। ततो नीतादिति। णीष् प्रापण इति स्मात्। धातवः
केवलं निर्दिष्टः। किंकुत आदत्त इति। यत आह। स खलु शक्यो गिरेतेर्धातोरकारमादत्ते। नन्वेतेरकार एव ना
स्ति। अतः किमादत्ते। सत्यं। नास्ति वर्णसामान्येन तद्विकारमादाय इत्यर्थे दर्शनादयोराद्यर्थसंबंधनित्यत्वा
दर्थे च गुणभूतत्वाच्च। ततस्तं व्यापादयत्यकारत्वेन। अथवा रूपानेकत्वादिणो यथावस्थितस्याकारो भव
तितथारूपमवस्थाप्यततोऽकारमादत्ते। दक्षितिं चैतदेतैः कारितं च यकारादिनांतकरणं इत्यत्र भवति - - - ण्यं
ते रूपं आयत्तीत्यत्राकारस्तत आदत्ते। गकारमनक्तेर्वा दहतेर्वा। हतकुत्वज्भ्रूयोर्विकल्पेन। नीः परः एष द्रुचः
एति च भनक्ति चरुपाणि। अथवा एति च दहति नयति च हवीं विदेवेभ्य इत्यग्निः साधीयस्तरः। एता एतस्मात्
वाच्याः क्रियाः एष करोति इत्यग्निः। तस्येतल्लक्षितलक्ष्यप्रधानस्तुति संबंधमभिधानमुपलक्ष्य देवतापदसमा
न्नाये समास्नातमग्निरिति। तस्याग्निमीच्छ इत्येतत्प्रमुखा अग्निर्कर्मलिंगलिङ्गिताः सर्वा आग्नेय्य ऋच उदाह
रणं। न पुनरसति कारणे मुख्याति कर्मो न्याय्य इति। ऋग्वेदप्रथमाभिधानमुदाहरतस्येवाभवति। अ

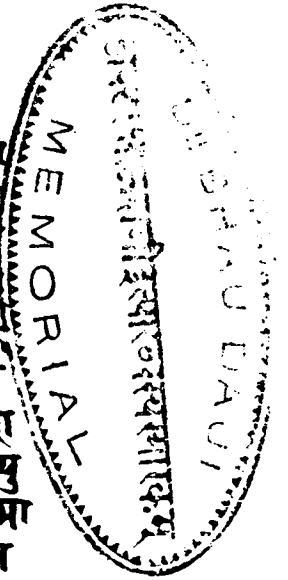
प्रिमीदे०मं।मपुछंस्सआर्विगायत्री।आश्विनेविनियोगः।योन्निर्देवःपुरोहितःपाकयज्ञेअस्माकंयज्ञेयश्च
र्त्विघोतायज्ञस्यरत्नधातमश्चदातुतमो रत्नानांतमहंरत्नानि यान्चेदितिसमस्तार्थः।अथैकपदनिरुक्तं।
ईडिर्धोतुरधोषणाकर्मा।आश्विर्कर्मह।अथ्यत्रपूजाकर्मापि।पुरोहितोव्याख्यातःपुराणंदधति।यत्तश्च
व्याख्यातःप्रख्यातंयजतिकर्ममिति।देवोदानाद्वा।ददातिह्यसावेच्यते।दीपनाद्वा।दीपयतिह्यसोतेजोमय
त्वात्।घोतनाद्वा।धातुन्यत्वमर्थेकत्वं।घुस्थानोभवतीतिवा।पक्षेर्थवत्त्वंनिर्वचनस्य।अथवाअग्नीडावपि
घुस्थानो।सामान्यंहियोःस्थानं देवतानां।२तयोस्तुकर्माधिकारस्थानेविशिष्टेऽपि।अंतरिक्षे।होतारंद्वा
तारं देवानां।ओर्णवाभस्तु।जुहोतेईदनादमयो रित्यस्यमन्यतेहोतेति।रत्नधातमंरमणीयानां धनानां दातु
तमं।ततस्तस्यैवाग्रेरेषापराऋग्भवति।समानसंहितत्वादपरेतिवा।द्वितीयेत्यर्थः।सापुनःकिमर्थमिति।अमुना
प्रकारेणसर्वाएतस्यामुदाहरणमेतत्कर्मयुक्तं।ऋचउपेक्ष्यादित्युपप्रदर्शनार्थं।अग्निःपूर्वेभिः०ति।पूर्वयेवस
माभार्गविनियोगश्चस्का।तद्वत्तमुत्तरात्रापेक्ष्ययद्वत्तमध्यजहार।भाष्यकारोयत्तदोर्नित्यसंबंधइतिदर्शयत्।
अग्निर्यःपूर्वेभिःपूर्वेश्चिरंतनोऋषिभिरीडितव्यःईधनं पूजनमर्हति।अस्माभिश्चनवतरेः।ईदितव्यइति
वर्तते।सर्किं करोतिवाकांक्षितेनिराकांक्षंक्रियते।सदेवानिहेतस्मिन्कर्मणिअस्माकमाहंवैत्विति।लोहानिरा

ह।भाष्यकारःआशिषमाकांक्षितामपेक्ष्यऋज्वैकपदनिरुक्तं।संकीर्णत्वादन्यभिधानस्यातःपरंविचारः।सनमन्येतेत्येवमादिमताक्षय्यविचारः।ननुनित्येस्वार्थमिसंबंध्यभिधानानामर्थोतरवृत्तितैवना
स्ति कुतः संकरइति।अथास्त्यर्थोतरवृत्तिताजहत्त्वार्थमर्थोतरमुपसंक्रमन्नित्यतांसंबंधस्यघोतय
ति।नैवजहत्त्वार्थमभिधानमभिधेयांतरेवर्ततेकिंतर्हि।देह्यभिधानस्यशक्ती।मुख्यगोणीच।तयो
र्गोणीगुणसाग्यात्।यस्मात्कस्माच्चिदुणात्सर्वत्रवर्तते।तस्यास्तथाविधएवसंबंधः।सर्वार्थेनित्यः स
मर्थप्रकरणोपपदपरतंत्रः।मुख्यलोविनियोगेनलोकेवेदप्रसिध्यास्वएवार्थेवर्तते।तदेवमसंकरेपित्रा
दार्थानांमुख्यगोणार्थवर्तिनांसंकरइवामेधसांप्रतिभाति।अथस्यत्राब्दस्यगोणीशक्तिः।अथस्यमुख्ये
ति।तस्यविवेकार्थमिदमुबोध्यति।चोदकरूपेणसनमन्येतेइति।सशिष्यो नमस्तेतनजानीयात्।सम्यगेतद
भिहितमयमेवाग्निः।एधिवीस्थानइति।कस्मात्पुनर्नमन्येतइतोयस्मादप्येतेउत्तरेऽप्योतिषीमध्यमंबउत्त
मंबाग्नीउच्येते।कथमिति।अतआह।एतत्तावत्पार्थिवंज्योतिरावहनक्रियायोगात्।अग्निमीदृश्येतस्या
चयथाभवतोक्तं तथैवोच्यते।ततोनुबेयमपियथामध्यमोऽग्निश्चादेनोच्यते तत्कर्मयोगाच्चसएवाग्निस्तथे
माह।बमुदाहरिष्यामः।अभिप्रवंतसमनेवयोषाः०आसां।शमदेवस्यार्थः।सप्तमेहनिद्वारावस्याज्जपरास्त्रेवि

नियोगः। अभिप्रवन्त आभिमुख्येन नमन्ति। प्रद्वी भवन्ति। काः पुनस्ताः घृतस्योदकस्य धाराः कर्मभिः प्रद्वी
भवन्ति। मध्यममग्निः। कथमिति। समनेवयोषाः समानमनसः एकस्मिन् भर्त्तरि यासां मनोऽसि बर्त्तते ताः समनसः
ता यथा कल्याण्यो रूपयो वनादिगुणसंपन्नाः स्मयमानाः ईष्यसंत्यः हर्षमुपजनयन्त्यो भर्तुस्तं प्रति परिष्ठा
जनायाभिनमेयुः। तथामध्यमस्थानमग्निं घृतस्योदकस्य धाराः समिधः समिधयंत्यः न संतं। प्राप्नुवन्तीत्यर्थः।
ताश्च पुनः सजातवेदाः मध्यस्थानो वैद्युतोऽग्निः जुषाणः प्रीयमाणः हर्यति पुनः प्रेषति अभिकामयते। एवमे पुनः
तस्मिन्मंत्रे युगपद्विधानात्पार्थिवे घृताद्गुति हवनस्योपमानोपमेयवैधर्म्याच्च। युगपत्संभवाच्चोदकस्य
धाराणां वैद्युते तत्रोपमानोपमेयसामंजस्याच्च सामर्थ्यात्प्रसिद्धिमुपसंध्य घृतधारावाद्युदकधारावच्च
नः संपद्यते। पठितं चैतदेव सामर्थ्यमपेक्ष्योदकनामसु घृतं मध्विति। एवं चैद्योयमग्निश्चाद्येष्टसामर्थ्यान्मध्य
मं ज्योतिराह। तस्मात्सुष्टु सनमन्येत अयमेवाग्निः पृथिवीस्थान इति। समननं समननाद्वा समानन इति। स
र्वमनितेः प्रापणार्थस्य। उत्तरं मनोतेः कृत्स्न्यनिर्वचनं। अथ खलु यद्योत्तममपि ज्योतिर्भवत्यग्निस्तथो
दाहरिष्यामः। समुद्राहर्मिरित्यादित्यमुक्तं मन्यते। पूर्वयेव समानार्था विनियोगः। नानादेवताभिवादस्त्वस्यो
देवतानुक्रमण्यांशो न केनोक्तः। इह पुनः सौरीतिरुत्त्वोदाहृता भाष्यकारेण। सूक्तं स बलं च। समुद्रादुदक ३१

संपाताहर्मिः। उदकः सर्वस्य प्रकाशेन मधुमान उदकवान उदारत्वं उदतीर्तत्वं। उत्तरति वा उदेति अहन्यहनि
प्रथमं वास्यजन्माभिप्रेत्य सपुनर्जातः सन्नमृतत्वं अमृतभावं अंशुना चंद्रमसा उपसमान इति। उपसंख्यात्रो
ति। सोऽस्यां न तेन नम्रियते। यमक्षितिमक्षितयः विद्यंतीत्युक्तं। कथममृतत्वं तेनोपसमान इति। घृतस्यो
दकस्य वा हविषो वा यन्नाम नमनं गुह्यं रहस्यं अविज्ञातं केन चिदपि यदज्ञास्ति विद्यते चंद्रमसितत्र देवानां रम्भी
नां जिह्वा तदमृतं नित्यमास्वादयन्ति। देवास्ते न नम्रियन्ते। तेषाममृतस्य अमरणत्वस्य नाभिर्नहनं सेहुरित्य
र्थः। अथ कुतः सूर्योऽयमिति विज्ञेयतोऽपि नम्रियते। न चैतस्मिन्मन्त्रेऽग्निश्चाद्येति। यः सत्यप्यादित्यदे
वतत्वेऽस्य मंत्रस्याग्नित्वमादित्यस्य प्रख्यापयेत्। घृतस्तेऽज्य एतद् इति च विज्ञायते। तस्मादसमर्थमिदमुदाह
रणं। नासमर्थं। कस्मात्। सूक्तेऽग्निलिंगमेकेषां शास्त्रिणां मस्ति। इमं स्तनमित्यत्रापां प्रपीतमग्र इति निविज्ञा
स्मिंस्तत्केऽधीयते साचाग्निलिंगा। आदित्यश्चायमनेन मंत्रेणोच्यते इति स्फुटमस्यैव मंत्रस्य आलणं। स
मुद्राध्येषोऽग्र उदेतीति च। न च पार्थिवः समुद्रादुदेति। विरोधात्तस्योदकेन। तस्मादादित्योऽग्निरभि
प्रेत इति। नासमर्थमुदाहरणं। अथापि आलणं भवति अग्निः सर्वादेवता इति तस्य च आलणस्योत्तरा क
थं न तस्य कृभ्यसौ निर्वनाय। इदं मित्रमिति। अस्य शमीय एषा। इदं मित्रं वरुणमित्येतैरभिधानैरग्निमाहुः सतत्वं

विदः अयो अपि च यो यं दिव्यो दिवि जायते सुपर्णः सुपतनः गरुत्मान् गरुणवान् स्तुतिं भिस्तद्वान्न रसानां वा गरित्वा
दित्यः अयमपि स एवाग्निरित्याहुः किं बहुना इमं वाग्निमेकं महान्मात्मानमनन्यत्वेन पश्यन्तो विप्रामेधावि
नः आत्मविदो बहुधा वदन्ति अग्निं यमं मातरि श्वानमिति एवेमाद्ये आभिधानैरेतस्यैव साविस्तरि एष
उत्सेव सर्वे देवा इति च विज्ञायते तस्माद्युक्तं यन्न मन्येतायमेवाग्निरिति अत्र प्रतिसमाधानं सत्यमेतत्
सर्व एतेग्निशब्देन स्तुत्यंते न तु प्रधानतः किंतु हि गुणतः स्तुत्यंते यतो ब्रवीति यस्तु स्तुतं भजते यस्मै हविर्निरु
प्यते यमेव सोमिः तु शब्दः सर्वपक्षव्यावर्तकः परमतव्युदासार्थः यः स्तुतं भजते प्रधानतः स्तुत्यत्वेन त्य
र्थः यस्मै च हविर्निरुप्यते चोदना सामर्थ्यादाग्नेयमष्टाकपालं निर्वपेदिति अयमेव सोमिः पार्थिवः अग्निश
ब्दस्य विशेषतोऽत्र लोके वेदे च प्रसिद्धे अग्निमानयाग्निं प्रणयेत्येतमेव हिलोकः प्रतिपद्यते न मध्यमं नाप्यु
त्तमं न च प्रसिद्धबाधोन्याय्यः शास्त्रे चोदिता अपि खदिरपलाशादयः लोकप्रसिद्धित एव प्रतीयन्ते तस्मा
दग्निशब्देन पार्थिवस्य ज्योतिषो मुख्यः संबन्धो गोण इतरयोर्मध्यमात्तयोः यथाग्निशब्देन तथा मध्य
मात्तमाभ्यां विद्युत्सूर्यशब्दाभ्यां लोकप्रसिद्ध्या मुख्यः संबन्धः एवं चेत्सुष्ठुक्तं यस्तु स्तुतं भजते यस्मै हवि
र्निरुप्यते यमेव सोमि रिति एतदेव चात्र विचारे प्रयोजनमाग्नेयेषु स्तुतेषु हविः संप्रदानेषु स्तुत्यत्वेन भोक्तु

त्वेन चैतमेवोपासीतेति अथ पुनर्योयं मध्यमोत्तमयोर्ज्योतिषोः अग्निप्रवादः सकथमिति निपातमेवेते उक्त
रे ज्योतिषो एतेन नामधेयेन भजते निपातो नामा प्राधान्यं भक्तिरित्यर्थः इदं शास्त्रचतुर्थः पादः ॥ जात
वेदा इति क्तव्यं स पुनः एष माहात्म्यात्कर्मपृथक्त्वादग्निरेव अथवा एषाभिधानस्तुत्यभिसंबन्धादेव तां
तरं जातवेदाः कस्मात्सहिजातानि वेद न हित इति जातमस्मिन्लोके यदसौ भवेद सर्वतरत्यर्थः जातानि
वा एनं विदुः स एष धातुः कारकान्यत्वं केवलं जाते जाते विद्यत इति वा विदेः सत्तार्थस्य अधिकरणकारके न तद
स्ति जातं यत्रासौ नास्ति जातविज्ञो जातधनः जातशब्दः पूर्वपदं वित्तशब्द उत्तरपदं जातमस्य वित्तमिति जा
तवेदाः जातविद्यो वा जातप्रज्ञानः जातशब्दस्य पूर्वपदं विदेर्ज्ञानार्थस्य उत्तरपदत्वं निसर्गत एवास्ति जातप्र
ज्ञानमित्यर्थः आश्रयमपि च भवति जनेर्बिदेऽपि जातवेदा इति यत्तज्जातः पश्यन् विंदतेति यदसौ तत्तदा जा
तमात्र एति सर्गतः पश्यन् विंदत अलभत तज्जातवेदसो जातवेदस्त्वमिति विज्ञायते यतश्चैतदेवं तस्मादद्य
त्वेपि स्वाभ्ययमस्माकमिति मन्यमानाः पशवः सर्वान् तन्मृति अपि ग्रीष्मं प्रिमभिसर्पति तस्य जातवेदसः
प्राधान्यस्तु दाहरणमेवात्र अभ्यति प्रकृतं जातवेदा समिति रयेन स्यात्प्रिपुत्रस्याप्यंगायत्री हस्तो तारो
यू मुच्यध्वे प्रहिणुत प्रेरयत स्तुतिभिरेतं जातवेदसं अश्वं कर्मभिः सर्वमेतज्जगदश्रुवानं व्यापयन्तं वाजिनं

वेजनवंतंचंचलमर्चिभिः अथवाश्वमिवेतिलुप्तोयमंरूढेर्बलीयस्त्वाद्वाजिनंवेजनवंतंचलनस्वभावंशी
 प्र। किमिति प्रहिणुतेति। इतः। इदंनोबर्हिःसदे। इदमस्मत्कर्मबर्हिषोपलक्षितं बर्हिः कथं नामास्मदभिमतता
 र्थसिध्यर्थमाभिमुख्येनसीदेदित्येवमर्थप्रहिणुतेति। इदानीमुत्सर्गदर्शयति। प्रयोजनार्थं। तदेकमेवजातवेद
 स्यंगायत्रंतचमित्यादितदितिदशतयीस्थस्यानुस्मृतयेपरोक्षनिर्देशः। एतदितिप्रत्यक्षेणप्रकृतमित्येतया
 सन्निधीकृत्योपदिशति। गायत्रमिति संशयो निर्देशो विवक्षितप्रयोजनार्थः। तचमित्येतत्सूक्तस्यसंख्यानि
 र्देशोदशतयीषुसर्वास्वपीतिनिर्धारणेसप्तमी। विद्यतेस्ति। ततः किं। यद्येतदेवैकंजातवेदस्यंगायत्रंतचंदश
 तयीषुविद्यते। शृणु। बहुभिरेतैर्गायत्रसंशयोक्तैर्जातवेदस्येमंत्रैरधियज्ञेप्रयोजनमस्ति। नचैतेबहवःसंति
 सर्वास्वपिदशतयीष्वेतदेवैकंतचमुक्तातत्रकिंकर्तव्यमिति। यत्तु किंविदाग्रेयमंत्रजातंगायत्रएवछंदसिअ
 जातवेदोलिंगमपितज्जातवेदस्यनामंत्राणांस्थानेविनिमुच्यते। शास्त्रेण। तेनकिं स्थितंभवति। अभिरेवजा
 तवेदाइतिकर्मएथक्कात्माहाभाग्याद्देइति। इतरथाहिप्रयोगवैकल्यंस्यात्। नचान्यदेवतमन्यस्थानेप्रयुज्य
 ते। यथाचायमनर्थतिरमग्निर्जातवेदाएतस्माद्विधिलिङ्गात्तथावैश्वानरप्रभृतयोपीत्युपेक्ष्यं। सनमन्येतेतिपूर्व
 वतविचारः। केवलमभिप्रवंतेत्यत्राग्निपदविचारेपुनरभिप्रवंतेत्यस्मिन्नेवोपात्तेमंत्रेणपदमग्निराद्येजातवे

ना

३३

दः शब्दस्यइत्येतावदुपेक्ष्यं। यथातुपूर्वस्मिन्समुद्राद्दूर्मिरित्यादित्यस्याग्नित्वोपपत्तावुदाहरणंतथेहसा
 वादित्यउदुत्यंजातवेदसमितिजातवेदस्त्वोपपत्तोतदेतत्प्रतिपदमुदाहरणमुपरिष्ठाद्वाख्यास्यामः। जातवे
 दसंसूर्यमुद्गृह्णतीतिविशेषणविशेष्यसामानाधिकरण्येकवाक्यप्रसिध्यास्वनिगमसिद्धमस्मिन्मंत्रेजा
 तवेदाः सूर्यइति। तस्मात्तुष्टुयन्नमेतायमेवाग्निर्जातवेदाइति। यस्तुसूक्तंभजतेवस्मेहविर्निरूप्यते। यमेवसो
 ग्निर्जातवेदाइतिपूर्ववत्प्रसिद्धिरेवविशेषहेतुः। यद्यपिमंत्रदर्शनमविशिष्टं त्रयाणामपिज्योतिषांजातवेद
 स्त्वेतथापिपार्थिवोऽग्निरितरयोः प्रसिध्याविशेष्यते। जातवेदस्त्वं हिमसिद्धमस्मिन्नग्नौतथावेद्युतेनपि स
 र्यइति। निपातमेवैतेउत्तरेज्योतिषीजातवेदाइत्यनेननामधेयेनभजेतैइतिव्याख्यातं॥ इतिहादस्यपंचमः पादः॥
 वैश्वानरइतिवक्तव्यं। तदर्थमुपोक्षंति। वैश्वानरः कस्मात्। विश्वानरानितौलोकादमुंलोकंनयति। हेतुकर्तृत्वं
 नसर्वासुप्रवृत्तिषुअयमेवमरान्नयति। यथापंचाग्निविद्यायामुच्यते। अपिवासतितस्मिन्सर्वाः प्रवृत्तयेष
 फलवत्येनाराणांभवतीति। हेतुकर्तृत्वेनसर्वासुप्रवृत्तिष्वयमेवमरान्नयतिप्रवर्त्तयतीतिवैश्वानरः। अथवा
 विश्वमंमरान्नयतीतिवा। कर्मकारकं। सनीयमानस्तासुतासुक्रियास्वंगभावंनरेः कर्मसंपद्यते। अपिवा
 विश्वानरएवकश्चित्स्यात्सपुनः कस्मात्। प्रत्यतः सर्वाणिभूतानि विश्वानिह्यसौभूतानि। प्रत्यतः प्रविष्टृत्य

था

ये

र्थः। तस्यापत्यं विश्वानरस्य वैश्वानरः। तस्य वैश्वानरस्यैषा प्राधान्यस्तुतिर्गर्भवति। वैश्वानरस्य सुमतौ सूर्ये
ण। कुत्सस्यार्थः। पृष्ठाभिः स्रवयोश्चतुर्थं पंचमयोरङ्गोरामिमास्तस्य प्रतिपत्तः। इतः पृथिवीलोकादोषधिव
नस्यतिभ्यो योजातो विश्वमिदं विचष्टे सर्वमिदमभि विपश्यति यत्राभिः पृष्ठं मुपकारत्वेन दर्शयैवाप्रकाश
कत्वेन यश्च संयतते सूर्येण संगृह्यते तेन भासाराजाचयः सर्वेषां भूतानामाश्रयणीयस्तस्य वयमेवं गुणयु
क्तस्य वैश्वानरस्य नित्यं कल्याण्यमतायुपकारप्रवृत्तायामात्मनो यथाभिमतार्थसाधिकायां स्यामेत्येत
दाशास्महे। लोके विहितस्तुतएव पूर्वपञ्चात्रार्थतद्व्याचार्थः पर्यन्तं त्रेष्वयमेव न्याय इत्युपप्रदर्शनार्थं प
दानां क्रमं विभेदं। कल्याण्यमतां स्यामेत्याशिषाच समापयां चक्रे। अनेकतिष्ठिः चैतस्मिन्मंत्रे प्रतितिङ्गाक्य
भेदे प्राप्ते यत्तदोरध्याहरेण राजायः सर्वेषां भूतानामभिः श्रयणीयस्तस्य वयं वैश्वानरस्य कल्याण्यमतां
स्यामेति एकवाक्यतया सामर्थ्यमुद्गाढयामाचकार। एकोत्रार्थपतिवैश्वानरः यतः कल्याणी आशास्यते मति
स्तमेभिः शब्दैरभिधेयं। संतिष्ठतेस्तुतिरिति। अयमेव वाक्यतान्यायः। आयचो मंत्रेषु। कृचिसुनः प्रत्या
ख्यातमर्थमपेक्ष्य एकस्मिन्मन्त्रे वाक्यभेदो भवत्येव। तद्यथा। ऋचां त्वः वोषमित्यत्र प्रतिपदं वाक्यसमा
प्तिः। अनेकेषामपि च मंत्राणां माकांक्षितार्थानां परस्परं एकवाक्यता भवति। तदपि चोपप्रदर्शयिष्यति। ३४

येनापावकचक्षुसेत्यत्र। तत्को वैश्वानर इत्यतः प्रभृतिविचारः। तदिति वाक्योपादाने। कोयं वैश्वानरः। कु
तः संशयः। आगमविप्रतिपत्तेर्विश्वानरविद्यायां तावदात्मेत्यात्मविदः। इन्द्रादित्यवाग्वाकाशोदकपृथिव्या
दयश्च पृथक् पृथगे ब्रह्मैश्वानरत्वेन विज्ञायते। अपि च मध्यमो वैश्वानर इति नैहस्तः। केचिदाचार्या मन्यन्ते। क
स्मादूर्ध्वकर्मणा स्तेनस्तौति मंत्रद्वयं। हिशब्दो हेत्वर्थः। वर्षकर्मणो न वैश्वानरं यस्मान्मंत्रद्वयस्तौति। कथमिति। यत
आह। प्रनूम हित्वं मेत। नो धस आर्षो त्रेष्टु वैश्वानरो ग्निर्देवता। प्रब्रवीम्यहं महित्वं माहाभाग्यं स्तुत्या। कस्य वृष
भस्य वर्षितुरपां। यमन्ये पूरवः पूरयिष्यामनुष्ठाः। कामैर्ब्रह्मणं मेघहं संचते सेवते वर्षकामास्तुतिभिः। तन्मा
हाभाग्यं प्रब्रवीमि। यदसौ वर्षिता वैश्वानरो ग्निर्दस्युं दासयितारं उपस्यितारं रस्तानां। शुष्यंति हितदनुद्गमे सस्या
निकर्मणां वोपदासयितारमना वृष्टिदारेण। तंदस्युं शंबरं मेघमुदकवंतं उदकरणीं जघन्वान् हतवान् अवाभि न
त्। भृशं व्यदारयत्। विदार्य चाध्नोत्। वर्षभावेनाकपयत्। अक्षारयत्। काष्ठा अपः यस्तस्याहं वर्षप्राप्त्यर्थं प्रवो
चं माहाभाग्यं। स वर्षत्वस्माकमित्यभिप्रायः। एवमेतस्मिन्मंत्रे वैश्वानरस्य वर्षकर्मणैकवाक्यता संबंधान्नान्योम
ध्यामादेवैश्वानर इत्याचार्या मन्यन्ते। स्थितं तावदेव। असावादित्य इति पूर्वव्याप्तिः। असाविति कर्मात्मनेन मुपदिश
त्रवीति। नाभ्रजोः कस्मिंश्चित्पूर्वः प्रत्यय इति विधिमन्त्रार्थवादेभ्यो यत्तत्तत्तलमुनीयेन यत्प्रयोगतः प्रथमं ये

नि. ३. भा.
३५

हा

चेकुस्तेर्वेयास्तिकाः। साक्षात्कृतधर्माणद्वयार्थः। तएनमेवमादुरस्तावदित्यइति। कथापुनरु-पपत्यातएवमा
दुरिति। विध्यनुकरणप्रसिध्या। कथमिति यतस्तन्मतमाह। एषां लोकानां रोहेण सवनानां रोह आम्नातः। यए
वहिलोकानामारोहणानुक्रमः। एधिव्यं। तरिहं योरिति। सएव नानामपि क्रमः। प्रातः सवनं माध्यं दिनं तृतीयस सव
वनमिति। ततः किं। कस्मिंश्चि कर्मणि रोह प्रातिलोम्येन रोहात्प्रत्यवरोहश्चिकीर्षितः। कर्तुमीक्षितः। तदुपव्या
चक्ष्महे। सएव होता प्रातः सवनं एधिवी लोकभक्तिशंसति संस्तुतत्वात्। ततो माध्यं दिनं मंतरिहलोकभक्तिशंस
ति संस्तुतत्वात्। ततस्तृतीयसवनं धुलोकभक्तिशंसति संस्तुतत्वात्। प्रतिभक्ति संस्तुतवच्च शंसन्। स एधिवी लोका
दंतरिहलोकमारूढो भवति। अंतरिहलोकधुलोकं। स च धुलोकमारोहन्। धुलोकभक्ति तृतीयसवनं शंसति।
तदपि शंसन् धुलोकमारूढो भवति। सोऽग्निरोमसाभियज्ञाग्रहीये। यत्तुलमाग्निमास्तंतत्सवनलोकप्रत्यव
रोहं नु कृतिं चिकीर्षच्छ्रं वैश्वानरीयेण सूक्तेन प्रतिपद्यते। प्रारभते तद्यथा। वैश्वानराय यष्टिपाजस इति प्रतिपत्।
सोऽपि न स्तोत्रियमादियेता यज्ञायज्ञा बो अग्रय इति। अयं तावत् स्तोत्रियत्वेन प्रथममापद्यते। एष हि स्तोत्रोणां ध
र्म इति। कस्मात्पुनस्तोत्रियं मादियेत। आग्नेयो हि भवति प्रत्यवरोहे कर्त्तव्ये। स च पुनराग्नेयोऽयं स्तोत्रियः। अग्निश्च
एधिवी स्थानः। तद्यदि तमादियेत न प्रत्यवरोहात् नु कृति प्रारंभः कृते स्यात्। अन्येषु च शास्त्रेषु युक्तं यदर्थमास्तु

शास्त्रा

३५

समाणः स्तोत्रियेण प्रतिपद्यते। इह पुनरवरुक्षमाणोऽपुस्थानाधिदेवताः शंसमानः क्रमेण वैश्वानरीयेण
सूक्तेन प्रतिपद्यत इति। तेन ज्ञायते आदित्यो वैश्वानर इति। कथं पुनः प्रत्यवरोहानुकरणमेतदिति गम्यते।
येन तत आगच्छति मध्यस्थानादेव तारुद्रं च मरुतश्च। ततो वैश्वानरीयात्सुक्तोत्प्रत्यवरोहानुकरणाभि
प्रायेण शस्तात्प्रत्यवरुक्ष मध्यस्थानादेव ता आगच्छति। मध्यस्थाने भिशंसित्वांसितुं। कतमाः रुद्रं च
मरुतश्च। तद्यथा। आते पितर्मरुतां सुभमेविति। ततोऽपि मध्यस्थानात् एधिवी स्थानं प्रत्यवरुक्ष अ
त्रैव स्तोत्रियं शंसति। यज्ञायज्ञा बो अग्रय इति। तदेवमेतस्माद्विध्यनुकरणात्। पश्याम आदित्यो वै
श्वानर इति। अथापि वैश्वानरीयोद्वादराकपालो भवति। देवतागुणसामान्येन हि अपि यत्ते गुणविधयः
कल्प्यन्ते। वैश्वानरीयश्च सर्वत्र द्वादराकपालः। एतस्य च द्वादराविधं द्वादशमासत्रविभागाधिकारलक्षणं
कर्म। तेनैतस्मादपि देवतागुणकपालविध्यनुकरणात् पश्याम आदित्यो नर इति। अथापि स्फुटमेव ब्राह्मणं
भवति। असौ वा आदित्योऽग्निर्बैश्वानर इति। तच्च न परं ज्ञमाणं। तस्मात्सूर्यो वैश्वानर इति। अथापि निवि
त्सोर्यं वैश्वानरी भवति। निविदित्या कृतिविशिष्टो मंत्रः शास्त्रमध्यपाती। स तथा भवति। यथा सूर्यो वैश्वान
नर इति न पार्थिवो न मध्यम इति। कथमिति। भवति हि तत्रैतत्पदं। आयोद्यां भात्या एधिवीमिति। न च पुनरा

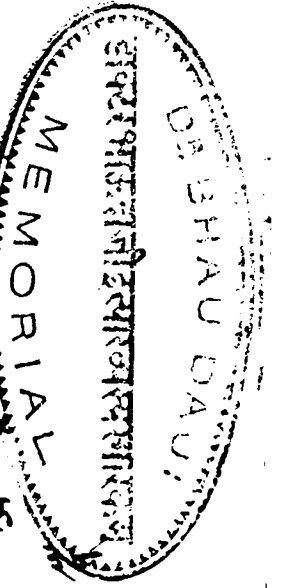
दित्यादन्योवभासयतेद्यावापृथिव्यो। यतउच्यते। एषहिद्यावापृथिव्यावाभासयति। अधापिच्छोदोमिकं
 सूक्तं सौर्यवैश्वानरं भवति। कृतमत्तु। दिविष्टष्टे। अरोचतेति। नचपुनरादित्यादन्योदिविष्टष्टेरोचतेयतउच्य
 ते। एषहिदिवोष्टष्टेरोचते। दिविष्टष्टः। द्युलोकेष्टष्टः। अवस्थितइत्यर्थः। अरोचत। रोचतेदीप्यते। कोसाविति।
 अग्निर्वैश्वानरः। बृहन्महानित्यर्थः। सरोचमानः। किंकरोति। ज्योतिषास्वेनबाधतेतमः। नाशयतइत्यर्थः।
 अथापिहविष्पांतीयं सूक्तं सौर्यवैश्वानरं भवति। कमिति। भवतिहितत्रमंत्रः। सूर्योवैश्वानरइतिसमर्थः।
 तद्यथा। विश्वस्माअग्निं भुवनाय देवावैश्वानरं केतुमङ्गा मरुणवन्। इतिवैश्वानरं केतुं कर्त्तारं अङ्गामरुणव
 न्। इति। देवतावदादित्यादन्यस्याङ्गां कर्त्तृत्वमुपपद्यते। पार्थिवेमध्यमेवा। आदित्य एव ह्युदयास्तमयाभ्या
 महानि करोति। तेन वयमेतैर्हैतुभिः पश्यामः सूर्योवैश्वानरइति। अयमेवाग्निर्वैश्वानरइति शाकपूणिः। नमध्य
 मो भस्सूर्यः। किंतर्हि। अयमेव पार्थिवोऽग्निः केन हेतुना। तद्धितोपपत्तिसामर्थ्यात्। कथमिति। विश्वानरावेतेउत्त
 रे ज्योतिषी। तदुक्तं। अपिवा विश्वानरा एव कश्चित्स्यात्। तस्यापत्यं वैश्वानरइति। तदिदमुपपद्यते। वैश्वानरो
 यं यत्ताभ्यां जायते। तस्मात्तद्धितेन अपदेशेन पार्थिवोऽग्निर्वैश्वानरइति। कथंचयमेताभ्यां जायते। यतउच्यते।
 यत्र वैद्युतोऽग्निः शरणमभिहंति। आश्रयमात्मनो दाहन्त्यद्भुभिहंति। निहंति। अभिगच्छति। प्राप्नोतीत्यर्थः।

३६

किंतत्र तत्सदीप्यते। सचपुनर्यावदनुपात्तो भवति। मनुष्यैरस्पृशो भवत्यपरिहरीतो वा। किं तावन्मध्यमधर्मैव ता
 वद्भवति। कः पुनः मध्यमस्य धर्मो यस्य दसविदके धनः शरीरोपशमनः। उदकेनेधते दीप्यते रसस्वभावकेन शरीरेण का
 ष्टेनान्येन वा प्रतिहतमूर्त्तस्वभावकेन पार्थिवधातुबहुलेनोपशम्यति। समध्यमस्य धर्मः। सचपुनरुपादीय
 मान एवायं पार्थिवोऽग्निः संपद्यते। कथं। उपत्तो हि मनुष्यैः स्वजातिधर्महित्वा पार्थिवधर्मं प्रतिपद्यते। कथमिति। उ
 दकोपशमनः शरीरदीप्तिः। विपर्यस्तधर्मामध्ये मेन संपद्यते। एवं तावन्मध्यमादयं विश्वानरा ज्जायते। तेनायं तद
 पत्यमिति। भवति हितहितार्थोपपत्त्यो वैश्वानरः। अथपुनरादित्या कथं जायते। आह। अथादित्यादुदी। चिप्रथमसमा
 वृत्त आदित्य इत्येवमादि। अथराब्द आनंतये। प्रकृतादर्थ्यदर्थ्यंतरेमधिकरोति। उदीचीक्षिं प्रतिप्रथमसमावृत्त
 आदित्यस्तस्मिन्नुदीचिप्रथमसमावृत्ते उदगयनादावित्यर्थः। कथमिति। कंसं वा मणिं वा परिमृज्य यमादित्य
 मणिमित्याचक्षते। प्रतिस्थरे। प्रत्युपतपे। यत्र सुक्कगोमयमसंस्पर्शयन्धारयति तत्सदीप्यते सोऽयमेव संपद्य
 ते। यः शुक्कगोमये। प्रिजीयते स एवमादित्यादपि कंसादामणवर्जायते। असावपि च वैश्वानर इत्युच्यते। तद
 पत्योपेक्षया यस्य वैश्वानरत्वमुपपद्यते। अथाप्याह। तद्धितविग्रह्यपदेशात्तद्देवमुपपद्यते। अन्ये आदित्या
 तावद्वैश्वानरः अथाप्ययमपरोऽपदेश एकवाक्ये विभक्त्यंतरकृतः सूर्यवैश्वानरयोर्भेदं गमयति। तद्यथा।

नि. भा. ३.
३८

वनयोः जगद्यात्रासिद्धयेतदुदेतिचायेति च। वर्षकर्मभावेन। कथमिति। यत्त आह। अवाङ्मतावदेति। भूमिपर्जन्याः प्रार्जयितारौ रसानो माध्यमिकादेव गणावर्षममुतो मुंचतो भूमिं जिन्वन्ति तर्पयन्त्यौ पृथुस्तये। एवं तावत् अवाङ्मतेति। अथ पुनरुर्ध्वं कथमेति। अत आह। दिवं जिन्वन्त्यग्नयः। यथेवामुतो वर्षेणेमां पर्जन्या जिन्वन्ति। तथेव हुतिप्रभावेन वर्षेण दिवं जिन्वन्त्यग्नयः। आहुतयोः सौम्योऽक्षितास्तेन दग्धाः स्वर्चिभिः कृतोदकभावमापाद्य परमं सुखं देवो पभोगयोग्यं द्यां प्रतिवर्षभावेन नीयन्ते। तल्लोकनिवासिनां लभ्यते। ततस्तद्गन्धं वर्षेण प्रकल्पयन्ति। तदुक्तं। अमुष्य लोकस्य कागतिरिति। अयं लोक इति होवाचेति। एवं च सुतरामयमपि च वर्षवान् आहुतिमूलत्वात् सर्वस्य वर्षस्य स्मर्यते च। अत्रोप्रास्ताहुतिः सम्पगादित्यमुपतिष्ठति। तत्र यदभ्यर्चकर्मभावान्मध्यम इति। तदेतद्वैरोषिकं मध्यमस्य वैश्वानरत्वेन लक्षणं। अपि चायमपरो मंत्रः। यस्मिन् अग्निरादित्यो वर्षकर्मणा स्तूयते। तस्मात्सुतरामनेकां तो वर्षकर्माभिष्टोम मध्यमस्येति। यत्त आह। कृष्णं नियानमिति॥ ॥ द्वादशस्य पञ्चः पादः॥ कृष्णं नियानं घृते। दीर्घतमस आर्चं त्रिष्टुप्। रुष्टिकामस्य कारीर्यामत्र ये धाम छदेः शकपालं तस्य पुरेण वाक्या। तस्यां मैत्रायणीयके अपि रयमादित्यौ कृत्यस्तूयते इति प्रकरणादध्यवसीयते। कृष्णं। किंपुनः स्तूयन्ति। तस्मात्तद्वैरोषिकं मध्यमस्य वैश्वानरत्वेन लक्षणं। निरयणं निर्गतिः निर्गच्छेत्तदिति। नियानं पंथाः। तच्च पुनरेतद्वाग्निरादित्यस्य ज्योतिषः। स एष भगवानावर्तते

दित्यो यदा जगदनुग्रहागर्भमुदकं आत्मन्याधिस्तुत्तरायणं प्रतिपातिपद्यते। तदैते हरयोरसहरणाः सुपर्णास्त स्यरम्भयः। सर्वस्मादस्मात्लोकादपो बसानाः आत्मन्याच्छादयन्तः आददानाः दिवं द्योतनवत् तमेतमादित्यं प्रत्युत्पतन्ति। तदुदकं निधित्समानास्तस्मिन्नाभत्वेन स एष आदित्यः उत्तरायणं मोसेः बद्धिः आहितोदकगर्भः संपद्यते। स एष परिबिक्तोदकगर्भो दक्षिणवर्त्म प्रतिपद्यमानो नभस्यान्मासात् प्रभृति प्रस्तूयते। तदिदमुच्यते। तत्रावब्रजन्त्स दनादृतस्येति। ते रश्मयो यदाः मुतोः मुष्मादादित्यादृतस्योक्तस्य स दनात्। स हृत्स्थानात् आवब्रजन् यदा पर्यावर्तते। अथ तदा हृत्ति समन्तरमेव घृतेनोदकेन एषिबीज्यु घृते विविधमुद्यते। घृतमित्युदकनाम। रुष्टिबीज्यु घृत इति सामर्थ्यात् तत्पुनर्जिघर्षे सिंचति कर्मणः। एवमेतस्मिन्मंत्रे मंत्ररूपादादित्यः प्रकरणादग्निः उभयथाप्यन्यो मध्यमादूर्ध्वकर्मणः कर्त्ता। अथापि ब्राह्मणमेतस्मिन्प्रकरणे यस्मिन्मंत्रे मंत्रो विनियुज्यते। अग्निर्वा इतो रुष्टिं स मीरयतीत्येवमादि। अग्निरितो लोकादृष्टिं समन्तरं रयति। धूमभूता आपः ओषधिवनस्पतिभ्यो विनिवर्त्यमाना आहुतिभूताश्चामुं लोकमाविशन्ति। अत्रैवैधूमो जायते धूमादभ्रमभ्रादृष्टिरिति हवितायते। ताः पुनराग्नस्तृणाभिः संपत्तिप्रनादिके वाधाम छदादित्यो भूत्वा धान्नां छादयिता रश्मिनिर्मेघरूपेण मध्यमस्थानमापादयति। एवं तेन स एष रुष्टिं मध्यमस्थानान्मरुतो वायवो मेघो दराणि विदार्यते भ्यो विक्षिप्यतो दृष्टिं मिमं लोकं नयति। प्रापयती

पालनाभिप्रायेण मनसा कर्मस्वितेतदाशास्महे। यथो एतत्। यत्पुनरेतदुक्तं छांदोगिकं छांदोग्यतेषु यशारात्रिके
षु यत्सूक्तं तत्सौर्यवैश्वानरमिति। तदप्यस्यैवाग्नेर्भवति। कथमिति। तत्र ह्येतद्दिशिष्टं पार्थिवं वाग्नेर्वचिकं लिङ्गं भवति।
जमदग्निमिराहुत इति। जमदग्रयो ह्येनमाहुतिभिर्जुह्वति। नदित्यमविधानादसंभवाच्च। तस्मादपि यद्वैश्वानरलिं
गंतदप्येतस्य पार्थिवस्य अग्नेर्वैजंकं भवति। एषा पावकदीदिहि। एषा वर्षिता हे वैश्वानरपावकद्युमतदीप्तिमतय
स्त्वं जमदग्निमिराहुतः अभिहुतः। स त्वमस्माकं कर्मसु नित्यं दीदिहि दीप्यस्त्वितेतदाशास्महे। जमदग्रयो नित्यं
प्रजमिताग्रयः। प्रभूताग्रयः प्रज्वलिताग्रयो वा। यथो एतत्। यदप्युक्तं हविष्यांतीयं सूक्तं सौर्यवैश्वानरं भवतीति त
दप्यस्यैव भवति। कथमिति। यतस्तस्य सूक्तस्य या प्रथमा ऋक् सायथा आग्नेयी भवति न सौरी तथा निराह। इदमाग्ने
यं सूक्तं न सौर्यमित्युपप्रदर्शनार्थं॥ हविष्यांतं अथंत। सूक्तमेतन्मूर्धन्वत आंगिरस्यार्षिचामदेवस्य वा। अथ
स्य दशारात्रस्य पंचमेहन्याग्निमाहुतस्य प्रतिपत्। हविः कृतमत्। यदेतत्पातं पानाहं पानयोग्यं च देवानां चरुपुरोडा
शादिभिर्दधत्सुलभावमग्निना क्रियते। अजरं जराविपरिणामः यतः परं विपरिणामो नास्ति कश्चित्प्रविवेकमापादि
तमाग्निना यदेतत्सर्वदिस्वरदित्ययथासेविदितव्य इति। तदर्थं वावेत्ति हविः सत्सर्विदयमग्निर्न सूर्यः। भाष्यकारोपि
व्यपदेशेन निराह। सूर्यविदीति। दिवि स्थिदिद्यामसौ स्पृशत्यहन्यहनि हविरुपनयन्तादित्यमाहुतं अभिहुतं विस्पृष्टम्। ४

जुष्टं प्रियं देवानां। तस्य हविषो भर्मणे भरणाय संभरणाय बहुलीकरणाय अपि नामाय माग्निरित्येतद्भुक्त्यो दित्ये
वमर्थं भावनया च विभक्तियुक्तमुपजायतेत्येवमर्थमपि एतत्कथं नाम देवतात्तत्तिसमर्थं कुर्यादिति। धर्मणे धारणाय
अविच्छेदनाय कथं नामैतदेवताभ्यो नित्यं प्रापयेदिति। एतेभ्यः कर्मभ्यो र्थाय रममेवाग्नेरधिवीस्थामंसाधयते। स्वध
यान्तेन हविषा अज्येन पुरोडाशेन च। यदुक्तं निगमे। घृतं चापां पुरुषं चोषधीनामिति। तदेतंप्रथयंत देवाः। अवर्धयंत
तेत्यर्थः। एवमेतस्मिंस्तस्मै प्रथमे मंत्रे यदेतदग्निलिङ्गमस्पृष्टं। वैश्वानरादेन तदसंशयमग्निवाचि। तत्पुनरेतत्सूक्तं ह
हविष्यांतीयं प्रागेवाग्नेयं करोति। प्राथम्यात्। प्रथमं लोके ये हि अर्पितस्येनाभिधानेनाव्यभिचारिणा पक्वम्यते स्तो
तुं। ततो न्येर्भक्तैः सूयते। त्वं राजा त्वमिन्द्र इत्येवमादिभिः। तथैवं कृत्वा स्मिंस्तस्मै यो वैश्वानरश्च दत्तरवसतस्यैवाग्नेः
एधिवीस्थानस्य व्यंजनमाहुं भवति। यथाचायमेव एधिवीस्थाने। त्रिवैश्वानरो नमध्यमः। तथेष्टममपूरं मंत्रं स्वपक्षो हि मा
वयिषयाः न्यस्मात्सूक्तादिन्नं ज्योतिर्लक्षणमानीय मध्यमोत्तमयोर्ज्योतिषोत्तम्यत्वं व्यपदेशयते। वैश्वानरस्य नि
र्लिनीषन्नकरोति। अथाप्याहेति। अपामुपस्ते ऋक्। अथ अस्यार्षे वैश्वानरो निर्जगती। प्रातरनुवाक्यांश्चि न
योः शस्यते। अपामुपस्ते उपस्थाने यत्रोपगम्यति संत्यापः सोपामुपस्थः अतरिस्तलोकः तस्मिन् उपस्थमहति विस्ती
र्णं सन्नामहिषामाध्यामिकादेव गणाः। अथ वामहिषास्तपवमहंतः किमकुर्वन् अगृभ्णात। अगृह्णन्। गृहीत्वा
च। विशद्वमनुष्याश्च। राजानं परिचार्य उपतस्तुः। ऋग्मियं। ऋग्भिः स्तुतिभिः तदंतं अर्चनीयं अर्चनीयं च। कत

नि.उ.टी.
४९

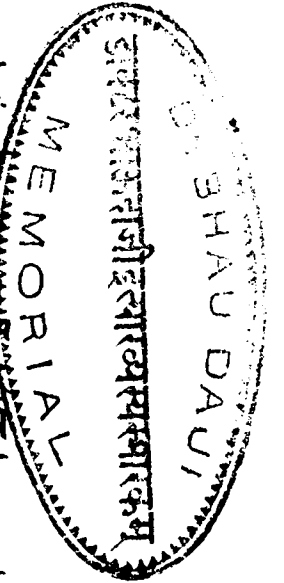
ममिति। य माभरत्। आहरत्। हूतो देवानां। मातरिष्वावायुः अग्निवैश्वानरं। कुतः। परावतः। प्रकर्षेण ईरितवतः प्रेरिततरत्। परागताद्वाहरत्। दिवस्वतः। आदित्यादिवासनक्रियया तमसां तद्गतस्तं पर्यगृह्णन् अंतरिक्षलोके गृहीत्वा बोधतस्तुः। विश्वराजानां। मातरिष्वावायुः सहिमातर्यंतरिक्षे अप्रतिबध्यमानशक्तिः स्वसितिगच्छति। अथवा मातर्यामिनिगच्छति। एवमेतस्मिन्मंत्रे यत आह्रियते। येन चाह्रियते। यश्चाह्रियते। सर्वे ते पृथग्व्यपदिष्टाः। अत्र विवस्वत आह्रियते। मातरिष्वना वैश्वानर इति। तस्मादेतयोर्विवस्वनू मातरिष्वतोः सन्निधानव्यपदेशो सति साक्षाद् वैश्वानरशब्देन पार्थिव उक्त इति व्यवतिष्ठते। पार्थिवो वैश्वानर इति। अथ पुनर्यदा अग्नीकृत्य सूर्यादिसंबंधविशेषत्वं लिंगं हविष्यांतीत्यस्य सौर्यवैश्वानरमुक्तं। विश्वस्मा अग्निं भुवनाय देवा वैश्वानरं केतुमङ्गमकृण्वन्निति। नान्यः सूर्यो हङ्गो कर्तो। तस्मात्सूर्योऽत्र वैश्वानर इति। अत्र ब्रूमः। पार्थिव एवायमग्निः सूक्ते प्रथमया मृचि प्रकृत्योत्तरास्वस्तु एतस्मिन् सूक्ते प्रकृतिभूमा स्तूयते। महता आत्मनो माहाभाग्यात्। अपि तर्हि सत्त्वान्येष्वप्रभृतीनि प्रकृतिभूमाभिः स्तूयते किं न पुनर्देवताः। तासामपि च विशेषतोऽग्निः यस्य सर्वदेवतात्मा भिवादः साक्षादग्निः सर्वादेवताः। इदमिदं वक्तव्यमग्निमिति तदेतदेतस्मिन्नेव सूक्ते स्फुटतरमुपदिश्यते। यथा पार्थिव एवायमग्निः तेन तेन देवता विशेषणदेवतात्मना तत्कृता नमापन्नस्तूयते इति तदर्थमिदमाह। अद्यैव मे ताभ्यां सर्वाणि स्थानान्यभ्यापदंस्तौति। एताभ्यां ये एते वक्ष्यमाणे सर्वा ४९

णि स्थानानि पृथिव्यंतरिक्षं दुल्लक्षणा न्यभ्यापाद्य। अभ्यापाद्य इत्यभ्यापादं स्तौति मंत्रद्वयं। मूर्धो भुवो भवति न नमर्धा कर्त्तुमस्मिन् सर्वसं त्वजातमुपनिबध्नीयते। यथा हि शिरसो वियोगेन हतोऽवश्यं भाविमरणमेवमग्निवियोगे प्यवश्यं भावी विनाश इत्यतः प्रधानमग्निमूर्धो भुवो लोकास्त्यभयति। विशेषतस्तु नक्तं रात्रौ तत्कृतत्वादा लोकास्त्यभूतानां चानपक्तेस्तत्कृतत्वात्। तत्किमयमन्योऽग्निरन्यः सूर्य इति तेनेच्यते। ततः सूर्यो जायते प्रातरुद्यन् स एवायमग्निस्तस्य यमाया। कपमाजानाति। मायां त्वेतां यज्ञियानां देवानां यज्ञसंपादिनां सतत्त्वविदो मन्यन्ते। यत्किमिति। अपो यत्कर्म स्वाधिका रप्रयुक्तमात्माधिकारप्रयुक्तमदित्यात्मनाऽभ्यात्मना च कर्त्तव्यं प्रजान् प्रकर्षेण जानन्सर्वोणि स्थानान्यनुसंचरति तत्किंः त्वमाणः कर्म कालमपरिहापयन्ति त्यभिप्रायः। तस्योत्तराभूयसे निर्वचनाया। यथा चैतदेवं तदेयमपरा क्रू। भूयस्तस्मेतमेवार्थं वक्ति। किं सर्वयानोक्तं यदवाभूयस्तरं निरुच्यत इति। स्थानद्वयमभिसंपन्नः सर्वयास्तुतो मूर्धो भुवो भवत्यग्निः नस्तंततः सूर्योऽत्मना प्रातरसानुदेति। अथ पुनरुत्तरास्थानत्रयमभिसंपन्नः स्फुटतरं स्तूयत इत्येतद्भूषत्वं। स्तोमेन हि० स्तुत्याः स्तोमेन स्तुतिभिः शक्तिभिः कर्मभिरग्निहोत्रादिभिः दिवि दुल्लोके एतमेव निमग्नित्यात्मनो दस्योर्धा वा पृथिव्यो राक्षसां देवा अजीजमन्। अजनयन्। यजमानस्ते हि हविषां दातारः। शश्वत् प्रधया एष नेदियाद्यद्येतामन्नावाहुतिं न जुड्यादिति। आहुतिभिरेवेन जनयंतीति। तम अकृण्वन्। तमेवाभिकृतवन्तः। त्रेधा भुवे क। कमित्यनर्थको निपातः। त्रेधा भावाया। पृथिव्या मंतरिक्षे दिवि च। स एवमवस्थिते जगद्वात्रासि क्षये सर्वावस्थः सर्वावस्था ओषधीः प १० रात्राग्निं त्वेन लोकस्यापकारं कृत्वा। ततोऽन्तरमेव प्रभातायां रात्राभाह्निके रूपकारे रूपपरिष्कृत्य लोकस्य सूर्यो भूत्वा जायते प्रातरुद्यन् ११

चतिसर्वपाशति। प्रकृतस्येवराकूपणेः पुनर्ग्रहणं स्वपक्षामुस्मृतये संकरो ह्यस्मिन्सूक्ते आत्मनिर्नेरुक्तयाज्ञिका
नामिति। आखणमपि चेतमेवार्थं ब्रवीति। अयमेवार्थो भवतीति। यदस्य दिवित्तीयं तदसावादित्य इति
हि ब्राह्मणं। अस्त्येति व्यपदेशात्पार्थिवस्याग्निः प्राधान्यं दर्शयति। उभाभ्यां पक्षाभ्यां व्यावृत्त्यस्य स्वपक्षसाधनमुक्त्वा देवता
सतत्त्वमालंब्य निरुच्यते। एकमेवेदं ज्योतिर्ज्योतिष्ठा विज्ञेयात्तत्पुनरेतज्जगद्यात्रास्थित्येति धाविभक्तं पृथिव्या
मंतरिक्षे। दिवि च विभक्ता मिधानं संपद्यते। अग्निर्विद्युदादित्य इति। तत्रैवं सति ज्योतिर्वेदिदिवित्तीयमादित्यारव्यमस्मि
न्सूक्ते पूर्वा सुक्तेषु हविष्यांतमित्येवमाद्यसु अग्नीकृत्यमंत्रदकूस्तेति। अथैनमेतया पुनरादित्यीकृत्य स्तोति॥ य
देदेनमदधुः विश्वा। यदेनं सूर्यमादितेयमदितेः पुत्रं दिवि अदधुः। धुलोकेऽष्टावितयंतो देवाः यज्ञियासो यज्ञसंपा
दिनो यजमानाः याज्ञेन कर्मणा सर्वस्यास्या पूर्वकृतं वाज्जगद्दिस्त्वनप्रपंचस्य। रश्मयो वा देवाः सौर्याः यदेन मुनी
तवंतः यदा चैतौ चरिष्यत्सर्वदा सहचरणशिलौ मिथुनौ प्रादुर्भूतां। उपाश्वादित्यश्वा आत् अथ तदा प्रापय
न्। प्रकर्षेण पश्यन्। भुवनानि भूतानि विश्वानि सर्वाणि। मिथुनौ कस्मान्मिनोति स्तावदत्र श्रयति कर्मा मिथु
नराब्दे पूर्वपदं मेति। श्रुतिनामकरणः प्रत्ययः। थकारो वानामकरणो विकल्पेनानयतिः परउत्तरपदे। वनि
र्वायिकल्पेन। यदा तावत्श्रुतिनामकरणानयतिश्च परः तदा धातोः पूर्वत्वात् प्रत्ययस्य च परत्वात्। मिथुनी रिति
प्राप्ते। रुटि बलीयस्त्वान्मध्यांतविपर्ययेण मिथुनावित्युक्तं। अथ पुनर्यदा थकारो नामकरणस्तदा वनिरुत्तरस्तदा

वकारस्य संप्रसारणं संप्रसारणपरपूर्वत्वं मध्यांतविपर्ययः। थकारे चयः। स्वरस्तस्य लोपः। थकारश्च उकार
मुपसंक्रमेत। एवं मिथुनाविति सिध्यति। अथ कोर्थः। समाश्रितावन्योन्यं। प्रत्यात्मानं नयतः कालंचासमाश्रि
तौ भवतः। परस्परं संभक्तौ। मनुष्यमिथुना च व्येतस्मादेवं। अथ वा ॥ मेथत्तेर्मनुष्यमिथुनो स्यातां। तौ हि कर्मा
र्थमेथंता विवपरस्परेण कालं नयतः। अथ पुनरेतमादित्यं एतयोत्तरयन्ती एतस्मिन्नेव सूक्ते होतृत्वेन स्तोति।
होतृत्वं ह्यग्नेः कर्म। न सूर्यस्य। तस्मादिदमग्निर्वैश्वानरीयं सूक्तं। यत्रावदेते० ऋकू। यत्र यस्मिन् कर्मणि विवदेते।
वेत्पसर्गस्यापकृष्टप्रवृत्तियापदेन सामर्थ्यं। को पुनस्तो विवदेते। अवरः परश्च। देवो होतारो। अयंचाग्निः पा
र्थिवः असौ च मध्यमो वायुः। कथं विवदेते। यज्ञिन्योः। यज्ञनेत्रोः। उभावप्यावां यज्ञस्य नेतारौ। तत्कृतस्माचयो
र्थे होभयो बद्धवेदेते। तत्रय एते समानख्यानाः कल्पिजः यज्ञो विनियुक्ताः न संतसमभ्युपेत्य ज्ञां। त एवं स मादं
समृद्धं संपर्षमुपश्रुत्वा जयोरारो कुर्वांशु वंति। अथानुब्रूवंतश्च किं ब्रूयुः। कोन इदं विवक्ष्यतीति। कतर एत
योर्थे होभयो वेदेति। उभावप्येतौ यज्ञे भूयो विदावित्यभिप्रायः। यथाग्निप्रधानमेतत्सूक्तं होतृकर्मणो गिसंबंध
त्वात्। विशेषलिगेन न सूर्यप्रधानं। तथेयमपरा ऋकू भूयसे निर्वचनाय बद्धतराय निरुच्येवचनाय। पूर्वस्याः को
विज्ञेयः। प्रस्यां हि विभज्य वायोः केवलोऽग्निरेव स्तूयते। पूर्वस्यामुभावविभक्त्या विदावित्युक्तं। यावन्मात्रमुपसोन
प्रतीकं। ऋकू। अत्र नकारः संप्रत्यर्थ एव। उपमाना संभवात्। लोके विवास्तुपमानस्य संप्रत्यर्थप्रयोग इहैव नि

येहीति। यथा। इहसंप्रतिनिधेहीत्यर्थः। मातरिश्च नाकश्चित् ८९। दैव्यस्य हेतुरग्रेयं हितानंतं किमयं ब्राह्म
 णो मनुष्यो होतायत्तमुपायन्ति भवति। सतंत्रत्याह। हे मातरिश्च न्यावन्मात्रमुपसः प्रत्यक्तं प्रत्यंचितं प्रतिगतं
 प्रकाशस्य एताः सुपण्यो रात्रयः सुपतनाः रात्रयः आत्मन्यनुप्रविष्टादयंति। अभिभूयतमेवर्तते स्वयमेव। अ
 थवावसति दर्शनार्थः। यावन्मात्रमुपसो रात्रिषु दृश्यंते तावदादित्येवमपि स्वल्पमेव। एतावन्मात्रमयं स्वल्पवि
 त्तानुपपायन्यत्तं ब्रह्मणो होतृत्वेव तो होतृपदने निषीदन् दधाति धारयति। दैव्यस्याग्निः परस्य भूयो विदः अवरो
 न्योऽल्पविदिति अतु करोत्यल्पमिति। मानुषो हि अभ्यनुग्रहादेवायमल्पविज्ञानोऽपि होता होतृं करोतीति। पार्थिवो
 ऽग्निविशेषतोऽभिष्टुयते। तदेतदेवं कृत्वा सूक्तम्। अग्निप्रधानकर्मत्वाद्देवानरीयं येन वैश्वानरोऽस्ति पार्थिवोऽग्निं भजते
 न विशेषणत्वेन। होतृजपस्त्वैवैश्वानरीयो भवति। एवमपि तु सति अयमग्निवैश्वानरो होतृजपः। देवसवितरं
 तं वाचुणतेऽग्निं होत्राय सह पित्रा वैश्वानरेणेति। एतमेव जपं वणीयंति। इममेवाग्निं सवितरं माह। पार्थिवं। सर्व
 स्य प्रसवितारं। यज्ञक्षरेण। मध्यमं चोत्तमं वा पितरं। अस्य वैश्वारं न माह। सह तेन वैश्वानरेण पित्रा। एव द्वौ वि
 तापुत्राविति व्यपदेशात् पार्थिवोऽन्यो वैश्वानरः। स च पुनर्मध्यमो वोऽन्तमेवैवमयमनग्निवैश्वानरत्वेऽपि सति
 होतृजपः। अत्रापि। यस्तु सूक्तं भजते यस्मै हविर्निस्तप्यतेऽयमेव सोऽग्निवैश्वानरः। किं कारणं। अनग्निवैश्वानरत्वे
 पिसति होतृजपस्यायमेव पार्थिवोऽग्निवैश्वानर इत्यवप्रियते। याज्ञिकपक्षे आचार्यपक्षे चायमेवैकोमंत्रो व्य

पदेश हेतुरग्रेयं नैव त्वं ब्रवीति। संप्रतिमंत्रेणाग्नेर्व्यपदेशवता अग्नेर्वैश्वानरत्ववाचिना। आहूतो अग्निमभर
 द्विस्वतो वैश्वानरं मातरिश्वापरावत इत्यनेन शाकपूणिपक्षेण त्वेनायमभिचारिणा समीभवति। तस्मिन् व्यपदे
 शो दयस्तु पार्थिवस्य वैश्वानरत्वसाधकाः विशेषहेतवः षडभिचारिणोतिरिच्यंते। एतस्माद्दिशो हेतुबाहुल्या
 दयमेव पार्थिवोऽग्निवैश्वानरः सूक्तभाक् हविर्भाक् च। निपातमेवैते उत्तरे ज्योतिषी। वैश्वानर इति। एतेन नाम
 धेयेन भजते भजते। द्विभ्यासोऽध्यायपरिसमाप्त्यर्थः। तदेवमेतस्मिन् वैश्वानरपदविचारप्रसंगे हविष्यांती
 यं सूक्तमुपक्षिप्य सूर्यो वैश्वानरोऽग्निवैश्वानर इति। एकमेवेदं ज्योतिस्त्रिधा वर्तते। इति मंत्रस्य भावोपप्रद
 र्शनार्थमुपवर्णितं। ईदृशेषु शब्दार्थन्यायसंकरेषु मंत्रार्थघटनेषु दुःखबोधेषु मतिमतां मतयोन प्रतिह
 न्यंते। वयं त्वेतावदत्राच बुध्यामहे इति ॥ ॥ इति ऋज्वर्थायां निरुक्तवृत्तौ जंबूमार्गोऽग्निमनिवास्ति न
 आचार्यभागवद्गुणस्य रूतोद्वादसोऽध्यायः समाप्तः ॥ श्रीरुण्यार्पणमस्तु ॥

श्रीगणेशायनमः॥ ॥द्रविणोदाइत्येतदेवतापदं निर्वीच्यं । तदर्थमुपोद्घातः । द्रविणोदाः कस्मादिति ।
तत्र पूर्वपदमेवतावत्प्रथमं विगल्य निराह । धनं द्रविणमुच्यते इति । तत्कस्माद्यदेनमभिद्रवंति ।
कर्मकारकं यस्मादेतदाभिमुख्येन तदर्थिनो वश्यं द्रवंति । वलं वा द्रविणं करणकारके । यदेनेनाभि
द्रवंति । यस्मादनेन संयुक्ताः संतः परानभिद्रवंति । तस्य धनस्य बलस्य वादाता यो न वतिसद्रविणो
दाः । तस्य प्राधान्यस्तुति युक्तैः पात्रैः कृमवति । यां दृष्ट्वा देवतापदसमाम्नाये एषसमाम्नातः । द्रविणो
दाद्रविणसइति । मिधातिथेरांषि । द्रविणोदाइत्येतस्य प्रथमेकवचनां तस्य कर्त्तृत्वेन श्रुतस्य क्रि
यापदेन बहुवचनां तेन ईलतइत्यनेन वचनेनैदादसामर्थ्यमपेक्ष्यस्तात्त्वैचासंभवं द्रविणो
दसो देवतात्वात् । स्तुत्यत्वेन सामर्थ्यमुन्नीय द्रविणोदसो यद्व्युत्पत्त्यमध्याहृत्य द्रविणोदस्यार्थपता
वभिसंबधात्कृतेरेकवाक्यतायां सामर्थ्यमुन्निनीषन्स्तुत्ये द्रविणोदसि द्रविणोदः शब्दक
र्मत्वेन नमयाञ्चकार । द्रविणोदापो देवस्तद्रविणोदसमिति । इदानीं द्रविणसइति अस्य

भावहस्तासङ्गाननमि गिषयेणासंदिग्धं प्रथमावहुवचनेनस्तुतिकर्तृत्वेनविशेषणविशेष्यभावेनसामानाधिक
रण्येसामर्थ्यमुन्नीयतथाधोपपत्तिसामर्थ्यादेकवाक्यतयाभिसंबंधाति॥यंद्रविणोदसंदेवंअध्वरेयज्ञेषुअ
ग्निष्टोमादोयज्ञेषुयजतिषुहविःसंप्रदानेषुसवनेषुयागस्थानेषुद्रविणसंक्रुतिजःतेहिद्रविणलक्षणा
महतिसीदंतिकर्मणि॥अथवाद्रविणसानिनोधनस्यग्रादेहविषोवादेवतार्थस्यसंभकारःभावह
स्तासङ्गस्यभिषकाभिषायंयएतेद्रविणसोभावहस्तासंक्रुतिजोऽध्वरेयज्ञेषुद्रविणोदसंदेवंईलते॥
यान्वंतिस्तुवंतिवर्जयंतिपूजयंतीतिवा॥सद्रविणोदसंदेवोस्मभद्रविणानिददात्विति एतत्तस्मात्स्महे॥
आशिषमध्याहृत्यसमाप्यतःपुमीउतेसङ्गति।यत्तदोःपरस्परापेक्षत्वात्।अथवैवमुन्य
थानिराकांक्षतपापरिसमाप्यते।द्रविणसस्तस्मात्सिबलितेति।द्रविणोदाहृत्यतःप्रथमेक
वचनाद्विपरिणतादेवद्रविणसङ्गस्यपंचम्येकवचनत्वेनसोमाभिधानत्वेसाम
र्थ्यमुन्नीयपिबलित्याख्यातमध्याहृत्यसमापयांचकारभाष्यकारः।एवमप्यस्तिस्माम

र्थमित्युपप्रदर्शिनार्थेतत्कथमिति।यंद्रविणोदसंदेवंअध्वरेयज्ञेषुयजतिषुयावहस्ता
संक्रुतिजइकतेसंदेवोद्रविणोदाद्रविणोदसोस्मात्सोमाद्रविणसंभकारादायस्वमंशंपिबलित्येतदाशा
स्महे।तत्कोद्रविणोदाहृत्येवमादिविचारः।तत्रतावदिंद्रइतिक्वैशिकः।एवंआचार्योमन्यते।केनहेतुना।सबल
धनयोरातिशयेनइति।तस्यचसर्वाबलकृतिरभिधानविगैहहबलंद्रविणमित्युक्तं।बलकृतिश्चंद्रस्यसर्वा
तस्मादिंद्रःओजसोजातमुत्तमन्यएनमितिवाहमंत्रद्रकु।अधिपतित्वकृतएवास्पबलनाभिसंबंधात्।तस्मा
द्युक्तंयत्तस्यदातास्यातकथमिति।यतोमंत्रएवनिर्वर्ण्यते।अश्वादियार्येति।यद्ददति।यदावदस्यज्ञानवतोमघा
दयंद्रआगच्छतीति।तत्रसभिधानमस्यप्रतीत्यनतावदहंतथानैवकथंति।ओजसोजातंवलराशेःकुतश्चिदतिमहता
जातमहमेनमन्येयथायमतिबलस्यत॥अपिवाच्योःस्त्रेधादीसे।अयमिवाय॥यतोहर्म्यपुतस्मातिष्ठति॥उदकाह
रणाधिकारयुक्तंउभयवधकर्म॥अथवाकिंजातीमःकुतोप्ययमेवजातइतियतोब्रूमःयतापमिंद्रःप्रजतेइते॥
इंद्रएवास्यस्वजन्मनस्तत्वेदनकोपयोतास्यतीसमुपायः॥अथाप्ययमपरोहेतुर्हिद्रविणोदसं॥अग्निंश।य
जोदसमाहमंत्रद्रकुसमंमोदग्यः॥केचितुद्रविणोदाःचिदुद्रविणोदसङ्गस्येतममन्यते॥यस्यापसंद्रविणोद

स्पष्टेन्यापः। प्रसिद्धतरं ह्येतत्प्रदर्शमेव ह्येवं संस्क्रियते तस्मा एव प्रदीयते। अथाप्याह।
 ३ इविणोदाः पिवन्तु द्राविणोदस इति। यस्य इविणोदसः अनिरपत्यं स इविणोदा इन्द्रः पिवन्ति
 ति। अपाद्रोत्रादिति। तस्यैवाजावाकं प्रेषस्यैषायाज्या। अमन्ताहृष्टवान्। उत अपि अजुषते।
 अश्रीयता प्रयोनं आत्मने हितं पथ्यं। शेषस्तेनैव व्याख्यातः। समाप्ताः पूर्वपक्षहेतवः कौषु
 क्यभिमतः किमस्तु एतैर्हेतुभिरिन्द्रो द्राविणोदारतिनेत्युच्यते। अयमेवाग्निर्द्रविणोदार
 तिशाकृष्णिर्मन्यते। अयमेव यस्य पृथिवीस्थाने समाभ्यातं। अपि च कृदिमध्यमो भवि
 ष्यत्। ततो यान्येतानि माध्यमिकानि ऐन्द्राणि वा पाज्यानि वा बाहस्पत्यानि वा तेषु इविणो
 दसाः प्रवादा अभविष्यन् मध्यमस्य कर्मणा चैतन् रसानुप्रदानादिना अस्तौष्यन् न चैतदुद्गा
 विष्णो भयमस्ति० किं तर्ह्येयेष्वेवाहिस्तेषु द्राविणोदसाः प्रवादामवन्ति॥

हिरण्यो हेतुर्थः॥ यस्मादाग्नेयेष्वेव सूक्तेषु द्राविणोदसाः प्रवादा विशेषणत्वेनाग्नेरेव भवन्ति॥ अतिकर्मणा चैतन् सू
 क्तैस्तोतिर्नैदेण कर्मणा॥ तस्मादयमेवाग्निर्द्रविणोदाः कथमिति यत उपप्रदर्शयति॥ देवा अग्निं धारयन्तु इ
 विणोदा भित्तिपिनिगमो भवति॥ अयमयमप्यन्ये बहव इत्यपिशब्दः। सप्रलभेति॥ कुत्सस्येयमांषं॥ पितृयज्ञे स्थिष्ट
 कसुरो नुवाक्या॥ यो अग्निं रपां मित्रं॥ तदुत्सवितो गात्रं॥ धिषणा धिषणा याश्च वाचः सा धयन्तु॥ सोऽपि तावदधि ५
 देवतायोगात्॥ यं च देवा अग्निं धारयन्तु धृतवन्तः पूर्वे इविणोदा॥ इविणोदा हविषा देवेभ्यो दातारं वो दातार
 सोऽग्निः प्रतुथा येत्कपमाने पुराण इव सहसा वल्लेन जायमानः जन्यमानः स चो जातमात्रः स नूका
 व्यानिपिते देवतानि हवींषि वल्लधत्तः वर्जितिसत्पनामः यथा अग्निं तथेन न्यायेन धारयितव्या
 नि दापयितव्यानि वापितव्यास्तथैव स चो जातोऽपि धारयति वा ददाति वा निश्चा विश्वा नि स
 र्वाणि एवमेतस्मिन् अधिकारेण धारयन् धृतवन्तो देवाः सोऽस्माकमिदं नाम करोत्विति। आ
 शिषे कवा क्यता। अयमेवाग्निर्द्रविणोदारति स्थितः पक्षः स पुनरयं परपक्षहेतुश्चानेरा

७

कारणं

तेषु अनवास्तेन वा यनस्तेनिराकरणं यद्यथा एतदित्येव माद्युच्यते यत्पुनरेतदुक्तं
 सवत्सधनयोर्दीप्तनमिति। अकारणमेतदिदं स्यद्विणोदस्ते। कस्माद्यस्मात्सर्वं
 सुदेवतास्त्वैश्वर्यं विद्यते। ता ऐश्वर्यात्स वा एवत्सधनयोर्दीप्तो भवति। तस्माद्वत्
 शेषिकमेतदिदं स्यद्विणोदस्ते॥ कस्माद्यस्मात्सर्वं सुदेवतास्त्वैश्वर्यं विद्यते कारणं शिव
 णोदस्ते॥ यथा एतदोजसो जातमिति यदप्युक्तं वत्सकृतिमधिकृत्य ओजसो जातमित
 मन्य एनमिति॥ तदप्यवैशेषिकमिदं स्य। कस्माद्यस्मादयमप्यग्निरोजसा वत्सर्तम
 ध्यमानो जायते तस्मादेनमग्निमाहमत्र हू॥ किमाह। सहस्रस्य त्रंसहसः सन्तु सहस्रा
 यद्वत्॥ इन्द्रः सर्पिरासुतिरित्येवमादयः शेषाः इन्द्रः सर्पिरासुतिरिति गत्समदस्या
 र्थी गायत्री आग्नेयी॥ अग्नौ विनियोगः। समिदो धाने। दुर्जनः इन्द्रः इन्द्रमानः सर्पि

४

रासुतिश्च सर्पिरासवो यस्य सर्पिर्वोदकमास्तेय आहुतिद्वारेण। प्रत्नश्च पुराणो होता चरे
 ण्यः वरणीयः सहस्रः वलस्ययः पुत्रः अहुतः ममान् चित्रो वास इदेनामास्माकं करोति
 त्यागीर्गितमारव्या तमध्या हृत्य समाप्यते। त्वहयद्य विद्यति विरूपस्पर्षः। आग्नेयीगा
 यत्री। सामिधेनीध्याग्नेयेनाद्यकामकर्मणि याज्याः। हेयविध्ययुवतमसहस्रो वलस्यस
 नो पुत्रययस्मादाहुत अभिहुतः कृता वा उदकवान् यज्ञवान् वा यज्ञियः मक्षसंपादी भुवः
 भवमि। तस्मात्वावयमपि जुहुमः। सत्तमस्माकमप्येवं भवेत्यतश्चास्महे॥ अग्नेवान
 स्य गोमत इति उद्दिक्। गोतमस्पर्षः। आग्नेयी। इष्टकोपधाने अग्नौ विनियोगः। हे भग
 वन् अग्ने। सहस्रो यहा। वलस्य पुत्रं जातवेदः। यदेतद्वा जो नंगोमतः गोभिस्तद्वत्। तस्य
 त्वमस्य शानः ईश्वरः यतो ब्रह्मः। अस्मै अस्मात्सुधेहि स्थापय अन्नपापिकुरुष्वेतत्। म

हिश्रवः महदेतच्छ्रयोगवादीत्येतदाशास्महे। यथो एतत्। यत्पुनरेतदुक्तं। अग्निं द्राविणो
 दसमाहेति। नेदमनेनाभिप्रायेणेन्द्रायं। द्रविणो दसो जायते। किं तर्हि ऋत्विजो न एत
 स्मिन् द्राविणो दसत्वे ग्रेनुव्यते। ते पुनः कस्माद्द्रविषो दातारो देवानो हि हविर्द्रविणं तदेत
 ददत इति द्रविणो दस एते ततः किं। ते चैनं जनयन्ति। निगमं मोषिहि भवति। सत्वि
 जामय मग्निः पुत्र इति। तद्यथा। ऋषीणां पुत्रो अधिराज एव इति। अग्नावग्निश्चरति प्रवि
 ष्ट इति। अनेन निर्मेथ्यो ग्निरभिदूयते। एषो धिराजो धिकदीप्तिरग्नावाहवनीये अग्निभि
 र्मेथ्यः प्रविष्टश्चरति ज्वलन् ऋषीणां सत्विजां पुत्रस्ते र्मेथितः तस्मै विधेम तं परिचर
 महे। वयमतेनाज्येन हविषा किमिति मा देवानां युसुषामभा गधेयमिति प्राप्तयेतद
 मिहो माख्यं भागधेयं सुवेणाभिजुहोतीति शास्त्रतो स्यात्प्राख्यं स्य देवस्य माययु
 पाम - माको लुपामे स लो विद्ये म। अथ वास्मा अग्नये हविर्द्रविणं विध्यति द्यौर्भक

र्मापि भवति॥ यत्पुनरेतदुक्तं० ऋतुयाजेषु द्राविणो दसाः प्रवादा भवन्ति तेषां पुनः पात्रस्येंद्रपानमिति समारब्धा भवतीत्ये
 तदप्यकारणकस्माद्यस्मादुक्तिमानं भवति तद्गुणतः संगदो दुर्बला हि समारब्धा न्यतः असौ र्थ्यं कुतश्चिद्गुणानुवादे म
 यथा वायव्यानीति सर्वेषां सोमपानाणां नानादेवतानामपि सत्ता॥ यथो एतत्सोमपाने नैनं स्तोतीति॥ इदमप्यकारणकस्मा
 तस्य स्मादस्मिन्नेत्येतदुपपद्यते सोमपानं कथमिति॥ सोमपिवमं दसानो गणमिभिरिति॥ अग्नेमनुहिः सुभयहिः॥
 हे भगवन्मग्ने वैश्वानरः त्वमेभिर्मनुहिः मितरो विभिरविभिः सुभयहिर्भवतं नैऋतिरसहर्षिः गणमिभिः गणशो
 भवन्तमाश्रयहिः पावकेभिः पावयत्तभिः विश्वमिनेभिः सर्वमिदमागच्छहिः वदधु आयुभिरय नशीलेः प्रदिवा
 विरतनैः केतुना प्रताया कर्मणा वा सजुः॥ संयुक्तो मरुतो नो दमानः सोमं पिवेत्तदाशास्महे॥ अविषात्रमनुतः
 ऋत्विजो मनुतः अन्यथा त्वनुदाहरणमेवेषमत्रो ग्नेः सोमपाने स्यादितरे मनुहिः संवधात् यथो एतद्द्रवि
 णो दाः पिवतु द्रविणो दस इत्यस्यैव तद्भवति॥ यत्पुनरेतदुक्तं ऋतुयाजेषु द्राविणो दः पिवतु द्राविणो दस इत्य
 स्यैवाग्ने तद्भवति॥ अग्नेरपि सोमभागिता द्रुतुयाजेषु भवति हितेषु वनस्यते द्रविणो दाः पिवतु ऋतुभिरिति
 वनस्यति शब्दसामानाधिकरण्यात् सोमपानार्थं संबोधने द्रविणो दसो विशेषणविशेषभावसामर्थ्यान्ना

नि. ३. भा.

यो वनस्पतेर्द्रविणोदाः वनस्पतिश्च पुनरः संश्रयमग्निः वहदेवत्रादिधिषोहवींषीति ह विर्वहन कर्म
संयोगात्स्विष्टकृद्विकारश्रुतेश्च वनस्पतेस्तस्मादग्निर्द्रविणोदाः नेद्रः ॥ यत्पुनरेतदुक्तं इंद्रार्थं सो
मः संस्क्रियते तस्मादिंद्र एवास्य केवलः ॥ पातानान्य इति ॥ नेतदेवं सोमो ह्यन्यस्य देवताये
मीयते ॥ न्यस्ये देवताये मीयते न्यस्ये संस्क्रियते ॥ न्याभ्यश्च गृह्यते हयते च ॥ तद्यथा ॥ अमि
त्येदेवमिति सावित्र्या अस्य ह्यामीयते ॥ अंशुरंशु इति इंद्राय संस्क्रियते पुनरपि
वाप्याप्यते ॥ इंद्रायामिमातिघ्न इत्येवमादिभिर्निना देवताभ्यो गृह्यते च ॥ मे
त्रावरुणाद्याभ्यः तथा वहयते ॥ तदेवं विधिवशाद्विचित्रा सोम तं न गतिः ॥
तत्रैवं सत्यशक्यं वक्तुं यत्र यत्र सोमस्तत्र तत्रेन्द्र गतेति ॥ संभुक्ते वाग्निर्द्रि

द्रव्यसहस्रस्य मेन्द्रोनायहे इंद्राग्नी आगतमित्यत्र भवति वाग्यर्थमपि पृथगग्रहणं यत्पुनरसोमस्य अग्र
येत्ताराय प्राणायवेति । तस्मादग्निरपि सोमस्य पातास्या घर्षेर्तुर्न यासेषु ॥ मेघं तु ते वहयति ।
गृह्यते मरुत्यार्षजगती । क्रतुव्या ॥ अमिदा स्नेहने । तस्य लोटि मेघं तु इति भवति । हे भगवन् व
नस्पतेर्द्रविणोदः स्निह्यंत्वेतेषु भुङ्क्षुते तव वह्नो वोढारो अग्वाः यमिरीयसे येर्नित्यं गच्छसि
अरिषण्यनू अहिंस्यमानः केन चिदपि सत्त्वे मे निरश्चैरागत्या स्मयं जंवी कयस्व ॥ दृढमात्मानं
कुरुष्व सोमे मस्मत्प्रतपातुं कथं चैनं पिब ॥ आयूय ॥ अमिश्चमि श्री कृत्यांगुल्यासहिपातपा
नं स्वभावाद्यदंगुल्यामं धनं । हे धृष्टो रीत्रूणां धर्षयितः । अमिगर्वाभ्युद्यम्यततो नैषीया
दिष्यात्सोमं नेष्टा वषट्कृतं पिब क्रतुभिः कोलैः सहेत्येतद्गमहे । धिष्या धिषण्यः धिषणा
वाकृतदर्थमसौ सायते तस्य पश्चादुपविष्टा होतारो सति । धिषणा कस्मादिषेर्धातोर्द्ध्या

रन्नि७

त्यर्थे वर्तमानस्य साहिवागर्थधारयति त्रयार्थयोः संबंधनिसत्वात् ॥ अथवा धीसादीनीतिवाधीसा
निनीतिवा ॥ धीः प्रज्ञा कर्म बासेतस्यासीदतिसनोतिवासंभजते इत्युवातयोः सीदतिसनोतिवातनि
मित्तत्वादेवं धीशब्दात्पूर्वपदसदेः सनोतेवोत्तरपदं धिषणात्तस्य विकल्पेन ॥ वनस्पतइत्येनमाह ३
कथ विणोदसंतस्मोरित्यभिप्रायः ॥ अर्थे मग्निर्वनस्पतिः ॥ एष हिवनानां पातावापालयितावा ॥ हिंसा
कोहेत्वर्थः ॥ यस्मादेष वनानां वृक्षादीनां अंतर्गतोऽपि दग्धुन तो निदहति तस्मादयं तेषां पातारक्षि
तापोलयितावेति केवलं आख्यत्वं स एवार्थः ॥ अथ वनकस्मादुनोतेः संभजनार्थस्य ॥ तद्विद्वान्
दिप्रयोजनार्थं संयोजते ॥ पितृभिः कालैः सहेति वाक्यशेषः ॥ एवमयं मग्निर्द्रविणोदाः सूक्तभाग्याव
भाक् ॥ निषातमेवेतन्मध्यमं ज्योतिरुत्तमं च ज्योतिः एतेन नामधेयेन भजते इति एषु देवताप
दविचारन्यायः सर्वत्र देवतापदविचारार्थं यथा संभवमुपाधेयः प्रज्ञा विवृद्धये शिष्यस्य

ति ॥ ॥ त्रयोदशोऽध्यायस्य प्रथमः पादः अथात आश्रियः ॥ आश्रिय इत्थादीनि निवर्त्तमानानि निधुन रमूनि
प्रेषके आश्रीसूक्ते पाठक्रमतियमादिवक्षित क्रमा एतीति देवतापदसाम्प्रतिषि गृह्यमाणत्वात् पाठक्रम
प्रयोजनस्य विवक्षित क्रमाण्येव तैत्तत्रैतद्वति ॥ इमान्यप्यभिजातवेदो वैश्वानरप्रमृतीनि किं विवक्षि
तक्रमाप्युक्तयुगापरभिधानां संभारार्थं तेषां क्रम इति ॥ तत्र विवक्षित क्रमाणीति केचित्कथमिति ३ ॥ इहैव स्थानानि भू
र्भुवः स्वरिति पाठानुपूर्व्येन नियतानीति तत्स्थानानि नाम प्याग्यादीनां स एव क्रमो गृह्यते ॥ स गृह्यमाणेन न्याय्यं सूत्रं
मिति ॥ अपि च सति प्रयोजनेऽग्निः पृथिवी स्थानो यस्मादंतस्तं प्रथमं व्याख्यास्याम इति हेतुवचनमुपपद्यते ॥ उत्त
रत्र च तासां मिध्मः प्रथमा गाभी भवतीति तेषां मिध्मः प्रथमा गाभी भवतीति तत्र तत्र प्रथमा गाभी भवतीति वच
नं यथा प्रधानमभिधानं पूर्वसामानातमित्यस्य न्यायस्योपपदरीत्यर्थमिति लक्ष्यते ॥ इतरथापि विवक्षि
तक्रमेषु प्रथमा गामिवचनमकलैव्य किं चित्यदमुपादध्यात्तदेतत्पृथिवी स्थाने सर्वत्र क्रमप्रयोजनमुच्यते ॥
पार्थिवस्य ज्योतिषो यथाग्निशब्देन प्रसिद्धतमः संबंधो न तथा जातवेदः शब्देन ॥ यथा जातवेदः श

८ द्वा
 देननतथावैश्वानरशदेननतथावैश्वानरशदेन॥ यथावैश्वानरशदेनतथाद्रविलोदः शदेनतायेतानिगुणविप्रकर्षा
 त्पस्त्रि विप्रकर्षाभ्यामिन्द्रादिप्रकृत्यते॥ इन्द्रादीनां तु व्यवधानेनाग्न्यभिधानत्वमित्यतितराविप्रकर्षः॥ अथप्रभृत
 यस्तु स्त्रानमात्रमग्नेर्भजंत इति इन्द्रप्रभृतिभ्योपि विप्रकृत्यते तेषामपि बोधिते प्रमाणप्रभृतयोऽभ्यः शकुनिः
 मुंडकाः इति प्रथमं अनुदितप्राणरुतयस्ताक्षादयः तेषां दादं देभ्य इत्येवं सर्वत्र क्रमप्रयोजनमुपेक्ष्य॥
 शोकपूर्णास्तु एतिवीनामभ्या एवोपक्रम्य स्वयमेव सर्वत्र क्रमप्रयोजनेमाह॥ तदुक्तं धार्तिककारेण॥
 क्रमप्रयोजननाम्ना शोकपूर्णपुलक्षित॥ प्रकृत्ययेदं न्यदपि न प्रज्ञातवत्सादयत्॥ प्रकृतमिदानी
 उपवर्ण्यते॥ इन्द्रादीनां गुणभिधानं सामान्यं किंचिदस्ति यत्तस्मैनाधिकारवचनमथात आप्रिय इति
 अथेति विशेषाधिकारे अत इत्यानंतये॥ आप्रियो वक्ष्यंत इति वाक्यशेषः इह कारणदभिधेये
 अभिधाननियमो नैरुक्तानां तदर्थमुपेक्ष्य॥ आप्रियः कस्मादाप्नोतेः प्रीणोते वी इति निहा
 ह॥ आप्रियः क्वचस्तत्संबंधादेव ता अपि॥ तथा हि दर्शयति॥ आप्रीमिरा प्रीणाति॥ इतीमा आ

प्री
 मा
 प्रीदेवता इति च॥ क्वचस्तावदाप्नुवंति प्रीणाति वा देवता इत्याप्रियः अथ पुनर्देवता आप्यंते आप्रीयंते वेसा प्रीयः॥ ता सामिध्रः॥
 प्रथमागामी भवती॥ प्रथममागतुमस्य औदेयतापदसोन्नायेरीत्यमिति प्रथमागामी॥ कस्मात्तत्पूर्वकत्वादिज्यायाः॥ अनित्या
 चतुर्षां चराचरसंयोरन्यतरस्य॥ तस्यैवस्य समिकृत्वापस्येवाप्रधान्यकृतिर्भवति॥ समिद्धो अथ मनुष्यो दुरो ए इति॥ तम
 दग्नेरार्पणैर्ब्रह्मं सक्तमेवाहाग्नेयं यास्कः॥ ते इध्मयस्तु समिद्धः संदीप्तः अथेतस्मिन् विशिष्टं यत्तनीयं तन्मनुष्यः मनुष्य
 त्वमनुष्यस्य समो न ह नि प्रेयस्यागानां नैवेर्लिकानो दुरो एयतं गृहे देवो दाता हविषा हं कर्तुं तेन देवो दीप्ता वा घोतनो वा
 देवान् दातादिगुणयुक्ता नेता न हेतुकर्तृत्वेन प्रपगध्नयनसि हेतातवेदाः जातवेदस्य आधाररहितदभिधानेन
 संयोज्यते॥ दृष्टा हि मंत्रस्थेषु क्रोशस्तु तदभिधानप्राप्तिः अथवा जातवेदोऽपि तद्वत्तेऽनभियक्तं किं स्वधारता दशा
 कएवायं यष्टु तस्मात्तीतवेदास्तदाधारो जयति यत्तत्तमेव यत्तसीत्युच्यते॥ अस्माकमप्येतस्मिन् न ह नि हेमि
 त्रमहः मित्राणां पूजयितः नित्यमनुपेक्ष्य भ्रातृपुत्रप्रवृत्तौ यजमानानां चिकित्वात् जाननः आचवह
 अहयचदेवानां यचेता न्यज॥ तथा स्मिन् कर्मणि जलन्तंगभावमुपेक्ष्य यैतस्मिन् कर्मणि हविः प्रीति
 दृष्टं तां गभावमीयुर्देवा अपि वतैतदिति चित्रं यदेवमस्माकमस्मिन् कर्मणि वतंथाः किं कारणं यतो
 ब्रूमः तंदूतः कविरसि प्रचेताः अग्न्यावेशादग्निवदपेक्ष्योच्यसे॥ त्वमेव दूतः सर्वयत्मानानां त्वत्पूर्व

नाथक्यः कथकस्यपुत्रः काथक्य आचार्यः समन्यते। योयमिधमाधीयते प्रतिप्रणव्यंते स एवायमिधमिति ३

कथादेवतायागस्य॥ कविः क्रांतदर्शनः क्रांतप्रकाशः सर्वत्र॥ प्रचेताः प्रकृष्टप्रज्ञानः यस्मात्समृद्धिर्ग
यजमानानां सायुज्ये हेतुस्तस्य तव युक्तमस्माकमाह्वयदेवान्यष्टमित्युक्तं ब्रूमहे॥ आह्वयचास्माकं दे
वान्युनय॥ यत्ते धर्म इति॥ नन्वेतस्मिन्मन्त्रेन तस्य लिंगमस्ति संज्ञा स्मिन्साक्षात्॥ प्रेषेतुसमिधः प्रेष्येति
श्रुयते॥ मुक्तं च यदर्थमेव प्रेष्यते स एवेज्यते॥ तस्मात्समिधामेवो ध्मभावमुपगतानां अग्निना संदी
प्तानां समुदायापेक्षमिदं व्यवहितं अभिधानमाग्रीगतं समिद्धो अद्येति समिध एवमाहुर्न्यत इति स्फु
टमौष्टिके होत्रे समिधो यजेति प्रेषितो होता समिधः समिधो अग्नौ अन्यस्य व्यंलितिवषट्करो
ति॥ तस्माद्युक्तं यथा शक्यो मन्यते यत्ते धर्म इति॥ अथ पुनः अन्यः कथमन्यते अग्निरिति शाकपू
लिः॥ स पुनः कथोपपत्त्याग्निं मन्यते॥ आरादुपकारित्वात्प्रेष्य सन्निपत्यो कारित्वाच्च यजता वाग्निं
यः॥ यदा ग्रीकृतं तद्वलवते॥ किंच पुनराग्नि यो रूपं॥ अग्न्यर्थता कथमिति श्रुत्वा॥ समिद्धो देवान्
यजसि जातवेदो मित्रमहश्चिकित्वा नृत्वं दूतः कविरसि प्रचेता इति सर्वाण्येतान्यभिधानानि कर्मा
णि वागोणान्यग्निपक्षे गौणा नीधमपक्षे गौणमुख्ययोश्च मुख्ये सं प्रस्य इति न्यायः॥ तस्मादग्रयुत

स्वरूपाया आग्निवो यजता उपकारवाहल्या रानेयत्वाच्च प्रयातानामग्निदेवाय मन्या प्रियाः॥ इ
त्यत इति शाकपूलिरेवार्थो मन्यते॥ यास्कस्यपि चेत्तदेवाभिमतं आग्नेया इति तु स्थितिरित्यधि
करणे ते हि वक्ष्यति॥ एवं तर्ह्यग्निरित्येतदेव सामानात्म्यमासीने धर्म इति॥ नैवं कस्मात्समिद्धा अ
द्येतदस्यामा प्रियामग्नेर्लिंगमस्ति नत्वग्निराहः॥ अतो स्यात्सामानानं पो ननु त्वदा प्रा
श्न्य॥ तर्हि धर्मशदेऽपि समानमिति चेत्तदपि द्या प्रिया नास्तीति न प्रेषिके समानात्॥
क्रियाविशेषितत्वाच्च आह्वयचास्माकं देवान् यजन्वेति स एवोऽग्निः समित्कलापमिधमात्मत्वेनाग्नि
संपन्नस्तदाख्यतामुपगतस्तेनेध्माभिधानेनेज्यते। इतीध्मराब्दसामानातोनाग्निराब्द इति सर्वत्र शा
कपूणेरेवमाग्रीध्मार्थान्यभिधानानि। शाकपूणिपक्षमंत्रयोजना। हे भगवन् प्रेष समिधो यस्त्वं संदी
प्तः अधास्मिन् हनिमनुषः मनुष्यस्य उरो गेयत्त गृहे देवो दाता दीपनो दातनो वा देवान् दातु नृदीप्ता
नायजसि जातवेदः हविषा यजमानानां जातप्रज्ञानसत्त्वमस्माकमपि होमित्रमहमित्राणामुप

कारप्रवृत्तचिकिजानानः स्वमधिकारं आहूय देवान् यजचेति । किमित्येवं ब्रूमहे । यस्मान्त्वमेव दत्तः सर्वयजमानानां भवसि । कविः कांतदर्शनः प्रचेताः प्रवृद्धज्ञान इति । तन्नूपादिति निर्वक्तव्यं । तत्पुनरेतदाज्यमितिकोऽथकोऽरिति शाकशणिः यथा तावदाज्यं तथा निरुच्यते । नपादित्यनन्तरायाः प्रजायानामधेयं । यापितुरनन्तरा पुत्राख्यासा भवति । अनन्तरा पौत्राख्येत्यर्थः । किं कारणं साहि निर्णततमा भवति । कथं । पुत्रस्तावत्पितुर्नश्चैर्न तो भवति । ततोपि नीचैर्न ततमः पौत्रः तत्रैतस्मिन्पक्षेयस्तन्नूपाब्देः पूर्वपदं तन्नूपाब्दस्य तेन गौरुच्यते । साकस्मात् । तता अस्य भोगाः क्षीरदध्यादयः । ततः किं । तस्याः पयो जायते । तस्याः पुत्रः पयः । पयस आज्यं जायते । तस्मात्तस्याः पौत्रः एवं गौः तन्वाख्यायाः नपादाज्यं भवति तस्मात्तन्नूपात् । अग्निपक्षे आपोत्रास्मिन्नेतन्नूपात्वे तन्व उच्यते ताः कस्मात्तता अंतरिक्षे । ततः किं । ताभ्य ओषधिवनस्पतयो जायते । ओषधिवनस्पतिभ्य एषोऽग्निर्जायते । तस्मादयमपौत्रः तस्य तन्नूपात् आज्यस्याग्नेर्वा प्राधान्यस्तुतिरेषा भवति । तन्नूपात्पथः क्रतुस्येति । हेतन्नूपात् । आज्यत्वमुच्यते । एतान्येयः मार्गान् सर्वान् क्रतुस्य यानान् हवींषी यज्ञेयांस्तुत्सर्पति । तानि मध्वामधुरेण स्वादेन समं जन्मन्मन्त्रस्य न स्वदयस्वाहुतामापादय । हे सुजिह्व । जिह्वाया हि त एते देवं कुर्वन्मन्मानि मननानि यानि च वयं मन्यामहे । अर्थवस्तूनि ध्रुवाण्येतानि न स्युरिति । तानि स्वाभिधीभिः स्वेः कर्मभिः अभिघारणालकरणोपस्तरणादिभिः क्रंधनसंसाधय

नत्त्वगुणैरुपकुर्वन् समर्धय संपादय । अपि चैवं कुर्वन्नेतं यज्ञं समर्धय संपादय । याकाशाचिदाप उत्पद्यते । यज्ञस्य तां प्रायश्चित्तेनांगभायमुपगच्छन् गमया देवत्रा देवान् प्रतिस्विष्टमध्वरमस्माकं च कुरुष्वेत्यर्थः । एतदाशास्महे । त्वत्तः अग्निरिति शाकशणिः । हे भगवन्नेतन्नूपात् । त्वमेतान् पयः क्रतुस्य यज्ञस्य यानान् हवींषी मध्वामधुरेण पाकृतेनूरसेन समं जन्मन्मन्त्रस्य न स्वदयमृषी कुरु । हे सुजिह्व । स्वर्चिः अथवा हे सुवाक् । एतान्येवं कुर्वन् न्यस्मदभिमतार्थवस्तूनि नः संसाधयन् यज्ञं क्रंधनस्वसामर्थ्याच्च देवत्रा देवप्रविष्टं कुर्वित्येतदाशास्महे । वयं त्वत्त इति । नराशंसो यज्ञ इति काथक्यः । कस्मात् । नरा अस्मिन्नासीनाः शंसंति । नराशब्दः पूर्वपदमासीर्निर्वातस्य मध्यं शंसतेरुत्तरपदं । अथकोर्थः नराः मनुष्याः अस्मिन्नासीनाः उपविष्टाः शंसंतीति नराशंसः । अग्निरिति शाकशणिः । सकस्मात् । नरेः प्रशस्यः स्तुत्यो भवति तस्य नराशंसस्येषा भवति प्राधान्यस्तुतिः । नराशंसस्य महिमानमेषां । मतवर्तमान एव कर्मणि ब्रवीति । यो यमेषामभिफलदाता नराणां नराशंसो यज्ञः इव्यदेवतात्यागात्मकप्रयोगस्तस्याधिष्ठाता तध्यग्नौ देवता विशेषजगदुत्पत्त्यनुग्रहवीजं नराशंसस्य वयमुपस्तुमः । उपगम्य चेतसामहिमानं महाभाग्यं विभूतिं स्तुमः । भिकीर्तयमानः यजतस्य यज्ञियस्य यजनसंपादयितुः प्रयोक्तुरभिमतफलसंपादयितुः यज्ञोऽर्थकर्मभिर्युक्त उपस्तुमः । तदेव मे तस्मिन्नुपस्थितमहिम्निराशंसो यज्ञः किमप्यस्त्वित्याशास्महे । ये

सुक्रतयः सुरुतकर्माणोजगदनुग्रहप्रवृत्ताः शुचयः निर्णिक्ततरपापाः धियंधाः स्वाधिकारयुक्तानां कर्मणां
 अनुविधारयितारः प्रज्ञानां वा एवमादिगुणयुक्ताः देवाः ते स्वदेव्यास्वादयंतु एतानि हवींषि उभयानि यदि सौ
 मिकः पशुः ततः सोमं चैतराणि पशुपुरोडाशधाना प्रभृतीनि अथ सोमान्ततस्तां त्राणि प्रयजाज्यभागस्विष्टकृत १३
 प्रभृतीनि आवापिकानि च प्रधानहवींषीत्येतदाशास्महे। अग्नेरिति शतकपूणिः। यो यमेषामभिमतो प्रकारवा
 रीनराणां प्रशस्यो नराशंसो धिः तस्य वयमुपस्तोषाम उपस्तोमो महिमानं यजतस्य यज्ञसंपादयितुः यज्ञैः कर्मभिः
 दानैर्वीसंयुक्तास्तस्मिन्नुपस्तुत। महिम्नि नराशंसे प्रोक्तानि ये सुक्रतवो देवाः शुचयो धियंधास्त एतान्युभया
 निहवींषि आस्वादयंतु इत्येतदाशास्महे। इक्षोमिः स पुनरयमीदृष्टुतिकर्मणस्त्यते ह्यसो रंधते वीदीपनार्थस्य।
 तक्रियायुक्तो ह्यसो तस्येषा प्राधान्यस्तुतिर्भवति॥ ॥ आजुक्त्वा न इष्टो वंद्यश्चाव्यजीयान् हे भगवन्तग्रेयस्व
 भूते वंद्यश्च सर्वलोकस्य ईष्यो दीपनाय विभिर्गत्यादिभिः वंद्यः स्तुत्यः सत्त्वमाजुहान आहयमान एतस्मिन् ३३
 मोष्यस्माभिर्वसुभिः सह जोषणः समानप्रीतिर्ह्यवायादि॥ कस्मात्पुनरेवं ब्रूमहे इतो यस्मात्तदेव ब्रूमहे
 सत्यं वत्समसि होता देवाभामाहोतामस्माभिः इषितः प्रेषितः अधीष्टो वा अध्येषितो होतृत्वे स्थित्वाऽस्माकं
 मेतान् देवान् यक्षिष्यन्न इत्येवं ब्रूमहे किमेत्येवं ब्रूमहे यस्माद्यतीयानसियजियाः स्यष्टतरो मनु

सत्यं

उक्तं च

अहो वुरिति॥ इह इह इत्येकवचनमग्नरव्यवधानेन तथैतस्मिन्मन्त्रे एकस्य क्रतुत्वादेष्टिके पुनर्होत्रे इहो अग्न
 आन्यस्य अंत्विति बहुवचनयुक्तोदाहरणात् अंत्वित्येतस्मादित्येतस्यापि बहुवचनत्वमेव इहो अंत्विति॥
 य तच्च पुनरन्नाभिधानं॥ अन्नं च पुनरोषधौ एव तांश्च पृथिवीस्थाना इत्यग्निभजंते॥ तदात्मना यमग्नि
 तत्र रित्यत इति बहुवचनं प्रतिसमानमोषध्यात्मनोर्गमवधानात्॥ यो यमः कौसे पृथिव्या माग्नेरन्तः पृथिवी
 नस्यति षस्फुत्तमुन्नियुः सर्वगणं सर्वनामानमिति। तस्मादुपपद्यत इति। बर्हि रिति
 निर्वक्तव्यं। तस्युनरे तत्त्वसिद्धमेव। कुशमयं यज्ञांगं तत्कस्माद्बर्हिरित्युच्यते। परिवर्द्ध
 एतात्। परिवर्द्धेदनात्॥ तून् हित इवति परिवर्द्धं वा तस्येषा बर्हिषः प्राधान्यस्तुतिर्भवति
 ॥ ॥ प्राचीनं बर्हिरिति। प्राच्यां दिशो यदं वितं गतं जातं प्राग्वापत्स्तीर्य तं तद्रव
 ति प्राचीनं॥ किंपुनस्तद्बर्हिः प्रवृज्यते प्रच्छिद्यते नृयते अथवा प्रवृज्य प्रस्तीर्यते किंपुनरेव

ਜਿ.ਪੀ.ਭ.
੧੨

नोच। तेषां परमजलकः इन्द्रियाणां च तदधिष्ठितानां प्रतिविषयमालोकसामर्थ्यापन्ननात् तस्य विश्वकर्मणः परमात्मनः तेषां स्वराक्तेर्विशेषात्। स्वत्रयविभूतीनां या। नीष्टानि पूर्ववत् परमात्मज्ञानस्थोपासनाभावनाप्रक्षिपितदुष्टानि। तानि। इष्टान्नेन सह मोदन्ते त्वयि। क। यन्नासन्नक्षणीन्। यच्च मानि सप्तर्ष्यानि इन्द्रियाणि द्रष्टुं इन्द्रियाणि ज्येष्ठविष्णुकमाहुः। क। बुधैः। तस्यामपि ह्येतेषामेकत्वमस्त्विति। किंतु त्रैवानेत्युच्यते। परणकमाहुः। नयतः परतरमस्ति तस्मिन् परतरे विश्वद्वन्द्वशक्तिमात्रं यदुपविष्टं भात परमात्मानित्यतः। तेनान्नेन परमात्मनितदिज्ञानोपासनात् ता इष्टा यमुपगतास्तेन सह भूता मोदन्ते निरक्षानापि पासाः नित्यतः। अतीतशोकमोहजरा मृत्यव आत्मविद इत्येवमाहुः। स तत्त्वज्ञो ब्राह्मणः। यथा चरुपक्षीणस्वपाशक्तिनित्यतः सर्वभावपरत्परं ब्रह्मपदात्मविदः प्रतिपद्यन्ते तथा पुराणसूक्तोपपरमेष्ठिन आर्षमंत्रो दर्शयति। स्वध्यातदेकं तस्मात्स्थान्यनपरः विचिन्तासेति। एवं सर्वत्र संभवो यावद्विषयमंत्राणो योज्यः। इत्युपप्रदर्शनाया भयथा मंत्रो वर्णितः। इत्यात्मगतिमाचष्ट। अमुना प्रकारेण वर्ण्यमान एष मंत्र आत्मगतिमाचष्ट। प्रख्यापयति। यथा चैयमात्मगतिवाचिकाः क। तत्रैतस्मिन् नर्भ इति हासमाचक्षते। आत्मविदः इति वृत्तं परकृत्यर्थवादरूपेण। यः कश्चिदध्यात्मिक आधिदेविक आधिभौतिक वा र्थ आख्यायते। दिक्षु दितार्थावभासनार्थ इति हास इत्युच्यते। मपुनरयमिति हासः सर्वप्रकारे हि नित्यमविवक्षितस्वार्थः तदर्थं प्रतिपत्तेर्गोपपदेशपरत्वात्। विश्वकर्मा

दभौवनः। यथोदितमिदं वैदिकं कर्मसंबंधदर्शनेनयः सर्वंकरोतिसर्वात्मकत्वात् सर्वस्यैवैककर्मणीमवस्थात्मात्म
न्युन्नीयसयजमानोविश्वकर्माभुवनानां भूतानामात्मनिहोताभूतेषुचात्मानं। तथाहिविज्ञायते। हंताहंभूतेषात्मानंजु
ह्वानिभूतानिचात्मनीति। तथाचविदुषोदर्शनकृतः सर्वमेधसंपत्सर्वकर्मसु। विज्ञायतेह्यग्निहोत्रमधिकृत्यसयत्साय
जुहोत्यग्निमेवतदनेनसर्वेणादित्यजुहात्यग्निमेवेदंसर्वमनुसर्वतद्यथाऽनेनसकृत्सर्वंतेनैष्टालोकंजयेततावदुह्रात
रादुत्यालोकंजयतेयस्यैतेआहुतीनवधेयावजीवमात्रे। तिसाहबहूनिचमयधानि। एतयोर्देवतयोरन्यतरामन्विति। नव
धमित्यनंतमुच्यते। तदेतदेवंयस्मिन्कस्मिंश्चिन्मेधकर्मणिअग्निहोत्रादौसर्वः सर्वेणसर्वस्मिन्सर्वस्यसर्वार्थदुत्वात्मानंसर्वमेव
भवेतीतिसमासार्थः। स एषसर्वस्यविदुषः सर्वः सर्वदुग्धज्ञः सर्वभावायसंपद्यतेदर्शनतः। बोहीतः सर्वमेधोनिरूढसंज्ञोऽहनि
तद्यथा। वीण्यान्धमेधिका म्रिपेवयोरुषमेधिका निवान्नपेयाप्तोर्यमौचेति। तन्नस आत्मानमप्यंतते। तुह्योचकारेति। स
एतहात्महोमस्यविधानान्नोपपद्यते। दर्शनतस्तुसर्वमुपपद्यते। सर्वभूतानि विशेषांसामान्यानिजुहायपश्यन्सामान्यं
त्मानंविशेषेजुहायपश्यन्सर्वकर्ममुस्वयमेवायमात्मबाजीत्युच्यते। यमधिकृत्यपृष्ठतरादुरात्मयाजीश्रेयान्देवयाजीति।
यथाचेतदेवंआधिदेवाधिरः आत्मविस्त्रयान्यमधिकृत्यविश्वकर्माविमना आदिहायाइतीयमूकआत्मगत्यानिरुक्तं। तस्मै
वार्थस्यइतिहोत्वाक्ताभिवादिभीआभिमुख्येनवादिनीएषाऽक्रमवति। यथायस्माद्विश्वाभुवनानिजुहुदिति। अनेकेषांसमान
प्रयोगदर्शनाधिकारवतांयानामकश्चिद्विहित्येवंन्यसीददेवंकर्मण्यंगभावंउपजगाम। कथां कृषित्वेन। होता। इव्यगुणकर्मस्य

तायाथात्मइष्टत्वेनविश्वभुवनानिजुहुत। सर्वभुतान्यमुनासर्वमेधसंपत्दर्शनप्रक्रमेणजुहुत। आहावयत। तस्यकिमिति। सआशि
वाआशीः प्रार्थनाकामः प्रयोगदर्शनहेतुः सर्वमिदमस्यामियेनप्रयम्बाणः सर्वकर्मसुसर्वमेधसर्वप्राप्तयेप्रायुक्तं। इविणमिठमानः
प्रयोगजनितापूर्वफलंसर्वभावमिठान्। तत्किनाप। नेत्युच्यते। आप। कथमिति। अथमउत्तर। प्रथमोऽग्रजातत्वात्। अजापतिभावेन
मुख्यस्यछादयितायतः संपेदे। तथासन्। अवरान्यश्चादुत्यान्तानस्मादीन्विशेषान्। आविवेश। व्यासवान्। व्याप। यस्त्वैवंप्रयोगफ
लयोर्हेतिः सनः पिताजनिता। सोस्माकंपितापाताजनयितारक्षिताचेत्येवंविजानीमः। अतस्ता। इव्यमश्रुवीमहीति। यथाचेतदेवं
नान्येति तथेयमुत्तराः क्रूभयसेवउत्तरायनिर्वचनाय। विश्वकर्मनूविषावावृधानइति। प्रयोगावस्थांफलावस्थांविश्वकर्मणः
प्रतीत्योच्यते। हेविश्वकर्मन। प्रयोगावस्थितमुच्यते। अनेनविषासर्वमेधदर्शनसंपत्तादिपुक्तत्वेनत्ववर्धमानः विश्वकर्मत्वमापद्यमा
नः तत्कलविपरिणामकालेस्वयंजंयेस्वस्वयंगलस्वव्याप्तिः। शिष्यीचदिबंचसर्वव्यापीभव। अपिच। तत्रैतस्मिदर्शिते महिम्नि।
सुप्तं तन्मेअमितेजनासः मोहसुप्तासंलभितः सर्वतः तेजनाः येत्वदुपास्तनापरादुःखः संतस्तवसपत्नाः। समानंपरित्वं। नि।
अथपुनरितत्वेदर्शनोपासनाकर्मणिवर्तमानांभव। मधया। सर्वधनेशान्। समिर्मधोवी। सर्वत्राप्रतिहतप्रज्ञानः। प्रज्ञाताविशेष
तोऽस्माकमस्त्वित्येतदाशास्महे। लशविश्वकर्मत्वधिभूतप्रधानाः पुराणादिः। तथापिकलाकोशलादिसर्वज्ञानहेतुवान्। मप्र
तिलंभस्त्वविप्रतिष्ठां। एवसर्वसिद्धेयतासु। ताश्चरश्चिक्तव्यं। सपुनरेषत्यश्चाव्याख्यातः। तूपथा। तर्णमश्रुतरत्येवमादि। अ
थयातीर्णतिरिस्सर्वतोणतेस्थितातिनेयसति। अथयातर्णमुदकारव्यंरक्षत्यभुतेवा। अर्थविकल्पेन। तर्णशब्दात्सर्वपरक्षते

नि. ५३
१४

रन्नेतेर्वेत्तरपदं। तस्येषाभवति। त्वमृषुवाजिनमिति। अरिष्टनेमेरार्थं। विषुवतिनिष्केवल्येरास्यते। सद्यश्चिदिति। यस्तार्क्ष्यो
वाजीवेजनवान्भयदातापरेभ्यः बलवान्वा। तदेवज्ञातं। देवैर्गतं। परत्वेनज्ञातंवा। परोयमस्माकमिति। देवप्रीतं देवैर्वासमानप्री
तं। सहवानं। सहोबलंतेनतद्वतं। एतदेवंमध्यमलिंगतरुतारंतरायितारंस्थानांरंहितृणांभूतानांगतिमतांगमयितारमित्यर्थः।
बलहेतुकत्वाद्भूमिनस्य। तमेवमादिगुणयुक्तं। अरिष्टनेमिकेनचिदप्यप्रतिहतवज्रप्रहरणं। नेमिरितिवज्रनाम। घृतनानाज
तारं। आशुंशीघ्रं। स्वस्तये। आत्मनस्वस्त्ययनायसुषुप्त्ययमेतस्मिन्कर्मण्याद्भूयामहे। तस्येषापराभवति। सापुनः किमर्थं। व
लरूतिरुपप्रदश्चिदिति। वर्षकमेपिप्रदेवर्षितेअनया। सत्यामपिहिवलरूतौ। पक्षिराजेगेरुत्तमसिंहोदे। असावपिबलवोश्चता
र्क्ष्यनामाच। वर्षकर्मत्वसमानंतेनास्य। अतश्चोक्तमेतदेवविचारास्पदमपेक्ष्यकमन्यमध्यमादेवमवश्यमिति। सद्यश्चिद्यः
शवसापंचकृषीरिति। सद्योपियस्तार्क्ष्यो बलेनतनोत्यपोवर्षभावेन। सद्यः शब्दोल्लेखार्थः। द्युष्वः परश्वः परत्त। परारिचे
तिचिदित्यप्यर्थः। नकदाचिदप्यन्यः सर्वदातार्क्ष्यएवेति। कंप्रत्यपस्तनोति। पंचकृषीः पंचमनुष्यजातानिप्रतिब्राह्मणप्र
मुषान्निषादपंचमान्वर्णान्यति। तदनुग्रहपर्यकत्वात्सर्वलोकानुग्रहस्य। रुष्टिप्रहणेनतद्विद्युत्। कथं। सूर्यइवज्योतिषां
यथासूर्यज्योतिः प्रकाशलोकानुग्रहायतेनोति। तथातार्क्ष्योपस्तनोति। यथाहविषाविधेमेति। नम्यतेतत्रकस्मैदेवा
येतिसंप्रदानश्रुतेः संप्रदानावेधुर्याय। एवमिहाप्युपमानोपमेयकारकसंबंधावेधुर्यायज्योतिरिति नम्यते। कस्मात्पुनरप्य
मपस्तनोति। इतोयस्मात्सहस्रसाः शतसाअस्यरहिः। बहूश्च बहुतरांश्च प्रकारान्मेघविदारणायभजतेऽस्यतार्क्ष्यस्यर

१४

हिः गतिः अपिचैवमसह्यस्यगतिः। नस्मावरते। नैवेतामस्यवारयंति। नप्रतिबलुंराद्रुवंतिकेचन। अतिवेगत्वान्। कथं। यु
वतिनशर्या। अतिबलवतापनुष्मतामुक्तांशरमयीमिषुंअन्येनवान्नेनवाकाशप्रदेशेनाप्रमिश्रयंतीमात्मानं। यएवमा
दिगुणयुक्तस्तार्क्ष्यः सद्दनामास्माकं करोत्विति। मन्युर्मन्यतेः क्रोधार्थस्यदीप्त्यर्थस्यवा। उभयमप्युपपद्यते। बलवत्वान्म
ध्यमस्य। तस्येषाभवति। त्वयामन्योसरथमारुजंतइति। तपसः पुत्रोमन्युर्नीमतस्यार्थः। श्रेयनाजिरादिषुनिष्केवल्यविनि
योगः। हेमगबन्मन्योत्वयासरथमेकमेवत्वयासहरथसमारुह्यरुजंतः परानरुजंतः अभिभवंतः हर्षमाणासः तवाश्रमाद
विकलाः हृष्यंतः धृषिताः परैः अपिचहेमरुत्वः तिग्मेषवः एतैरस्मद्योधाः आयुधानिसंश्लिष्यमानाः तीक्ष्णानामि
ष्टूणामायुधानांचयोर्यस्तमनुतिष्ठंतः भिदंतः इषुभिः सिंदंतः आयुधैरमुनाप्रकारेण एतेनराअस्मन्मनुष्यायोधाः
अग्निरूपाअग्निकर्माणः अग्नयइवैतेसेनामभिवंतोयंत्विति। दधिक्रादतिवक्तव्यं। सय्याख्यातः। दधत्कामतीत्येवमादि
सर्वमध्यमेज्योतेत्येषाभवति। आदधिकाः शवसापंचकृषीरिति। वामदेवस्यार्थः। आतनोति सर्वतस्तनोति। कोसा
चित्तिदधिकाः। केनशवसाबलेनाकिमातनोति। अपः। द्युः। पंचकृषीः। पंचमनुष्यजातानिप्रति। कथं। सूर्यइवज्योतिषां।
सहस्रसाः शतसाः बहूनांबहुतराणांचोदकानांसंभक्ता। वाजी। वेजनवान्। अर्वाह्णवान्। उदकेह्णक्रियायोगीयएव
मादिगुणयुक्तादधिकाः सोस्माकमिमानित्तुतिवाक्यानिस्तुतिलक्षणो निवचासिसंज्ञकामधुनोदेवन। मधुधमते
राद्यंतविपरीतस्य। उदकंस्तुत्यनंतरमेवददात्वित्यर्थः। बलरूतिर्वर्षकर्मचोदकमप्यस्ति। तस्मान्मध्यमः। सविताय्याख्या

नि. २३०३

३५

तः इमेवाग्निं सवितारमोहेत्यत्र। सपुनरिहवर्षकर्मयोगान्मध्यमः। तस्येषाभवति। सवितायंत्रैः पृथिवीमरम्णादिति।
अर्चन्नामाहेरण्यस्तूपऋषिरुत्तरायाम्। सवितामध्यमः सर्वबलेशान्। किमिति। यंत्रैः पृथिवीमरम्णात्। यावत्किंचिद्यत्र
तेतत्सर्वबलेनेव। यंत्रितान्नेयं पृथिवीनिश्चला। नचान्यद्दृढलवान्। यंत्रयितास्ति। तस्मादिंद्रैवेमांसं यच्छन्। स्थिराम
रोत्। रम्णातिः संयमनकर्मत्युक्तं। अथवावर्षणोपकारेण पृथिवीलोकनिवासिनोधारयति। तदस्याः संयमनं। किमेतावदेव। नेत्यु
च्यते। अस्मभने सविताद्यामदृहत्। एवमथेतस्मिन्नस्मभने अनारभणे अमर्त्तेऽतरिक्षे यत्र पर्णमपि नालमवस्थानाय तत्रैवम
प्यतिगुर्वी सौवर्ण्यं घांसवितैवाऽदृहत्। स्थिरामकरोदाभूतसंस्तुवात्। कोहिनाममध्यमात्सवितुरन्यएतदतिउष्करं कुर्यात्। अपि
वा। अश्वमिवाधुस्तत्। यथाश्वबंधोऽश्वं धूनुयादुषादत्तमनायासेन रजस्तस्मादपनेष्यत्। एवं धुनिसमुद्रं उदकबधितारं मे
घमधुस्तत्। सविता अधूनोत्। अकंपयत्। उदकप्रसरणाय। क्व। बभूवमर्त्ते। एतस्मिन्नंतरिक्षे अहिंसिते अस्वस्माणे वा। स
र्वगतत्वादाकाशे गमनायायोग्ये वा। वाय्वात्मनैव विष्यन्ति श्वेष्टं धूमिवाधुस्तत्। यः सविता सोऽस्माकमिदं नामकरोति
ति। समुदिता समुद्रो मेघः कमन्यं मध्यमादेवमवस्थत्। मेघमधूनोदिति। कुतः संशयः। अन्येऽपि यस्मान्मध्यमात्सवि
तोच्यते। यत आह। ष्यादित्योपि सवितोच्यत इति। यथाचैतदेवं तथैतस्मिन्नेवाहेरण्यस्तूपे स्तूपे स्तूपः। हेरण्यस्तूपमिदं स्त
क्तमिति कुतपुनरुदत्त आह। अर्चन्निरेण्यस्तूपऋषिरिदं स्तुक्तं नोवाचेति। अर्चन्नामाहिरेण्यस्तूपस्तूपस्तुद्रुतोवा।

संयंथेतत्स्तुक्तं प्रोवाच। तदभिवादिन्येषर्भवति। हिरण्यस्तूपः सवितर्यथावेति। हे सवितः यथाऽन्यकौलीनो हिरण्यस्तूप
स्त्वामाजुहाव। कर्मण्यादूतवानेवमहमथेतस्मिन्। ल्ये हिरण्यस्तूपतामापन्नः। अर्चन्नामा अयनायवाजे आस्मिन्नेने संस्तु
तेहविषित्वामाहूय वंदमानः। स्तुवनं सोमस्य वाचं सोममिव कीत्वा आदृतः प्रतिजागर्मि। अनन्यमना स्वामा यागावपा
मरति। तस्य संघाते। तस्य स्तूप इति। त्वष्टाव्याख्यातस्तस्येषाभवति। देवस्त्वष्टेति। वैश्वामिन्नस्य प्रजापतेरायं। वैश्वदे
वविनि योगः। त्वष्टादेवो मध्यमः। सविता सर्वस्य भूतग्रामस्य। प्रसवितेऽस्मादयिता। उदकसंप्रदानद्वारेण। किमुत्पादयिते
वानेत्युच्यते। पुषोषप्रजाः पुष्णाति चासावुत्पाद्येन केवलं पुष्णाति। किं तर्हि। पुरुषाज्जानेति। बहुधांचे नाजनयति।
वर्धयति। केन पुनरमेज्जनयति। पुष्णाति वर्धयति चाअत आह। एमाचविश्वामुवनान्यस्य। एमानि विश्वामुवनानि
उदकानि अस्थयतः स्वतायां वर्तते। तस्माज्जनयति। पुष्णाति वर्धयति चाअतश्च सर्वमिदं शक्तः। कर्तुं यतः। महरे
वानामेकं। महत्सुरत्वं। असुरिति प्रज्ञात्। तया तद्वत्त्वं। तयामहत्स्यप्रज्ञयोदकेन साधूतं। न सर्वमिदं ज्ञनयति पुष्णा
ति वर्धयति चाअतस्तौ हि साधनसंपत्तावपि किं कुर्यात्। अथवाऽनवलं। असुः प्राणः तेन तद्वत्त्वं। एवमपि सति प्राणे
नेव शक्यते। एतत्सर्वं कर्तुं। अप्राणो हि किं कुर्यात्। अन्नपत्वमिति केन चित्। तेषामन्नहेतुनोदकेन तद्वत्त्वं तथा

नि. ४. ३.
९६

पियोज्यं असुरिति प्रज्ञानामातकस्मात् अस्यत्यनर्थान् प्रज्ञेवाहिप्रज्ञावतोऽस्यति पक्षित्यनर्थान्नाशयति अस्ताश्चास्या
मर्थाः न हितदस्तिव्यक्तेर्यत्सर्वं प्रज्ञावतां प्रज्ञायानास्ति एतावांस्तु विशेषः भिव्यक्तमनभिव्यक्तमिति अथावायदेतदसु
खं वसुमतोभायः वसुखं एतत् रोमत्वर्थः वकारलोपश्च वसुनो रकेन तद्दानसौत्व एव वातः कस्माद्वातीति सतः वागतिगंध
नयोरित्यस्य सत इति धातुकारकावधारणं वायुराद्यस्त्रयाणां धातूनां विकल्पेन अयं तु वातिरेवेति विशेषः तस्यैषाभव
ति वातआवातु भेषजमिति उलस्यवातायनस्यार्थः वातेऽस्मानाभिमुख्येन भेषजं यद्यत्यथ्यमस्माकं सत्तद्गृहीत्वा आवातु
तच्चास्माकं रां भवस्तु शमिति सुखनामा तद्भावकमस्तु तदा त्वेव आयतो परिणामे मयो भवस्तु मय इति सुखनामा दृष्ट्याय
सुखमस्तु स्तयमानः प्रत्यक्षीभूत इव मनसि यतः प्रत्यक्षमुच्यते प्रणआय धितारिषत् हे भगवन्वायो प्रवर्धयत्वमस्माक
मायं वि सपुत्रे पोत्रा देवर्गाणां भेषज्यं च त्वमस्माकं नित्यमायेत्येतदाशास्महे अग्निर्व्यातस्तस्यैषाभवति प्रतियं वारु
मध्यमिति मेधातिथिः ऋग्वेदे त्वं तं अंगं वै कल्पयिष्ये त्वं अध्वरं इति हे भगवन् त्वमेव मस्माभिः गोपीधाय सोमपानाय प्रह्वयसे आह्वय
से सत्वमेतदावामरुद्धिः सहागेहि आगच्छेत्स्मिन्मस्मत्कर्मणि सोमं पालुमित्येतदाशास्महे गोपीधाय मरुद्धिः सहेति मध्यमं किं गंत
स्वेषापराभवति सापुनः किमर्थं गोपीधायेत्ययं सोमपानं व्यक्तसोमपानं किं गत उत्तरा तद्यथा अभित्वा पूर्वपीतये इति हे भगवन् त्वमे
द्वं काले प्रह्वय पानाय त्वामभिसृजामिव दे किमिति इदं सोमं मधु सोममयं तन्मधु सत्वमागच्छेत्स्मिन्कर्मणि एतत् सोमं पालुमित्येतदा १६

णयुक्तस्वष्टा तस्य त्वदुरग्ने जायमाना देवदे अविदिभ्यतुः के पुनस्ते द्यावापृथिव्याविति यथायमिति
महान्वर्द्धते अवश्यमयमावां धक्ष्यतीति ॥ अहोरात्रे इति वा ॥ स रुदुपज्वलिते महस्यग्नावनुपशम्य
निअहोरात्रयोरर्थवत्त्वाभावः ॥ तस्मात्ते अविदिभ्यतुः अविनामायमेवमतिवृद्धः ॥ आवाभ्यतम
मुष्ठिद्यादिति अरणी इति वा ॥ अवश्यमयमावां जातो यतो मदातदा धक्ष्यतीति सतः अरणी अ
विदिभ्यतुः एवं विम्यस्यो किं कुरुतः नान्या गतिरस्तीति प्राचीना मतं प्रत्यक्षिते अभिभुरवे सिंहं
सहनं अभिभवनं प्रतिजोषयेते प्रत्यसेवेते उपकारकत्वेन कथं नामाद्यमावां न भस्मसात्कुर्यादिति एवमयमेवाग्निरिहत्व
ति त्रयोदशस्थ द्वितीयः पादः वनस्पतिरवसरप्राप्तः सपुनरयमभिधेयतोऽभिधानतश्च व्याख्यातः एष हि वनानां पाता
वापालयितव्येति तस्यैषाभवति उपावसज्जन्त्यासमज्जन्ति उपास्मिषया वसुजैस्त्यश्चारव्यं पार्थः अनाश्रित
विशेषः किमयमग्निर्वायुपोवेत्युच्यते उतवान्यएव कश्चिदिति उत्तरेर्ध्वे वनस्पतिराद्यः प्रथमासंबधात्परोक्षः रु
पुनरुपावसज्जेति मध्यमपुरुषयोगात्पत्यक्षः कोयधीयरेतेति सुतरामनाश्रितं शेषः इति विचारास्पदमिति अतः परं वि

नि. ४३.
१६५

विचारयिष्यति। तत्कोवनस्पतिरिति। तन्व्यासमंजं। आत्मना आत्मानेन स्य पशोः समंजं न समभिद्यं जेत्यनविशिष्टेन
संस्कारेण स्वाधिकारसंबन्धिना। देवानामेतत्साथोन्नेतदमुनेन प्रकरणेन क्रतुया क्रतुवृत्तौ काले काले षण्मासादेह
वीषिचेतान्यन्यान्यपि आज्यप्रभृतीनि उपावसृजदेवेभ्यो देहीति। किंच वनस्पतिः शमितो देवोऽग्निरित्येते त्रयः त्रिय
णो देवशब्देऽग्निविशेषणमिति दर्शयति। वनस्पतिश्च शमितो चाप्रत्यक्षदेवते एव असंदिग्धदेवोऽग्निरित्येते त्रयः स्व
यं मुस्यादुतामापादयंतु। मधुना चोदकेन प्रोक्षणाद्यभिप्रायं घृतेन चैतदस्माभिः संस्कृतं पाथ इत्येतदन्वास्महे। तत्कोवनस्प
तिरित्येवमादिविचारः। तत्र तावद्युपपत्तिकाल्यक्यः। कस्माद्यद्येतस्यामपि प्रियामनविष्णुतोग्रेर्विशेषः। तथापीयमप
राधप्रजं नीयाः कुर्यात्सन्निपत्यैषां जनेय्यमीभिधानेन संस्करोति। तद्यथा। अंजंति त्वामध्वर इति। विश्वामित्रस्या
र्थः। पुरो हूक देवेभ्यो वनस्पत इति च। हेयूप अंजंति त्वामध्वर इति। त्वामध्वर इत्यजमानाः कृ। एतस्मिन् ध्वरे यत्ते किमिच्छंते
देवान्येषु कामयमानाः केन अंजंति हे वनस्पते यूपमधुना देवेन संस्कृतेन घृतेनैत्यर्थः। देवानां स्यन्मधुनि ज्ञायते हि देवानां म
धुय हूतमिति। किमित्यंजंति। यद्वर्धस्तिष्ठाः यस्मादक्तस्त्वमूर्ध्वः स्थास्यसि अंजनादनंतरमुत्थयिष्यंति तं। यस्माच्च
ते स्यः मातुरस्याः एधि व्याध पस्ते उपरि स्थो निवासः स्तेर्यर्थमवहः। तस्मादवश्यमूर्ध्वस्थास्यसि। तथा स्थित्वा पशुधारण

३५

समर्थः प्रधानक्रिया पूर्वांगभावयित्वा तद्वारेण तत्फलानि द्रविणानि चावश्यमस्मभ्यं दास्यतीत्यतः समंजंति एवमस्मि
न्समंजने यूपे वनस्पतिशब्दः प्रयुक्तः। तस्माद्यूपे वनस्पतिरिति। अग्निरिति शक्यः। कस्मादिहाप्युपावसृजेति अस्याना
विष्णुतवनस्पतिशब्दार्थत्वाद्भवतु यूपपरः परे अस्य हविर्वह्मलिंगं लिङ्गिता पुरो हूक यजतोऽसि निपत्याग्नेर्वनस्पतिशब्देना
भिधायिका क्रुभयति। तद्यथा। देवेभ्यो वनस्पत इति। हे वनस्पते अग्ने हिरण्यो यमर्णो ज्वलितदेवेभ्यो हवीषि वक्षि वह। कथ
मिति। प्रदक्षिणित। प्रदक्षिणं देवानां यो हविर्वहन धर्मस्तेन पितृधर्मविपरीतेन कथं बहुरश्नयानि यस्यानि वध्यसु निपुणं
यथान किंचिदपि अचह विरन वेक्षितं धूमभूतेन प्रभ्रयेत्। तथा। अपि च क्रतुस्य यत्तस्य पथि भीरजिष्ठेः य एव प्रसिद्धाः प
थानो यत्तस्य हविर्वहनाय देवान्प्रति क्रजुभ्योऽपि क्रजुतमैः यैः कलौ नातिहीयेत रजस्वलतमैर्वा अत्यर्थमुदकबद्धिः तैर्हि
पथिकानां सुराः। प्रपिष्टतमैरिति। सुरूपतमैः प्रहृततमैर्यैरसंमोहस्याद्रुतस्तेर्वहनश्च पुनरविदिते कर्मणि तां विनि
युज्महे। यतो ब्रूमः। प्रदियस्ते अर्थः। चिरंतनमेव ते अर्थं हविर्वहनाधिकारलक्षणाविप्रः। अयं यो होतैत्येवमादिमंत्रे
भ्यो देवादिरे हव्यवाहमिति प्रतो ब्रूममहवहेति। एवमेतस्मिन्मंत्रे हविर्वहनसंयोगाद्वनस्पतिशब्दस्य प्रभिमपेयः।
अथैषा वनस्पतेरग्नेरेषो परा क्रुभयति सा पुनः किमर्थमिति प्रायो वृत्युपप्रदर्शनार्थः। ब्रुषुमंत्रेषु अग्निर्वनस्पतिरि
ति। वनस्पतेरश्मयानि य्येति। वनस्पतेरवयव्या। हे वनस्पते। रश्मयानि पिष्टतमया सुरूपतमया अत्यर्थं दृढया ए

नि. भा. ३.
१७.

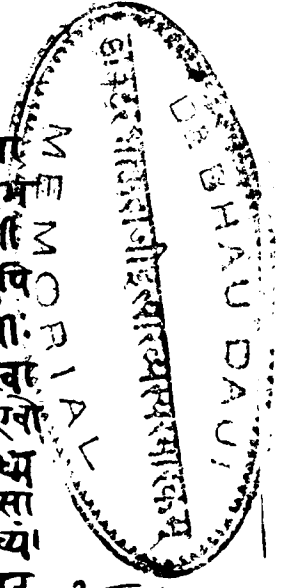
भिरा

वमादिगुणयुक्तयारश्चनयानिययाप्रध्वंसनायनिवध्यवयुनानिस्वाधिकारयुक्तानिप्रज्ञानान्यस्मदुपकारायविहानजाना
नोवहेतान्यस्मदुत्तानिहवींषिभ्यस्मदिधिषोदलुप्यजमानस्माभिमतफलप्राप्तयेदेवत्रोदेवान्प्रतिप्रदातारममतेषुवोचः
वोचः। कथयस्वैनंरातारममतेषुदेवेषुअमुनायजमानेनेतानिहवींषिप्रत्तान्यवमाध्वनस्पतिः। यत्पुनरेतदुक्तंयूपान्जनीयाया
यूपवनस्पतिराब्दस्यत्रब्रूमः। अग्निरेवासोयुपांतर्गतोयुपात्मनावर्तमानोयुपांतनीयायावनस्पतिराब्देनोच्यते। तदुक्तमे
षहिवनानापातावापालयितव्येति। यस्मादंतर्गतोवनानावनानिनदहतिस्मादेषवनस्पतिः। अक्तंच। योयमृबीसेष्टाध्व्याम
अग्निरेतरोषधिवनस्पतिषुपुतमुन्निन्यथुः सर्वगणसर्वनामानमिति। सोयमग्निरेवानेवनस्पतिराब्देनयूपामिधानेनवनस्प
तिरभिधेयइत्यदोषः। अपरेपुनरंतंतिवेल्यधियज्ञात्पुनश्चेनाधिदेवतमुत्पायनाकृष्णमतेनाग्निपरत्वेमेववर्णयंति। य
राय्यधियज्ञेऽस्ययज्ञोभाभिवादस्तदापिनाधिदेवतमग्निमभिधालुमस्याः परिहीयतेसामिथ्यमंत्रार्थेइति। तत्कथमंतंति
तामध्वरेदेवयंतः। हेभगवन्नग्रेऽजंतित्वामाधाराज्याहुतिभिरध्वरेयज्ञेदेवयतेः देवान्कामयमानाः यस्मात्त्वमध्वरेऽष्टास्य
सिञ्चलिष्यसि यच्चैतेक्षयोमातुर्वेद्या उपस्थे उपस्थाने उपर्युत्तरवेद्याः स्योनिवासः कृतस्तत्रोपज्वलितोदविषानिध
नानियतीसध्वरेयत्तफलान्यस्माकमवयंदास्यतीत्यतस्त्वामाहुतिभिरंतंति। कात्यक्यपसेपिदेवेभ्योवनस्पते। वनस्प
तेरानयानिययेत्यनयोरर्थयोजना। हेवनस्पतेवानस्पत्ययपत्वमुच्यसेहिरण्यपर्णाऋतपर्णवहेतानिहवीष्यनुत्थि

१७

तेत्वयि न एतान्युद्यंत इति त्वमेवेषां वोढेति मतीमहे। कथंच पुनर्वहप्रदक्षिणित। यथेतानि वोढव्यान्यविपर्यस्यते तेन विधिनार
श्चनयापतयान्निवृतानिययपरिशीयत्वमात्मानं कृतस्य यज्ञस्य येपंथानो रजिष्ठाः प्रदिवश्चिरंतन एवायमर्थस्तव्याहवीं
षिवोढव्यामीति। विज्ञाप्यतेच। यपेनवा आहुतयः स्वर्गलो कथंतीति। वनस्पतेरानयानियय। हेवनस्पतेवानस्पत्ययूप
रानयानिष्यतमयासुरूपतमयान्निवृतानिययपरिशीयत्वमात्मानं वहेतानिहवींषिस्वाधिकारप्रयुक्तानिप्रज्ञानानिप्र
ज्ञानदेवत्रोदेवान्प्रतिदिधिषोहविदातुरर्थसिधयेप्रब्रूहि। वैनंदातारममतेषुदेवेष्विति। स्वाहाकृतयोनिर्वक्तव्या। काः
पुनस्ताः स्वाहाकृतयः याः यागार्थमाहुतोत्तमप्रयाजे स्वाहाकारेण संस्त्रिंशेता स्वाहाकृतयः। ननु सद्योजातरत्याग्नेयो
मंत्रः। सत्यमाग्नेयोमंत्रः शौनकस्य तथापि स्वाहाकृतयः समाप्नोतः। नाग्निरिति। अथ स्वाहाकृतयः कस्मात्स्वाहास्वा
हेत्यनुकीर्तनेनासामुत्तमस्य प्रयाजस्य प्रेषसंस्कारः क्रियते इति स्वाहाकृतयः। अथ स्वाहेत्येतत्कस्मात्सुषुआहेति वा
यं देवसंप्रदानदेवतायै किंचिदज्यस्यत्यनेन मन्त्रेणाहुतुम्यमिदमिति। तदेव सुभाह। शोभनमाह। एवमस्य सुः पूर्वप
दमाहेत्युत्तरपदं। अथ वेदमन्यद्वात्मणानुगतं निर्वचनं स्वावागोहेति विज्ञायते। तं स्वावागभ्यवदज्जुधीतितत्स्वाहा
कारस्य जन्मेति। अत्र च स्वशब्दः पूर्वपदं उत्तरपदं तथैव। अथ वा स्वप्रोहेति। काविशेषः पूर्वस्मात्। पूर्वपदं। त्यकारका न्ये
तं स्वावागोहेति कर्त्तरि स्वप्राहेति कर्मणि प्रपूर्वोत्तरपदप्रकर्षोत्तनाये। स्वाहुतं हावेर्जुहोतीति। यदनेनैव हावेर्जुहोतीति

तदेव सुष्पापाद्यथाभिधानं अग्रेऽजुहोतीति हविः प्रधानेऽत्र निर्देशः। तासामेषाभवति स्वाहाकृतीनां। सद्योजा
 त इति। योयमग्निः सद्योजातो जायमानोऽन्तरमेव व्यमिमीत यज्ञानिर्वर्त्तयति यज्ञः। यश्च ज्ञातमात्र एव निर्देवानामम
 वत्पुरोगाः पुरोगाम्ययतो गामी प्राधान्येन। तस्यास्य हेतुः चोदेनामाद्वातुः प्रदिशि प्राच्यादिदिशि कृतस्य गतस्य प्रणी
 तस्यात्तरवेदिकत्वेन वाचि आस्ये वाचीत्यास्यमेवापेक्ष्य स्वाहाकृतं स्वाहाकारवतामंत्रेण प्रक्षिप्तं हविरेतदज्यं प्रदंतुपि
 बंतु देवा स्वाहाकृतय इति। इतिकरणोधिकारसमास्यर्थः। प्रदर्शनार्थो वा एता एवैकादशाग्नीदेवता अनुक्रांता इधमाद्याः
 ननु। द्वादशानामासामनुकीर्त्तनं। सत्यां अनुक्रांता द्वादश। तास्तु एकादशवनस्पत्यताः यासामिह विचारः। ननु। स्वा
 हाकृतिषु विचारोऽस्ति। तत्तदेव तासंस्कारपरत्वाद् उत्तमस्य प्रयजस्य यजतावेकादशग्रहणादेकादशप्रयजविषय एवो
 त्तरे विचार इत्याचार्योभिप्रायेण गम्यते। ततः किं यद्यनुक्रांतास्तान्प्रति विचारो वर्त्तिष्यते। ननु विचारितमेव। यज्ञेऽथ
 इति कात्थक्येति प्रेरिते शाकपूणिशित्ये च मदि। सत्यं विचारितमेतत्। सतु प्रत्येकमाग्नीदेवतापदेषु विचारः। अयं तु सा
 मान्यः प्रकरणगतश्चासामेव विचारोऽनिश्चितानां निश्चयावधारणार्थो निश्चितेन हिव्यवस्थितेन वेधिना भवितव्यं।
 अधिक्यज्ञेयजतो देवताध्यानांगभावश्च यणान्तदेतद्विषयमनिश्चितमथ इति विचाराधिकारवाचिनश्च शब्देन विचार

मधिकृत्य उपोऽहं त्यथ किं देवताः प्रयाजा इति का प्रयाजेषु देवतेति। प्रयाजा इति। आश्रुतादिर्यजमानोपस्थानांतः क्रि
 या कलाप उच्यते प्रयाजेषु दूयमाने धिति प्रसिद्धत्वात् कुतः संशयः नानादेवता एव प्रयजप्रवादाः आग्नीणां च षट्कारे
 ण संबंधात्। सर्वस्य चान्यस्य समंजसो विशेषभावः एवं सति विप्रतिपत्तिराचार्ययोः। कात्थक्यशाकपूण्योः तस्मात्
 ययस्थाप्यं त इति। कथं नानादेवताः प्रयजप्रवादा इति। तत्र तावदाग्नेया इत्येके। कुतः। आग्नेया वै प्रयाजाः। आग्नेया
 अनुयाजा इति च ब्राह्मणं। तत्र ये एतस्मिन्नर्थे सौचीकेनाग्निना विध्वंश्च देवैः परस्परं संवादं दृष्टे च सौहीकिलसो
 चीकोऽग्निर्विध्वंश्च देवैः सह समुदेते तमूचुरे हिनो हवीषिर्वहति सतत्तुवाच यज्ञे भागे मे स्त्विति। ते तं प्रत्युचुर्वृणीधे
 तिस्रो नयन् विप्रैः। प्रयाजान्मे अनुयाजांश्चेति। हे विध्वंश्च देवाः प्रयजान्ममैव लानमन्य देव संरक्तान्। अथवा
 निरवशेषान्। र्जस्वतं रसवंतं सर्वस्य हविषोऽवधार्य दत्तभागं यज्ञे घृतं च अपां विवेचं अहं प्रथमं आज्यभागे
 पुरुषं चोषधीनां ओषधिमयानां च हविषं मम पुरुषं पुरोडाशं एवं नियममभागेऽस्यात्। ममाग्नेर्ह देवाः दीर्घमा
 युरस्तु। यथाममपूर्वभातरो हविर्वहती च षट्कारप्रवक्ष्यामस्तुः नाहं तथा मूषीयेत्यभिप्रायः। तत्र पूर्वग्रयः। प्रा
 ग्ग्रयं देवैर्भ्यो बहंतः तान् षट्कारः कुरुतेति। एवमुक्तास्तेऽन्योत्तरयन्वानुजतिरिति। तस्य तं भागं। तत्र प्रयाजाः गाः।
 यथा तयोक्तं। अपि च। किं यद्गोतवाग्नेयसोऽयमस्तु सर्वः। तदधीन एवायं यज्ञः सर्वोऽस्तु। किं च। तुभ्यं नमोऽप्रदिश

नि. ५. ६.
१६

श्वतस्त्रः। प्रदिशोऽन्तर्भूतादिस्त्वैव। दिक्निवासिनीभूतानिभोग्यत्वेनकल्पंतामित्यर्थः। एवतावदाग्नेयाः। अथ
नानादेवताः प्रवादाइति। यदुक्तं तदनुप्रदर्श्यते। एतदेवताइत्येवमादि। तत्कोत्रनिश्चयः। आग्नेयाइतितुस्थितिः।
तुशब्देऽन्यप्रवादिनित्यर्थः। केनविशेषहेतुनाआग्नेयत्वंमन्यते। ब्राह्मणमंत्रश्चोभयंआग्नेयत्वेब्राह्मण्येवके
वलान्यन्यदेवतात्वे। एतस्माद्विशेषहेतोरवधारणः। आग्नेयाइति। अथकिमन्यदन्तमेवभवति। भक्तिमात्रेमितर
त्। यद्यदेवताइत्येवमादि। तदुक्तं। बहुभक्तिवादिनिहिब्राह्मणानिभवंतीति। किमर्थं पुनरिदमुच्यते। किंविचारेणप्र
योजनमिति। यस्यैदेवतायैहविर्गृहीतंस्यात्तमनसाध्यायेदृषट्करिष्यन्नितिहविज्ञायते। नानमिसंहितंहविदे
वतायैदेवतामुपेयात्। एवमर्थः सर्वत्रविचारः। तथाहिदर्शितं। यस्तुस्सक्तंभजतेयस्मैहविर्निरूप्यतेइति। मनसोति। किम
र्थंकेनवान्यनध्यायेदिति। शृणु। सर्वेदियविषयप्रत्याहतेनमनसायथाश्रुतगृहीतभावितानां देवतानांनानात्वे
कत्वत्रित्वेषात्मनोहृदयेविज्ञानमयीमालिख्यप्रतिहृतिंलक्ष्मीकृत्यानन्यमनस्तत्कालमधीत्ययाज्यावषट्करि
ष्यंस्तदनुचितनंसंतानैकसेनमनसाहविष्यमिसंधायदेवताध्यायेदित्यस्याविशेषस्यद्योतनायार्थमात्रस्यापि
मनसोयहणंमनसाध्यायेदिति। ब्राह्मणेचेतदर्थमेवोक्तमाचार्येणअत्रद्विविशेषतःपुरुषार्थोऽवलक्ष्यइति। अतो

१७

यथाहिदेवताचितनशून्यं कर्मेतस्मिन्प्रधानकालेविकलमित्यफलंमेवस्यात्। एषएववधानकालोयजमानस्याहुति
प्रक्षेपकाले। नतथान्येषामध्वर्युभरतीनांआहुतिप्रक्षेपव्यापृतानां। लक्षणंदिहोतेति। इतीमान्येकादशाप्रीस्तक्ता
न्यनुक्रांतानि। दशधादशतयीषु। तेषामेकादशंप्रैषिकमिति। इतीमानीत्युपप्रदर्शनार्थेइतिकरणः। एषएवतेष्वपिनि
र्वचनविचारावधारणकल्पः। यस्तुतद्गतः कश्चिद्विशेषः सउच्यते। तेषांवासिष्ठमात्रेयमित्येवमादि। वसिष्ठेनदृष्टं
वासिष्ठं। अत्रिणादृष्टमात्रेयं। वध्यंश्चैनदृष्टवाध्यं। गत्समदेनदृष्टं गत्समदं। कः पुनरसौविशेषः। एतानिना
राशंसवंति। अथपुनर्मेधातिथिर्देयं तमसंप्रैषिकमिति। तदिहोपवर्णितं। एतानिउभयवंति। अतोऽन्यानि। यानि
चत्वार्यचशिष्यंतेतानिक्लृप्तंनपात्वन्ति। अत्रनाराशंसयाजिनोवसिष्ठादयस्तेभ्योन्येतन्नपाद्याजिनः। तान्ये
तान्यमुनाविभागेनायस्थितानि। एकादशैकनिर्वचनावधारणानि। अतोऽन्यानिदशतयादाप्रीस्तक्त्वर्गात्तेषां
मण्यंत्रीणि। अग्न्यश्वमेधयोरेकैकं। तत्रयानिसौत्रामण्यांतान्यनाग्नेयानीतिनपरिसंख्यातानि। प्रैषिकेऽन
नुक्रमणात्तेषां। आग्निकाम्बमेधिकेतुर्कर्मोतरेपि। विनियुज्येतनकेवलमाप्रीषुरष्टोपधानि। आग्नेकमुत्तमायां
चित्तोसमास्वायक्रतवोवर्षयन्ति। द्वादशाप्रीरप्येष्टे। हस्तयहणामाम्बमेधिकंयजमानस्य। समिधोअं
जन्कदरंमतीनामित्याप्रीतिर्हस्तं गृह्णातीति। अतआप्रीकार्यप्रयोगव्याभिचारादाप्रीस्तक्त्वर्गमध्यपरितेअपिन

नि. ५. ८.
१६

श्वेतस्यः। प्रदिशोऽन्तर्भूतादिस्त्वेवादिक्निवासिनीभूतानिभोग्यत्वेनकल्प्यन्तामित्यर्थः। एवतावदाग्रेयाः। अथ
नानादेवताः प्रवादा इति। यदुक्तं तदनुप्रदर्श्यते। यं देवता इत्येवमादि। तत्कोत्रनिश्चयः। आग्नेया इति तु स्थितिः।
तुशब्दोऽन्यप्रवादि इत्यर्थः। केन विशेषहेतुना आग्नेयत्वं मन्यते। ब्राह्मणमंत्रश्चोभयं आग्नेयत्वे ब्राह्मण्ये च के
वलान्यन्यदेवतात्वे। एतस्मादिशेषहेतोरवधारणः। आग्नेया इति। अथ किमन्यदन्तमेव भवति। भक्तिमात्रे मितर
त्। यं देवता इत्येवमादि। तदुक्तं। बहुभक्तिवादिनिहि ब्राह्मणानि भवन्तीति। किमर्थं पुनरिदमुच्यते। किं विचारेण प्र
योजनमिति। यस्य देवतायै हविर्गृहीतं स्यात्तं मनसा ध्यायेद्दृष्ट्वा करिष्यन्निति हविर्ज्ञायते। नानभि संहितं हविर्दे
वतायै देवतामुपेयात्। एवमर्थः सर्वत्र विचारः। तथा हि दर्शितं। यस्तु सक्तं भजते यस्मै हविर्निरूप्यते इति। मनसोति। किम
र्थं केन वा न्येन ध्यायेदिति। शृणु। सर्वे इय विषय प्रत्याहृतेन मनसा यथा श्रुतं गृहीतं भावितानां देवतानां नानात्वे
कत्वत्रित्वेषात्मनो हृदये विज्ञानमयी मालिख्य प्रति कृतिं लक्ष्मीकृत्या नन्यमनास्तत्कालमधीत्ययाज्यावष्टकरि
ष्यंस्तदनुचितं संतानैकस्तेन मनसा हविष्यभिसंधाय देवतां ध्यायेदित्यस्या विशेषस्य द्योतनायार्थमात्रस्यापि
मनसो यहणं मनसा ध्यायेदिति। ब्राह्मणे चैतदर्थमेवोक्तमाचार्येण अत्र हि विशेषतः पुरुषार्थोऽवधारति। अतो

१७

यथा हि देवता चिंतनं न्यूनं कर्मेतस्मिन् प्रधानकाले विकलमित्यफलं मेव स्यात्। एष एव प्रधानकालो यजमानस्यादुति
प्रक्षेपकाले। न तथा न्येषामध्वर्युभृतीनां आदुति प्रक्षेपव्यापृतानां। लक्षणं हि होतृति। इतीमान्येकादशा प्रीस्तक्ता
न्यनुक्रांतानि। दशाधा दशतयीषु। तेषामेकादशं प्रेषिकमिति। इतीमानीत्युपप्रदर्शनार्थ इति कारणः। एष एव तेषां पिनि
र्वचनविचारावधारणकल्पः। यस्तु तद्गतः कश्चिदिशेषः स उच्यते तेषां वासिष्ठमत्रियमित्येवमादि। वसिष्ठेन दृष्टं
वासिष्ठं। अग्निना दृष्टमात्रेयं। वध्यं चैव दृष्टं वाध्यं। यत्समं देन दृष्टं गार्हपत्यं दं। कः पुनरसौ विशेषः। एतानि ना
राशं संवन्ति। अथ पुनर्मेधातिथिर्देयं तमसं प्रेषिकमिति। तदिहोपवर्णितं। एतानि उभयवन्ति। अतो न्यानि। यानि
चत्वार्यवशिष्यन्ते तानि तन्न न पावन्ति। अन्न नाराशं सयाजिनो वसिष्ठादयस्ते न्योन्ये तन्न न पाद्याजिनः। तान्ये
तान्यमुना विभागेन वा स्थितानि एकादशैकनिर्वचनावधारणानि। अतो न्यानि दशतया दश प्रीस्तक्त्वर्गास्तोत्रा
मण्यां त्रीणि। अग्न्यश्वमेधयोरेकैकं। तत्र यानि सोत्रामण्यां तान्यनाग्नेयानीति न परिसंख्यातानि प्रेषिकेऽन
नुक्रमणात्तेषां आग्निकाश्वमेधिकेतु कर्मांतरेऽपि विनियुज्येतेन केवलमाग्नीषुर्वृक्षोपधानेऽधिकमुत्तमाया
चित्तौ समास्वाग्रकृतवोरर्क्षयं चिति। दशशा प्रीरप्येये धिति। हस्तयहणमाश्वमेधिकं यजमानस्य। समिधोऽं
जन्कदरं मतीनामित्या प्रीतिर्हस्तं गृह्णातीति। अत आग्नीकार्यं प्रयोगव्याभिचारदा प्रीस्तक्त्वर्गमध्यपठितेऽपि न

परिसंख्याते आचार्येणा। सौत्रामण्यां तु प्रथमस्य पत्रोऽर्थाद्विहीया आशीतस्यामेकस्यामेव च नराणां सतनूनपातौ।
नराणांसः प्रतिशंसौ मिमानस्तनूनपात्यति यस्तस्य धमेति। तत्र नराणां सयाजिनां वासिष्ठप्रभृतीनां यागो निपातवत्तनून-
नपात्यदं अनर्थकं पादपूरणमन्त्रेणोपकारं मन्त्रे करोति। तथा तनूनपाद्याजिनां नराणां सपदं। एष एवान्यत्राप्येवं विधेदे-
वतापदे प्रयोगादन्यथा भाविनिदेवतापदानां निपातकल्पः। तद्यथा। अश्वहविष्यध्वप्रतिग्रहायाश्चित्ते यदृद्यसूर्येति
सौर्यमित्रावरुणानां याज्यानुवाक्ये। तयोर्मित्रार्यम्योऽर्यानि लिङ्गानि तानि निपातवद्भवन्ति। यथाप्रचित्रमर्कं गणते तुरा-
येति अत्र संबोधनांतमप्युपपदं नैपातिकं केवलमारुते हविषि चालुर्मस्येषु वैश्वदेवप्रयोगे पुनस्तदेवार्थवत्। आग्निमा-
रुतींश्च मिमालभेत वृष्टिः। इत्यत्र षष्ठ्यः प्रयोगः। एष एव देवतापदविचारः। यस्मिन्पक्षे सर्वे आग्नेयाः प्रयाजाः प्रया-
जान्मे अनुयाजांश्च केवलमिति मन्त्रद्वयं नित्यं स्मिन्पक्षेति स्यादेवीदित्यत्र भारतीद्युष्णानामध्यस्थानां सरस्वती पृथि-
वी रुष्णनाड्या इति च। तदेव तात्रयं दुःप्रतिसमाधानं स्थापनांतरापत्तिस्तु। त्याचाधिरे वएतादेवता इति। प्रतिसमाधानं।
सौत्रामण्यां तत्तमे पत्रोऽसमिधोऽग्निः समिधासु समिधो वरेण्य इत्येता आग्नेयः। तासु तनूनपादे वैकः। तनूनपादु-
चित्रतर इति न तस्यैव नराणांसः। तत्र नराणां सयाजिनां सौत्रामण्यां प्रयोगे कथं प्रयोगः। किं तनूनपादुचित्रतर इत्येतदे-
वप्रयुज्यतां उतान्यः कुतश्चिदा प्रीसृक्तादद्विज्यतां नराणांस इति न्यायविदो मेधाविनः समनुगंस्यते विरोधमिति ॥ ७॥
इति क्र. चर्चायां निरुक्तवृत्तौ जं ब्रूमागोऽग्निनिवासिन आचार्यभागवदुर्गस्य कृतोऽत्रयोदशोऽध्यायः ॥ ७॥ ७॥ ७॥ ७॥ ७॥ ७॥ ७॥

श्रीगणेशाय नमः॥ अथ यानि एधि व्यायतनानि सत्वानि त्वेवमदि। अथेति विशेषाधिकारे। प्रकृतार्थानंतरं अधि-
करोति। एधि व्यायतनानि। एधि व्यायतनानि सत्वानि इध्याणि च। तेषामप्यत्र विवक्षितत्वात्। स्तुतिं लभंत इति समाप्ता-
तानि। तान्यतः परमनुक्रमिष्यामो व्याख्यायेति शेषः। सर्वस्मादा श्रीगणाद्विलक्षणोऽयमश्वदिगण इति एधगधिकारव-
चनं। एधि व्यायतनत्वाविशेषात्। सर्वलंगलकुशुंभकप्रभृतीनामप्यत्रेवांतर्भावः। तान्यापि हि स्तुतिं लभन्ते। लक्षणं चेदमि-
ति। तेषां युगपदभिधानासंभवात्। क्रमोर्थादंगीकृतो भवति। सति च क्रमेण मुख्याति क्रन्याये इत्यतो ब्रवीति। तेषाम-
श्वः प्रथमा गामी भवति। स पुनः किमर्थः प्रथमा गामी। पुरुषानंतं रज्ज्मोति हि विज्ञायते। तस्या आकृत्याः पुरुषोऽजायत हि-
तीयां अजुहोत्। ततोऽश्वे जायत। विश्वे च अश्वमेधलक्षणे कर्मणि विश्वे च स्यंगभाव इति। स च पुनरयं व्याख्यात एव प्रा-
कू। अश्रुते ध्यानं महाशनो भवतीति वेत्यत्र। तस्यैषा प्राधान्यस्तुतिरश्वस्तोमीय एव। मानो मित्र इति। रीर्यंतमस आर्षं
अश्व एवाहूयतेऽनेन सक्तेन। यद्वा-जिन इति। यद्यानि वाजिनोऽस्याश्वदेव जातस्य देवैर्जनि तस्य वसुभिरादित्यात्। स-
रादश्वं वसवो निरहेतेति। अग्नेर्वी प्रजापतिना द्वितीयमजुहोत् ततोऽश्वो जायतेति। सप्तेः सरणस्य प्रवक्ष्यामः। प्रकर्षणवक्ष्या-
मः। विदधे एतस्मिन्पक्षे। वीर्यणि गुणान्। किं तेषां। मानः मास्माकं तान्युच्यमानानि मित्रो वरुणोऽर्यमा वायुरिंद्रो मरुतः
परिख्यन्। मा च क्षीरन्। किं तर्हि अनुमन्यतां मायुरत्र वायुरयनो वक्रारलोपेन सकस्मादयनात्। एति ह्यसौ विश्वमिंद्रक्र-

निभाउ.

१

सर्वतः

मुष्ठाः सद्युत्क्षयणः उरावांतरिहोक्षियति निवसति। अथवा क्षियति रैश्वर्यार्थः। कस्ये रे। अरभूणां देवानां राजेति च ते
षामिष्टे। एवमभुशब्दात्पूर्वपदं क्षियते रैश्वर्यकर्मण उत्तरपदं। शकुनिः कस्मात्। सहिराक्रोत्युन्नेतुमात्मानं उर्ध्वं
नेतुं लघुत्वात्। शकेः पूर्वपदनयतेरुत्पूर्वस्योत्तरपदं। अथ धानदत्तेस्तकतेर्वाशब्दार्थगत्योर्बोत्तरपदं विकल्पे
ना। अथवा शं करोयमस्माकमस्त्विति सर्वेण नित्यमाशासितव्यो भवति। एवं सति रामिति सुखनाम पूर्वपदं। क
रोतेरुत्तरपदं। शक्रोतेरेवैकस्मात्। किमसौ शक्रोति पदस्य योग्यं कर्तुं। तस्यैवाप्राधान्यस्तुतिर्भवति। कनि
कदञ्जनुषं प्रब्रुवाण इति। गत्समदस्यार्थः। शकुनिरुतश्रवणे जपे विनियोगः। कनिकदत्। न्यक्रं दीत। पुनः पु
नः भूरावाक्रंदसीति मध्यमपुरुषेण नुतिरुत्तमर्चमपेक्ष्य। ननुषं प्रब्रुवाणः। आत्मनो भिजातिं प्रकथयन्निवद
यति वाचं। इयर्बिवाचं कथं। इत्यितेव। नाविकरव। पुनः पुनः नावंपारगमनाय। यत्त्वमेवमीयति। सत्यं सुमंगल
श्च हे शकुने प्रशस्तमंगलोस्माकं भव। ययमविचलुभ्यं मित्याशास्महे। मात्याकाचिदभिभाः भिभूतिः परोपद
वः बिभ्यासर्वप्रकारसर्वतोचित। विद्वलिति। यथास्यशब्दस्तथानामेति। तदिदं शकुनिषु बहुलं इत्यत्रो
क्तं। मंगलं कस्मात्। गिरतेर्धातोर्गणार्थवर्तमानस्य। स्तुत्यं हित इत्यति। गिरत्यर्थो निति वा। अस्थैव वा १

गिलनार्थस्य। किमिदं गिलति। उत्पद्यमानमिवेदमनर्थं गिलति भक्षयति वा। अथवा अंगलमेतन्मकारोपजननेन मंगलं। को
र्थः। अंगवत्। अंगैरवयवैर्दक्षिणध्वक्षतादिभिस्तद्वत्। रोमत्वर्थः। व्यत्यश्चैरलोः। अथवा मज्जयते मंगलं। किं मज्जयति। पा
पकमिति नैरुक्ताः। उत्पद्यमानमेवैतन्मंगलिनः पुरुषस्य मज्जयति न त्रायति यदस्य किंचित्पातकं भवति। एवं मज्जयते मंग
लमिति नैरुक्ता विदुः। मंगलत्विति वा। गमेर्वा। सर्व एतन्मन्यते मामे तद्रुच्छति। गत्समदमर्थमभ्युत्थितमिति स्तुतिलाभकार
णं। सकिलकंचिदर्थः। सिद्धाधयिषुरभ्युत्तस्थे। तमभ्युत्थितं कपिं जलः शकुनोऽभिन्वात्रे। तस्मिन्निमवेदयन्। यथाचैतदे
वं। तदभिवादिन्येष गर्भवति। भद्रं वददक्षिणत इति। श्विसानिगदव्याख्याता। इह शकुनिः किल कस्यांचिदिदं शिषाधुर्भवति। क
स्यांचिदसाधुः। स एष प्रवीति। दक्षिणत उत्तरतः पश्चात्तुरत्ताच्च सर्वत एव त्वमस्माकं कपितलभद्रं वदेति। गत्समदो गत्सो
मदनः गत्सश्चासौ मदनश्च गत्समदनः। गत्सो मेधावी मदनो हर्षालुः। मंडूकाद्वेतत्यदं वक्तव्यं। य एते मंडूकाः एते मज्जकाः
कस्मान्मज्जनात्। नि। समन्नाद्येत उदके। मदते वीस्यान्मोदति कर्मणः। नित्यप्रमुदितादिने। मदते वीस्यात्तु सिकर्मणः। नित्य
तमाहिते। प्रचुरोदकत्वात्। मंडयते रिति वैयाकरणाः। ते हि भक्तिभिनीनाचित्राभिर्विधानामंडिता भवन्ति। मंडपणामो क इति
वा। मंडे उदके एषामोको निवासः इति वामंडूकाः। तेषामेषा भवति। संवत्सरं शशयाना इति। न सिद्धस्यार्थः। संवत्सरं शशयानाः
निर्वाचः संवत्सरं सुप्तादवस्थित्वा ब्राह्मणाः ब्रूवाणाः समर्थाः संतो यत्कुं व्रतचारिणः कृतवाक्यसंयमाः। ततः प्रावृत्कालं प्राप्य
अभिदृष्टाः। पर्जन्येन तर्वितां वाचं प्रमंडूका अर्वादिषु। प्रावादिषु मंडूकाः। अथवा नपुक्तो रूढिपरिबाधो ब्राह्मणशब्दस्येति।

उमोपमः प्रकल्प्यते। ब्राह्मणाद्व्रतचारिण इति। यथा ब्राह्मणा उपकृत्य। प्रादुषिपवित्रपाणयोमेखलिनो नियतकालः तां वैदिकीं वाचं वदन्ति। एवं प्रादुषिपुरिति। वसिष्ठो वर्षकाम इति। स्तुतिर्वाभनिमित्तं। सकिलवर्षं तं पर्जन्यं तु शवा। तं मंडूका अन्वमोदंतस्तु हिस्तुहीति। सताननुमोदमान् नृणां वर्यमानान् दृष्ट्वा लब्धवर्षनिमित्तमिति परितुष्टस्तानेव तु शवा। यथा चैतदेवं तदभिवादिन्येष गर्भवति। उपप्रवदमंडूकवर्षमावदतादुरि॥ मध्ये द्रुस्यस्य स्वविगृह्य चतुरः पदः॥ हेमंडूकिमंडूकानां मातः। अथ वामंडूकयते मंडूकि। मामुपगम्य प्रकर्षेण वद। कथंचन वद। वर्षमामिमुख्येन वद। तादुरि। तरणशीले। अथ वा तावदुदरि। यावत्तरीरं तावदेवोदरं तस्याः। ततो वृष्टेदेवे आसुते उदके नैतस्मिन्नेकजली भूते मध्ये द्रुस्योदकस्य बद्धनः। छवस्व। उपरि विगृह्य प्रसार्य एतत्स्वतुरः पदः पदानित्यर्थः। पादश्च द्रुस्यपदादेनाः क्रियते। अक्षारल्येव मादीनिलध्वस्तुतिवात्। एभिध्यायतनवत्सामान्यादिहवर्गे समान्तात्तानि तेषां च यथा समान्तात्तमेवाक्षाः प्रथमं निर्वक्तव्याः। ते कस्मादश्रुवत्त एतानि ति वा। दीव्यंतः कितवा एतान् क्षान्वाणि भिरश्रुवते व्यापयन्ति। त एते अश्रोतेः कर्मणि कारके। अथ वा अश्रुवते। अभिपूर्वस्य तस्येवाश्रोतेः करणे कारके। तैर्हि कितवाः प्रतिकितबंधनमभ्यश्रुवते। तेषामेषा भवति स्तुतिः। प्रावेयामेति। अक्षपुत्रस्य मोजवत आर्ष। प्रावेयाः प्रवेयिणः प्रकर्षेण वेपनशीलस्य वृक्षस्य जाताः महतः मांमादयंति हर्षयन्ति वातर्षयन्ति वा। प्रवातेजाः प्रचुरवाते स्थाने काले जाताः प्रादुर्काले। पक्षानां वा प्रचुरवाते काले पतनाभिप्रायं जन्म। विभीद

कएवावशिष्यते। यः प्रवरणे उदकबहुले देवो जातस्तस्य फलान्यक्षाः शरिणे वर्धतानाः निर्गतेर्णे भास्फारकस्थानेव तैमानाः। नो हितत्रपुत्रोपात्रानुगमणं भवति। अपार्णवा। उपसर्गस्यान्यत्वेनैव केवलं। अथवा अपार्णमपगतोदकं। अपरताओषधय इति वा। अवेत्य तस्मादन्यत्र ओषधय इति। कथं मादयन्ति। सोमस्येव। यथा सोमस्य मोजवतस्य भक्षो यजमानं मादयति हर्षयति तर्पयति। तथा विभीदको विभेत्ता कोष्ठस्य जागृविजो गरणकर्त्ता। योजयति सहर्षेण जागृतिं यो विजीयते स दुःखेन जागृतिं। स एष विभीदकः। एवं कारोमह्यमचक्षुत्वात् स्वेन फलशब्देन सर्वार्थेषु पुनः पुनः भ्रंशं वामनः शदयिता देवन एवैकस्मिन्ममन उत्साहयति। मोजवतः सोमः सकस्मात्। मूजवति जातः। अथ मूजवान्कः पर्वतः। सकस्मात्सुंजवान्। सुंजैस्तद्गन्धमसुंजः कस्मात्सहि विमुच्यत रूषीकया। अथ रूषीका कस्मादीयते गेति कर्मणः सा हि निर्गवा भवति मुंजादियमपीतरा रूषीकैः तस्मादेव। याहलेषान्या वा सापि हि निर्गता भवति। प्रावाणः कस्मात्। हंते वीतदथेपि पत्तेः। वर्ण आपत्युपजनाभ्यां। गणातेर्वस्तुत्यर्थस्य। स्तूयन्ते हि ते। गृह्यते वी। गृह्यन्ते हि ते। तेषामेषा स्तुतिर्भवति। प्रैते वदंतु प्रययामिति। अर्बुदस्येयमार्ष। यस्मात्ते अद्रयः। आदरणीयाः। जोदरणाहाः। पर्वताः पर्ववतः सा कमाश्वः सहस्रताः सोममश्रीया। अभिपुण्यथा। ते तं वभिपुण्वतः। इन्द्राय भो कश्रवणीयं रुद्राय चोषं शब्दं भरथ। धारयथ। निर्वर्त्तयथ। धेतेय्यममुना प्रकारेण यस्मात्सोमिनो भवथ। अथवा सोमिनः सोमेन तद्दत्तो यजमानस्य गृहे चैव कुरुध्ये। तस्मा

धुमानधिकल्पब्रवीमि। प्रैतेवदंतु। युष्मदर्थस्तुतीरुद्रातारः। प्रवदामन्वयं होतारः। अध्वर्युर्नपि च ब्रूमहे। एभ्योग्रा
 बभ्योवाचं वदन्तो वदतवाचं। यावत्तु चैतान्प्रति। नाराशंस इति समाप्नातः। कः पुनरेष नाराशंसः। येन नराः प्रशस्यंते सना
 राशंसो मंत्रः। किमनमंत्रस्तूयते, नेत्युच्यते। लक्षणं मंत्रः। नरास्तूयंते। एवंतर्हि नराणामेव समाप्नात् नाराशंसो मंत्रो नराणां
 वा सामान्यस्तुत्यभावात्। राज्ञां च स्तुत्युपपत्तेः। तेषामपि च सामान्यास्तुतिर्नास्त्यस्ति। त्वेवैकदेवेन केषां चिद्यतो भाव
 यव्यं लक्षणीकृत्येनाराशंसो मंत्रोदाक्रियते। तस्य नाराशंसस्य मंत्रस्योदाहरणं। तस्य भावयव्यस्य प्राधान्यस्तुतिरेष
 गर्भवति। अमंशान्त्वे मानिति। दानपरितुष्टः कक्षीवान्ब्रवीति। अमंशनवालिना ननल्यान्वा। अवालिना यो ग्यान्
 प्रभरे प्रहरे उच्चारये। मनीषास्तुत्यप्रतयावा। कस्य भावयव्यस्य। भावेनैवासावार्जवेनैव सर्वार्थान् यवयति मिश्रयति
 अनुतिष्ठतीति भावयव्यः। कनिवसतः। सिंहावपि स्थितः। निवसतः यः किमरोत्। यो मे सहस्रं बहून्सवान् यज्ञान्
 निरमिमीत। निर्मितवान्। बहूनां यज्ञानां यागोपकरणं दत्तवान्। अतूर्तः। अचपलः। अत्वरमाणः। क्रमेण यो निर
 म्यप्रथमः पादः॥ यज्ञसंयोगाद्राजास्तुतिलभेति। एवमादितदेतत्सूर्यप्रकृतस्यैव भावयव्यस्य स्तुतिलाभनिमित्तमे
 वमंगतमनूयते। यत्साहस्रं सवान् निरमिमीत तस्मात्प्रभर इति केचिन्मन्यन्ते। अपरे पुनर्युधोपकरणानामुत्तरेषां

सामान्यमेतत्स्तुतिलाभनिमित्तमिति वर्णयंति। तत्कथमिति। अश्वमेधे हि जीमूतस्येव भवति प्रतीकमित्यनेन सर्वेषु
 धोपकरणेषु तदर्थमधिकरूढः सन्नाथकवचो राजास्तूयते। सकस्मादित्युपोध्वत्वेन्यते। यज्ञसंयोगाद्राजास्तुतिल
 भेते। सतावद्यत्तसंयोगात्स्तुतिलभेते। अथ पुनर्युधोपकरणानि किमिति स्तुतिलभत इति। राजसंयोगाद्युधोपकरणानि
 युधाय उपक्रियंते इति युधोपकरणानि। युधे वा उपयुज्यन्ते। तियुधोपकरणानि। स एष हि व्यापी स्तुतिसंक्रमन्यायप्रार्थनोप
 प्रदर्शितः। तद्यथा। युधोपकरणानिराजसंयोगात्स्तुतिलभेते। तस्य तान्यंगानीति तत्संबंधात्स्तूयते। राजापियत्तसंयोगात् यज्ञो
 पिदेयतासंबंधात् देवता अप्यात्मसंबंधात्सौयमेवमात्मैवांगप्रत्यंगभावेनावस्थितः सर्वावस्थः स्तूयत इत्यात्मस्तुतिरेवेयं सर्वा।
 तदुक्तं। स्थाने स्थाने स्तुतिः सर्वा स्थानाधिपतिभागिनी। आत्मप्रतिष्ठा बोधुष्या तथोपकरणस्तुतिरिति। एष स्तुतिसंक्रमन्या
 यः सर्वत्रोपसंभवे। तेषां रथः प्रथमागामी भवति। कस्मात्तदाधारत्वादितरेषां युधोपकरणानां। रथः कस्मात्। रंहतेर्गतिक
 र्मणः। तस्य हितदर्थे बोध्यते। स्थिरतेर्वास्याद्विपरीतस्य। स्थिरः स नररथ इत्युक्तं। तत्र हि स्थिरः प्रतिष्ठितो यो धो भवति। न
 तथा श्वादिषु। तस्यैषा भवति स्तुतिः। वनस्पतेर्वीरुं गृह्णीति। गर्गस्यार्थः। हे वनस्पते। वानस्पत्यरथत्वमुच्यते। वीरुं गोद
 ढुंगो भव। ततश्चास्मत्सखा। अस्मन्मित्रं प्रतरणः। संयामाणां पारं नेता। सुवीरकल्याणवीरः। अयि कृपानय रंदिता।
 पिशातामयः किंच। कृतप्रतीकारस्त्वमस्माभिः गोभिरसि सन्नधः समंततो नस्यो बध्यो गव्येन चर्मणा श्लेष्मणा च स

त्वं कृतप्रतीकारमात्मानं मत्वा तेन हेतुना सुतरां मात्मानं वीक्ष्य स्व। संस्तभ्युदिसंस्तभ्ये च त्वय्यवस्थितः। आस्थातोते।
अधिष्ठाता तव। यो ध्यायानितेन जेतव्यानि आत्मनो भीषितानि तानि सर्वाणि जयतु। उदुभिरित्ययोभिधेयः तस्य शब्दा
नुकरणमात्मनो नामधेयप्रतिलंभनिमित्तं यथेवासावभिहन्यमानः शब्दकरोति। उदुभिरितितदेव तस्य नाम। उदुभिरिति
इति वा। उदुमशब्दात्पूर्वपदं भिदेरुत्तरपदं तत्संभवात् सौ उदुमेकदेशो निष्पुषितश्चर्मणापिन भस्तस्यैषा भवति। उपस्था
सय एथिवीमिति। अत आरभ्य सर्वा एता युधोपकरणं कृत्वा भरद्वाजस्यार्थं। हे उदुभे। उपस्थासय। उपशब्द यथा पूरय
शब्देभ्योऽपि वीरुक्त्वा उत घामविचैकस्यापि सतस्तव पुत्रा बहुत्वे वर्तमानस्य मनुतां मन्यतां घोषं यच्च दं विष्टितं जं
गमं यच्च दं स्थावरं च। यस्यैवं तव सामर्थ्यं द्यावापृथिव्या चापूरयितुं सत्त्वं उदुभे सज्जः सहजोषणः सहप्रीतिः। इंद्रे
ण चान्यैश्च देवैः हरादूरतरमपसेध। अपगमय। अपुनरागमनाय। अस्मत्तुल्यमित्येतदाशास्महेत्तत्तत्। इषुधिरिष
णां निधानं तर्णं तस्मिन्निषवो निधीयंते तस्यैषा भवति। बद्धीनां पितेति। यो यमिषुधिः बद्धीनां बद्धूनां इषूणां
पातारक्षिता तदर्थत्वात्। यस्य चेषु धेर्वद्गुरिषुकलापः पुत्रः पुरुत्राणो बहुनः पापात्त्राता तदर्थं सौ रक्ष्यत
इत्येवं व्युत्पाद्यं। विश्वायश्वायं विश्वाकृणोति। प्रस्यत इव अपात्रियमाणः प्रकर्षेण स्मयत इव उद्वाद्यमानश्चि

त्रपुंखत्वात्। अथवा हस्ततीव्रशोभया पुंस्त्वदीया अस्मिन्नर्थे चिश्वातिरापठितो विधातुः कल्यत इति। विका
रपक्षेभु तदर्थान्यधात्वादाभमित्याचार्यपरिभाषा। अथवा शब्दानुकरणं। चिश्चिरित्येवं शब्दं करोति। कदा स
मना। संग्राममवगत्य प्राप्य स एष इषुधिः। संकाः संकटा न संपृक्तान्वा संग्रामान्। एतन्नाम्यसर्वाः यास्यर्धमत्नेः
इषवश्च केवलमभिलक्ष्य क्षिप्यंते पताकार्यं तानेवं विधानं संग्रामान् एषे रथस्य मनुष्यस्य वा निन्यो जयति। प्रसू
तः क्षितो धनुष्मता इत्येतदाशास्महे। हस्तघ्नः कलापी पटुकः। गोपेति च यमाहुः। सकस्मात्स्यस्ते स्यवस्थितो सौ ज्यया
हन्यते तस्यैषा भवति। अहिरिव भोगे रिति। यो यमहिरिव भोगैः सर्प इव कुटिलभावेः सर्पग्राहकस्य बाहुं पर्थेति परि
वेष्टयति। बाहुं धनुष्मतः पुरुषस्य ज्याया इति परिधाधमानः। ज्यायावधात् ज्याघातात् बाहुं सर्वतस्त्रायमाणः तद
र्थत्वात् तस्य सौ यमेवं धर्मा हस्तघ्नः पुमानिव पुरुमना इव कश्चिदात्मः। प्रज्ञानबहुलः पुमांसमेतं धनुष्मतं परिपालु विश्व
तः सर्वप्रकारं सर्वतः पालित्वे तदाशास्महे। स्त्रियमपेक्ष्यामनस्कां पुरुषेव बहुतरमनः। पुंसतेर्वापुरुषार्थस्य। योस्य
मिति यस्य बलनाम भवति। अभीशव इति वक्तव्यं। ते पुनरमीत्याख्याताः। अभिधानतोभिधेयतश्च। अभीशवोभ्यभु
वत इति तेषामेषा भवति। रथेति च भवति। राजिन इति। यदेतत् रथेति च न वर्तमानः सुधारधिः कल्याणः सुशिखितेपि
सारधिः नेतारथस्य वाजिनः पुरस्तादग्रतः सतोरथसुक्तान् रथस्य नीडे पश्चात्सन्नुपविष्टः तिष्ठन् कथं कथं कामयतेय

नि. उ. भा.

त्रयत्रेऽतियो धातत्रतत्रनयति। तदेतत्किं सारथेर्माहाभाग्यं। नेत्युच्यते। निरभीशुको हिसारथिः किंकुर्यात्सुशिखितो
पिएवमभीशुनामेतं महिमानं माहाभाग्यं पनायत। पूजंयामि। यन्मनोऽधानामतिप्रवृद्धजवानामपि। तेष्मैरपनि
वधा। रश्मयः प्रगृहीताः सारिथिनापश्वात्संतो मनोनु यच्छत्युपरमयंतीत्यर्थः। संबो ध्याभावात्पनायतेत्यस्य सजयामीति पुरु
षवचनव्यत्ययः। धनुर्धन्वतेर्गतिर्कर्मणः। त्यर्थस्य। तद्वलेन हीपवो गच्छति। यधुर्मेणोवा। शत्रुवधा यद्विहत्तु पपद्यता स
स्येषा भवति। धन्वभागा इति। ताः गास्तावधन्वना धनुषावयमरिभ्योजयेम। अपिच आजिः इतरेतरस्य धिया यत्र लसवे
आयेव केवलमिषवः क्षिप्यते वैतर्क्येण प्रतापार्थना तमाजिमाजवंतं धनुषैव वयं जयेम। या अपि तीघ्राः दारुणाः समदः स
ग्रामाः अनेकशस्त्रसंपातसंकलाः अनेकवीरपुरुषाकीर्णास्ता अपि वयं जयेम धनुषैव। अपिच। किंबहुना समासतए
व श्रुमः। धनुः शत्रोरापकामं कृणोति। यत्र यत्र शत्रुरस्मान्नेतुकामः स्यात्तत्तत्ततोऽपगतकाममस्मत्तो धनुः करोतु। अ
पगतकामे च तस्मिन् शत्रौ वयं धनुषैवेताः सर्वादिवाः प्रतिदिशश्च जयेमेत्येतदाशास्महे। समदः समदो वा समदो वा संप
र्वस्यात्तेर्भक्षणार्थस्य। भक्षत इव हि तत्र परस्परतः। मदतेर्वाहर्षणार्थस्य द्वितीयं समदो वैति सं दृष्टास्तत्र हि परस्परतोऽपु
न्यति। ज्योतिवक्तव्यं। सापुनरियं जयतेर्वाजिनातेर्वा। धात्वन्वत्वमर्थकत्वं। तद्वलेन हि जीयते। सपुनरेष धनुर्गुणः तस्या
एषा भवति। वक्ष्यंतीवेति। येयं बोधिदिवका चित्स्मै चिदिष्टाय पुरुषाय किंचिद्रहस्यं वक्ष्यंतीव का वक्ष्यंतीव ज्या धनु
थ

अतापुरुषेणेषुं चिक्षिप्ततासयेन दक्षिणेन वा पाणिना कृष्यमाणा सच्यं दक्षिणं वा कर्णं प्रत्यागनी गति। आगच्छति।
कथमिति। प्रियं सखायं परिष्वजाना। प्रियमिष्टं काचित्कंचित्सखायं समानख्यानं उपजात प्रीतिं स्वी पुरुषमिवेषुं
परिष्वजमाना संप्रत्यर्थ एव। सखजनेत्यभ्यासोऽर्थविशेषाभावाद्यथा हिसाकर्णं प्रत्याकृष्यते धनुष्मता तथामध्यमा
त्मनो निनीयेषुं परिष्वजत इव। किमेतावदेव नेत्युच्यते। याचेयं यो वेवाशि हे यो विदिब विदग्धा काचित्कामिना पुरु
षेणात्मानं प्रत्याकृष्यमाणो पजायमान परितोषाकामिनः पुरुषस्य हर्षमुत्पादयंती शिंक्ते सकुमारमव्यक्तशब्दक
रोति। वितताधिधन्वन् धनुषि अध्यारोपिता सेयमस्माकमेवमादिगुणयुक्ता ज्या पारयं त्यस्तु पारमंतं नयं त्यस्तु श
शूणामेतदाशामित्येतदाशास्महे॥ इष्टुरित्येतदिषतेर्गतिर्कर्मणः। तदर्थमेवासावुत्पाद्यते। यधार्थस्य वा। तदर्थमेव स
सौ गच्छति। तस्येषा भवति। सुपर्णवस्त इति। यएते सुपर्णवस्त इति। यएते सुपर्णवस्त। वसते गात्रं वाजा इषवः। येषां
चैतेषां मृगमयो दंतो यदि मार्गाणि फलानि। अमार्गेषु तु व्यथनस्वभावात्। मार्गं वंतीव किं नु तद्यदेध्वं स्याद्यद
वेध्वमिति। ये चेमे गोभिः संनधाः। गज्येन स्ता - श्लेष्मणा च समंततो नधाः पतंति गच्छंति। धनुष्मता प्रसूताः
क्षिताः तएवमादिगुणयुक्ता इषवः यत्रयस्मिंस्त्रांमे। नरः नराः मनुष्याः सं द्रवंति संगच्छंति च। विद्रवंति च। पुनर्यि
गच्छंति। तत्रास्मभ्यं शर्म शरणं सुखं जयनिमित्तं यच्छुददत्वित्येतदाशास्महे। अश्वजनीत्येतत्सदं। तां पुनरेतां

करोत्याहुः। अश्वाजनीत्येतन्ननिर्वक्तव्यं। प्रत्यक्षवृत्तित्वादस्य। अथ कशा कस्मात्सा हि प्रकाशयति प्रख्यापयति
भयमश्वाय। कृष्यतेर्वाणभावात्। अपरुषा हि सा भवति। चर्मणोऽण्वी। वागपि कशो लुच्यते। सा पुनः प्रकाशयत्यर्थी
न। इति। अथ वा खश यावाकू। खेमुखा काशो रोत इति। कोशतेर्वाशवार्थस्य। यावत् श्वकशा तस्या एषा भवति। आजं
घंतिसान्वेषामिति। आजं घंतीति शतरि संबोधनं। हे अश्वाजनि। आजं घंतिसान्वेषां सरणानि समुच्छितानि सक्छी
नि कटि प्रदेशान्। जघनानुपजिघ्रते। जघनानि स्थिरे देशाः। ताभ्य हे अश्वाजनीं न्युपजिघ्रति। रदमपि शतर्येव। रथ्या
नां हि कटि प्रदेशां अश्वाजनीं न्यभिहंति। पृष्ठाणां स्थिरे देशां। हे अश्वाजनीया त्वमेवमभिहंति सा त्वमेतान् श्वान् चेतसः प्ररुष
चेतसो गमनं प्रति समुत्सुकान् समत्सु समरणेषु संग्रामेषु तथा चोदययथाजयेयमित्येतदाशास्महे। सान्नि। सक्छी
नि। तानि पुनः सरणानि तद्वलेन हिसरतिसर्त्तारः सक्छी कस्मात्सचेतः किमस्मिन्सक्तं। आसक्तोऽस्मिन्कायः कृत्स्नं
शरीरं। जघनं कस्मात्। तस्मिन् शो हन्यते कशाया। उत्तुखलमित्येतत्पदं। तत्कस्मात्। तस्मिन् उत्तुखलत्वादुत्तुखलं। बह्वं
नं करोति। उत्तुखलत्वात्पूर्वपदं। करोते उत्तरपदं। उत्तुखलं वा। उत्तुखलत्वात्पूर्वपदं करोतेर्वात्तरपदं। उत्तुखलं वा हि करणार्थं त
उत्पद्यते। उत्तुखलं वा। उत्तुखलत्वात्पूर्वपदं खशब्दात् उत्तरपदं। उत्तुखलं वा हि करणार्थं त
तदुत्तुखलमभवत्। तत्किल क्रियमाणं उत्तुखलं कुर्वित्यब्रवीद्वि। तथा एण युक्तत्वात्तस्यात्तदुत्तुखलमभवत्। ब्रह्मण

मविच भवति। उत्तुखलं वै तदुत्तुखलमित्याचक्षते परोक्षेण। उत्तुखलं वै तदुत्तुखलमेतत्प्रत्यक्षमवबोधितगुणाभिधा
नं। तत्पुनरेतद्विषयस्येन च बह्वित्तगुणमुच्यते उत्तुखलमिति। तस्येवास्तुतिर्भवति। यच्चिधित्वं गृहे गृह इति। पुनः
शेषस्यार्थः। आयजीवाजसातमेति च। सोमाभिषेवे विनियोगः। अभिमन्त्र्य चापधीयते अभिचयने। हे उत्तुखलक। यु
ज्यसे। यद्यपि त्वमन्नसंस्कारार्थं गृहे गृहे बुज्यसे। तथेवा पितृभिर्हैवास्मद्गृहे युमत्तमं शीतिमंतं गंभीरं अन्नैर्बहुभिः
संस्क्रियमाणैः शब्दवद्। कथं जयतामि बहुभिः। वेहिजयंति तेषामेते देवजयस्य पूर्वरूपं भवति। गंभीरस्य रोडुं
भिः। येषु न जयंते तेषां रूक्षस्वररति। चतुर्दशस्य द्वितीयः पादः॥ वृषभः कस्मात्। सहिप्रजां वर्षति। प्रजोऽसृजि
कारणरेतः सिंचति योनौ। अतिबृहतिरेत इति वा। रेतः सिसुमृतिशयेनासायात्मानमुपगच्छति। तद्वृषभकर्मवर्ष
णा वृषभः। तेनास्य वृषभकर्मणारेतो वर्षलक्षणेन गोरप्यति शयेन चोयुक्तो सावपि वर्षणादेतो वर्षणाद्धेतोर्भ
कारमुपजनीकृत्वा वृषभ इत्युच्यते। तस्य गोरप्यभस्तस्येवास्तुतिः। न्यक्रंदयन्नुपयत एनमिति। एवं तावद्वा
तं। प्रतिपदमेकवाक्यतया तुमंत्रस्य व्याख्येयमिति मंत्रद्वयब्रवीति। यद्वृषभे केनाजेषीस्त्वमेतं रज्जानमिति। त
त्र मेष्टुत। यमेतमाजेः शरपथस्य मध्ये वर्तमानं रज्जमंत्रद्वयन उपयति न्यक्रंदयंत एनं। हे जनाः युक्तारयंत

मि. उ. भा. :

युक्तारयंते। उपयंति उपगच्छंति परिहृण्वंति। अमेहयन्मेहयंतश्चतं। मुहूर्तं स्ठीयतां। वावदयंशरुन्मूत्रं करोति। ततो
लघुसुखं भविष्यतीति। सहिगोमिनां आजसृतां स्वभावः। तेन पुनारुषभेण स्रुर्बसुभगं शोभनभोगं राजानं। तदा सु
भगं सुयवसदेश समुद्रं शतवृत्तेस्तद्वत्संख्या सहस्रगवांश्च शतानि। यदा। असंख्यं बहु। किमिति। मुद्रलोहं प्रधने
संयामे धनं प्रतिस्पर्धया विजिगीषोरावयोः प्रवृत्तयोर्बाहिकायां जिगाय जितवानिति। दुष्पण इत्येतत्पदं। सपुनरेष
दुमयो धनः दुःप्रकृतिः। तत्प्रकृतवचने मयद्। दुराब्दात्पूर्वपदं धनशब्दादुत्तरपदं। मुद्रोभिधेयः। तत्रेति हासमा
चक्षत इति। स्तुति लाभनिमित्ते मुभयोरप्येकमेव वृषभदुष्पणयोः मुद्रलोभार्थं चक्रविरित्येवमादि। सकिल द्वितीयस्य
गोरभावाद्वा हासहमतिस्पर्धमानः ऐश्वर्यादन्वादिश्य दुष्पणं वृषभेण सह युक्त्वा राहासहाजिससर्पः। स च तं जिगायति
तवान्। यथा चैतदेवं तस्यार्थस्य मिवादिन्येष भवति। इमंतं पश्य वृषभस्येति। जितायामाजाववसिताजिसरणमा
ज्यंते एवापविधुमुद्रो मुद्रतः केनचित्पृष्ठः केन सह युक्त्वा वृषभेण मंराजानमजैषीति। सत उपदिशन्नेव दुष्पणमा
ज्यंते तस्मिन् पविधुमत्ताः वत्समि यकुत्सयन् राजानमयर्चतस्मै प्रत्याश्रयसे। इमंतं पश्य येनाजैषमिति। वृषभस्य
सहपुत्रं। धनं तं मानं काष्ठायामाज्यं तस्य मध्ये दुष्पणं शयानं अपविधुं। येन जिगाय शतवत्सहस्रमिति व्याख्यातं।
एतनाऽप्यमितिसंश्रामनाम। तत्कस्मात्। एतानां मजनाद्। एतनामनुष्यास्ते यस्मिन् जंति गच्छंति। एतनाशब्दा

७

तूर्वपदं। अजतेरुत्तरपदं। जयनाद्। तत्र उत्तरपदे विकल्पयंति। ते हितत्रयंति। मुद्रलोमुद्रवान्। लोमत्वर्थे। अथवा। मुद्र
गिलोमुद्रमेजनप्रायः। मुद्राब्दात्पूर्वपदं गिलशब्दादुत्तरपदं। मदनं गिलतीति। वा। मदनः कामः तमसौ गिलति वशीकरो
ति। जितेन्द्रिय इत्यर्थः। मदनशब्दात्पूर्वपदं गिलतिशब्दादुत्तरपदं। मदं गिलोवा। मद उद्भक्तमसौ गिलति पशान्तरं। तस्य उ
र्थः। मुदं गिलोवा। हर्षमसौ गिलति। निवृत्त इत्यर्थः। भार्ग्यश्चोभम्यश्च स्य पुनः। भम्यश्चः पुनर्भम्येऽस्याश्वाः। अनवस्थापि
नश्च। अश्वभरणाद्वा। विभर्त्तवा। सावश्चान्। पितुरित्येतद्वक्तव्यं। तत्पुनरेतदन्ननाम। तत्कस्मात्। पातेर्वारक्षणांर्थस्य। पिव
तेर्वोपायार्थस्य। तस्यैषा भवति। पितुंनुस्तोषमिति। अगस्त्यस्यार्थः। मस्य पितरे जसा बलेन बलाधिपतिरपींद्रः। त्रिष्ठानः
त्रिषु स्थानेषु प्रतिहृतप्रभावः। वृत्रं मेघं विपदां विगतपर्वणां विगतसंबंधिनं कृत्वा व्यर्हयत्। विविधमर्दयति। अपुनरावृत्तये। तं
पितुमन्नं अहंत विषीं संज्ञकस्य महो महतः बलस्य धर्माणं धारयितारं स्तौमि। कोहिनामनतस्तु यात्। यस्मादेतं त्रिलोकाधि
पतिरपींद्रः किं चिदप्यशक्तः कर्तुमित्यभिप्रायः। तं विषीति बलनाम। तुरधा वित्यस्य। तस्मिन् सर्ववसुभ्येऽज्यायः। नरोऽवसरः
प्राप्तास्ताः पुनरेताव्याख्याताः। नदनं भवति शब्दवत्यति। तासामेषा भवति। इमं मे गंगेयमुन इति। हेमरुद्भे गंगेयमुने स
स्वतिषु तुरिद्रियमिमं मस्तोमं आसेवधं परस्त्रया सह मरुद्भुध आजिक्तीयेत्वमप्यसि ज्ञावितस्तया सुषोमया च सह
शृणुहि। आभिमुख्येन स्थित्वा शृणुहीति समस्तार्थः। एवं सर्वत्र पूर्वसंस्तार्थो वक्तव्य इत्युपपन्नदर्शनार्थः। अथैकपदं नि

रुक्तं। गंगा गमनात्। सा हि विशिष्टं स्थानं गच्छति। गमयति वा प्राणिनो विशिष्टं स्थानमिति गंगा। यमुना प्रयुवती गच्छति। प्रक
र्षणमिष्टयं त्यन्याभिर्नदीभिः स्वान्युदका निगच्छति। प्रयुतं गच्छतीति वा। स्तिमितमिव तरंगैर्गच्छति। सरस्वती सरद्व्युदक
नामा तत्कस्मात्। सर्तः। सगता वित्यस्या तेन सरसा विशिष्टेन तद्वती। विज्ञायते हिराजस्ये। सरस्वती नाम पामभिषेकार्थं वा
दः। परुणस्य वा अभिषिच्यमानस्येन्द्रियं वीर्यं मपाक्रमत्तत्रेधा भवत्। अगु स्तृतीयमभवत्। यंती यंती यं सरस्वती तती
यं प्राविशति। सुतुदी शुद्धा विणी क्षिप्रं विणी। सुहति क्षिप्रनाम। अथवा। आशु क्षिप्रमसौ तु न्नैव विसेवकेन विद्वति।
आकारः लोपः पूर्वपदे। इरावती परुष्णीत्याहुः। येयमिरावती लोके प्रसिद्धा। तामिमामेतस्मिन्मंत्रे मंत्रार्थं विदः परुष्णी
त्याहुः। सा कस्मात्। पर्ववती। किमुक्तं भवति। कुटिलगामिनीति। तदस्याः पर्ववत्। यानिकुटिलानि तानि पर्वणीव त
स्याः। तेस्तद्वतीति। असिङ्गीति कस्मात्। सा घृशुक्ला असिता। कथं। सितमिति वर्णनाम्। सपुनः शुक्ल इति प्रसिद्धो लोके।
सिता सितौ यद्वाविति बलदेव वा सुदेवावधिरुक्तं। तस्य शुक्लस्य प्रतिषेधोऽसितं। कृष्णमित्यर्थः। तस्मात्कृ
ष्णोदका असिङ्गी। मरुद्दधाः सर्वानद्यो मरुत एनावर्धयंति। वर्षेण। तस्मात्प्रत्येकं नद्यभिधानमनुष्यते विशेषण
त्वेन। हे मरुद्दधे गगे। हे मरुद्दधे यमुने इति। वितस्ता अविदग्धा। वैदेहको नामाग्निः सकिल नदीरन्याः निर्दरा हानतामि
तिसामिधेनी ब्राह्मणे विज्ञायते। अथवा विदग्धा। महाकूला विस्तीर्णा। आजिङ्गीया लोके विपाकित्याहुः। सा कस्माद्धी

कप्रभवा। ऋजीको नाम पर्वतः। तस्मात्प्रभवतीति तद्धितेन। अथवा ऋजुगामिनी सत्यजिङ्गीया। विपादुपाटनाद्वा। विपा
द्व्यसौ भूमिमतिवेगत्वाद्गच्छतीति। विपानानाद्वा। किमस्यां व्यपाश्यंत। पाशा अस्यां व्यपाश्यंत वसिष्ठस्य मुमूर्षतः। व
सिष्ठः किल ममज्जास्यां मुमूर्षुः पुत्रमरणशोकार्त्तः। पाशैरात्मानं बध्वा तस्य किल ते पाशाः अस्यां व्यपाश्यंत व्यमुच्यं
तोदकेन। ततः प्रभृतिसा विपादुभवत्। पूर्वमासीदुसंजिरा नाम सा। उरुजलेत्यर्थः। विप्रापणाद्वेदकानां विपादु। सुषोमासिं
धुः। सा कस्मात्। यदेनामभिप्रसुवन्ति। अभिगच्छन्ति अन्याः प्रभूतानद्यः। सिंधुः कस्मात्। स्यंदनात्। सा स्यविच्छेदेन विशेष
तः स्यंदत इति। आप इत्येतत्सदं। ताः पुनरेता अप्रोतेः। सर्वमाभिरात्तमिति। ता सामेषा भवति। आपो हि षेति। सिंधुद्वी
पस्यार्थः। हे आपः। आपयिष्यस्वः मयो भुवः मयो भावयिष्यश्च सुखभावयिष्यो यास्ता यूयं। नः अस्मान् ऊर्जेऽन्नाय।
यथा कथमलस्यामभोजनाय च तथा दधातन। धारयिताः। नुगृह्णन्। किंच। महेरणा य। महते च नोरणा यरमणीया य।
चक्षुसे दर्शनाय। श्रुतिस्मृत्युदित सम्यग्दर्शना भूत्वा अन्नप्रयोगे यथा वर्त्तमाहेतथानुषधेय्यमित्येतदाशास्महे। ओ
षधय इत्येतत्सदं। ताः पुनरेता ओषधयंति। यत्किंचिदोषघ्नीरेदद्दोषजातं भवति स्यादि। तदेतत्तानां सत्यः धयंति
पिबन्ति नाशयन्ति। एवं ओषतेः पूर्वपदं धयते उत्तरपदं कर्त्तरि कारके। ओषत्येना धयंतीति वा। ओषतिकस्मिंश्चिदु
दरादा वगे एना धयति पिबन्ति प्राणिनो दाहोपशमनाय। तावेव धातुर्कर्मणि कारके। दाषधयंतीति वा। यः कश्चिदुप

जायते दोषो वातादिरुत शरीरे तमेता धयंतीति। दोषशब्दात्पूर्वपदं धयतेरेवोत्तरपदं कर्त्तर्येवकारके। तासामोषधी
नामेषा भवति। या ओषधीः पूर्वा जाता इति। ओषधिसंज्ञे प्रथमेव। अग्निचयने क्षेत्रमनेन मंत्रेण ग्राम्यारण्याभिरोष
धीभिर्हृष्यते। या एता ओषधयः पूर्वाः प्रथमजाताः कुतो देवेभ्यः। न तावदेव उत्यंते। अथैता एव पूर्वमुत्यंते। कियति
काले। त्रियुगं पुरा। कलिद्वारपरत्रेताभ्यः पूर्वमादिकल्पे आद्ये कृतयुगे। देवानामपि ह्यनमने पस्थजीवनहेतु स्थितिर्नास्ती
ति पूर्वमनमुत्यंते। अथादेवा इति। किं तासामिति। मनेनु बभूणामहं शतं धामानि सप्तच। तासामहं बभूणां बभ्रुवर्णाना
मोषधयः स्वभावतः सर्वा एव पच्यमानाः बभ्रुवर्णाः कपिलाः संपद्यंते। मने। जाने। शतं धामानि सप्तच। सप्ताधिकं शत
महं तासां यथा वज्जने। अथवा बभूणामिति वर्णव्यापल्या। हरणां नामिति। ताहि क्षुदादिहृन्ति। भरणानामिति वा। भर्त्र्य
स्ताः सर्वस्य भूतग्रामस्य। धामानि त्रयाणि भवंति। स्थानानि नामानि जन्मानि। इह तु जन्मान्यभिप्रेतानि। सप्तशतमोष
धिजातय एतस्मिन्मंत्रे। अभिप्रेताः। अथवासप्तशतं पुरुषस्य मर्मणां ते ह्येनादधतीति वा। अस्मिन्पक्षे धामानि स्थानानि।
रात्रिरित्येतत्पदं। तद्युनरेतदभिधानतोऽभिधेयत्वव्याख्यातं रातेर्दीनकर्मण इति। तस्या एषास्तुतिर्भवति। आरात्रिपा
र्थिवं रज इति। कुशिकस्वर्षे। रात्र्यावा। हरात्रि। यात्रमापूरः। पार्थिवं रजः। पृथिवी लोकमाप्स्यति। किं केवलमेतदेव। नेत्यु
च्यते। पितृधामभिः मध्यमस्थानैः सह। सहान्तरिक्षेण। तदपि धार्यसेतमसा। किमेतावदेव। नेत्युच्यते। किं हि हि ९

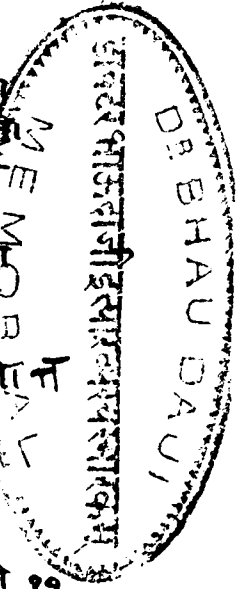
बोधुलोकस्यापि यानि सदांसि सदनानि तेषु पुण्यलोकवासिनः सदनेषु स्थानेषु सीदंति। तान्यापि ब्रह्मी महती यस्मान्त्वं
तस्माद्दूरेऽपि वर्त्तमानाविति एते विष्टयतिष्ठसि। न केवलं विष्टयेव तिष्ठसि। किं तर्हि। आपूर्यधुलोकमपि तत्पूरणातिशि
ष्टं तमस्त्वेषं महत्युनरेमैव लोकं प्रत्यावर्त्तते यस्य स्तवसा त्वमस्माकं सर्वदा त्रिवा भवेत्येतदाशास्महे। अरण्यानीत्येत
त्पदं। सा पुनररण्यस्य पत्नी पालयित्री देवता। अथारण्यं कस्मात्। अरण्यमपार्णं ग्रामात्। तक्षिग्रामादपार्णमपगतं भवति।
अरण्यान्यरण्यानीति। गेरंमदस्य देवमुनेरर्षिः। संबुक्षानेकवचनं पूर्व। द्वितीया ब्रह्मचनमुत्तरं। उत्पन्नमोहो मंत्रद्वारण्ये भूतिः। र
ण्याधिदेवतामरण्यानीति। अहंतावदेतस्मिन्रण्ये निरमणे भीतस्त्वं कथं न विभेषीति। भीषयमाणा खहे अरण्यानि कथं
त्वमरण्यान्येष्वनानि प्रति केवलं प्रेव। पराच्येव। परातु। मुरैवैवानावर्त्तमानान्नयसि। असावसाविति। दृश्यमानेन वयतो ब्रवीमि।
कथा ग्रामं नष्टसि। कथं किमिति ग्रामं नष्टसि। नभो भीर्ममिबिंदस्यथवा। दूषः परिभयार्थे। नत्वमीषदपि विभेषीति परिरीष
दर्थः। तद्यथा। परिमधुरं पर्याप्तमिति। अध्येत्येतत्पदं। अत्र अदिति सत्यनामपूर्वपदं। तत्सत्यमस्याधीयते इति श्रद्धा। धर्मार्थकाम
मोक्षेष्वविपर्ययेणेयमेतादिति या बुद्धिस्तद्यते। तदधिदेवताभावाद्या अक्षेत्युच्यते। सा पुनराग्नेयं सर्वं प्रकाशमिति अग्निरे
व। तस्या एषा भवति। अध्यायिः समिध्यत इति। अध्यायः कामयिन्याः आषः येषामि अध्या उपेत अध्यायेवा स्ति कय बुद्धिमा
कं व्यसमिध्यते कर्मणि स एव साधुरो भनं समिध्यते। इतरो हिसमिश्रोप्य समिध्य एव अध्याय इत्येते हविः तदेव साधु ह्यते। अ

न्यस्याफलत्वात् उक्तं च। नाश्रद्धा नान्यहर्निर्बन्ति देवा इति। एवं चेत् अर्थांशस्य मूर्धनि वचसा वेदयामसि। भगस्य भागधेयस्या
धर्मस्य मूर्धनि मूर्धा शिरः प्रधानमिदमंगं धर्मस्य या अर्धा। तदभावे धर्मीभावादपि च क्वचैव क्वचनेनेव मन्त्रगतेन। अश्रद्धा मन्त्रे द
धा छुधां सत्वे प्रजापतिरित्यनेनेतदुद्गाद्य शिरः प्रकाशमावेदयामः। आचोपमामेनाश्रद्धो देनस्य धर्म इति। एषि वीव्याख्याता। अ
थ वेद दर्शनेन पथुरित्यत्र। तस्या एषा भवति। स्याना एषि विभवेति। मेधातिथेराधे। हिरण्यनात्रा प्रायश्चित्ते स्थोभो मस्यैककपालस्य पुरो
नुवाक्य। हे एषि विद्योना सुखात्ममस्माकं भव। कथं। अनक्षरानिवेशमी। अनक्षरानिष्कटका। निवेशनी। निवासयोप्या। निवे
शानां चास्माकं यद्यदेहि शर्म। सुखं सर्वतः पथु। सर्वतो विस्तीर्णमिति। ऋक्षः कंटकऋक्षतेः। कंटकः कंतपोवा। कंततेर्वा कंटतेर्वा
स्याद्रुतिकर्मण उद्रुततमो भवति। कमहंतापयामीत्येवमर्थमुद्रुतः कंटकः। कंटतेर्वा। सस्युद्रुततमो भवति वृक्षात्। अवाव्याख्याता। अवा
यदेनया विद्योऽपवीयते पैव्याधिर्वाभयैवेत्यत्र व्याख्याता। तस्या एषा भवति। अमीषां चित्तमिति। अप्रतिरथस्यार्थः। हे अंबे अमीषा
मस्मच्छृणां चित्तानि ममांसि प्रतिलोभयंती प्रत्येकं लोभयंती प्रत्येकं लोभयमाना गृहाणां गानिसर्वागत्रा ग्या विना लयैते आ
विष्ट सर्वगात्राः साध्वसिन उपपन्न वेपथयः संमृता अप्रतिपक्षाः संतु। परे हि परागच्छेतां पिचया बद्ध प्रत्यर्वा स्तितास्तावदेकैकं क्षि
प्रमभिप्रेहि। अभिप्रगम्य च निर्देहैषां हृदयानि शोके स्वयैते निर्देह हृदयाः अस्मदमित्राः अंधेन तमसा। सचंतां संसेव्यंतीत्येत
दाशास्महो अत्राव्ययैः पत्नी तस्या एषा भवति। इह द्राणी मुपद्रुयति। इति तानि गदव्याख्याता। इह कर्मण्युपद्रुयो। सोमपानाय स्वस्तये।
न नायात्मैस्वस्त्यो इह द्राणी मे विचरुणानीमसाधारण्येन। इह द्राणी च वरुणानीं च। द्राणी चेह कर्मण्युपद्रुयो। सोमपानाय स्वस्तये। १०

वेत्येवं सति। तस्या एषा भवतीति भाष्यकारवचनं नोपपद्यते। सोमपानसंबधान्मध्यमेति चेत् नेतदग्रेरपि सोमपानसंबध उक्तः।
सोमं विबमं दसानो गणाभिभिरिति। तस्मा उपपद्यत इति। चतुर्दशस्य तृतीयः पादः। अथातो शो इह द्राणीति। अम्बादेः पूर्वस्माद्
गीहिलक्षणेनोयमपरो इह वर्ग इति पृथगधिकारवचनं। अथातः शब्दावुक्तार्थः। अष्टाविति निर्देहातोपि सिद्धेऽत्यनियमार्थम
एथ हणं। उपासान्तादेव्या होतारेति इह दर्शनादयुक्तमिति चेन्न। तयोरात्रीत्वसामान्येन तत्र प्रथमं समाम्नातत्वादिह्यपुनः समाम्ना
नेति रक्तवादोषप्रसंगो मित्रावरुणादीनामपि इह सामान्या विहप्रसंग इति चेत्। न। तेषां पृथगपि स्तुत्युपपत्तेः। एवं सत्युलूखलमुसलयोर्द्या
वा एथि योऽप्येह सामान्यस्याप्रसंगः। केवलस्योपपत्तेः। न। मुसलस्य दियश्च एथ कस्तुत्यभावात्। मित्रावरुणादीनां तु सर्वेषां एथ कस्तु
तयः संतितस्मादसाम्नातं। अम्बिनोरिह इह सामान्यात्साम्नातं। तमिति चेन्नोषः प्रभृतीनामुषसः कालमध्ये तेषां च सामान्येनेहोक्ति
संकरप्रसंगादुनासीरबो स्थानान्यत्वादिहा सामान्यतमिति चेन्न। इह सामान्या एथि व्यर्थत्वाच्च संभोगाभिप्रायेण च तत्स्तुते स्तेनेमा
मुपसिंचतमिति। यावा एथि योः प्रथमं समाम्नातं देवताभावादिति सामिति चेत्। न। दिवः एथि व्यायतनत्वाभावात्। इह प्रसंगेन येह दि
वः सामान्यतात्। यावा एथि योऽनुनासीराविति देवता अपेक्ष्य इह मध्ये प्रथमागामिबस्यावचने उलूखलमुसलयोर्द्व्यत्वात्प्रथमे स
माम्नातं। उरुकरमित्येवमादिना। मुसलं मुद्रुक्षरं तयोरेषा भवति। मुसलं कस्मात्। तस्मिन् मुद्रुक्षुः सरति श्रीयादिषु। तयोरेषा भवति। आ
यजी ४ तयोः एथि व्यायतनस्य मिरुपचारप्रसिद्धेः प्रचुरत्वाच्च। उरुखलं व्याख्यातं। तयोर्द्वयोस्तु खलं व्याख्यातं ४ वाजसातमेति। आ
भिमुख्ये मम र्याद्यावा वष्ये इत्येवाजसातमे। अन्नानां संभक्ततमे। उच्चाविजर्भतः उच्चैर्विद्रियेते। उलूखलं उद्धीयते। अवहननाय

मुसलमुच्यते। एतदुच्चेर्विहरणं। त एते निबन्धनं अस्माकं गृहेषु ह्रीं अन्धारिणित्यमविच्छेदनान्नानि ब्रह्मते भुञ्जाने संस्कारकत्वेन स्या-
तामित्येतदशास्त्रम्हे। हविर्धने हविषां निधने। सोमस्तथोर्निधीयते। तयोरेषा भवति। तयोरेषास्तुतिर्भवति। आवा मुपस्थमदुष्टेति।
गृत्समदस्यार्पणं। द्यावानः पृथिवी इति च। हविर्धनप्रवर्तने विनियोगः। हे हविर्धने अदुहा अद्रेग्ध्र्यो युवामुच्चेथे। यत्र युवामुपग-
म्य स्थिते तद्वा मुपस्थानं यज्ञियाः वत्ससंपादिने देवाः इहैतस्मिन्कर्मण्यद्योपगम्यसीदंतु। निषंदंतु। सोमपानयित्वेतदशास्त्रम्हे। द्या-
वा पृथिव्यो व्याख्याते। तयोरेषा भवति। द्यौष्य पृथिवी चेत्येते पदे व्याख्याते। तयोरेषास्तुतिर्भवति। द्यावानः पृथिवी इति च। द्यावा-
पृथिव्यावस्माकं सिधंसाधनमिमं यज्ञं योयमस्मान्साधयति। अद्य एतस्मिन् हनिवर्तमानं दिवि स्पृश। द्यां यस्पृशति। आपूरय-
ति। तमेवं गुणं यज्ञं देवेषु नियुक्तं देवभ्यो दत्तमित्येतदशास्त्रम्हे। विपाट्शुतु द्यौ व्याख्याते। तयोरेषा भवति। विपाट्पाटनदेत्य-
त्र विपाट् व्याख्याता। श्रुतु द्यौः श्रुतु द्यौः श्रुतु द्यौः। तद्यद्विदुपरि र्हीराख्यास्यमद्वेतत्। प्रपर्वतानामिति। विष्वा मित्रो अवीति। न-
ये चैते विपाट्शुतु द्यौः पयसोदकेन पूर्णं प्रजवेते प्रकृष्टेन जवेन गच्छतः पर्वतानामुपस्थादुपस्थाना। निर्मरन्मेघानां वा। उदाती उ-
शलो कामयमानो परस्परं समागमं समुद्धं वा। कथं प्रजवेते। अश्वेदव विधिते। विमुक्ते मंदुरातः सादिभ्यो वा। विपसो इति वा। वि-
भागेनैकस्मिन् युक्ते। कस्मिंश्चिदुक्ते युगादो वा। हासमाने स्पर्धमाने परस्परं। हर्षणे वा हमाणे। विपाट्शुतु द्यौ विमुक्ते। गावा-
विश्वभ्रेषो भूनि। कल्वात्ताये मातरो सरिहाणे वत्समेकं प्रलेदुमिच्छंत्येय एवमेते प्रजवेते अस्माकं गाधे भवत इत्येतदशा-
स्त्रम्हे। आर्त्तधनुः प्राते। ते कस्मात् आर्त्तधनो वा। ऋते धीतोर्गत्यर्थस्य। गमयतस्तदृष्ट्वा। रण्यो वा। रणाहो। रिषण्यो वा। ह्यो ११

वा। तयोरेषा भवति। ते आत्तरंती समनेवेति। आत्तरं रिवानुमंत्रणमश्वमेधेनेन क्रियते। समने ययोषा। समनसा विवेक-
वर्तके यो धिते। यथैकं भर्त्तारं प्रत्याचरंत्यौ भवतः परिब्रुमेव माकृष्टारं प्रतियोनित्यमाचरंत्यौ भवतः। आनमंत्यौ। माते वपुत्रं
विभ्रतामुपस्थे। माते वपुत्रं उपस्थे रक्षणार्थं ये विभ्रता माकृष्टारं अमुना प्रकारेण ये विस्फुरंत्यौ नित्यमभिजान्भवतः। ययोरे-
षस्वभावः ते आर्त्तानित्यमस्माकं अमुना प्रकारेण संविदाने संवादमिव कुर्वाणे परस्परतः आकर्षणाभिप्रायमेतत्। आकृ-
ष्यमाणयोस्तयोः संवाद इव परस्परतो भवति। शत्रून् पविध्यतामित्येतदशास्त्रम्हे। शुनासीरो शुनो वा वुः। श्रुत्यंतरिक्षे। शुना-
सीरावित्यश्वशुनो वा वुः सहिस्ति प्रमेत्यप्रतिबध्यमानो तं रिक्षे। सीरादिभ्यः सरणात्। सहिमित्यं सरति गच्छति। तयोरेषा भ-
वति। शुनासीराविति। इति सा निगदव्याता। वामदेवस्यार्पणं। शुनासीर्ये विनियोगः। हे शुनासीरो युवां वाचमिमां ममस्तु तिलक्ष-
णां। शुषेथां सेवेथां। कथंच पुनरासेवितेयं युवाभ्यां स्वात्। यदि विचक्रथुः पयः। यदि विलोके चक्रथुः संभरथो युवां उदकं तेने-
मां पृथिवीमुपसिंचत। एवमनेनास्मदागासेविता युवाभ्यां भविष्यतीति। देवी जोषी देव्यो जोषयिष्यो द्यावा पृथिव्याविति वा-
होरात्र इति वा सस्यं च समानेति कात्त्वक्यस्तयोरेषसंभ्रयो भवति। देवी जोषी इति। देव्यो जोषयिष्यो। सर्वस्य तर्पयिष्यो। केमु-
नस्ते इति। द्यावा पृथिव्यो। अहोरात्रे वा। सस्यं च समानेति कात्त्वक्यः। सस्यं ग्रीह्यादि। समेति संबत्सरः। तयोरेषसंभ्रयो भव-
ति। देवी जोषी इति। देव्यो जोषयिष्यो वसुधिती। वस्तूनां निधानभूते। ययोर्देव्योरन्या एका अद्यानि देवां सिंहंति। यान्यप्रिया

॥ नि. ५. भा. ॥ १२ याभि
 व्यस्माकं तानि युवन्तः। अवयावयति। अवमिश्रयति। नाशयत्यस्मत्तः। अन्यापुनरावक्षदावहति वसुवार्थं। णि यजमाना
 प्रवरणीयानि। वस्तुनि। वसुवने वसुधेयस्य। वसुवननाय च संभजनाया वभुक्तानि। शिष्टस्य विधानायेति च। ते देवो
 जोषयिष्ये। अस्य पृषदस्य स्वमंशां वीतां। पिबेतां कामयेतां वायजेतिसंप्रैषः। देवीर्जुतां कृती देव्यार्जुतां ह्यन्योद्यावा
 पृथिव्याविति वाहोरात्रे इति वासस्य च समाचेति कात्यक्यस्तयोरेष संप्रैषो भवति। मैत्रावरुणो ब्रवीति। हे होतस्त्वमेते
 देवीर्जुतां कृती देव्यार्जुतां ह्यन्योर्जुतां न स्य निष्पादयिष्ये। द्यावा पृथिव्या र्जुतां ह्यन्यावुच्येते। इषंर्जुतां मन्या एकावक्षत। इ
 षं च अन्नादीरसं च तदुपसेचनं क्षीरादि। किंच। एका उपनयामितस्यान्त्यस्य सगुणस्य सगुणस्य पीतिमन्या। सहभोज
 नं बंधुभिरित्यावक्षत। आभिमुख्येन यथा बंधुभिः सह भुंजीमहि। तथा करोतु। तथा च तत्कृत्स्नमस्तु। यथानवेन
 पूर्वपुराणं दयमानाः रक्षंतस्याम। पुराणेन नवं। पुराणेन च नवं धान्यं दयमानास्याम। तामेवं लक्षणां मूर्जं ऊर्जुतां कृती
 ऊर्जयमाने बलवती मूर्जं तां च कुर्वाणे अधातां। दत्तां। वसुवने वसुवननाय च वसुधेयस्य वसुधानाय च वीतां पिबेतां
 कामयेतां वायजेतिसंप्रैषो यजेतिसंप्रैषः॥ जं र्माणां श्रमनिवासिनो भगवद्गुणैर्यस्य कृतीः कृत्वार्थायां निरुक्तवृत्तौ चतुर्दशोऽध्यायः॥
 ॥ ७॥ ॥ ७॥ १२

श्रीगणेशाय नमः॥ व्याख्यातानि पृथिवीस्थानदेवतापदान्यधुना समागमायानुक्रमेणैव मध्यमस्थानदेवताप
 दानि वक्तव्यानि तदर्थं मिदमारभ्यते। अथ तामध्यमस्थानदेवता इति। अथ त्रयोविधोपाधिकारार्थः। अतः शब्दो
 नंतर्थाः। मध्यमस्थानमेतासां मिति। मध्यमस्थानाः देवताः वाय्वाद्याः वक्ष्यन्त इति वाक्यशेषः। देवता इति बहुवचने भे
 दपक्षे। एकैवनेरुक्तानां। देवता त्रित्वाभ्युपगमादेतस्यैव मध्यमस्य पर्यायवचनान्येतानि वाय्वादीनि रोदस्यंतानि गु
 णविशेषतो भवन्ति। यथैवोत्तमस्य ज्योतिषोदस्यंते सवितृभगवत्पृथ्वीनि। तासां वायुः प्रथमागामी भवति। नन्विद इति
 मध्यमस्य स्थानस्य मुख्यमभिधानं तत्प्रथमं समाप्त्यमासीत्। न। मध्यमस्य वर्षकर्मैपि लक्षणत्वात्। वर्षकर्मणि च
 वायोरधिकारः प्रथमस्यात्। कथमिति। वाय्वात्मने बहिर्मध्यमर्जुतां त्मासां सूरतः सार्वदिकं उदकं उपसंहरन् नोषधि
 वनस्पतिजलाद्यिभ्यः उदकं मंतरिक्षलोकास्य गर्भमुपचिनोति। सः मासा एकेन संभृतो दकगर्भो विपक्वः प्रादुर्ब्रूयात्
 प्रसवाय प्रकल्प्यते। तदुक्तं। वांति पर्णेषु बोवातास्ततः पर्णमुचोपरे। ततः पर्णरुहो वांति ततो देवः प्रवर्षतीति। तदेवं
 वर्षकर्म प्रारंभे वाय्वात्मनेव मध्यमो व्याप्रियत इति युक्तं वायुमभिधानं इह प्रथमं समागमात्तमिति। रतश्च युक्तं यदु
 च्यते। तासां वायुः प्रथमागामी भवतीति। स एष संभृतो दकगर्भो वायुर्विहृण्वन्मेघजातेन भोवैरुणः संपद्यते। मध्यमो
 ततो रुदतरुदः। तत इगम् दददिदः। ततो रसात्पार्जयन् पर्जन्यः एवमादिर्मध्यमस्य जगदनुग्रहाय वर्षप्रदानसिद्ध
 ये गुणोपजनक्रमः। अनयैव गुणोपजनक्रमानुपूर्व्यानां पूर्वतणोरुदरुदः पर्जन्य इत्येवमाद्याः समागम्ये देवतानामनुपूर्वते

नि.उ.भा.

१

देतस्फुरंयुस्त्राणिगुणांतरोपजनानुपूर्व्यो ज्योतिर्मंडलस्य सवितृप्रभृतिषु। वायुः कस्मात्। वातेः। वागतिगंधनयोरित्थं
स्वा। सततमसौ वातिगच्छति। वेतिर्वास्याद्भूति कर्मणः॥ अनेकार्थोवेति। तस्य वागति कर्मणो गत्यर्थस्य एतेरिति स्त्रोलाष्टी
विः। अस्मिन्पक्षे। अनर्थको वकारः। तस्यैषा भवति। वायवाया हि दर्शतेति। मधुसूदस्यार्थः। उपध्वयवेयायव्योपस्थाने वि
नियोगो बाह्व्ये मग्नेरास्त्रे रास्यते। हे वायो दर्शत। दर्शनीय दर्शनाह। त्वर्थमिमे सोमाः अस्माभिरलंकृताः पर्याप्ताः अलंकृताः
पातुं संस्कृताः सत्वं मस्माकमिदमाह्वानं शुधिः। शृणु। श्रुत्वा च तत आयाहि। एतच्च एतेषां सोमानां यस्वोऽंस्तव तं पाहि। पि
बेत्येतदाशास्महे। वायोः सर्वस्वानतामपेक्ष्य विचारमाह्वयततोषधारयति। सर्वस्वानत्वे पितृति। कमन्यमिं द्राक्ष। म
ध्यमादेवमवश्यमंबदक। सोमा अलंकृतास्तेषां पिवेति। प्रसिद्धं हींस्य मध्यमस्य सोमपानं। तदर्थत्वात् सोमसंस्कारस्य।
अमसाध्यमन्यस्य। तस्मादिदमेव वायुः। तस्येदस्य वायो रेंद्रावसूक्तैः यस्याभिंदस्य विशेषणत्वेन वायुशब्दस्तथा एषा परा
ऋग्भवति। आसस्त्राणा सति। भरद्वाजस्यार्थः। महाघृते महदुक्ते रास्यते। उत्तरे पक्षे। रथ्याः अश्वः। सुचक्रे कल्याणचक्रे
धेयोगार्थः। इंद्रावसानमसु। इंद्रमभिबलायमानं। अधिके बलमात्मानं मन्यमानं। आसस्त्राणाः आसस्रवांसः नित्य
मासपतियेतान्युक्ता रथेस्माकं आयाहि। सोमपानाय यज्ञमिति। किमस्माकं ते कुर्वन्ति। अभिश्चक्रुः यंतो बहेयुः। ऋ
तुगमिनो भूत्वा श्रवोऽन्नं सोमाख्यमेतदस्मद्यज्ञे पतन्नुचितं। नवपुराणं च तत्प्राधान्येन मिंदमभिबहेयुः॥ नु। क्षिप्रं। अथाऽ
स्येदस्य वायोरिदममृतं एष सोमभक्षो न विदस्येत्। अविदस्ते नुपक्षीणे एतस्मिन्सोमभक्षे। अभिबहेयुरित्येतदाशास्महे॥ अ

१

वरत्येतदन्ननाम। तस्मिन्सर्वत्र भूयते। नृचिदिति। नवपुराणाभिधायकौ निपातो। नवयः सोमो गृहीत्वा। तत्कालमेव दूहते।
पुराणं पुनर्यः प्रातः सवने गृहीत्वा मध्यं दिने सवने दूहते। तृतीयसवने वा। तद्यथा। अतिग्राह्या भुवश्च एवमेतस्मिन्मं
त्रे ऐंइस्तु मध्यपातित्वात् इंद्रमधने यद्वायव्यमिधानं तन्नैघंदकं इंद्रस्यैव विशेषणार्थं व्यंजनमात्रमित्येके। अपरे पुनस्तमयप्र
धाने यमृगिति मन्यंते भेदपक्षवादिनः। तत्पुनर्युक्तं। निषेचत्ये विप्रियोत्। वरुणः कस्मात्। रणोतीति सतः सहिवियत् र
णोति मेघजालेन। तस्यैषा भवति। नीचीनवारमिति। अत्रे रार्थः। न्यक् अच्यते द्वारं यस्य स भवति नीह्वारः। अधो द्वारः चीन
तं नीचीनद्वारं। अधो बिलं कृत्वा कबंधं मेघं वरुणो मध्यमः अतएव मेघसंबंधात् कवगमुदकं प्रससजै। प्रसजति महत्वे
न। नद्यमहानेतच्छ्रुयात्कर्तुं। रोदसी अंतरिक्षं द्यावापृथिव्यो च। अंतरिक्षं च महत्वेन सर्वमापूरयिष्यन्निवा। ततोऽतिप्र
भूतो दकेन विसृजेन विन्ध्यस्य भुवनस्य भूतजातस्योदकस्य वा। राजेश्वरो यवंन। यवमिव कश्चित्सत्कथं। स्वान्यं दृष्ट्वा
युनक्ति। विविधमुनक्ति। क्लेशयति भूमिं कृत्स्नां यः सोऽस्माकमिदं नाम करोतु। अथैवमन्यथा योग्यं। प्रसजति द्यावा
पृथिव्यो च अंतरिक्षं च। प्रकर्षेण सृजति उत्पादयति महत्वेन। यस्माच्चोत्पादयति तस्मात्स एव भुवनस्य राजा। वि
न्ध्यस्य भुवनस्य भूतजातस्य ते महर्षुना तदनुग्राहयन् नीचीनद्वारं अधो बिलं मेघं कृत्वा यवमिव दृष्ट्वा युनक्ति भूमिति समा
नपूर्वेण। कबंधं प्रति मेघ उच्यते। तत्कस्मात्। अत्रोत्तरपदं प्रथमं निराह। बंधिर्धातुरनिभतत्वेन निभतस्तावदचपलः।

चीन

प्रकारं भेषजं करोषि भक्तानां तान्यस्मान्प्रतिसंतु किं वा। मानः मास्का कंतो केषु पुत्रेषु तनयेषु योत्रेषु चरीरिषः। हिंसां नो
माप्रयुंश्च। इत्येतदाशास्त्रे हे। दियुत। धृतेर्वा अवस्वंडनार्थस्य। धृतेर्वा दीप्त्यर्थस्य। विस्मापयंती चरतीति वा हिंसंती चर
तीति वा। तोकमिति पुनः। सहिनि त्वापि न विनयतलुयते। इदं कुर्विदं माकाषश्रिति। तनयंतनेतिः पौत्रं। तद्व्यतितरां पितु!
सकाशात्ततं भवति। सत्यप्यपत्यनामत्वाविशेषे इह जायमानो यो विशेषः। एवमन्यत्रापि समानार्थानामेकवाक्ये विशेष उ
पेक्ष्य इति दर्शयति। अग्निरपि रुद्र उच्यते। इति विचारानुस्मृतये संकरोपप्रदर्शनं। तस्यैषा भवत्यप्येह इत्यंजरा बोधेति।
भुनः शेषस्यार्थं। अश्वं न त्यावारवंतमित्येतस्मिन्नुक्ते। प्रातरनुवाके विनिर्वाणः। येयं मया तव जरास्तुतिरुच्यते भगव
न्मग्रे रुद्र त्वं बोधयिष्ये। अथ वा हे जरा बोधयितः सहिजस्यास्तुत्या होतृत्वे वर्तमानोऽभिमतमर्थं यजमानानां
संपादयन् बोधयति। तद्विबिधित कुरु। विशेषेणो मनुष्याय। यत्तिया यथा ज्ञसंपादिने जनाय यच्च या यत्ते कर्त्तव्यं।
ततस्तुभ्यं रुद्रा बदेवानां स्तोत्रे समनुष्यः दूरीकं। दर्शनीयं श्रवणीयं श्रवणार्हं अपगतदोषं स्तोत्रमुच्चारयिष्यति। इदं
कस्मात्। इदं दृणातीति वा। इरामन्नं ग्रीत्यादि दृणातिविदारयति। इराशब्दात्पूर्वपदं। दृणातेस्तत्तरपदं। वर्षं क्लेदि
तमं कुरं वीजं भिनत्ति। तदिदं कारितं। सोयमिरादरिः सन्निद्र इति परोक्षेणोच्यते। यथाऽग्रणीः सन्नमिरिति। विज्ञा
यते हि। परोक्षप्रिया इव हि देवाः। प्रत्यक्षादिष इति। सर्वत्रैवं देवताभिधेयेषां मिधानत एव हि देवता आत्मनस्तत्त्व ३

मंतपशियमवधायात्मानमविदुषां परोक्षीकृत्य नित्यं वर्त्तते। तां तु विद्वांसस्तदभिधानव्युत्पत्तिद्वारेण विष्टये देवेन वक्षुषा
मनसोपजातदिव्यदृष्टयो दृष्ट्वा तां द्वाभ्यं प्रतिपद्यंत इति तदभिधानव्युत्पत्तौ रुत्स्नः पुरुषार्थ आहितः। इदं श्वभूयिष्ठभाकृ प्राण
देवतानामुभयोरध्यात्माधिदेवतयोरितितदभिधानमाचार्योऽतितरां निरवेत्तत्। इरां ददातीति वा। तदेव पूर्वपूर्वपदं ददाते
रुत्तरपदं। यो वर्षद्वारेणासाविरामन्नं ददाति सोयमिरादः। इरादते इः। इरां दधातीति वा। तदेव पूर्वपूर्वपदं। दधाते दीनार्थस्य धारणा
र्थस्य बोत्तरपदं। सोयमिरादः इराधारयिते इः। इरां दारयतीति वा। तदेव पूर्वपूर्वपदं दारयते रुत्तरपदं। सोयमिरादरयिते इः। इदं
वे इवतीति। इदं रुद्राब्दात्पूर्वपदं इवते रुत्तरपदं। इदुः सोमः तं पालुमसो इवति। इवतिर्गर्भार्थः। सोमपानार्थमसो इवतीति सोयमि
दु इव इदः। इदो रमतीति वा। कीदृश्यं सोमो इती इः। इधे भूतानीति वा। मिदं पिदीप्तावित्यस्य भूतानि ह्यसावन्नोत्पत्त्याधिदेवस्य
अध्यात्मस्तेजाऽभ्यवहारयविभजमानश्च दीपयति। धुतिमंति करोति सोयमिधं इदः। तदिदमपरमिदं स्ये इत्वं प्राप्स्यतां उच्यते। य
देनं मध्यतोऽवस्थितं शरीरस्य प्राणभावेन विष्टयेतरान्याणानागादीनि तरमाणवृत्तिमाहाभाग्यसंमदानेन यदेवं विशिष्टो
स्मि त्वं तद्विशिष्टो सीत्येवमादिना प्राणाधिदेवताः समेधन् समदीपयन् संतानार्थं तदिदं स्ये इत्वं मिति विज्ञायते। इधे भूतानि
कर्त्तरि। प्राणेरेनं समेधतेति कर्मणि। इदं करणादित्याश्रयणः। इदं रुद्राब्दात्पूर्वपदं करोते रुत्तरपदं। इदमसो सर्वमकरोदिति। सोय
मिदं करः सन्निद्रः। इदं दर्शनादित्येव न्ययः। इदं पूर्वपदं दृशि रुत्तरपदं। इदमसो अदृशी तस्य मिति। सोयमिदं दन्ति इदः।

॥ नि. ६. ३ ॥

॥ ४ ॥

इदं ते वै चर्य कर्मणः । इदं देः सर्वपदं इव ते दीरयते वो नरपदं किमसौ इव ते दारयति चेति । शत्रूणां दारयिता दारयिता वा । किं मुक्तं भवति । ईश्वरश्चासौ दारयिता च शत्रूणां । अथवा । ईश्वरश्चासौ दारयितस्त्वनृणां मिदं । अथवा । ईश्वरश्चासावा दारयिता च यज्वनां । आदरकृत् यज्वनामुपरि । तस्यैषा भवति । अदर्शस्त्वमिति । गातो राज्ञेयस्यार्थं । उक्तो मेघः सकृत्पातः । उक्त इनाहा । उत्पूर्वस्य सदेः । उर्ध्वमसौ सन्नद्युत्सः । उत्पूर्वस्य वास्यं देतेः । उपर्यसाववस्थितः । स्यं दतीत्युत्सः । उन्नतेर्वा । उदी क्लृप्त इत्यस्य । क्लृप्त इत्यसौ । तमुत्सं मेघं हे भगवन्निदं त्वमदर्शः । दारितवानसित्वं । दारयित्वा च जर्जरी कृत्य तस्योत्सस्य असृजः । विखा निबलानि वृत्वा णित्वमकरोः । उदकं निर्मनद्वाराणि । सत्यममुना प्रकारेण अर्णवानर्णस्वतः । अर्णस्य उदकेन तद्धृतः । एतान्माध्यमिकान्संस्त्या यज्जमेघसंघातान् उदकभरिणातिगुरुणा बाध्यमानान्यथा कालमरुणाः । विस्फुरानसि । रम्यातिर्धतुः संयमनकर्मन्यत्र । तद्यथा । सवितायं त्रैः पृथिवीमरुणादित्यत्र । इह पुनर्मेघविदारणसंबंधादिसर्जनकर्म । किंच । महान्तमिदं । यो व्यतिमहान्यवतो मेघः । केनचिद्व्येन्येनाराक्यो विरतदारः कर्त्तुं तमपि विरहः । यद्यारुणोः विरतमपावृतो दकनिर्मनदारमकरोः । विरत्यचसजो विधाराः । व्यसजो धाराः । तमुदकधाराः पुनः पुनरुहन् । अनेघ्नदानवं । उदकदातारमेघः । यपतदकाषाः । त्वंसर्दनामास्माकं कुरुष्वेति । तस्यैषा पराभवति । सा पुनः किमर्थं उक्तं हि । अथास्य कर्मरसानुप्रदानं च वधो याचकाचिद्वलरुतिः । रिति । तदेतदिह रसानुप्रदानं च वधश्च दर्शितः । बलरुत्युपप्रदर्शिनार्थं अपरोदाक्ष्यते । ये जा ॥ ४ ॥

तएव प्रथमो मनस्वानिति । गृत्समदस्यार्थः । इदं मनश्च ते पुरोडाशस्तस्य यज्या । गृत्समदमिदं चरमदानो देदं हंसं बिभ्रतमिदं यमिति मन्यमाना जिघांसवोऽसुराः किल मरुद्गणेर्विना कृतो यमिदानीमेकः शक्यो हंतुमिति परिवत्रिरे । साकिलभीतोऽनेन स्तुक्तेने इतुशव । आत्मानं च ब्राह्मणं परेभ्यः प्रतिवेद्यां चकार । योजात एव । जातमात्र एव प्रथमो मुख्यः सर्वभूतानां प्रतिमुख्यतां संपेदे । मनस्वी च मेधावी । अन्ये हि कालेन मुख्यः संपद्यंते । मेधाविनश्च । देवो देवाः क्रतुना पर्यभूषत् । सत्यपि देवत्वा विशेषे इतरा देवाः क्रतुना कर्मणा पर्यभूषत् । पर्यगृह्णात् । परिगृहीतवान्त्वामित्येन । पर्यस्त्वा मुखात्वात् । अत्यक्रामद्वा प्रभावेन । यस्य चक्षुष्मात् । शरीराद्बलात् । रोदसी अभ्यसेतां । अभिभीतां । नम्यास्यमद्वा बरुस्यसेनालक्षणस्य महत्वेन अतिमहदसह्यमस्य बलमवस्यमयमावांसादधिष्यतीत्येवमतिमहत्वावितेयावापृथिव्यावभिभीतां यस्य शुष्मात् । हे अस्तुजमाः स इदं नाहमिदं । ब्राह्मणो हं । तत्प्रसादा देवा वास्तत इव हति । अस्मै दर्शयत्यस्य । अनुभूते इमे अस्थे इव यस्य गृत्समदस्य इति प्रीतिस्तु चिर्मवत्याख्यानसंबंधात् । अतश्च दर्शयति मंत्राणामेति हासिकोपपत्तिरप्येति तस्योऽसावपि तेषां विषय इति । अथवा दर्शयत्येति देवतार्थत्वं । सतत्वतो दृष्टवतो भावितां तः करणस्य तेनोपजातप्रीतेः अतिहर्षादार्यानसंपुक्ता अन्येभ्यः कथनसंपुक्तेत्यर्थः । पर्जन्यस्तत्पेराद्यंतविपरीतस्य । तपत्तत्तावित्यस्य भातोः सकथं भवति । आपतविपर्ययेण । वतस्तमाद्यंतविपर्ययं स्वयमेव दर्शयति । तर्पयितस्त एव भवति । किमेकदेशिकः । नेत्युच्यते । जन्यः । सर्वजनपदतर्पयिता । अथैवमन्यथा स्यात् ।

नि. ५३

५

परोजेतावा। परः प्रकृष्टेजेतापर्जन्यः। परशब्दात्पूर्वपदं जयते उत्तरपदं। परोजनयितावा। प्रकृष्टेजानयिता। तदेव पूर्वपदं
जनयते उत्तरपदं। प्रर्जयितावा। कस्य। रसानां। प्रपूर्वस्यार्जयेतेः पर्जन्यः। सहिरसान्प्रकटीकरोति। तस्यैषा भवति। विवृष्टा
नृंतीति। अत्रेरावे। कारीयादिगुपस्थाने विनियोगः। विवृष्टानृंति विवृतिवृष्टान्पर्जन्यः। अशनिपातैः। कदा। तत्करादीननावा
लप्रभवान्। पापकृतो वर्षेणोषधीविधं हन्ति कूरकर्मणः। विश्वं विभाया सर्वाणि चास्माद्विभ्यति। महावधात्पर्जन्यात्। कथं।
उतानागा इषते। एवं नाम महावधादस्मात्सर्वाणि भूतानि विभ्यति। येनानागा अपि अनपराधोपि सन् सर्वे एवास्मादूर्ध्वकर्म
वतः स्तनयितुं शब्दे रानि मुंचेतः। इषते पलायते स्मामहयंतीति मन्यमानः योयमेवमतिमहानुभावो भगवान्पर्जन्यः सर्ववर्ष
स्माकमिति। बृहस्पतिः कस्मात्। बृहत्पातावापालयितावा। बृहत्तो महतोभ्यजगतः उदकस्थेषापातारक्षितापालयितापि
रक्षितैव। पात्स्वत्यत्वमर्थैकत्वं। तस्यैषा भवति। अश्रापिनश्चमिति। अश्रास्यस्यांगिरसस्यार्धं। अश्रानवता व्यापनवता मेघे
नापिनश्चमात्मनो मध्यमतिनीयनश्च। विवृतं च बहितं अदृश्यमन्ये बृहस्पतिर्मधूदकं पर्यपश्यत्। सर्वतोपश्यत्। कथं। म
त्स्यं नदीमउदनिक्षिप्यतं। मत्स्यमिव दीने उदके उपक्षीयमाणे प्रायेक्षिप्यतं निवसंतं। यथा मत्स्यबंधोऽल्प उदके जिघृक्षुर्मत्स्यं
परिपश्येच्छकोयहीतुमयमिति। एवं पर्यपश्यत्। निष्पृजभास्वमसंनवृक्षात्। तच्च मधुदधुष्टानिर्जहार। निर्हृतवान्। कथं
चमसंनवृक्षात् यथा। कश्चिक्तुशलः। शिल्पीवृक्षमध्याच्चमसयत्पात्रे निर्हरत्। निष्पादयेत्। एवं निर्जहार बृहस्पतिः। अतए

विभूतानि

०

४

५

६

७

८

९

ये

योदकनिर्हरणान्मध्यमः कथमसौ निर्जहार विरेणा विकृत्य भीषणेनातिमहत्तारवेण शब्देन संभोस्य मेघं स्रस्तसर्वांगसं
धिबंधनं कृत्वा विह्वलं ततएवं विह्वलीभूतं विकृत्य समंततो विशालीकृत्य एवो निर्जहारमधुयो बृहस्पतिः सोऽस्माकमपीदं क
रोत्विति। चमसः कस्मात्। चमेर्भक्षणार्थस्य। तत्र हि सोमश्चम्यते। अस्त्रणस्पतिः कस्मात्। अस्त्रणः पातावापालयितावा।
ब्रह्मानमृगादिवा। तस्योभयस्याप्यसौ वर्षेणोषधीरभिनिष्पादयन् पातासंपद्यते। वर्षाभावे ह्येतदुभयमुत्सीदति। तस्यै
षा भवति। अश्रास्यमवतंमिति। श्रुत्समदस्यार्धं। अश्रान्वादादश्रानवतंमिति। आस्यशब्दादस्यदनवतंमिति। भाष्यकारश्च
कारा तथा सामर्थ्यमपेक्ष्य। किमुक्तं भवति। उदकव्यापनक्रियया तद्वृत्तमास्यदनक्रियया चोदकप्रक्षरणक्रियया तदंतं। अ
श्रास्यमवतं मेघं मधुधारमुदकधारयितारं यं ओजसा बलेनाभ्यवृणत्। अथ हनदूस्त्रणस्पतिः। तमवतं। अवाति तमवां
तितं। भूमिमुदकभावेन गतं पुनरादानकालमुदकस्य प्राप्य तमेव विश्वेपविरोपिबंति। तदुदकमाददते। के पुनस्ते। स्वर्गः। स्वर्ग
स्वरश्च यः। स्वर्गवर्द्धनं ते सूर्यसमानदर्शनाः स्वर्भावेन वा सूर्यभावेन ये मंडलीभूता दृश्यंते तेऽपि बंति। पुनश्च प्राप्य तदुत्स
र्गकालं। बहुसाकं। बहुतदुदकं। साकं सहभूताः मंडलादवांच आदृत्येन मंतरिक्षे उत्सं मेघं। उद्दिणं उदकवतं कुर्वतः सि
चंति। तंच पुनरेवं मेघं यो ब्रह्मणस्पतिर्लोकानुग्रहाय प्रतिसंयत्सरं तणेष्टि। सोऽस्माकमिदं नाम करोत्विति। पंचदशस्य
प्रथमः पादः। क्षेत्रस्य पतिः कस्मात्। क्षेत्रतावस्थिते तेर्निवासकर्मणः। तदप्यथ्येण हि ग्रामे स्थितं निवसंति। कुटुं

॥ नि. ५. ५ ॥

बिनः तस्य पातावापालयिताषामध्यमः तत्कर्मापपत्तेरहिंसे तस्य क्षेत्रत्वसाफल्यं यदा हि मध्येन वृष्टं भवति अथ क्षेत्रं सफलं भवति विग्रहीतमेव समागतां निगमितथा दृष्टत्वात् तस्यैषा भवति क्षेत्रस्य पतिना वयमिति वामदेवस्यार्थः क्षेत्रस्य पतये च रोः पुरोनुवाक्याः क्षेत्रस्य पतिना सुष्ठु हितेन केन चिदाप्ते न मित्रेणेव संयुक्ताः संतोषयंजयामः गवाश्वादीनि धनानि पुष्टानि बलवंति पोषयितृणि पोषणाय समर्थो नि उपनामित इत्याणां चास्माकं क्षेत्रस्य पतिना त्वत्सादा देवतानि भोक्तुं शक्ति रस्तु कथमिति आदित्यस्योपसर्गस्य संबन्धि क्रियापदमध्याजहारभाष्यकारः आहरेति कोर्थः उपजातशक्तयो वयमे वमाज्ञापयंतः परिचारकानि दमाहरेतेति सर्व इत्याणि यथाशुभीमहितथा क्षेत्रस्य पतिरस्मान्मृडयतु मृकृतिर्दानकर्म इहैषा धनलाभाय भोगाय चास्मान् ददातु धारयतु नित्यं स्थिरान्करोत्वित्येतदाशास्महे तस्यैषा पराभवति सापुनः किमर्थं यस्य चोरेषा पुरोनुवाक्या तत्र ब्राह्मणं भवति इयं वै क्षेत्रं पृथिव्यस्यामदीयानां प्रतितिष्ठतीति यतः परयाव कालं गयोपपादयति मध्यस्थानः क्षेत्रस्य पतिरिति भक्तिमात्रं ब्राह्मणमिति क्षेत्रस्य पते मधुमंतमिति आर्षं यदेव पूर्वस्थाः विनियोगो महाव्रते आदित्यै च तूरूपश्चतुस्तनयः तस्यैतत्तीयमनयर्चा गृह्यते हे क्षेत्रस्य पते मधुमं तमस्मिन् मधुरस्वातु मुदकसंघातं धेनु र्यथापय्येदोधि एवमस्मात्सुधुश्च प्रसर किंच मधुश्च तं घृतमिधुसुपूतं मधि ययनु कुर्मु कुश्चोतति घृतमिधुसुपूतं उदकं प्रकलुषं तस्य दानेन क्रतुस्य नः पतयो मृकृतं क्रतुस्योदकस्य पतयः पा

तारो माध्यमिकारेवाः क्षेत्रस्य पतिप्रमुखाः मृकृतं तु नित्यमस्मान्मृदयंतु प्रजयंतु वा अतएव मंत्रात्सक्तमतः परं सर्वमं त्रेपुजां मयि जायमानां पदानां चिंत्यते जायमानां पुनरुक्तं संज्ञा सापुनरियं निगमत एव विज्ञायते हि जायमाना एतत्तत्क्रियते य न्मरुत्वती यो य हो गृह्यते मरुत्वती यं तस्य तरति तदित्युनरुक्तं द्विविधं समानशब्दार्थं समानशब्दार्थं च तत्र समानश ब्दार्थनामयदेकमेव पदमेकार्थमेकस्मिन्नेव वाक्याधिकारे पुनरुच्यते तद्यथा मन्मरेजति रसोहामन्मरेजति इति त दधिकृत्या न्यथाप्रतिसंधानाशक्तौ पश्यत्यभासे भूयांसमर्थं मन्यंत इति यत्पुनरसमानार्थं पदमभ्यस्यते तदपुनरुक्तमेव यदसमानशब्दं समानार्थं च तदसुरवप्रतिसमाधानमिति तदर्थमिहोपेक्ष्यति तद्यत्सामान्यान्परीति तदिति वाक्योपा दाने यत्सामान्यान्परीति एकस्यान्परीति समानाभिध्याहारं पदं भवति समानमर्थमभिध्याहारति पदान्तरेण यः कश्चित्पूर्वः र्ध र्चैः मिहोऽर्थस्तमेवोत्तरि र्धर्चैः मिदप्यजायमिभयति तद्यथा मधुमंतं मधुश्च तमिति यो हि मधुश्च वरयमसौ मधुमा नेकं तावदाचार्यमतं यदेव समाने पादे समानाभिध्याहारं भवति तज्जायमिभवतीत्यपरं नानार्धं न तयोः समानार्थयो रपि पदयो रसमानपदान्तरव्यवधानात् प्रकृत्या नोनुस्मृतये पुनरनुकीर्तनमजायमेव किंतु यदेव समाने पादे एकस्मि न्यदांतरेण व्यवहितं पदं समानार्थं पुनरुच्यते अविच्छिन्नप्रसक्तानुस्मृतितदेव जायमीत्यपरं अपरे पुनः कृतं वाक्यार्थं त द्यथा हिरण्यरूपः सहिरण्यसंदृगितियथा यो हिरण्यरूपः सोऽवश्यं हिरण्यसंदृक् तत्किं पौनरुक्त्येन तद्यो ज्यं पदं तत्सं

योगाद्वातदसाधुमंत्रवाक्यं। नेत्युच्यते। यथाकथाचविशेषोऽज्ञामिभवतीत्यपरं। यथाकथंचिद्यः ऋषित्स्त्वल्योहितत्रविशेषोक्तयः।
 दशानुविधानाद्यं दसः अर्थानुविधानेयतेतैवं। येनकेनचित्त्वत्त्वेनापि विशेषेण तदज्ञामिभवतीत्यपरं। अपरेपुनः कृतवाक्यार्थप
 रिसमाप्त्यतिरिक्तपदपुनर्यस्यमानं निपातयत्यादपूरणत्वेनार्थवदिति मतिसमादधते। तदेतद्वगतं भवति। इदमेवत्वभीष्टमाचार्य
 स्थयथाकथाचविशेष इति। तदर्थमुदाहरति। मंडूकाद्वोदकात् मंडूकादुदकादिवेति यथा। एवमादिषु यथासमानशब्देषु असमान
 शब्देषु च पुनरुक्तेषु यः कश्चिद्विशेषोक्तयः स कथमिति मंत्रमेव तं व्याचक्ष्महे यत्रैषपादः। योगक्षेमं वजादायेति। ऋषभस्यार्थः।
 कामतो देवता कल्याः विदिष उच्यते। योगक्षेमं वजादाय। योगो नाम लिखितार्थस्य प्राप्तिः। क्षेमो नाम तत्परिपालनं। हे विदिषः
 इतदुभयं भवद्वा आदाय मरुधीन सर्वयोगक्षेमो मानयुष्मान् त्वा सर्वार्थेष्वहं भूया सं उत्तम उत्करोयुष्माकं। आवोमूर्धनमक्रमी। उप
 दा रियुष्मानिति श्रेयं। तेयूयमाक्रांतमूर्धनो मया। मम धस्य रसादयोरधो वर्त्तमानाः मनु र्वप्रेक्षाः अस्वाधीन सर्वार्थवत्तयो भू
 तानित्यं मां वदत। कथं मंडूकाद्वोदकात्। यथा मंडूकादुदकादुते नित्यमस्वाधीन वा गृह्यतयो निर्वचनाः संपद्यंते एवं मरुतेयूयं
 भूयास्तु। मंडूकादुदकादिवे। यथा चोदकादुते मंडूकोः सर्वात्मनैव न भवंति एवं मरुतेयूयं मा भूत। एवमत्रैकत्र विदिषां निर्वक्तु
 मंडूका उपमानं। अन्यत्र उदकाभावे मंडूकायथान भवंति। एवं मरुभावेयूयमित्युदकसुपमानमेषां विशेषः पूर्वयोरपि मंत्रयोर्भव
 ति। केचिन्मान्नुमध्विरतं मुहुर्मुहुश्चोततीति। यथा हि रण्यरूपः सहिरण्यसंदृगिति। अत्र भवति कश्चिद्विरण्यरूपः न
 तु हिरण्यमिव द्रव्यमानः प्रियरति विशेषः। वास्तोष्पतिर्वक्तव्यः। स च पुनरेष रूपात्मनामध्यमो वास्तोष्पतिः। विज्ञायते हि वा ॥७॥

स्तोष्पतीयेयायावर्यप्रतिपत्तौ गृहगमनमधिकृत्य। न हीनमन्वाहरेयूरुदायहितभीयतेयधीनमन्वाहरेयुः रुद्रं भूतमन्वाहरेयुरि
 सि। स एष गृहाधिदेवता रुद्रो वास्तोष्पतिः। स पुनरमीवरेति वस्तु कृति लिङ्गान्ममः। तस्य पूर्वपदं विगृह्य निराह। वास्तुर्वसुतिर्न वा सक
 र्मणः। वास्तुतिर्गृहमुच्यते। उच्यते हितस्मिन्। तस्य पातारसित। तस्य धिदेवताभावेन रूपात्मना च तत्कृतेनैपकारेण रक्षितामध्य
 मः। इतरथा सुत्सीदियुर्गृहाः। तस्यैषा भवति। अमीवहा वास्तोष्पतरति। वसिष्ठस्यार्थः। गृहकारिकास्थालीपात्रे। यायावर्यप्रति
 पत्तौ च। वास्तोष्पतीयहोमे विनियोगः। हे भगवन् वास्तोष्पते त्वमस्माकममीवहा भव। अमीवारेणः तस्य हंता। कथं। सर्वाणि रू
 पाण्या विशन्। यस्यास्मत्तदुःखं हेतो र्यः प्रतिपक्षः सर्पादेर्नकुलादिः तस्य तस्य रूपमा विशन्। तंतमस्माकममीवहानं त्रहि। अ
 मुना प्रकारेण प्रनस्मदुपडवान्। संत्वा। मित्रं। सुष्टु शेवः सुष्टु शेवो भव। शेव रति सुखनाम्। तत्कस्मात्। शिष्यतेर्बकारो नामकरणः
 शिषिपातुः बकारः प्रत्ययः शिषरस्यस्य स पुनः अंतस्त्वं तरो पलिङ्गी। अंतेति षणिधातोर्यो वर्णः। सौं तस्यः। न संज्ञा। यथा तस्यः
 यरलवाः ऋष्यपुनस्सो। षकारः। तस्यां तरो मवकावृक्षानं। उपलिङ्गयति उपगच्छति यः स भवत्यं तस्य तरो पलिङ्गी। ऋष्यपुन
 रसो बकारः। स षकारस्थानमुपगच्छति। ततो गुणे हते शेव इति भवति। स च पुनरेष पातुर्विभाषितमुणरति। शिषमि त्य
 स्य भवति। अगुणपक्षे। सर्वाणि रूपाण्या विशन् नित्यतः प्रसक्तमुच्यते। शक्नोति पुनर्वास्तोष्पतिः सर्वाणि रूपाण्या वेष्टुमिषु
 च्यते। अथ इदं कामयते तत्तदेवता भवति। अस्तेयतदेव्यदेवतायाः अथ दिक्षति रूपं तत्तत्करोति। निगमो हि भवत्येव्यप्रस्था

नि-३-१
॥

पक्षः। रूपं रूपं मघवाद्यो भवतीति। विष्णुमित्रस्थार्थं। यावंतिकानि चिद्व्याणि मघवेन्द्रो भवितुमिच्छति तानि सर्वाण्यप्रतिबन्धेन बोध
वीतीति पुनः पुनर्भवति इति। कथं। मायाः कृष्णानः इदं भवामीदं भवामीत्येवं। तन्वं परिस्वां। स्वातन्त्र्यं तत्तदा कृत्यानेकविधा विकृता
णः त्रिर्यदिवः परिमुहूर्तमागात्। दिवः परिदिवो धियुलोकात्। मुहूर्तकालमिति। यस्मिन्निरागादागच्छति। स्वैर्मन्त्रैर्ह्यमनावास्तव्यमा
नो वायुगपयजमानानां यज्ञेषु। अनभुपाः। अनियतसोमपानकालः। सर्वदा आगोपयतेः कृतावा। भूतवान्। यत्तवान्। येनोसा
वेवमात्मानं विकरोत्येवं च दिवो मुहूर्तैर्निरागच्छति तेन सावचित्यप्रभावत्वाच्चो तितत्तद्रूपमावेष्टुं। एवं च सुष्टुयदुच्यते सर्वो
णिस्त्वाण्या विज्ञानमीव ह्यभावात्माकंत्वमिति। वाचस्पतिर्वक्तव्यः। स पुनरेष वाचः पातावापालयिता वा प्राणात्मनेन्द्रः सैष्ये पाभ
वति। पुनरेहि वाचस्पत इति। अपगतप्राणमिवात्मानं मन्यमानः पापकृतपापसंबन्धात्। कुश्चित्कर्तनिर्णेजनः स आणं ब्रवीति।
नरे हे प्राण पुं हि त्वं मां प्रतीति। किं पुनरेकाकीने सुच्यते। देवेन मनसा सह। सर्वे इन्द्रियवृत्तिदीपकेन मनसा सह। एतच्च। हेव सो ष्यते
हे धनस्यान्नस्य च पते। निरामय नियमेन रमय। मय्येवैतां तन्वं मम। मया सीर्मत्त इति। प्राणात्पृथग्भूतमात्मानं पश्यन्तो ता
ब्रवीति। अपान्नपात्तन्नप्राप्यारव्यातः शब्दनिर्वचनतः अभिधेयतस्तु मध्यमः। अद्भ्य आदित्यस्ततो मध्यमः एवमपां पौ
व्रस्तस्ये पाभवति। योऽपनिध्मो दीदयदिति। कवचस्थार्थं। सर्व एव प्रत्यक्षकृतत्वेन गम्यते। हे अपान्नपात्। यस्तु मिध्मः अ
निध्नोऽपि दीप्यसे अभ्यन्तरप्रदेशं प्रत्यक्षुर्वर्तमानः। यंच त्वामधरेषु यज्ञेषु विभामेधाविनः ईक्षते स्तुवंति। सत्वमपां पतात्।
मधुमती मधुरसौ रमधुरस्तादाः अवोदेस्वभिषवाय। याभिस्त्वमेवं ईश्वरः। सोमपानदारेण च रेष्या। वीर्यो यवीरकर्मणे। इत्ये

तत्प्रार्थयामहे। अमोवक्तव्यः स पुनरेषः यच्छति उपरमयति जिघृतात्सर्वभूतग्रामप्रितियमः। अतएव फलवानिति मध्यमः।
तस्यैषा भवति॥ परेयिवांसमिति॥ यमस्यार्थं। याम्येव नोवपायां विनियोगः। परेयिवासं पर्यागतवंतं। सर्वतः प्राप्तवंतं। कान्युनः
प्रवतः उद्भूतो निवतश्च भूतसंघातात् प्रवत इति मन्त्रे। उद्भूतो निवत इति भाष्यकारोऽध्याजहार। तथा सामर्थ्यात्। मयतो मनुष्याः उद्भू
तो देवाः निवतस्तिर्यचः तथा गत्युपपत्तेः तमेतमेवं महीमहती भूतजातीः। परेयिवांसं। बहुभ्यः पुण्यरुद्रः। पापकृद्भ्यः पंथा
नं। अनुपस्यायमानं। अमुना मार्गेणायं प्राणी जीवेना दुस्तर्पयति तमेव तस्य स्थायित्वा बध्वा तस्कर इति। तथैव सर्पज्वरादिरू
पो भूत्वा जिघृता दुपयास्यामीत्येव मनुपस्यायमानं। तमेतमेवं कर्माणां वैवस्वंतं विवस्वतः पुत्रसंगमनं जनानां। सममेव चक्षुः
रुत्वा योऽस्मा लोकादमुं लोकां यथा कृतकर्मफलोपभोगकरो न जनानां मयति। तमेवं यमं राजानं ईश्वरं सर्वप्राणभृतां। हे यजमा
न। हविषा जुनेन पशुलक्षणेन दुवस्य। तद्धुहीत्यर्थः। परिचरस्वेत्यर्थः। अवतिर्गतिर्कर्मत्वेतदन्ननिर्वचनं कथंसंबध्यत इति विज्ञात
व्यं। अथ वा प्रवत इत्यवतिरेवायमादिलुप्तः प्रवर्त इति भाष्यकाराभिप्रायः। तत्प्रसंगाद्वा शब्दसारूप्यादनिराह। अपि रावि यम
उच्यत इति विचारोपप्रदर्शनाय। तमेतां चोनुमवदंतीति प्रतिज्ञावार्थोपपादनाय। यथा अत्र विद्ये मन्त्रादेनोच्यते। तथेमां च
चोनुमवदंति। सेनेयस्त्वैत्येवमाद्याः पराशरस्यार्थः। एतादिपदाविराजः। प्रातरनुवाकाश्चिनयोः विनियोगः। सेनेयस्त्वानि
श्चिताः स्रग्धवास्तेनापतिना विसृष्टाः प्रेरिताः। अमं रधाति। भयं वा बलं वा दधाति। भयं परेभ्यः बलं स्वैभ्यः अथ वा तर्कता भ
यं ददाति। अतर्कता बलं ददाति प्रणेता। अस्तुर्न दिद्युत्। अस्तुरिषस्ते मुर्यथा दिद्युदायुधं। महाप्रतीका। महतीया दृश्यते। प्रती

॥ नि. ५७ ॥

॥ १२ ॥

कंदर्शनं। भयप्रतीका दर्शनादेव भयानका। दीप्तप्रतीकावा। दीप्तदर्शना। भयं वाचलं पाददाति स्वेभ्यः परेभ्यश्चेति वर्तते। कापुन
रसाविति। अत्र रश्मिस्तोभ्यो भयं ददाति। स्वेभ्योचलं। यमो ह जातो यमो जनित्वं। यस्य देमं बलं सणमर्चिः स एव यमोऽग्निः सर्वमिदं
जातं जनित्वमाणां च। कथमेतद्गम्यते पार्थिवोऽग्निर्यमरादेनोच्यते न मध्यमेनोत्तमेवेति। तावपि हियमावुच्यते। यतो निगमा
तरेण विभज्य दर्शयति। यमाविहं मातरेत्यपि निगमो भवति। यत्रैष पादस्तस्मिन्मंत्रे वा कृते यमरादेनाग्निरुच्यत इति विभाव
यितुं व्यपदेशः। तद्यथा। वसिष्ठो मेहिमावामिति। भरद्वाजस्यार्षे बृहती। वसिष्ठो मेहिमावामिति। महिमा। माहाभाग्यं। वायुवयोः आपानेष्टुः सर्व
रेणयः सूक्ते महाभाग्यप्रकारो धिक्कृतः तमित्येवमिदं नोपदिशन् ब्रवीति। महिमा। माहाभाग्यं। वायुवयोः आपानेष्टुः सर्व
तोतिशयेन स्तुत्यः यो युवामेव मतिमहातुभावौ। तयोः समानो वां जनिता जनयिता सूर्यः तौ युवामेव कृत्स्ने कपित्तौ एक
जन्मानौ यमो भ्रातरो। इह मातरो हृत्पृथिवीलोके इह चांतरिक्षलोके वसिष्ठो मातरो। सर्वस्य लोकस्य निर्मातारो। ए
वमिह मंत्रे पितृत्वेन सूर्यो व्यपदिष्टः। इन्द्राग्नी यमाविति। यमरादेम मध्यमस्थान पृथिवीस्थायोरत्रापि द्वयोर्धर्मयोरेह
वेह च निर्मातारविति। प्रथमेनेह रादेनाग्निर्ममृत्तिलक्ष्यते तस्मादिहापि यमो ह जातो यमे जनित्वमिति युक्तं यदग्निरेवो
च्यते। आरः कनीनां पतिर्जनीनो। स एवाग्निर्जारेजरयिता कन्याभावस्य। यदाह्यग्निः सन्निधौ उदा भवति अथ तासां कन्या
भावो जीर्णो भवति। पतिर्जनीनां। पालयित जायानां। कथं तत्प्रधानाः संपद्यन्ते। अग्नौ ब्रतोपगमनात्। आग्रत विमोका
दग्निपारतं व्याधया वैतासां यथाधिकृतो यमो ह जातो यमो जनित्वमिति। अग्निरेव यमो ह जातः पतित्वेन कन्याभावस्य

९

जरयिता तथा यमपरो निगमः स्फुटतरः। तृतीयोऽग्निश्चेति पतिरित्यपि निगमो भवति। सोमः प्रथमो विविदरति। सूर्याया
आर्षे। विवाहे विनियोगः। हे कन्ये त्वमुच्यते। सोमस्त्वां प्रथमो विविदे। विनवान्। प्राप्तवान्। सोम्ये प्रथमं कोमारके गंधर्वो
विविद उत्तरः। उपजायमान चोत्तांगप्रविभागस्वसौ रेष्ठवामीषदनांगसमाहितह्यांगंधर्वो विश्वावसुस्त्वा विविदे विन्न
वान्। अथ पुनरिदानीं वैवाहिके उपगतायाः कर्मणि तृतीयोऽग्निश्चेति पतिः। तृतीयस्तवायमग्निः अत्तु इह नात्परंतुरीयश्चतु
र्थः तवाभयं मनुष्यजाः पतिरित्येवमनेनापि मंत्रेण समवेतिजारत्वं पतित्वंचाग्नेरेवं चेद्यमो ह जातो यमो जनित्वमिति यद्
धिकृतं तोऽग्निरेवेति सिद्धं। अग्निर्मह्यमयो ह मा मिति च केचिदधीयते निगममुपचये ह्यर्थं सन्निरुच्यते। सोमो ददं धर्वा
येति। स एव विनियोगः आर्षे च। सोम एतां प्रथमं कोमारदभ्युह्यांगंधर्वो ददत्। अदात्। अथ गंधर्वोऽप्येनामभ्युह्य स्वयो च
नाधिकारादग्नये ददत्। अथाग्निरेव्येनामस्मिन् विवाहे संसृत्ये राये धनं च पुत्रांश्च मह्यमदात् ददाति। अथोऽपि च
नेन पुत्रैश्च सह मह्यमदात्। मदादराविति। तमग्निं यमो। वदत्यनर्थकः। अथ वायजमाना कृत्विग्भिस्तु यन्ते। चरया। चरत्या
जंगमया पश्वाङ्गुल्यो वसत्या च निवसत्या औषधाङ्गुल्यो जंगमेन सृष्टा करेण च हविषा। अस्तं न गवो न क्षते। अस्तं गृहं यथागा
वः अवस्थं न क्षते। आपु ब्रुवति। स्वेनोपकारेण सत्यं वासस्य। तथे ममग्निमुभयलक्षणेन हविषा वयमाप्नुयाम। इदं समिहं भो
मेः सूर्यभोगामामीश्वरप्रदातारमिति। मित्रः कस्मात्। सहिप्रमीते रुद्रायते प्रमीतिः मरणं ततः सर्वलोकां प्रायते। वर्षहरेण

नि. ५५।

१०

संमिन्यानोऽवतीति वा। समंततो मिन्याने उक्ते देनेऽवतीति अंतरिक्षलोके मेदयते वा स्नेहयिष्य। सर्वं स्यात्सायुदकेन स्नेहति। तस्येषा
भवति। मित्रोजनान्यातयति जुवाण इति। विष्वा मित्रस्यार्थः। अथ वृष्टे होमे प्रायश्चित्तं। अग्निहोत्रहोमे पूर्वस्यामाहुतौ विनियोगः।
मित्रोजनान्यातयति जुवाणः। आयातयति कृष्यादिषु प्रवर्तयति। तत्पूर्वकत्वात् कृष्यादि कर्मणोः। न ह्यवृष्टे कृष्यादीन्यायात्वंति।
अस्यातनमारंभः। तद्यथा। भोजनमस्यातितमनेनेति। कथमायातयति प्रजुराणः स्तनयितुं कुर्वन्। एवमवर्तयन् कर्मसु ओषधीस्त
त्यादयन्। यत्तद्वारेण स एव मित्रोदाधारधारयति पृथिवीं। पृथिवीलोकनिवासिनः सर्वान्। उत घ्राधारयति अमुना प्रकारेण अ
नुगृह्णन् समित्रः कृषीं मनुष्यान्। अनिमिषाभिचरे। अनिमिषन् अभिषिष्यति उपकारद्वारेण। यो हिर्यस्मा उपकरोति स तेन स
कृष्यै रक्षो भवति। यो यमेवमुपकारप्रवृत्तः कृत्स्नस्य लोकस्य तस्मै मित्राय हव्यं घृतवत् घृतो न मित्रं जुहोत। जुहुत। हे मनुष्याः। कृष
य इति मनुष्यनामा। तत्कस्मात्। नित्यं हिते कर्मवन्तो भवन्ति। आरंभशीलकत्वात्। विरुष्टदेहावाः। संसृष्टदेहा अन्ये पत्रा वोगवाद्यः स
हिनका मकारतो गान्मिप्रसारयितुं शक्नुवन्ति। सतेषां संकर्षः। मनुष्यास्तु कामतः प्रसारयत्यंगानि सतेषां विकर्षो देहस्य। कर्तु
वक्तव्यं। स पुनरेष मन्त्रोदाधारः स वत्समा प्राणबुधिसत्त्वः। दाहरिष्यति च। अथैनं महातमात्मानमित्यधिकृत्य ईषते तु
ज्यतरति। सकथं मध्यमो भवति। भवति हितस्मिन् सूक्ते। आपो ह्यदहती विश्वमायना भर्तृधाना इति। विज्ञायते च। प्रजापति
र्बे कर्तुः। प्रजापतिश्च मध्यमः। तथा च मंत्रवेणो भवति। राहो भिषेक मधिकृत्या भवेधे। प्रजापतिश्चरति गर्भे अंतरिति। स ॥ १०

ज्ञानाप्रथमा। तयोपविष्टादभिषेकस्य जुहुयादिति। तस्माद्भवति मध्यमः। सकस्मात्कः। कमनो वा। कामिनां काम्येष्वर्थेषु साध
नं। क्रमणो वा। क्रमणसाधनं। स्वयमेव वाक्रामति। सुखो वा। कमेव वा। कः सुखइत्यर्थः। तस्येषा भवति। हिरण्यगर्भः समवर्तते।
ग्रति। हिरण्यगर्भस्यैवार्थः। सर्वत्मिकत्वात्तदार्पत्वेऽपि मंत्रस्य प्रथमपुरुषयोगो अविप्रतिषेधः। अभवापरस्य ब्रह्मणो या हिरण्य
गर्भवस्था प्रतिकल्पमा विर्भावतिरोभावधर्मिणी बुद्धिपूर्विकानित्या। तस्यांच नित्यो मंत्रो विवक्षिताभिधानाभिधातृक आ
श्रयमत्रेणाभिधातारसुपादाय प्रवर्तमाने नुवक्तीत्यविर्वाहितः पुरुषयोगः। कृतकत्वे हि नियमत एवोत्तमपुरुषयोगो मंत्रस्य
अविष्यत्। भूतस्यास्योत्पन्नस्य स्थावरजंगमस्य जगतो हिरण्यगर्भ एवायं समवर्तते। समभवदुपपद्यततमुत्पन्नमन्विदं सर्वमुत्पदे
सबपुनरयेजातः सन्तस्य पश्चाद्भूतस्यैकोऽसपत्नोः। द्वितीयः पतिः पातारक्षिता ईश्वरः स्वतंत्र आसीत्। कथमिति। सदाधार। ये
तः पतिरस्य स एव दाधार। स एव धारति। अथेत्वेऽपि। किमिदं। पृथिवीमुखां। पृथिवीमंतरिक्षमपि च घ्रां घुलोऽपि च चामां भूमि
मंतरंनु प्रविशे वा हि श्ववर्षा दुपकारेणा यो यमेवंभाव आति महानुभावः। क। तस्मादस्मै कस्मै। काये देवाय हविषा विधेम।
हविर्देवः। अथवा। नैव बहुलक्षणेन आज्यलक्षणेन वा हविषांतं वयं पस्विरेम। विधतिर्देन कर्मैति। तस्माद्भावेः शब्द नतिरेव
ज्यायसी। शतरूपा लस्य पुरोभुवाक्या। आपारश्च प्राजापत्ये पशावनेन मंत्रेण। अथ हिरण्यगर्भः कस्मात्। स हिरण्यमयो विज्ञा हि
नमयोगर्भः। सर्वभूतानां तत्कृतत्वादंतः प्रकाशस्य। हिरण्यमयश्चासौ गर्भश्चेति समानोधिकरणः। हिरण्यमयोगर्भोऽस्येति वा।

नि. ५॥

३०

संमिन्यानोद्भवतीति वा। समंततोमिन्याने उक्ते देनेद्भवेति अंतरिक्षलोके मेदयतेर्वास्मे हर्षस्य। सर्वं ह्यसायुदकेन स्तेहति। तस्येषा
भवति। मित्रोजनान्यातयति ब्रुवाण इति। विश्वामित्रस्यार्थः। अथ हृष्टहोमे प्रायश्चित्तं। अग्निहोत्रहोमे पूर्वस्यामाहुतौ विनियोगः।
मित्रोजनान्यातयति ब्रुवाणः। अस्यातयति कृष्यादिषु प्रवर्तयति। तत्पूर्वकत्वात् कृष्यादिकर्मणोः। न ह्यहरेरुष्यादीन्यायात्वंति।
अस्यातममारंभः। तद्यथा। भोजनमायातितमनेनेति। कथमायातयति प्रब्रुवाणः। स्तनयितुं कुर्वन्। एवं प्रवर्तयन् कर्मसु ओषधीरु
त्याह्यन्। यत्तद्वारेण स एव मित्रोदाधारधारयति पृथिवीं। पृथिवीलोकनिवासिनः सर्वान्। उत द्याधारयति अमुना प्रकारेण अ
नुगृह्णन् समित्रः कृषीं मनुष्यान्। अग्निमिषाभिचरे। अग्निमिषन्भि विप्रययति उपकारद्वारेण। यो हियस्मा उपकरोति स तेन स
कृष्यै र्बो भवति। योपमेवमुपकारप्रवृत्तः कृत्स्नस्य लोकस्य तस्मै मित्राय ह्यंघृतवत् घृतो न मिश्रं जुहोत। जुहुत। हे मनुष्याः। कृष
य इति मनुष्यनाम। तत्कस्मात्। नित्यं हि ते कर्मवन्तो भवन्ति। आरंभशीलकत्वात्। विरुष्टदेहायाः। संसृष्टदेहा अन्ये पञ्च वोगवाद्यः। स
हिनका मकारतो गानि प्रसारयितुं शक्नुवन्ति। सतेषां संकर्षः। मनुष्यास्तु कामतः प्रसारयेत्यंगानि सतेषां विकर्षो रस्य। कर्त्तु
वक्तव्यं। स पुनरेष मरुताभ्यां सर्वास्मा प्राणबुधिसतत्त्वः। उदाहरिष्यति च। अथैनमहांतमात्मानमित्यधिकृत्य ईषते तु
ज्यतरति। सकथं मध्यमो भवति। भवति हि तस्मिन् सूक्ते आपो ह्ययद्गृह्णी विष्वमायना र्भदधाना इति। विहाय ते च। प्रजापति
र्वै कर्त्तुति। प्रजापतिश्च मध्यमः। तथा च मंत्रवर्णे भवति। राहो भिवेकमधिकृत्याश्वमेधे। प्रजापतिश्चरति गर्भे अंतरिति। स् ॥ १०

ज्ञानां प्रथमा। तयोपविष्टादभिषेकस्य जुहुयादिति। तस्माद्भवति मध्यमः। सकस्मात्कः। कमनो वा। कामिनां काम्येष्वर्धेषु साध
नां क्रमणो वा। क्रमणसाधनं। स्वयमेव वाक्रामति। सुखे वा। कमेव वा। कः सुखार्थः। तस्येषा भवति। हिरण्यगर्भः समवर्त्तति।
ग्रहति। हिरण्यगर्भस्यैवार्थः। सर्वव्यक्तत्वात्तदार्थत्वेपि मंत्रस्य प्रथमपुरुषयोगो अविप्रतिषेधः। अथवा परस्य ब्रह्मणो या हिरण्य
गर्भो वस्त्वा प्रतिकल्पमा विर्भावति रोभावधर्मिणी बुधिर्यैकानित्या। तस्यांच नित्यो मंत्रो विवक्षिताभिधानाभिधातृक आ
श्रवमन्त्रेणाभिधातारसुपादाय प्रवर्त्तमानो नुवन्तीत्यविवक्षितः पुरुषयोगः। कृतकत्वे हि नियमत एवोत्तमपुरुषयोगो मंत्रस्य
अविष्यत्। अतस्यास्योत्पन्नस्य स्थावरजंगमस्य जगतो हिरण्यगर्भ एवायं समवर्त्तत। समभवद्दुपद्यततमुत्पन्नमन्विदं सर्वमुत्पेदे
स ब्रह्मणोऽप्यतः सन्तस्य पश्चाद्भूतस्यैकोऽसत्त्वोऽद्वितीयः पतिः पातारक्षितार्थः स्वतंत्र आसीत्। कथमिति। सदाधार। ये
तः पतिरस्य स एव दधार। स एव धारते। अपेत्वेपि। किमिदं। पृथिवीमुखाः। पृथिवीमंतरिक्षमपि च द्यां द्युलोकमपि च मांभूमि
मंतरं नु प्रविशेति विष्ववर्षाद्युपकारेण। यो यमेवंभाव अति महानुभावः। क। तस्मादस्मै कस्मै। कायदेवाय हविषा विधेम।
हविर्दधः। अथवा। नेन चतुल्लक्षणेन आज्यलक्षणेन वा हविषांतं व्यंपस्विरेम। विधति र्दन् कर्मति। तस्मात्पावेः शब्द नतिरेव
ज्यायसी। शतरूपा लस्य पुरोभुवाक्या। आपारश्च प्राजापत्ये पशावनेन मंत्रेण। अथ हिरण्यगर्भः कस्मात्। स हिरण्यमयो विज्ञा हि
नमयोगर्भः। सर्वभूतानां तत्कृतत्वादतः प्रकाशस्य। हिरण्यमयश्चासौ गर्भश्चेति समानाधिकरणः। हिरण्यमयोगर्भो स्येति वा।

शरीरेन्द्रियमनोबुद्धिभावेनैतमपेक्ष्यपरमात्मानंचविद्वानमाकाशमात्रसतत्वंसर्वविशेषहारित्वाक्षिरण्यगर्भमपेक्ष्यतत्प्रकृति
त्वंचक्षेत्रज्ञस्यापेक्ष्यसोस्यहिरण्यमयोहिरण्यप्रकृतिर्गर्भइतिहिरण्यगर्भः। अथगर्भः कस्मात्। गृभेर्धातोर्गुणाल्यर्थेवर्तमानस्य।
सर्वस्यस्तुत्योहिगर्भः। गिरत्यनर्थानितिवा। सर्वाननर्थानसो गिरतिनाशयति। अथपुनरयंस्त्रीगर्भः कस्मात्। इति। यतआह।
यदाहिस्त्रीगुणान्गृह्णातिगुणाश्चास्यागृह्यन्तेऽथगर्भोभवति। स्वयवयवस्त्रीरक्ततघदासौपुरुषास्तुक्तावस्थान्गुणान्गृह्णा
तिआत्मानंसंरणक्तिअस्मिन्नायुमज्ज्ञानः। गुणाश्चास्यारक्तावस्थाः। त्वकुमांसोऽणितानिपोरुषेणशुक्लेणगृह्यते। तथैवमि
तरेतरकोशग्रहणव्यतिषंगेरक्तशुक्रयोस्त्रीगर्भोभवति। अथवायदाहिस्त्रीगुणान्गृह्णातिपुरुषस्यश्रमणागुणाश्चास्याऽश्र
मणापुरुषेणगृह्यन्ते। तदितरेतरानुरागात्। प्रमेदः प्रमुदितयोः संपर्काद्गर्भग्रहणंचातदेवंगर्भग्रहणेहेतुकोयमितिग्रहेर्गर्भः। सरस्वा
त्याख्यातः सरस्वत्या। केवलंलिंगरुतोविशेषः। तस्येषाभवति। येतेसरस्वर्जर्मयइति। वसिष्ठेयार्चः। सारस्वतेहविषि विनियो
गः। हेभगवन्सरस्वन्। येतेतवोर्मयः। येरूपेणापि। नभोमेधैश्चादयसि। मधुमंतउदकवंतः घृतश्रुतः घृतवंतः उदकप्रक्षरास्तेभि
स्तेस्त्वमस्माकमवितातर्पयिताभयेत्येतदाशास्महे। पंचदशस्यद्वितीयः पादः। विश्वकर्मावक्तव्यः सकस्मात्। सर्वस्यकर्त्ता। या
वदिदं किंचिद्भूतंकरिष्यमाणंक्रियमाणंचतस्यसर्वस्यकर्त्ता। वाद्यान्मकत्वात्सर्वचेष्टानामध्यमः। सकथंसर्वं करोति। पार्थि
वा - धास्तेजसापरिपच्यमानोवायुर्वह्नेनविचरन्सर्वभावातुप्रवेशीसर्वमिदमत्यद्भुतमचिंत्यमरुतात्मभिर्जगत्करोती । ११

तिसमध्यमोविश्वकरणाद्विश्वकर्माविज्ञायतेहि। विश्वकर्मणंहविर्धकृत्यसाकमेधेषु। अथेषवैश्वकर्मणोविश्वानिमेक
र्माणि कृतान्यासन्निति विश्वकर्मा हि सोऽभवदिति। भवतिचोदकसंबन्धमस्यमध्यमलिंगं विश्वकर्माणमधिकृत्यवैश्वकर्मणे
स्तुते। तमिद्गर्भप्रथमंदप्र आपर्ति। विषुवतिचैवैश्वकर्माणं ग्रहमधिकृत्यविज्ञायतेहि। इदं वैश्वकर्मणमहत्सरमंलोकमभ्यजयद
मुंलोकंनभ्यजयत्तंविश्वकर्माभूत्वाऽभ्यजयदिति। तस्येवग्रहस्यपुरोरुचमधिकृत्यविज्ञायतेहि यद्येदं वैश्वकर्मणं। विद्या
तयेवगृह्णीयादिति। स एष एवमादिभ्योऽल्लोकेभ्यः सर्वस्त्वानानुभावित्वेपिसतिविशेषतोमध्यमइतिमध्यमस्थानेसमाप्ता
तः। तस्येषामभवति। विश्वकर्मा विमना आदिहायाइति। भोवनस्यविश्वकर्मणः प्रजापतेरर्षः। अथैवैश्वकर्मणाभ्यांस्तुत्याभ्या
पोऽनगृहीतं दूयतेतत्रविनियोगः। विश्वकर्मा विमनाः विभूतमनाः विभूतप्रज्ञानः सर्वत्राप्रतिहतमस्यप्रज्ञानं। किंप्रज्ञानमेव
केवलं। नेत्युच्यते। आदिहायाः अप्यसावात्मनाविहायाः आत्मनापिसर्वप्रकारंमहत्। महत्वाच्चव्याप्ता। एवंसर्वप्रकारंसर्व
स्यजगतोयतएवमहान्। अतएवधाताउत्पादयितासर्वभूतानां। उत्पाद्यचविधाताजीवनेस्यजीवतांचसाध्वसाधुषुक
र्मसुप्रवर्तमानानांपरमेतसंदृक्। परमः ब्रह्मणोऽवधानेनसंदृष्टः। सम्यक्प्रविभागेनदृष्टः। साध्वसाधुप्रविभागेनदृष्टानां
तेषांचभूतानांयानियानीष्टानिप्रियाणितस्यविश्वकर्मणोदैवीसंपदमभिसंपन्नानि। कोऽर्थोवादिषुः। यान्यभीप्सिता
नितस्यविश्वकर्मणो। मतानिवा। अभिमतानितस्यविश्वकर्मणो। नतानिवा प्रद्वी। भूतानितेविश्वकर्माणंप्रति। तत्परि

ज्ञानं श्रयोपासनाभावना प्रक्षिपितदुरितानितेन सहेकी भूतानि विश्वकर्मणा। आधिदैविकमात्मानमभिसंपन्नानि। स
मिषामदंति। इषादकेनाद्रिः परियुताभिः सुसूक्ष्माभिः सहतेन कर्मणा समानमविशेषणमदंते। क। यत्रास्तत्तत्कृष्णीन्पर
एकमाहुः। यत्रैतानि सप्तर्षणानिरसानामाकर्षणानि दृष्टुनिवारसीन्। ज्येतीष्येकं भवंत्यविभागमुपगच्छंति। मंडले
त्येतेषामविभागः कित्तयेव। नेत्युच्यते। यत्र पर एकमाहुः। चैत्यपुनः पर एकमाहुः। मंडलाधिष्ठातरि। यो सो यत्तद्वानतपसां
भोक्ता हिरण्यम्भश्च हिरण्यकेशा आप्रणखात्। सर्व एव सुवर्ण इति विज्ञायते। एयमेव यमाहुर्देवतासतत्वविदः। इत्यधिदेवतां
देवतामधिकृत्य मंत्रस्य व्याख्यानमधिदेवतां। अथाध्यात्मं। आत्मानमधिकृत्य विश्वकर्मणो व्याख्यानमध्यात्मं। कः पुन
रयमात्मा। विज्ञानसतत्वं मात्रं सर्वविशेषविज्ञानप्रसवबीजं। यदेकदेशाः प्रच्युता इव सतस्ततः कथमप्यविधाव्यवधानाद्
न्यत्वमिव विभ्रतः प्रतिशरीरं वा त्रिणताद्वा व्यधावच्छिद्यते सोऽयमात्मा प्रतिशरीरं त्रैलोक्येन स्वविशेषेण विज्ञानस्तत्तद्यधि
कारमनुभवन् हिरण्यगर्भावस्थामधिदेवमित्युच्यते। अथ पुनरन्यः शरीरावस्थामनुवर्त्तमानस्तदधिदेवतमनेपेक्ष्य प्रतिशरीरं
क्षेत्रज्ञत्वेन यद्वैश्वकर्मभावमनुभवन् मंत्रेण व्यायते। तदध्यात्ममस्य। विश्वकर्मा सर्वस्य कर्त्ता परमात्मा प्रतिशरीरं क्षेत्रज्ञ
त्वेन वर्त्तमानस्तत्कृतत्वाद्वा योः क्रियापरिस्पंदस्य न केवलं सर्वक्रियाशक्तिमान्। किं तर्हि। विमनाश्च विभूतमनाः सर्वप्रज्ञा
तः सर्वतोमुखाभिर्विशेषविज्ञानशक्तिभिः आदिह्याः अपि च विहायाः महान् विज्ञायते हि। सवा एष महानात्मा। अन्नादो
वसुदान इति। न केवलं महान्। किं तर्हि। धाता स्रष्टा। स्वशक्तिविशेषस्य विधातृत्वतः योगाभाविषयाणां। विक्षिप्तविहिता

सामिधेनी प्रक्षेपात्। आज्यभागाधारादिषु च विस्तीर्णतरं विक्षिप्ततरं प्रथते बरीयो वरतरमन्येभ्यो ज्योतिर्भ्यः। उरु
तरं महतरं वा देवेभ्यो यजमानेभ्य इतरेभ्यो वा दितये च दृष्टिर्भ्यो कथनामस्यो नं स्यादिति। स्थानमिति सुरवना
मस्य ते धातोः। अवपूर्वात्तदेव हि अवस्थिति निवसति प्राणिनः सवितव्यमवतीति वा तद्वि सर्वस्य सेवनाहं भवति इति
निर्वक्तव्यं ताः पुनरेता जवतेर्वा जवंति हिताभिर्देवैर्वा धात्वन्त्यत्वमर्थे कृत्वं वा यत्तेर्वा वाणीया हि इरादेव निवार्यते ता
सामिषा प्राधान्यस्तुतिर्भवति। व्यचस्वती। रिति। या एता विविधेनां च नेन गमनेन युज्यंते व्यचस्वतीस्ताः किं कर्तुं। अर्चि
या उरुत्वेन महत्त्वेन विप्रयतां विप्रयतां। कथं पतिभ्यो न जनयः पतिभ्य इव जायाः पथापतिभ्यो जाया उरुमेथुने ध
मे विरुण्वति। शोभयितुमिच्छमानः प्रहर्षयत्। एवं विप्रयतां इदानीं मुनरोऽर्थः प्रत्यक्षः कृतः याः यूयं च न वत्यर
यं विप्रयध्वे। ततो ब्रवीमि हे देव्यः दानक्रिया हेतुभूताः शरोरुहत्या महत्या विश्वमिन्वाः विश्वसर्वमाभिरित्युक्ते
य पकरणा मिति विश्वमिन्वा यूयमुक्ते देवेभ्य एतेभ्यो हविर्दातव्यः सत्विभ्यो यजमानेभ्य इतरेभ्यो वा प्रायणाः
सुप्रगमना भवन्तेत्येन दाशा लभे। अग्निरिति शकपूणिः। तत्पक्षे यो जनाभग्न्यविर्षा इति जवना इवणा इह
विर्वाताभिर्जवति। इवतीति वा वाचंती वाचसः प्रभृती नीति इति वाचसती र्या एताः विविधेनां च नेन ते इत्येव न्य

नि. भा. ३.

१३

विषः ता उरुत्वेन विश्रयंतां ॥ कथं पतभ्य इव जायते उरुमेधुने धर्मशो भयितुमिच्छमानाः या यूयं विवि
धेनां च तेन तद्वत्यः याश्चैवं विश्रयधेततो ब्रवीति । हे देव्यो ब्रह्मणः विश्वमिन्द्राः सर्वं हविर्याभिर्जववितो यूय
मस्य हविषः सुप्रायणाः सुप्रगमना भवतेति । उषा नक्ता इत्येकघेदमस्य विथरः उषाश्च नक्ता च । उषा व्याख्या
ता । उषतीति सत्या इति । नक्तेति रात्रिनाम । तत्करमादनक्ति क्लृपयति भूतान्यवनयायनेति । अवनयमेताः
आयंति इत्यवस्थायाः प्रधाः अ नक्तेरकारलोपेन क्ता । अपि वानक्ता व्यक्तवर्णा । नकारः प्रतिषेधेन अक्ता
न व्यक्ताऽनक्ता । यथाः हः सर्वमभिव्यक्तरूपं भवति । नतथारात्रि तयोरेषा प्राधान्यस्तुतिर्भवति । आसुष्यं
तीति । आसुष्यंती । सेष्मीयमाणे परस्परं स्मयमाने । अथ वा सुधापयंत्यो सुषुजनेन स्वापयंत्यो यजते
हेतुकर्तृत्वेन यजते यतियेयत्तु संपादयिष्यो उपाके प्रशस्ये उपगम्य परतरेतरात्ते दिव्ये दिविजे द्योतने यो
षणे समिधे परस्परतः ब्रह्मी मह्यो सुरुक्मे सुषुरोचने सुदीप्तये एते एवमादिगुणयुक्ते उषासा इत्येकपदं
मस्य विथरः । उषाश्च नक्ता च । उषा व्याख्याता उषतीतीति सत्या इति । नक्तेति रात्रिनाम । नक्ते अपिश्रियं
श्रियं अपि दधाने उपरिस्थापयंत्यो शुक्ररूपां श्रियं आसीदतामेतस्मिन्नेत्येनो आकार उत्कृष्टति उप

सा

३३

सर्गस्य हि क्रियापदेन सामर्थ्यं न्यासीदतामिति । नियमेनासीदतामिति निरुत्तरपदलोप्यपकृष्यते तेनैव क्रियापदेन निरा
श्चोत्तरपदेन वा पादपूर्णः । न ब्रवीत्यभिहितं । न ब्रवीत्यभिहितं । येन हेतुना नृपतिरितिकेचित् । पुनर्वर्णयंत्यपरे । उषाजग्रे
तिः ॥ नक्ता आहुतिर्दीप्तिर्विवा समुत्ति तमः ॥ आहुति नक्त्या ज्येनेतरेतदीत्याहुती सुषुस्मयमाने इयजते यतियेयत्तु संपा
पादयिष्यो उपाके उपकृते परस्परतः दिव्ये द्योतने परस्परं श्रयातयोषणे मिश्रते ब्रह्मो मह्यो सुरुक्मे सुषुरोचने अपि
दधाने शुक्रपिशसमेतस्मिन् यजमाने श्रियमासीदतामेतस्मिन् द्यौन्यासीदतां नियमेनाधिकं वैत्ये तदाशास्महे । पेशरूति
रूपनाम पिंशतेर्धातोः तस्मिन् पिंशतं भवति विकसितं भवति यावदाश्रयभावितादिनिहितमिति किंचिदन्याः श्रितत्वात् ।
दैव्या होतारेति वक्तव्यं । दैव्या होतारविति शब्दसमाधिः । अयं चाग्निरसौ च मध्यम इत्यभिधेयवचनं । तयोरेषा प्राधान्यस्तु
तिर्भवति । दैव्या होतारेति । यावेतो दैव्यो होतारो देवेषु भव्यो दैव्यो देवावेव वा दैव्यो इति स्वार्थ एव तस्मिन् । मनुष्यो होतारो
होतृमैत्रावरुणावपेक्ष्य दैव्यो होतारविति विशेषणं कोऽपुनस्ते होतारा बाह्यातारो देवानां चाख्यग्रीकलक्षणो प्रथ
मो मुखो मनुष्यो होतारवपेक्ष्य सुवचो प्रशस्तवचो सुस्तुतीमिमाना यज्ञं यज्ञनिर्मितारो नित्यं मनुषो मनुष्यस्य य
ज्ञं यज्ञनाय प्रचोदयंता प्रचोदयमानो विद्वेषु यज्ञेषु कारुण्यं कर्तारोऽन्तर्जितो नान्निप्रिको यज्ञोस्तीत्याग्निर्निर्मि
तेन चासावनुपध्मातो वायुनज्जलतीति वायुर्निर्मितीति विज्ञायते हितस्मादेष नानुपध्मातोऽजलतीति स एव मैत्रावरु

प

नि. ६. ५.

१५

अपदेशो भवति ॥ तथा ॥ अग्निमान् आवहेति ॥ हे अग्ने भगवन् अग्निमान् आवहेति ॥ अपदेशो सत्यन्यत्वेन हि पार्थिवानां दयः सूक्तभाष्ये वि
र्भागाऽग्निरस्ति ॥ योऽनेन प्रसिद्धो ह्येतोऽपि धानेनाह्येत इत्येतच्च ॥ स्वं महिमान् आवहेति सिद्धं तत्र विज्ञेयं ॥ स्वयमेवा
यमात्मनात्मानं विधिवशात् अहनेन संस्मृत्य देवं त्रेधा च अनेकधा वा यजेति अन्यद्वा ॥ अग्निं निर्वर्तयति ॥ तद्देहापि कर्मा
त्मनः परो योस्य तक्ष्णायुषो यो ग्यात्मा यदधिष्ठितः कर्मात्मा सर्वरूपाणि पाकेन विकरोति ॥ तमाधिरूपो
च्यते ॥ त्वष्टारूपाणि विकरोतीति ॥ तदयमुच्यते मनुष्यहोत्राय जन्ममिति ॥ एवतावदपदेशः शक्यप्रतिसमा
धानः ॥ यमनुक्तं देवशिष्यीति ॥ तत्तद्वृणसामान्यादेव सावधिकौशलातिशयमपेक्षोच्यत इत्यदोषः यथा
वाग्निरेव नान्यस्तथा विविधतरङ्गिणोपरात्रमवति ॥ आविष्टो वर्धते इति ॥ आवेः प्रकाशः सकस्मा
दावेदनात् सर्वस्मप्रकाशनात् ॥ तस्मात्तस्य तस्य तनिता जाविष्यः किंलक्षणः ॥ वातुः चरणशीलः जनव
स्थितः किं करोति वर्धते किं योऽस्के के जोऽस्के प्रजासुवा प्रसुवायकस्य जिह्मानां कुटिलचेतसामपि मनुष्या
णामवेषम्येणोर्ध्वमेव ज्वलति कुटिलानामपीधनानामकुटिलतुर्ध्वमेवेति केचित् ॥ एवमेव वर्धते ॥ स्व
यशा आत्मयशाः परमनाश्रित्य यशस्वी उपस्थे उपस्थने यत्रासावुपतत स्तिष्ठति ॥ आविष्यः योयमेवमादियु

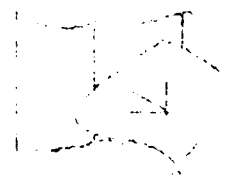
१५

शास्त्रे ॥ पंचदशस्य तृतीयः पादः ॥ वेन इति वक्तव्यं ॥ स पृथवेन तेः कांतिकर्मणः सर्वलोकां कांतो हि मध्यमः ॥ सर्वतोपकारि
त्वात् ॥ तस्यैषा भवति ॥ अयं वेन इति ॥ भार्गवस्य वेन स्यार्पणं ॥ सुकोऽनया गृह्यते ॥ अंतर्भावित प्रज्ञानस्तस्मिन् मनसि प्रत्यक्षीभूत
मभिनयेन दर्शयन्निवक्तुं चेदुवीति ॥ अयं वेन इति ॥ किं करोति ॥ चोदयति ॥ एभिर्गर्भाः ॥ एभिर्गर्भैः प्राणवर्णः ॥ प्रकरोत्य
नेन वर्णोऽप्राणः ॥ प्राप्तः ॥ यास्तस्य गर्भस्त्वमुपागताः ॥ रभ्यंतर्गताः ॥ परिपक्वाः ॥ आपोमासा एकेन संभृतास्ताः ॥ वेन श्रोत्रमिति
प्राणवर्षभावेन प्रेरयति ॥ किंलक्षणो ज्योतिर्जरायुः ॥ ज्योतिरस्य विद्युदख्यं कर्मात्मलक्षणं जरायुस्थानीयं प्रज्ञावतः ॥ तदधिष्ठा
तुर्मेध्यमस्य गर्भस्येव परिवर्धनं भवति ॥ कावस्थित श्रोत्रमिति ॥ रजसो विमाने ॥ रज उदकं ॥ तद्यत्र निभ्यते तत्रावस्थितं अंत
रिह लोकादित्यर्थः ॥ योयमादियुण्युक्तो वेनस्तस्मिन् वेन मर्षां च संज्ञामेसमागम्य स्त्रियं यवसूयं स्यं भिरापः संगतं तत्र रश्मिभि
वर्तमानं मध्यस्थाने विप्राः मेधाविनः स्तोतारो मतिभिः स्तुतिभिः प्रज्ञापूर्वकाभिः शिशुमिव रंहन्ति ॥ यथा हि शिशुर्नि
त्यंस्तयते एवं स्तव ॥ यदेतद्दिहंति एतद्दिहंति ॥ लिहंति तेर्वर्धयंति पूजयंति वेत्यर्थः ॥ जरायुकस्मात् ॥ तस्मिन् जरायुगर्भस्य
भवति ॥ यथा यथा गर्भो भवति ॥ तथा तथा तदुत्पद्यते ॥ जरयायुयत इति वा ॥ यच्चैतज्जरेति प्रसिद्धं ॥ प्रसृतायाः गोस्त्रिया
वृषश्चात्यततिसज्जरेत्युच्यते ॥ तथा यद्युयते मिश्र्यते तज्जरायुव्युच्यते ॥ शिशुः कस्मात् ॥ सहिवासनीयो भवति ॥ प्र
योजने वा ॥ प्रयोजने वा ॥ र्वंति यत्किंचन प्रलापेषु ॥ शिरीते वीस्यात्पातोर्दानार्थस्य ॥ दीयते हि स पुरुषेण स्त्रिये धारणा

PAGE(S) MISSING
NOT AVAILABLE

Folio No:-

16 MISSING

य। भवति च वादः स्त्रीणां मभिनव गृहीतगर्भाणामचिराच्छ्रुत्यो मे गर्भ इति । असुनीति रित्येतदेव तापदं । स पुनरयमिंद्रो मध्यमः प्राणः स पुनर्यदैतस्माच्छरीरादुक्तामत्ययेतरान्प्राणान् असूय अन्यनयति चिज्ञायते हि । प्राणमन्त्रं कामंतं सर्वे प्राणा अनुकामंतीति । तस्यैषा भवति । असुनीते मनो अस्मासुधारयेति । श्रुतबन्धुरार्थः । हे असुनीते प्राण । मन । अस्मासुधारय मनः प्रभृतीनेतां प्राणानात्मनो वस्थानेनास्मच्छरीरेवधारय । मा त्वमुक्त्रमीः त्वदनुक्रमेणावस्थास्यंत इति । जीवा तवेचिरमस्माकं जीवनाय मनोधारय । सुप्रतिगान आयुः । अमुना प्रकारेण सुप्रतिरप्रकर्षेण वर्धयास्माकमयुः । किंच । राश्रिणः संसाधयास्माकं तथानुगृहाण । यथा सूर्यस्य सद्यो सितं दर्शनाय सम्यग्दर्शनाया लंस्याम । दिव्यं नश्चक्षुरुत्पादय । येन सम्यक् सूर्यं पश्येम । सर्वं चैतदन्नं प्राप्नुयै सति भवति । यतो ब्रूमः । घृतेन त्वंतं न्वर्धयस्व । घृतेनोदकेन । त्वमात्मानं यथा कालं वर्धयस्व । त्वय्युदकं ददति सर्वमिदं भवति । अहविभक्तिादसुनीते घृतं मित्युदनामेत्यत्रोपपद्यते । रथ्यतिर्ब्रह्म मनोपि दृश्यते । तद्यथा । नारधाम द्विषते इत्यत्र । देवीष्वबुधिरुतनः कृणोतेति । वैश्वदेवी । विह्वयस्यार्थः । वैहवंसूक्तं । तत्रैषा दर्शपूर्णमासादिषु हविषामभिमर्शने विनियुज्यते । देवीः षट् । द्यौश्च पृथिवी चार्धरात्रिश्चापश्चापधयश्चैति । ता उच्ये । हे देव्यः उच्यैः षट् । सर्वमिदं उण्वत्यो यूयमुच्ये । उरु बद्धयघोदयं युष्माभिर्बद्ध क्रियमाणमिधामस्तत्तत् उरुबद्धयुरुध्वे । हे विश्वे देवाः यूयमेपि दृष्टे तस्मिन् ऋषिणि जस्माकं गंगाभावं उपगताः संतः वीर्यध्वं । वीरानुबानिष्ठतदालं । अपि च जातपुत्राः संतो माहात्महि प्रजया । माऽस्मान्

प्रजाकदाचिदपिहासीत्। कष्टं हि पुत्रमरणं। मातन्मर्भैर्वयं स्वाभिर्हस्महि। मास्मान्मायुषश्चेहोभूत्। पुष्पदन्ध्यानात् अपि च।
मारधामराजन्। हे भगवन्सोमराजन्। विशेषतस्त्वमुच्यसे। सर्वस्याअस्याआशिपत्त्वदन्ध्यानात् मारधाम। मावशं
गच्छेम। द्विषते। द्विषत एवास्माकं। अर्थसंप्रदानादिनावश्यतामुपपद्यते। यतः अनिष्टं हि द्विषते विधेयत्वमिति। सा
मर्थ्यादिहरध्यतिर्वशागमने। ऋतइत्येतत्पदंतदेतद्वाख्यातं निर्वचनतः। ऋतमित्युदकेनामप्रत्युतं भवतीति। इ
हत्वभिधेयो मध्यमस्तस्यैषा भवति। ऋतस्य हि पुरुष इति। वामदेवस्यार्धे। संपातसूक्ते निष्केवल्येष्टमभिलष
योः शस्यते। ऋतस्य मध्यमस्य। किमिति। पुरुष आपः संति विद्यन्ते। किंलक्षणाः पूर्वः। अनेककालसंभृताः यत
श्चासाविधोद्गिरतस्तस्य ऋतस्योदकसंप्रदानद्वारेणाऽनाकालं नाशयन्ती धीतिः प्रशंसर्वलोकस्य वृजितानि। व
र्जनीयान्ययत्रांसि। हन्ति नाशयति। अनाकाले हि सुत्पश्यिहीतानामयशस्करेषु जित्नादिषु प्रवृत्तिर्भवति। ददत्त
श्चोदकं सर्वलोकवृजिना पद्याताय। तस्य र्तस्यैवमतिमान् लोकः शब्दः स्तनयितृलक्षणो भवति। यो बधि रस्या
विबधः श्रोत्रस्य विधात्रा विनिसर्गतः। अपिहित श्रोत्रस्यायोरयनस्य मनुष्यस्यैवोदयत्यस्मत् इति। कर्णायति
उर्भेदावात्तृणन्ति। आभिनन्ति। शुचमानो दीप्यमानो ज्योतिषश्चोदकस्य च। श्लोकः। एवं स तलोत्पन्ना इति। ३३

नि. ४. ३.
१८

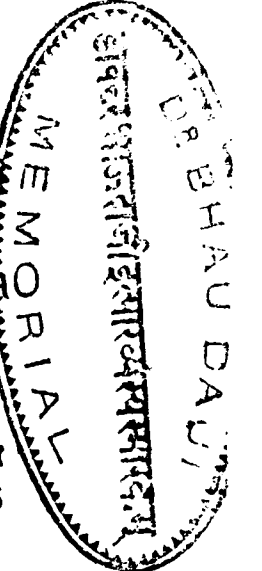
रित्येतत्पदं। सकस्मादिधेइत्यर्थस्य। उन्तेर्वाक्छेदनार्थस्य। भयमपींदावुपघोषेते। चंद्रमसि। तस्यैषा भवति। अत
होचेयमिति। अतिछंदाः वारुछेपीः। षष्ठेहनिमरुत्वतीयेषास्यते। यद्यदिष्टं तस्येदोस्तदहं प्रब्रवीमि। अस्मैइंदवेप्रीत्य
र्थः। किंलक्षणे इंदुः। भव्यो भवनाहः। आत्मवानभिप्रेतानां पात्रभूत इत्यर्थः। भव्यो भावनाह इव यो हविषा भावनमह
ति। न च भाव्यते। अहविर्भाक्कात्। हव्यो न। हवनाह इवा यो यज्ञेन च पुनराकुर्यते। अहविर्भाक्कादेव। इषवान्। नित्यम
न्वान् वा कामवान्। कामिनां स्तोत्राणां नित्यमभिमतफलसंप्रदानोन्मुखः तत्संप्रदानोन्मुखतया च नित्यमस्माकं
मन्मरेजति। मननानि प्रज्ञानानि रेजयत्याकंपयति। आकंपित हृदयानुपकारितया नित्यमस्मान्करोति। कथं नामैतं
नित्यं स्तुयामेति। अपि चारक्षो ह। रक्षां सिबलेन भ्रमसुतरामस्माकमन्मरेजति। किंच। स्वयं स्तो अस्मदानिदः स्वय
मादरवान् हृत्वा स इंदुरस्मदानिदः अस्मदभिनिदिनारं वज्रप्रहारैरिति दुःसहै रजेत। जयेत्। क्षिपेद्वा। उर्मतिं। पापाम
तिं। योऽस्मान्म्रति। तेन याति बलवते इंदुना हन्यमानोऽस्मदग्रं सः अस्माकं यः पापानां शंसिता कथयिता। स्वल्पाना
मपि स्फीति कर्त्ता। जनपदे। असायवस्त्रवेत्। अजोगति स्यात्। अवतरमवस्तु इमिवस्त्रवेत्। यावच्च प्रथमं स्तुतः। अ १८

भोगसः ततोप्यवतरमिति तावत्स्त्रवेत्। सु इमिव। इयं किंचिद्यावदामूलतो मष्टमित्येतत्प्राश्नास्महे। बल
कृतेर्मध्यम इति। इहाभ्यासबाहुः। न्यदृष्ट्वारेजति रेजति स्त्रवेत्स्त्रवेदिति। प्रतिसमाधत्ते। अभ्यासे भूयोऽसम
र्थं मन्यते इति। स्वराब्दाभ्यासे यत्राभ्योयिरोषोनास्ति तत्रैवं विशेषमाचार्याः मंत्रार्थसतत्वविदो म
न्यते यदुत्तार्थभूयस्त्वमिति। न ह्येकस्मात्स एव शब्दः पुनरभ्यस्यते। लोकेपि चैतत्तरुदृष्टं। शब्दाभ्या
सेऽर्थभूयस्त्वमिति। यथाऽहो दर्शनीयाहो दर्शनीयेति। गुणातिशयो हि स्त्रियाः शब्दाभ्यासैः तस्मा
न्मंत्रेषु कित इंदवेति न्यायः। तत्र पुनरेतत्परुषेपस्य मंत्रदृष्टः शीलं। सह नित्यमभ्यस्तैः शब्दैस्तौ
ति। मंत्रदृष्टोपि स्वभाव उपेक्ष्य इत्युपप्रदर्शनायेदमुक्तं। अथ पुनः परुषेपः कस्मात्। परुषेपः कस्मात्। त
स्य हि पर्यवन्महान्शेषः प्रजननं। परुषि परुषिरोपोस्येति वा। सर्वांगसंधिषु रोपकृतो योगः सुखाकि
ल। तस्य रोपोस्येति वा। इतीमानि सप्तविंशतिर्देवतानामधेयान्यनुक्रांतानि। इतिकरणः प्रकारवचनः एवमेता

नि. ५५

१९

नियथासमाप्तातानि सप्तविंशतिः सप्ताष्टिकाविंशतिः। देवतानामधेयानि। वायुरित्यत आरभ्ययावद्विंशतिः। तेषां पुनः किमर्थमनुकीर्तनं। विशेषविवक्षया। कः पुनरसाविति। तेषां कानिचित्कृतं भांति हविर्भांति च। सूक्तं हविश्चोभयं भजंते। कानिचित्कृतं मेव न हविः। तेषां मेतान्यहविर्भांति। तद्यथा। वेनो सुनीति र्क्त इति। एभ्यो। यान्यन्यानि त्रयोविंशतिस्तान्युभयं भजंते सूक्तं हविश्च। देवतास्यभावोपप्रदर्शनार्थमिदमुक्तं। घृतेनोदकेन त्यमात्स नं वर्धयस्वेत्येवमाद्यभिधानार्थं विशेषप्रविभागप्रज्ञप्तये अहविर्भांत्कादुदकमत्र घृतमित्येवमादितद्गतेषु मेवेषु विशेष उपेक्ष्य इति। प्रजापतिः प्रजानां पाताबापालयितावा। तस्यैषा भवति। प्रजापतेन त्वदिति। प्रजापत्यस्य हि रण्यगर्भस्यार्थं। वित्तयत्तु उपरुग्माने विनियुक्ता। राजस्वयेन विनियोगो होमे। ह्यप्रजापतेन त्वदन्यः न कश्चिदप्येतन्नि सर्वदेवतारूपाणि परिभ्रमपरिगृह्य भवति। त्वमेवैतानि सर्वाणि सर्वतः परिगृह्य सर्वतो भवसि। यत्त एव त्वां वयं सर्वतो विभ्रतं पश्यामः। सर्वस्येशान। अतो ब्रूमः। यत्कामास्ते येन येन युक्ताः संतो वयं तुभ्यं जुहुमः। तन्नो अस्तु। सकामोऽस्माकं त्वदनुष्ठानात्समृद्धतां नित्यमेवेच्छां। वयं स्यामपतयोरयीणां। रयीणां धनानां पतयः। इतीयमपरा आशीर्द्धितीया। यत्कामार्तिप्रथमा। अथवा आशीरित्याचार्यो दर्शयति। रयं मंत्रगतैव। यत्रापि न स्यात्तत्राप्यप्याहार्येति। स्तु

१९

त्याशिबोर्वित्यसंबंधादिति। अहिर्याख्यातो निर्वचनतः। अहिरयनादिति। इह त्वमिधेयो मध्यमः। तस्यैषा भवति। अञ्जा मुक्तेरिति। वसिष्ठस्यार्थं। दत्तारात्रस्य चतुर्थे हनिर्वैश्वदेवे विनियोगः। त्वमेतमहि अस्मिन् मुदकजन्मानं उक्तेर्गृहीषेस्तोषि। बुधेन दीनां। मदनानामपां बंधने एतस्मिन्नंतरि सेवते मानं राजस्वसीदन् उदकेषु लब्धेषु निमित्तभूते धेतस्मिन् कर्मणि अंगभाषमुपगच्छन्। बुधमंतरि संवत्सा अस्मिन् भूता आप इति। इदमपीतरत्। रारीरं बुधमिल्युच्यते। वत्सा अस्मिन् भूताः प्राणा इति। बोहिः सवुध्यः। एतावांस्तु विशेषः। बुधमंतरि संतन्निवासादहिर्बुध्यः। तस्यैषा भवति। माने हिर्बुध्य इति। पूर्वया समानं सर्वमिति। मास्मानहिर्बुध्यो रेषेधात्। मारषणा यद्दिसनायकस्मै चित्तेधात्। किंच। मायतो अस्य स्त्रिधरतायेः। अस्थयजमानस्य यत्त कामस्य मास्त्रिधत्। मासु स्ववतानित्यमविनाशेन वर्त्ततमिति। सुपर्णो व्याख्यातः। सुपर्ण इति। इह त्वमिधेयो मध्यमः। तस्यैषा भवति। एकः सुपर्ण इति। संप्रेर्धर्मस्य वेयम्भार्थं। एक एव वा। द्वितीयायस्य पतने गमेने प्रतिमया तमन्यद्वितीयं नस्ति। स सुपर्ण। सुपर्णेन वायुः समुद्रमंतरि संनित्यमाविशति। न कस्यचिरप्यनापि पृथक् सत्तत्र। सच पुनः सर्वभूतानुप्रेवशी। तत्रा विरयविष्णुभुक् सर्वार्णो मानि भूतान्यभिषिष्यति। यथा इष्टं चानितमेवं वर्त्तमानं अहं पाकेन मसौने विपद्प्रतामिनसर्वगतमपि सतमंति करया पश्यं। भूषि ईष्टदेवसत्तः कस्मैचिदाचक्षणाणो ब्रवीमि। तं मातारेऽहिस उरेऽहिस मातरं। माता मध्यमिका वाक्। तमुपजीवति। परस्परं श्रयत्वात् तयोर्दत्ते रथात्मयदिति। पुरुषा मध्यमः विज्ञायते हि प्राण

एवाहिपुस्तुरवाइति। सवद्रुधरोरूपेतेस्तनयतितेनपुस्तुरवास्तस्येषाभवति। समस्मिजायमानइति। उर्वेय्याआर्षे। ए
तस्मिन्पुस्तुरवसिजायमानेवर्षकर्मण्यात्मानंभतिलभमानेप्रावृत्काले। कर्मजन्मानइति सुक्तं। समासतग्राः आपः समाग
म्यतंपरि कर्तयतद्विधेयतामुपगम्यआसतेतिष्ठति। उताविचयथा। यथैवमृतुवशाद्वैषासुनदभारोइति तथातथैनंताः
नद्योनदनाआपः स्वगृत्तास्वयंगामिन्योभूत्वा सुतरांतद्विधेयतामुपगच्छंत्यः तदधिकारोद्भवैर्नैववर्धयंति। अतः परंस्त
यमानः प्रत्यक्षीभूतः प्रत्यक्षरुतउत्तरोर्ध्वः। हेपुस्तुरवः। यत्त्वांमहेरणाययस्मात्त्वांमहेरणायमेचनसहरमणीयायसं
ग्रामायअवर्धयन्वर्धयंतिमाध्यमिकादेवाः। दस्युहत्यायमेववधायचेति। तस्मात्त्वामवश्यं ग्राः समागम्यासते। वर्धयंति
चनद्यः। सर्वथापिमहानुभावस्त्वंसर्वमेवत्वय्युपपद्यतइति। देवपत्योपेति। एथकुत्वेनस्तीयति। तथापियोज्यते। समागम्ये
तस्मिन्नेडेपुस्तुरवसिआसतग्राः सर्वादेवपत्यः। सहिस्त्रीणांस्वभावोयत्प्रजायेमानांस्त्रियंपरिवार्यासतेउतेमवर्धन।
अपिचैनमवर्धयन् नदनाग्राः स्तुतिपराः तस्यस्वगृत्ताः स्वयंगामिन्यः अपरप्रणेयाः ईश्वराः। अपिच। सर्वमेतदुपपद्यते।
पुस्तुरवस्त्वयियस्मात्तस्मान्महेरणायरमणीयायसंग्रामायासुरैः सहदस्युहत्यायशत्रुवधायावर्धयन्स्वेर्महिमभिः त्व
नेअसुरानजेथसीतिपुरश्चक्रुर्देवाइति। इतिवातोऽध्यायपरिसमाप्ते॥ यस्मात्कुक्ष्यतेसमाप्ते॥ ॥ इतिश्रीमज्जैमिनीश्र
मवास्तिनआचार्यभगवद्गुरुकृताष्टज्वर्यायां निरुक्तदत्तौपंचदशोऽध्यायः समाप्तः॥ ७ ॥ ७ ॥ ७ ॥ ७ ॥ ७ ॥ २०

त

श्रीगणेशायनमः॥ श्येनोव्याख्यातः। श्येनः शंसनीयंगच्छातीति। इहत्वभिधेयोमध्यमः। तस्येषाभवति। आदायत्रेयनइति। वाम
देवस्यार्षे। श्येनाजिरादिषुमरुत्वतीयेरास्यते। कृत्विभिर्बिधानतः प्रत्वंश्येनइदं। सोममादायाभरत्। अपिबत्। कृत्। सहस्रस
वान्। सहस्रसुत्यायंत्त्रकुर्वेति। अयुतंचदक्षिणाः प्राप्नुवंति। नतुदीयते। सत्रत्वात्। एष्टप्रशमनाभिप्रायंवादक्षिणादानस्य
त्। सहस्रसाव्यसत्रेतेषां तत्संबंधात्। अत्रापुरंधिः। अत्रअस्मिंत्सहस्रसाव्यसत्रेसत्रेयनः पुरधिः बद्रुनोभनस्यदाता। मदेसोम
स्यतत्सोमस्यप्राप्तायां। अजहादरातीः। असुरानमिबान्। एथत्तुपक्षेअभ्यजयत्। प्राणैर्भूतान्अप्रतिपत्तिकान्कृत्वाविषादमुप
नीयअमूढोनिःसाधसः॥ त्रित्वपक्षेभु। अदमामितिबेति। रातिर्दानार्थस्तत्प्रतिषेधेनारातिः। प्राकूसोमपजनमद्राप्तेः। अदाना
नितिनदा। तस्यार्भीत्येवधिपोमूढमतयः कर्षण्यसंयुक्ताः येआसन्तान्अतिःसोमस्यमदेप्राप्तेअमूढोअरूपणोभूत्वाअजहा
त्। अत्यजत्। दातासंपेदे। सहस्रसाव्यमभिषेयतत्संबंधेनायुतदक्षिणाइतिवा। इतिवाशब्देनकिंविकल्प्यते। सहस्रसा
व्यंवासत्रयस्यवंतियाहिकाः। यथा। अतिरात्रयोर्मध्येसहस्रमहानिरातकृत्वोद्वारात्रस्यावृत्तिरनेः सहस्रसाव्यमि
ति। तदन्हांसहस्रं दशभिर्गुणैश्चमसेर्गुणितं। चमसपरिसंख्योपलक्ष्यमाणमयुतंसोमभसाणांसंपद्यते। सोमभस्तिनिष्क्र
यणश्रुतिश्चदक्षिणाभामस्ति। यांसदस्येथोददातितोमपीधंतयानिष्क्रीणीतइति। नचासतिप्रत्येवेत्तुर्बाधोन्याय्यइ
ति। असत्यपि। क्रुतिर्दक्षिणादानसंबंधेसहस्रसाव्येवसत्राणांप्रासर्पकाभिप्रायंवाअयुते। अथवासहस्रमितिनाम। सह
स्रसवान्। अभिषवावहवः प्रतिसवनमभिषवमभिषेययस्मिन्कस्मिंश्चिदक्षिणावतिसोमेअयुतंचदक्षिणाः बह्वेइत्यर्थः।

वि. भा. उ.
॥ ९ ॥

अस्ति हि प्राप्तिः विशेषशब्दाः सामान्येषु भवन्तीति । तद्यथा हिमेनोदकेनेति । अदक्षिणत्वात्सत्राणामेव वेत्यभिप्रेत्य वा शब्दं चकार ।
सोम इति वक्तव्यं । सपुनरेष ओषधिः सोमः । हेमवतो मोजवतो वा । सकस्मात् । सुनेतेः । पुष्प अभिषवे इत्यस्य । अभिषूयते इत्यसौ य
ते । यदेनमभिषुण्वन्तीति कर्मकारकं दर्शयति । सकथं मध्यमस्थानो भवति हितमधिकृत्य । यत्ते सोमदिवित्येति । रते सोमो वै वाज
स्तस्य चंद्रमा स्तृतीयमयं यः पवते स तृतीयमिति सः । तन्मूर्खणोतं सर्वस्वतन्मूर्खतं आप्याययतीति । तस्मात्स्येषव स्वातन्त्र्यं
चंद्रमाः रसात्मकत्वात् । वायुर्वा । सोयमेवमात्मानमापाद्याभिषूयत इति । भवति समध्यमः । बहुलमस्य नेघं दुर्कं रुत्तमत्वात् । स्तु
तिः परार्था । तद्यथा । प्रायः पवमानं मंडलं । आश्चर्यमिव प्राधान्येन । स्वप्रधानास्तुतिः । कुचिदश्चर्यं चित्रतः स्तुतिस्त्यात् । तस्य पाव
मानीषु कस्तुनिदर्शनायो भयमुदाहरिष्यामः । परार्थत्वं स्तुतेः । त्वार्थत्वं च । परार्थतावदुदाह्रियते । तद्यथा । स्वादिष्टयामदिष्टयेति ।
अधुं दस आर्षं । प्रावस्तोत्रे विनियोगः । हे सोम स्वादिष्टया स्वादुत्तमया मदिष्टयामदयितुं तमयन्त्वं धारया पवस्व प्रक्षर । कि
मर्थः । इन्द्रयेन्द्रार्थं । पातवेपानाय सुतोः । अभिषुतः । इन्द्रार्थं पवस्वेत्यस्वार्थत्वात् । अथेषा पराभवति चंद्रमसो वै तस्य वा । अथरा
देन विशेषाधिकारवाचिना स्वप्रधानतास्तुतेरधिकारोति । चंद्रमसो वैति । चंद्रमापन्नस्याप्योषधिसोमस्य वा यथेति ।
सप्तभूक्षरयोः । इतरथा इष्टप्राकृतप्रक्रिया स्यादन्धिकारादस्मिन्प्रक्रमे चंद्रमसः । चंद्रमसो वाधिदेवमापन्नस्य । ओषधिसोम
स्य वाधियत्तमापन्नस्यातदेतुभयथप्रदर्शयति । सोममन्यते पविवांति । स्तृतीया आर्षा । विवाहे विनियोगः । यत्संविपंति स

१०

चूर्णयन्ति अभिषुत्य पिबन्ति । सोमो ओषधिके चिदासायनिकाः ते मन्यन्ते सोमं पविवांसः । सोमपानस्य इति । न च पुनस्ते सोमपाः ।
इथा सोमः स इति । अनेन तावदर्थं चैनायं मंत्र एव वृथा सुतमसोममहापातं च । अथ कः सोमः केच सोमपाः । यतो ब्र । वीति । सो
मं यं ब्रह्मणोऽश्वन । यं ब्राह्मणाः सोमं विदुराधियज्ञेऽंगभूतं न तस्याभ्रातिकश्चन । अनज्वाऽनधिकृतो यजमानत्वेन । इत्य
धियज्ञमिति । विषयमुपप्रदर्शयति । अथाधिदेवतामिति । विषयांतरमधिकरोति । उक्तं हि चंद्रमसो वैति । तदुपप्रदर्शनार्थमाह ।
सोमं मन्यते प । त्योषधिमिति यजुः सुतमधियज्ञं चंद्रमसमपेक्ष्य सोममाह । यथा पूर्वस्थिन्नासायनिकसोमस्यासोमत्वे
मधियज्ञमपेक्ष्यैव मिहाप्यधियज्ञसोमस्यासोमत्वमधिदैवसोमं चंद्रमसमपेक्ष्य । एवं कृत्वा सोमं यं ब्रह्मणो विदुश्चंद्रमसं न
तस्याभ्रातिकश्चनदिवे इति । देवानां हि भक्ष्यत्वेन विपरिणतश्चंद्रमाः । सोमो नूनमेष तदेवानामन्नमिति हविज्ञायते । एव
मत्प्रधाना सोमस्य स्तुतिः । अथेषा पराभवति चंद्रमसो वै तस्य वा । सा किमर्थमाश्चर्यमिव प्राधान्येनेत्युक्तं । तथा च यमपरा
अन्यार्थप्राधान्यस्तुतिस्त्यस्तिसोमस्येत्युपप्रदर्शनार्थमाह । यत्त्वादेव प्रविबन्तीति । यदा त्वां हे देव सोम प्रविबन्ति प्रारंभंते
पातुमत्विग्यजमानाः त्रिषु सवनपुरुषेषु तदा किमिति । तत आप्यायसे पुनः ततोऽन्तरं पुनराप्यायसे । तदुक्तमधियज्ञे आप्या
यने आप्यायस्व संते पयासीति । भक्ष्यरोषानिति । वायुः सोमस्य रक्षितेति । वायव्येषोपात्रेषु गृहीतोरस्य त इति वायुमस्य
रक्षितारमाह मंत्रदृक् । सा हचर्या इह सहरणाद्वा । वायुसहचरितो ह्यसौ । तेन नित्यं सहचरणादविनाभावात्कर्मणः । रसहरणा
द्वा । सर्वरसापहारी वायुः समर्थः सन् । यन्मशोषयति सोमं तेन सोमो रक्षितो भवति । समानां संबत्सराणां मासो मातानिर्मातासौ

त

मओषधिः। सर्वस्य किलोषधिसोमस्य चंद्रमसः कलोपयन्चेमेनु प्रत्यहमेकैकत्रयेन कलाद्वयं चंद्रमसः पर्णान्युपचीयते।
 सौर्णमास्यां पंचदशपर्णः संपद्यते। पौर्णमास्याः पुनः परतः कलाहानौ चंद्रमसद्वयैकं पर्णमपचीयत इति। ओषधेः सोम
 स्य चंद्रमसः संपद्यते। तदा आमुर्वेदविदः सोमलक्षणं स्थापयन्त चेस्मरन्ति। अमुना प्रकारेणोपचयापचयाभ्यां पर्णानां
 सोमलक्षणद्वारेण समानां संबत्सराणामाकृतिराकर्त्ता भवति। सोमो रूपविशेषः तदेवं पर्णानामुपचयापचयाभ्यामन्यदू
 पं प्रतिपद्यते। एवमधियत्ते पिसएव ओषधिः सोमः। अथाधिदेवे। यथादेव प्र० पुनरित्यपरपक्षेऽपुपीयते रश्मिभिः। तदुक्तं। यमक्षि
 तिमक्षितयः पिवन्तीति। तत आप्यायसे पुनः तं पूर्वपक्ष आप्याययंतीति। तदप्युक्तं। यथादेवा अंशुमाप्याययंतीति। वायुं सो
 मस्य चंद्रमसो रक्षितारमाह। एष ह्येनं सः क्षमयारश्मिना द्या सुषुम्ना ख्यया पुनर्यथा कालमाप्स्यति। समानां संबत्सराणां मासश्च
 द्माः सोमो लक्षणत्वात् मासः द्वादशकलो मासभूतमात्मानमावर्त्तयन् संबत्सराणां कर्त्ता भवति। रूपविशेषैरिति कलानामुप
 चयापचयाविशेषाभ्यां रूपविशेषाश्चंद्रमसः प्रतितिथिर्भवन्ति। स्वादिष्वेत्यस्यामपि केचिदधिदेवमर्थं व्यन्तेते। तन्मतेनो
 ज्यते। हे भगवन् सोमचंद्रः स्वादिष्वया अतिशयेन स्वादु तमयामदिष्वया अतिशयेन मदयितुं तमया पवस्व प्रक्षरधारया प्रत्य
 हमेकैकया कलया। इंद्रस्य सूर्याय पातवे सुतः आपूरितः सुषुम्नेन रश्मिना। चंद्रमा कस्मात्। सहिनायन्ययन्। सर्वभूतान्युप
 वारुतो दमति गच्छति। नायतेः पूर्वपदं। इमते रुत्तरपदं। अथवा चंद्रो माता। चंद्रश्चासौ माता त्वनिर्माता त्वर्बस्येति चंद्रमाः। चंद्रः पू

२०

र्वपदं। मातोत्तरपदं। चांद्रमानमस्येति वा। चंद्रमाः चंद्रः पूर्वपदं। तदेवोत्तरपदं। केवलं तु समानाधिकरणः पूर्वो बहुव्रीहि उत्तरः
 । अथ चंद्रः कस्मात्। चंदतेः कान्ति कर्मणः। नित्यकान्तो ह्यसौ। चंद्रं नमित्यप्यस्यैव चंदतेर्भवति। तदपि हि कान्तं। अथावा चारु इमति।
 चारुचाब्दात् पूर्वपदं। इमते रुत्तरपदं। चार्विति इमतिक्रियाविशेषणं। अथवा चिरं इमति। तदेवोत्तरपदं। चिराच्चाब्दात् पूर्वपदं। चमेर्वा
 पूर्वपदं। इमतेरुत्तरपदं। कोर्थः चम्यमानो भक्ष्यमाणो देवैरसौ इमतीति चंद्रमाः। अथ चारु कस्मात्। रुचेराद्यं ताविपरीतस्य दीप्ति क
 र्मणः। तस्यैवाभवति। न वोनयो भवति जायमान इति। सूर्यायां आर्षं। हृणावो चांद्रमसे चरो विनियोगो राजयश्मगृहीते इष्टे च। न
 वोमवो भवति जायमानश्चंद्रमाः प्रतीत्यां दिशि उपपूर्वपक्षाद्युपक्रम्य उपक्रान्तवृत्तिः। अस्तंगत आदित्ये पश्चादादित्यस्य प्रतिमा
 ततायमानो न वोनवो भवति। अङ्गां केतु रूपसामेत्यग्रमित्यपरपक्षांतमभिप्रेत्य। अपरपक्षांतेषु प्राच्यां दिशि प्रक्षीणः कला मा
 त्मा चोषोः। अङ्गां केतुर्लक्षणं। तत्कलोपचयापचयाभ्यां प्रतिपत्त्यभतीत्यहानिलस्यते। अथवाः अङ्गां केतुः कर्त्ता स्वगतिविशेषैः।
 उपसामेत्यग्रमिति। उपसोयः प्रकाशः। तस्य प्रांते पुरस्तादुद्यतः सूर्यस्य दृश्यते। सपुनरेष एवंपर्यायेण प्रतीची प्राच्यौ दिशा वायन्
 पूर्वपक्षापरपक्षाद्विभिगं वा विभागेन यथा विभागं देवेभ्यो भागं विदधात्येकैकं कर्मणि। पूर्वपक्षात् पौर्णमास्यमासास्ययोः स्वगत्याका
 लेतिथिं विभज्य देवेभ्यो ददाति विभागदमे हेतुर्भवति। एषो चंद्रमस्युपचयो पौर्णमास्यादर्शने। मासास्यायामिति विज्ञायते। अत
 करोति चंद्रमाः सप्रतिरले मवर्धयते रजानानां दीर्घमायुः। वयमपि च यज्ञामहे। तमनेन हविषा। तः सोम्याकमप्येतत्करो वित्येतदाशास्त्रे।

आदित्यदेवतो द्वितीयः पादइत्येके। पूर्वापरं चरतो माययेतावित्यतोऽन्तरमेवेयं। मैत्रायणीये समानेह विधिविनियोग इत्ये
 स्ययमपि सौर्याचंद्रमसीति। अङ्गांकेतुरित्यतो विशेषलिङ्गाद्वीति। आदित्यदेवतो द्वितीयः पादइति। तदर्थं योजना। यश्च
 इमाः नवो भवति जायमानः यश्च भागं देवेभ्यो विधात्यायन्। यश्च प्रतिरेते दीर्घमायुः सोऽस्माकमप्येतत्करोतु। अयं यश्च स
 र्योऽङ्गां कर्त्तो दयास्तमयाभ्यामुषसा चायमेति। मुख्यत्वमागच्छति। तत्कृतत्वा दुष सोऽजन्मनः तद्भिप्रांत प्रोत्सार्यमाणो हि
 तमस्युष सोऽजायंतेऽतः सतासां जनयितेति मुख्यं। अतः सोऽस्माकमेतदेवं करोत्वित्येतदाशास्महे। इह कथंचंद्रमा मध्यस्थानः।
 ननु सूर्यात्परतः शतसहस्रे योजनानां चंद्रमसस्थानमिति पौराणिकास्मरंति। सत्यं स्मरंति। कर्मसंयोगेन तु द्युस्थानत्वे सति
 सर्वदेवतानां विशेषतः स्थाननियमो विवक्षितः। तदेतदेदं कर्मरसानुप्रदानं च त्रयधो बलकृतिरिति। तथा बाहुल्येनैदं पुष्ट
 त्वाद्बलकृतिश्चंद्रे दृष्टाः। यथा। बधैरेजेतुर्भूतिं। प्रसिद्धं चेदं दुःश्वं द्रमा इति। रसात्मकत्वाच्चंद्रमसोरसानुप्रदानसंब
 धः एवं चेदं द्रमाः तस्य मेघवधाधिकारसंबंधः कर्तृत्वेन सूर्यादौ गिति। युक्तं मध्यस्थानश्चंद्रमाः अपि चोषधिसौम
 तश्चंद्रमा भवत्यधियुक्तमापन्नः सचेदस्यान्। अनंचान्नादस्यात्मसो भवति। अग्रमानस्यानन्यत्वेनावस्थानादित्यतो युक्तं म
 ध्यस्थानमिति। यथा च सर्वगतो वायुर्विशेषतो मध्यस्थान इत्येवमित्यतोऽदोषः। मृत्युरिति वक्तव्यं। सक्स्मात्प्रारयतीति सेतः
 मध्यमा हि प्राणो मृत्युः उक्तामन्तरीरादितरैः प्राणैः प्राणिनो विनिययति। वितायते हि प्राणमन्त्रा मंतं स वै प्राणमन्त्रा ॥ ३ ॥

मंतीति। अथवा मृतं च्यावयति। य एवोपक्षीणा युर्भवति उपक्षीणकर्मा। तमेवासावपगमनेन च्यावयतीति। शतबलाक्षौमो
 द्रुल्योऽप्यार्योऽन्यते। बहुबलान्यक्षाणीं द्रियाण्यस्य सरातबलासः बद्धिद्रियः। मुहुलस्यापत्यं मोद्रुल्यः। तस्य मृत्योरेषा
 भवति। परं मृत्योऽनुपरोहि पंथामिति। संकुसुको नाम तस्यार्थः। आज्यहोमः पुत्रकामके कर्मणि स्थालीपाकविधाने षडाहुतिः।
 हेमृत्योऽपरमन्यमनुपरोहि अनुपरागच्छत्वं पथानं यस्तेस्वः कृतमः सः इतरो देवयानात्। यस्मादेवयाने पथिवयां स्थिताः अनाधृष्टा
 स्तव पितृयानपथानं अनुपरोहित्वं अपि च। चतुष्पतेऽष्टवते चतुर्भ्यं ब्रवीमि। मात्वमस्माकं प्रतापुत्रान् पोत्राश्चरीरिषो हिंसीः
 मोतवीरानन्यानपि। येस्मदाश्रयाः पुरुषाः स्तान्निविमाहिंसीरिति। विश्वानरो व्याख्यातेऽभिधानतोऽभिधेयतश्च तस्येषा
 भवति। प्रबोमह इति। वैकुण्ठस्यार्थः। जगती। महाप्रते विनियोगः। हेस्तोतारः प्रार्चत। प्रोत्सारयतस्तुति। उच्चार्यमाणां चान्यैः प्रपूज
 यत। कस्मै। विश्वामराय। किल सणाय विश्वानराय। ग्रहे। महतेऽधसोऽनस्यदात्रेभंदमाभार्य दृष्ट्यमाणाय अथवा शब्दा
 द्यमानाय स्तोत्रभिः। विश्वाभुवे सर्वप्रकारविभूतियुक्तो य इदं स्यैव रस्य यस्य विश्वामरस्य सुमंत्वं सहः सुमहद्वलं महिमह
 च्छ्रवणीयं यशो बलमायतिर्महती नृप्यं च। नृमनुष्यान्प्रतियदिशेषतो नतं बलं तच्च यस्य महदावेचेतां चः स्तुतिं यस्य
 य विश्वामरस्य प्रोच्यमानां धावा एधियो परिचरतः पूजयंतः अभिनंदतः सर्वभूतानां नियममिमतास्तुतिरस्त्यभिप्रायः
 तत्त्वेनापराभवति। सापुनः किमर्थं। द्युस्थानेति हि विश्वामरः समाप्तातोऽस्यांतु। परस्यैव पदेशादुत्तमेन ज्योतिषा वि

श्वानरस्यासंशयं मध्यमत्वमित्येवमुदाह्रियते। उडुज्योतिरिति। वसिष्ठस्यार्धं। अतरनुवाके विनियोगः। उडुश्रेत। उडुयस्य
 ध्वमुपनयति विश्वानरो मध्यमो वायुः सविता। किं। एतज्ज्योतिरमृतं सूर्यो रच्यं सर्वगं तृणां वायुं पूर्वकत्वाद्गमनस्योपपद्यते। वि
 श्वजन्यं सर्वलोकहितं एवमत्र विश्वानरो ज्योतिरुत्पद्यतीति व्यपदेशात् मध्यमो विश्वानरः एवं चाभिप्रेत्येत्तत्। कमन्यं मध्यमादे
 वमवश्यमिति। ओषस्थो र्ध्वं उत्तर इति भाष्यकारेणाधिगते। प्रसंगतस्तुतिर्ब्रूमः। यदा तज्ज्योतिर्युत्थानमुपनीयते विश्वानरेणा
 थतदा क्रत्वा तत्कर्मणा देवानां रश्मीनां चक्षुःस्यामं प्रकाशं अजनिष्ट जायते। उषाः सान्च पुनः जाता आविरक्तः भुवनां विश्वं
 सर्वमाविः करोति। भूतजातमित्यर्थः। धाता कस्मात्। सहि सर्वस्य विधाता स्रष्टा। उडु पूर्वकत्वात् सर्वविधानस्य मध्यमः। तस्ये
 वा भवति। धाता ददातु दाभुष इति। वामदेवस्यार्धं। देविका सुधात्रे हविषि विनियोगः। यएव कश्चिद्वात्रे दत्तवान् हविर्भवति। तस्मै दा
 शुषे स ददाति। किं ददाति। प्राची जीवातुमक्षितां। प्राचीं प्रबुध्नां महतीं। जीवातुं जीविकां मक्षितां अक्षीणां यत् एवमतो ब्रूमाव
 यं देवस्य धातुः धीमहि। धारयामहे। सुमतिं कल्याणीमिति नित्यं हे विदं न युक्तां सत्यधर्मेण नित्यमवितथार्थकारिणः। विधा
 ता धात्रा व्याख्यातः। धाते व विधाता। तस्ये व निपातो भवति। स्तुतिसाधारण्येन बहुदेवतायामुचि। सोमस्य राज्ञ इति। वि
 श्वामित्रस्यार्धं। सोमस्य राज्ञो धर्मेणिकर्मणियत्र सोम उच्यते। तस्योपस्तुतोऽवर्त्तमानः तेन प्रसूतः सोमकलशानभक्षयं।
 वरुणस्यैवमेव। बृहस्पतेश्चानुमत्याश्च वरुणोदारणे आश्रये वर्त्तमानः ताभ्यामभिप्रसूतः तवाहं। हेमघयने अद्य उपस्तु॥ ४

तो। युवयोश्च। हे धातः हे विधातः सर्वैर्भवद्भिः अनुज्ञातः एतां सोमकलशानभक्षयमिति। कलशः कस्मात्। कला अस्मिन्धरेते
 मात्राः कला अवयवाः सोमसमुदाया कैचित्पृथक्कृतास्ते शेरते आसते। स्मिन्। कलाशब्दात् पूर्वपदं। शीः उत्तरपदं। अथ कलाः
 कस्मात्। अत आह कलानिर्वचनानिर्वचनप्रसंगेन। कलिश्च कलाश्च किरतेर्विकीर्णमात्राः। कृविस्तेष्वस्य कलो वचांसि पर
 स्परं विक्षिप्यन्ते। कर्जेलोपि विक्षिप्ता भवन्ति। कुतश्चित्समुदायादिति। ये उडुस्य मध्यमः नादः॥ ॥ अथातो मध्यस्थाना देवगणाः। अ
 धातः शब्दानुकार्थो। वयो पुनरुपन्यासो बहुवचनविशिष्टो यमपरोधिकार इति। मध्यस्थाना देवगणा रतीदमपि प्रसिद्धमेवाते
 षाममृतः प्रथमागामिनो भवन्ति। कस्मात् वायुरेव हि मेदेनापेक्ष्यमाणो मरुदभिधानि बहुवचनभा भवति। तेषां प्राथम्यं वायुना
 व्याख्यातं। एतावांस्तु विशेषः। बहुसाध्ये कर्मणि बहुधा मध्यमो भवति। एथत्केन नु विज्ञाताममृतः। शुक्रज्योतिश्चित्रज्योति
 श्चेत्येवमाख्यः सप्तसप्तका देवगणाः मास्तु बुगणेषु सप्तकपालेषु प्रोपुराणे चैत एव प्रसिद्धाः सप्तधा पुत्रत्वविचारिणः मा
 शीचा कश्यपादित्या ये जतिरे। नैरुक्तसमयस्तु सर्वे एव गणाममृतः। उक्तं च वार्तिके। मध्यमाया कृत्स्नियः सर्वाः पुमांस्तर्वाश्च
 मध्यमः। गणाश्च सर्वममृतो गणभेदाः एथ कृत्स्नैः। अथममृतः कस्मात्। मितरा विणो वा। मितं नाम सुष्ठु। यथा तेषां योग्यं र
 वितुं तथा रवंति। तमयन्ति। अथ वामितेराचिनः। तथेय सुष्ठु। अमित्ररा विण इति। केचिदिच्छन्ति। मरुतो मितरा विण इति
 समानसंहितात् भाष्यस्य। तेषां बहु प्रकारं चेतुर्वन्तीत्यर्थः। अमित्रोचिन इति। अत्राप्येवमेव। महद्व्यंतीति वा। इति शब्दमह

ताभिन्नेत्ता। पूर्ववद्वाङ्मयं बहुप्रकारता च। तेपामेपाभवति। आविद्युन्मद्गिरिति। गेतमस्यार्थं। आस्तारपंक्तिः। हेमरुतः आपात
 ययं। केनकीदृशेनवा। विद्युन्मद्गिरिः। विद्योतनं विद्युत्। विशिष्टं। त्रिपुक्तैः स्वर्गैः रथेभिः रं हणैः मेघैः संचनेः सुगमनैः पद्माः स्व
 नैः शोभनमर्चनं येपांतैः सुष्टु पूजितैः अथवा स्वर्चिभिः अनुपतविद्युत्संपातैः ऋषिमाङ्गैः रेणवदिः अनाकालस्य नानानैः। एयं
 केविद्युन्मद्गिरिर्वाः ऋषिमाङ्गैः आयुधोपेतैः अश्वानपतनैर्व्याभ्रवन्तौ ये अंतरिक्षे मेघाः पतन्ति एयं के स मं स मेता अश्वयुग्मिदि
 ति। अपिच। किमेवमेव यथा कथं विदागच्छते त्यागमनमात्रेव यमर्थिनः। नेत्युच्यते। आवर्षिष्ठः प्रायाः। हे सुमायाः सुकर्माणाः सुप्र
 शावा आप सता आपतता। आगच्छतित्यर्थः। कथं। नर्षिष्ठया इवा अन्नेनास्मत्प्रदेयेन संयुक्ताः। किं नर्षिष्ठैः आपतत। नेत्युच्यते। वकी
 ना वयं एव पक्षिणा इव शीघ्रमापततेत्येतदाशास्महे। रुद्रा व्याख्यातास्तेपामेपाभवति। आरुद्राप्स इति। स्यावाश्वस्यार्थं। जगत्याभि
 मारुतेरास्यते। हे रुद्राः आगच्छतययं। रं इयंतः इदि परमैश्वर्ये। सजोषसः परमैश्वर्येणानि त्यमासेचिताः। एयं च पक्षेत्पपघत
 एव। इंद्रेण सह ग्रीयमाणा इति। हिरण्यरथाः। उदकहरणार्थं रं हणाः। एयं च पक्षेत्पक्षेत्पपघत। सुवितायेतस्मै यमणे। सुप्र
 सगणा यथाशस्त्रं क्रियमाणा यथास्मार्थं। किमिति। आगच्छता युष्मानियमस्मिन्मतिः प्रतिहर्ष्यते। प्रतिकामयते। युष्मादिनाह
 तमिदं कर्मगुणवद्व्यतिरेगेर्माभिर्दिगुणमित्येवमर्थं प्रतिहर्ष्यते। अपिच। हविः पूर्वदेवताः प्रेषन्ति ब्राह्मणा इवोपनिमंत्रणं। ततो यज
 मानः संस्कृते हविषितदव्यापत्तये यागकालानति क्रमणा यन्वान्न पतिरे वान्ने संस्कृते तदव्यापत्तये भोजनकालानतिक्रमणा

यचदेवताः प्रतिप्रेषति। विज्ञायते। हे देवता ये सर्वा आशंसन्ति प्रेरयमाने मयं ग्रहं हृत्वा तीत्यत इदमुक्तमिदं बोधस्मत्प्र
 तिहर्ष्यते मतिरिति। कथंपुनः प्रतिहर्ष्यते। तृणजेन। तृणजराय। तृपजायते यस्मिन्निशेषतः काले सत्त्वं पजः कालोप
 मंतस्मिन् यथादिक् उत्साः। युलोका उत्साः। उत्सप्रभवा मेघा आपः। उदन्येवे। उदकमिच्छते लोका यथा आगच्छन्ति प्रादृष्टितथाः
 स्मत्प्रत्या प्रतिहर्ष्यमाणा आगच्छन्ति। उदत्युश्चात करति केचित्। तस्य प्रसतो यथादिक् उत्सामेघा आगच्छन्ति तयास्माकमा
 गच्छन्ति। एवंतेषां योजना। ऋभयः कस्मात्। उरुभांतीति वा। ते हि बहुभांति दीयन्ते। उरुवाद्यात् पूर्वपदं भाते उत्तरपदं। ऋतेन भांती
 ति वा। यत्तेन सत्येन भांति। तदेवोत्तरपदं पूर्वपदे विकल्पः। ऋतेन भवंतीति वा। भवतेवोत्तरपदं ते हि ऋतेन सत्येन वा भवंति। यत्ते
 न वा भवंति। भव्यादेव त्वेन सर्वयुज्यते। तेषामेवाभवति। विष्टीशमीति। कुत्सत्येयमार्थं। आर्भवे विनियोगः। विष्टीशमीति हे
 अतिकर्मनामनी। यतोऽनामित्याये भाष्यकारः पूर्वता वंजिरोह। कृत्वेति। किं कृत्वा। शमी कर्माणि। कृत्वां तरणित्वेन। शिप्रकारि
 त्वेन। सर्वयससंपद्वर्द्धनेन। वापतो बोद्धारः यत्स्यानुष्ठातारो मेधाविनो वा। न सत्येन विनः संवत्सरेण सकलं कर्म समाप
 यितुं शक्ताः। तैतुसंवत्सरेऽखिलं कृत्यामर्ताः मनुष्याः संतः अमृतत्वं अमृतत्वभावं देवत्वमानश्रेः प्राप्तवन्तः केपुनस्ते। सोध
 न्वनाः सुधन्यनः पुत्राः ऋभयः सूरचक्षसः सूर्यविरयाताः सूर्यसमानदर्शनाः सूर्यसमानप्रज्ञावा। यतर्हि दृष्टास्ते। अतः संव
 त्सरे संवत्सरावयवे। वसंतादि काले समपुज्यन्त। समपुज्यन्त। पुत्राय भूयुरिति। आर्भवानां मंत्राणां स्वभावोपप्रदर्शनार्थमाह।
 तेषां प्रथमोत्तमाभां। ऋभुणा याज्ञेन च बहुपुननिगमा भवंति। न मध्यमेन विन्वा। स एवार्भवाणां मंत्राणां स्वभावः। तदेतदु

यते। ऋभोश्च बहुवचनेन च मसस्य च संस्तवेन बहु निदशतयीषु लुक्ता निभयंति। तद्यथा। इदं तृतीयसवनं कवीनाम ते
नये च मसमैरयंतेति। आदित्यस्य योऽप्युभय उच्यते इत्यभेदे यय भिन्नारमुपप्रदर्शयति। कृत् पुनस्त उच्यंते यतः पठति। अ
गो ह्यस्य यदसस्तनेति। उदत्स्वस्मा अरुणोत्तनात्पुं० गच्छथ। दीर्घतमसः अर्षिजगती। उदत्सु ये उन्नताः प्रदेवाः भुवोऽङ्गिरना
क्रांता स्तेष्वस्मै लोका योपकरिष्यं सोऽयम्भवः अरुणोत्तन। अतिसंवत्सरं कुरुध्वे। तृणं। कुशादित्यमंडलादावर्तमानाः निवत्सु
पुनर्निम्नेषु भुवः प्रदेशेषु अपउदकं कुरुध्वे। स्वपस्यपालो कानुयह प्रवृत्तया वर्षत्रियया हेनरः। किंच। अगो ह्यस्य योयम
गो ह्यआदित्यः। अगू हनीयः। नगू हितुं शक्यः केन चिदपि। अस्य यदसस्तनागू हे। यावदस्य मंडले सुप्ता इव निगूढा भवथ।
तदद्येदम्भवनानुगच्छथ। हे ऋभवः यावत्तत्र निगूढा भवथ। रात्रौ न तावदिह भवथ। ततश्च युष्मद्दिनाभावे निरालोका यं लो
कः संपद्यते। एतदो माहाभाग्यं अहमनुकीर्त्तयामि। तेऽयमिदं नामास्माकं कुरुतेति। अंगिरसाख्याख्याता एकवचनेनांगा
रेष्वंगिर इति। तेषामेषा भवति। विरूपास इति। नाभानेदिष्वस्यार्धं। अनुष्टुप्। पार्श्विकेष्वेह निविनियोगः। विरूपा नाना रूपाः
केषु न स्तरति। ऋषयः अवितथस्य ब्रह्मणो दशरः न केवलं पश्यंति। अपि च गंभीरवेपसः अग्नेमय कर्माणि। अग्नेमय बुध
योवा। ऋष्यनेकलेकतमास्ते इति। ते अंगिरसः सूनवः। ये अंगिरसः सूनवः। त एते विवक्षिताः कदापुनस्ते अंगिरसो जतिरे। अत
आह। ते अग्नेः परिजतिरे। अग्निवमापन्नस्यांगिरसोऽपि सकाशाद्ये जतिरेते एते विरूपाः गंभीरवेपश्च ममेदं नाम कुर्वन्ति। ६

पितरो व्याख्याताः। द्यौर्मै पितेत्यत्र। तेषामेषा भवति। उदीरतामवर इति। शंखस्यार्धं। पितृमेधे विनियोगः। ये तावदवरे पि
तरः पृथिवीमाश्रिताः। ते तावदुदीरतामूर्ध्वं गच्छंतु। अथ पुनर्ये परे दुलोकमाश्रिताः तेषु दीरतां। तेषामप्यप्रच्युतिरस्तु। मु
च्यंतां पातदधिकारमक्षये। उन्मध्यमाः पितरो येपि मध्यमाः। मध्यस्थानाश्च याः तेषु दीरतां। उत्तमं लोकमाश्रयंतां।
सोम्यासः सोमसंपादिनः कर्मण्यंगभायमुपगच्छंतो ये सोमसंपादयंति। किं प्रकारः। असुं यर्युः प्राणमात्रमूर्त्तयः अस्तु
लविग्रहा अस्काः अनमित्राः। वरं साम्यमुपगताः अस्तु। यथा यत्सत्यवेदितारः यत्सत्यवा। य एवमादिगुणयुक्ताः। पि
तरः तेऽस्माकमवतु। नित्यमागच्छंतु। ह्येषा ह्यनेषु इत्येतदाशास्महे। मध्यमिको यम इत्याहुः। नैरुक्ताः। तस्मात्पितृभ्यामपि
कामन्यंते। सहिते पारजेति। अत उत्तरे अर्वाणो भगव इत्येते परदेसमाप्नोति। न चैतयोः समस्तयोः प्रत्येकं वास्तुतिरस्ति। अस्ति
तुषित्रंगिरो भगुभिः साधारणास्तुतिः यतस्तद्विः। ब्रचनाय प्रसक्तमाणा नभिः प्रेत्याथर्वशाब्दे निर्वचनप्रसंगादुच्येति।
अंगिरसो व्याख्याताः ये स्थान्निवक्ष्यमाणाः। यां पितरो व्याख्याताः अथर्वाणः कस्मात्तेत्येते धनवतः किमिदमर्थनं।
येन ते तदंतः यत आह। अर्पतिश्चरति कर्मा। गच्छत्यर्थः। ततः किं। तस्मिन्तिषधः पुरस्तादकारः नथर्वतीत्यर्वाणः स्तिरप्रक
तयो हि ते। तेषामेषा साधारणा भवति। अंगिरः प्रभृतीनां। अंगिरसो नः पितर इति। यमस्यार्धं। त्रिष्टुप्। अंगिरसोऽस्मा
कं सोमसंपादिनो नित्यं कल्याण्यममो वर्त्तते। पितरश्च नवग्वाः नवगतयः पितृयज्ञानागतु येषां प्रतिभासनयोगति

नि. भा. उ.
१७०

भवति। नवनीतगतयोवा। नवनीतं प्रति येषां मनसो गतिरिदं मस्माकमिति तेन ववाः॥ विज्ञायते हि स्वयं विलीनं पितृणां मि
ति। पितरश्चैवं लक्षणाः। अथर्वाणश्च भगवश्च। य एते सोमसंपादिनः। अस्माकं कल्याण्यमर्तो वयमपि तेषां सुमर्तो कल्या
ण्यमर्ता वपुकारप्रवृत्तायां यत्तु यानां यत्तु संपादिनां स्याम। अपि च तेषां भद्रं भद्रनीयेस्तु तेषां मनसो मनसो कल्याणं मनसि स्याम।
भाजमवातिवा। येन मनः। साभाज्यं यमिति रथैस्तोत्तु स्तस्मिन् शोभने च संकल्पे शोभने वाऽध्यवसाये स्यामैत्यर्थः।
माध्यमिको देवगण इति नैरुक्ताः। ऋभवा गिरसो भगवोऽथर्वाणा इति स्तुत्युपपत्तेः। देवतापदमध्ये समाभ्याना
दैकैकशेषां देवगण इति नैरुक्ता मन्यन्ते। पितर इत्याख्यानं। को विशेषः। अग्न्यादिदेवतापदविपर्ययस्तर्धमदेवता
प्रकार एवायं य एते पितरो नाम। त एव ऋभुसन्कुमादय इत्याख्यानविदः स्मरन्ति। असावपि मंत्राणां विषय
इत्युपेक्ष्यः। अपि च देवगणा एते उत पितर इति कुतो विचारः। ऋभवा गिरसो भगव इत्येवमादीनामभिधानानाम
विषुप्रसिद्धेः। अथापीदमपरं कारणमृषय एवैत इति। यतो न्येप्यषयो हि स्तुत्यंते। तद्यथा वसिष्ठाः। सूर्यस्ये
व वक्ष्ये इति। इन्द्रस्यार्चः। यथा सूर्यस्य दीप्तिरवभासिकाऽथानामेवमेषां वसिष्ठानां वक्ष्यो वचनस्य दीप्ति
रधिदेवादिगतानामर्थानामसंदेहेनावभासिकावाच्ये रथे। अपि च। न केवलमेषामसंदिग्धार्थानि वचांसि। गंभी

१७

राणि च महार्थं वंति गंभीरार्थतया दुरवगाहानि। यत्त आह। समुद्रस्येव महिमा गंभीरः। यथोदकमपरिमेयार्थानि। सत्यपि
च महार्थत्वेनैते बिलंबितस्तुतयः। किंतु हि। वातस्येव प्रजयः। प्रहृष्टेजवश्चाशुमतिपत्तिः। तुष्टतां वर्णपदवाक्येषु निर्म
लमनोवाग्दत्ता शब्दार्थावसंगेन प्रतिपद्यते। अपि चैवमतिमहानुभावा एते नैतेषामन्यस्तोतौ वचनपदवीमनुगंतुं श
क्तौ यतो ब्रवीमि। नान्येन केचित् स्तोत्रा। हे वसिष्ठाः। प्रत्यक्षीकृत्योत्तरेण पादेन ब्रवीति। एष स्तोमः। इयं स्तुतिर्भावस्तीति। अ
संदिग्धार्थानि गंभीरा अविलंबिता च। नान्येन नान्वेतये। नानुगंतुमन्येन शक्यः। क एनामनुकरिष्यतीति स्तुतिपरितुष्ट इदं
सिद्धान्तस्तोत्र। एवमृषयोऽपि स्तुत्यंते इति प्रदर्शयत्ययमप्यस्ति इति मंत्राणां विषय इति। अपरे पुनः सूर्यस्येव वक्ष्येः सूर्य
तेजः। समानदीप्तो रस एते वसिष्ठाः। तेजःस्थिनः। समुद्रो जगंभीरस्वभावश्च शीघ्रगतयश्च सर्वत्राप्रतिहतजवाः। नैतेषामन्येन
गतिरनुगंतुं शक्येति वर्णयन्ति। आस्या अपीदं स हचारिणः रूपयः एकत इति स्मृताः। ते इन्द्रोऽसहचर इति विज्ञायते। ऋचादयो
यत्तस्मादेव दर्शनादविषक्षे मध्यस्थानाः। ते कस्मात्। आत्रेति। आमुवंति इति स्तुतिभिः स्तुत्यान्। तेषामेष निपातो भवत्येव
मृचि। इन्द्रोऽयस्यां स्तुत्यंते तस्या मृचि। स्तुषेय्यं पुरुषर्षमिति। बृहद्विष्यार्चः। महाप्रते विनियोगः। स्तुषेय्यं स्तोतव्यमहं स्तो
मी इन्द्रं। किल क्षणां पुरुषर्षसं। बहुरूपां। ऋभ्वं उत भूतं। इत्येतमं इन्द्रं चरतमं। आस्यमोक्षानां। ऋषिणां स्तुतिभिरतिरायेनाप्त
व्यमादर्षते। आदणातियः। रावसावलेन। आदरयति किं। सप्तदानून्। सप्तदातृन्मेघान्। असुरान्वा दानवान्। नमुचिप्रभृती

नि. उ. भा

• पृथक्पक्षे। केनशवसाबलेन। प्रसास्तेचयआत्रोत्यभिभवतिचप्रतिमानानिभूरिबहून्यपि। तदुक्तं। धैरेनंप्रतिमि
मतेनेनंतानिदभुवतीति। साक्षतिरात्रोतिकर्मा। पेटुशस्यद्वितीयः पादः। अथातोमध्यस्थानास्त्रियः। बहुवचनवि
शिष्टस्यमध्यममस्यगणशोवस्ति। तस्यविभवोव्याख्यातः। लिंगविशिष्टस्येदानींचथासमाम्नायमेवव्याख्यातव्यः।
तदर्थं पुनर्विशेषतोधिकारवचनंअथातइति। मध्यमासांस्थानमितिमध्यस्थानाइति। काः पुनस्तास्त्रियइति। वक्ष्यत
इतिशेषः। तासामदितिः प्रथमागामिनीभवति। साकस्मात्तुक्तं हि। अदीनादेवमातेति। तस्याएषाभवति। दक्षस्यवादि
तइति। गयस्यार्थः। वैश्वदेवेनास्यते। अहोरात्रेमित्रावरुणौ। तयोर्थासंधिवेलातस्यां प्रथममवस्थापरसानुप्रदानसं
बंधात्तामध्यमामदितिमभिप्रेत्योच्यते। दक्षस्यवादितइति। वात्स्यः किमर्थः। यदादक्षआदित्यः ततोजातः त्वं वा
आदित्यात्संधिवेलानंतरंस्वादित्यस्योदयोजन्मतदेवास्यव्रतं कर्म। तदुक्तं कर्मजन्मानइति। अथतदेवंदक्षस्यजन्मनिउ
दयेनार्धवर्त्तन्यादित्येयं तोवालस्वात्मिकात्वं। अव्यहोरात्रेउभेयिवाससिपरिचरसिपरिचरसि सर्वतोय्यात्रोषि
अर्पेनाहव्योत्रोषिमित्रं। अर्पेनयरात्रिंवरुणं। राजानौसर्वलोकेष्वरोस्वाधिकारयुक्तास्त्वित्कर्त्तव्यतासु। तदधी
नत्वास्त्वृत्तेरिति। किंलक्षणोयोदक्षः तस्यजन्मनीति यतआह। अतर्त्तपंथायोयमौदित्यः अत्यरमाणपंथाः अत्य
रमाणः पथिवर्त्तते। नियतगतिः प्रतिमुहूर्त्तंप्रत्यहंच। पुरुरथः। अङ्गुरं हणः। अर्यमा। अरीणांतमासिनिबंता। सप्त

होतासत्तस्मैरभयः। रसानभिसंतामयंति। तदस्यसप्तहोत्तत्वं। सत्तेनमृषयआहूयंतिनमंतिस्तुवंतिवसिष्ठाद्याः। त
दास्यसप्तहोत्तत्वं। विषुरूपेषुजन्मसु। विषमरूपेषुअन्यस्मिंश्चान्यस्मिंश्चनभसः प्रदेशोअयमुदेतिमंडलांतरंहत्वादक्षि
णोत्तरायणयोः स्तदस्यविषमरूपत्वंविषमजन्मता। ततोल्थात्मिकातंवाजनयंतीयात्वमेतौमित्रावरुणौपरिचरसि। सा
त्वमिदंनमास्माकंकुरुष्वेतदाशास्महे। इतिसमस्तार्थः। अथया। दक्षस्यवायदक्षस्त्वतोजातः व्रतेचकर्मणिप्रवृत्तः सा
धिकारयुक्तोयं। अतर्त्तपं० जन्मसु। यएषवर्त्ततेभगवानादित्यः। अथतदामित्रावरुणौ विवासस्यात्रास्ते। ममेतावपिपुत्र
त्वेकोकोपकारित्वेनसम्यग्वर्त्तयातां। यथेष्टदक्षइत्येतिहासिकपक्षेयेजना। विवासतिः परिचर्यायामित्यत्रनिगमः। हवि
ष्मांआविवासति। योअग्निं० मृकय। मेधातिथिरार्थः। गार्हपत्यानुगमनेपूर्णाहुतिरनयाहूयते। हेपावकायेष्टे। ववीतये। देव
भोजनायहविष्मान् हविः संप्रयुक्तोयस्त्वाभाविवासतिपरिचरति। तस्मैमृकयउपदयारक्षो कुर्यित्येतदाशास्महे। आदित्यो
दक्षइत्याहुः। देवतासतत्वंविदः केनदर्शनेन। आदित्यमध्येचस्तुतः। चराद्योहेत्वर्थः। यस्मादादित्यमध्येस्तुतः। स्तुतिप्र
माणिकाहितेदेवतासतत्त्वचिंतांप्रति। कथमादित्यमध्येस्तुतइति। इमागिरत्युपक्रम्यप्रचीति। तुविजातोवरुणोदक्षाअं
शइति। आदित्यमध्येस्तुतेरादित्यएवासाविति। यद्येवंनन्विदमपरंविस्मयेति। यदेतिहासिकाआहुः। अदितिर्दक्षायणीतिउ

अथमपि चेत्स्मिन्निगमे श्रूयते। आदित्यो दसो दशायण्यादिति रिति। तद्यथा। अदितेर्दसो अजायत० परि। भूर्ज
 तत्तानप० यंत। ततोऽपि भुवः आशादितो अजायंत। दिक् प्रजमनमावमसौ कथमपि विभर्ति। देवताजन्मप्रतिक्रिय
 यावा। अदितेर्दसो अजायत प्रादुर्बभूव। दशाच्च परि अघिसकाशाददितिः प्रादुर्बभूव। तदितरेतरविस्तृतं कथमुपप
 द्यते। यतः प्रतिसमाधानं ब्रवीति। समानजन्मानोऽस्यातामिति। समनं तरजन्मानो। यथोपवर्णितं मंत्रे दशस्य वादित
 इत्यत्रा अपि वादेव धर्मेण। महात्मना अदिति मपेक्ष्यतस्याः कारणत्वं च कार्यत्वं च दक्षस्य। अथवा महात्मना दशमपेक्ष्या
 दितेः कार्यत्वमेवं क्वलोक्तमितरेतरजन्मानावितरेतरप्रकृती इति। अधुना व्यभिचारं दर्शयति। अग्निरप्यदितिरुच्यते इति। त
 स्यात्तेरदिति शब्दवाच्यत्वेऽपि भावयति। यस्मै त्वं सुद्विण इति। कुत्सस्यार्चः। आतरनुवाके विनियोगः। हे सुद्विणः सुधनः
 अदितेऽग्ने यस्मै त्वं ददताः ददासि। किमिति। अनागास्त्वं। अनपराधत्वं। सर्वताता। सर्वसुकर्मतातिष्ठेदृषिपशुसोमल
 क्षणास्वैरुप्यं करोषि। यं भद्रं शवसा बलेन स्वजात्यविरोधिना। प्रजावता चराधरा। प्रजासंयुक्तेन च धनेन त्वं ददयसि।
 अनुगृह्णसि। तेव यमेवानुगृह्णास्त्वयमित्येतदाशास्महे। आगन्ताः पूर्वाद्गमेः। अयस्य मेवेतदागच्छति कर्तारमित्यागः
 प्रसंगादाह। एन एतेः। तदप्येवमेवाकस्यमेवेति। यदेतत्किं लिख्यमेतत्कीर्तिं मेनन्ति। तस्मादधुनीत्येति हासिकपक्षेण

मि

माध्यमिकावाक्येनेरुक्तपक्षेण। साकस्मात्। सरणात्। गमनात्। तस्या एषा भवति। किमिच्छंतीति। देवपणयः। तां दृष्ट्वा प
 प्रसुरनयन्ती। किं छंती सरमेति। इदमस्मिन्निवासस्थानं सरमा किमिच्छंतीति किमुस्मत्तः प्रार्थयंतो प्राणं प्राप्तवती कदा
 चिरप्यनागतं पूर्व्वेति। अपिच। हेरस्य ध्वा। महेतदध्वानं नयदुश्याशक्यमागंतु। य एव जगुरिः स्यात्। भृशं गता स
 एव शक्त आगंतु। परावैः। पराचनेरचितः पराङ्मुखैरचनेर्गमनैरचितो गतः विप्रकृष्टो देवनिवासात्। यतो ब्रूमः। हे स
 रमे। कास्मिंहितिः कातवाः समास्त्यर्थे हितिः अर्थस्याभिधानं। कोऽस्मत्तोर्यस्तव प्राप्तव्यो भिषेत् आसीद्येनायमतिमहान
 ध्वा व्यवसित आगंतु। अपिच। कापरितकम्यासीत्। किं परितकनं। अपिनाम सुखारात्रिः अनतरातवासीत्। परितकम्या
 रात्रिः। तस्मै ल्युष्णानाम्। तस्मैर्गत्यर्थस्य। सर्वतो हितद्रुतं भवति। तदेनामुभयतः परिगृह्य वर्तत इति परितकम्यारात्रिः।
 अपिच। कथं रसाया अतरः पयं सति। रसानामनदी। अध्यर्थयेज्जनविस्तारा। तस्याः पयं सति अतिदुस्तराणि। कथम
 तरः कथं तीर्णवत्यसि। अथवा कथं रसां नितान्युदकानि अपिनाम स्वादुनि अपि श्रान्तायास्तवांतरावासाः केषां स
 न्ति। अदेवशुनीद्रेण प्रहितेति। निदानप्रव्यापनं मंत्रार्थमिव्यक्तये समूदे संवादकृतवतीत्यर्थः। इत्याख्यानविद्ः एवं
 मन्यते। वाक्यपक्षे तु चिरकालं निवृष्ट्युपरमे कदाचिद्विभिनवमेघसंछवे सहसैव स्तनयितुमुपश्रुत्य कुतश्च माध्य
 मिकावाक्ये विरेणागतेति विस्मितस्तामस्य निवब्रवीति। किमिच्छंती सरमेति। इदमस्मिन्निवासस्थानं चिरमनागम्य सरमा

माध्यमिकावाक्किमिच्छंतीप्रानदं प्राप्तवती। अपिच। हरेद्यध्याचिरकालश्रुतेयमस्माभिः जगुरिः भृशं योगं
 स्यात्सचिरविच्छिन्नमेतद्वर्षवर्त्मपुनरागच्छेत्तन्नुयात्। परन्वेः पराङ्मुखेरेतदचित्संचिरनष्टमित्यर्थः। अपिच।
 कास्मेहितिः किमस्वास्वर्थाभिधानमासीत्। पूर्वतव हे सस्मेयेनागमः। केवानजातं। येनापुनरागमः। अपिच।
 रप्रोचितायास्तव किंपरितकनमासीत्। अंतरिक्षेनद्या अपिमहत्पारसायाः कथमतरः पयांसि। कमतिबहूना
 कानिसंज्ञाभ्यात्मानं प्रतिलब्धव्यसीति। वाग्वेसरमेति हि विज्ञायेते। सरस्वती व्याख्याता। नदीवदिति। तद्यदेव सा
 वदित्युक्तमिदंतत्। तस्या एषा भवति। वाचकानः सरस्वतीति। मधुच्छंदस आर्षं। प्रगो विनियोगः। सारस्वते च हविषि
 वका। प्रक्षारयंत्युदकेन। का पुनरसाविति। सरस्वती माध्यमिकावाक्। गङ्गेभिर्वाजिनीवती। अन्नेन हविषोदकेन वा
 ती। यज्ञमेतमस्माकं वाजिभिरेत्युक्तं वष्टुकामयतां। अथवा क्रगादिभावमापन्नदेवान्प्रतिबहुवक्ष्यति हि। तां वै
 श्वरूपाः पशवो वदंतीति। धियावसुः कर्मधना। तस्या एषा परा भवति। स्फुटतरोदकलिंगा। महो अर्णः सरस्वती
 ति। पूर्ववदार्थो विनियोगश्च। महो अर्णो मिह दुर्दकं सरस्वती माध्यमिकावाक् किं करोति। प्रचेतयति। प्रतापयत्या
 विः करोति वर्षभावेन। केन पुनराविः करोति। केतुना। स्वेन कर्मणा प्रज्ञया वा। न ह्यप्रज्ञानवत्यबलिष्ठचेतश्चक्रे।

एवं चोदकमाविः कुर्वती। धियो विश्वा विराजति। सर्वाणि प्रज्ञानान्यभि विराजति। कथमुदकादन्नमन्नाश्च ज्ञानमित्येवं
 सर्वप्रज्ञानानामसावी हरति। वागर्थेषु विधीयते रत्युपपत्तिश्चनं। के पुनर्वाचोर्थाः। चतस्त्रजं दुर्दुहेपयांसीत्येवमादयः।
 उदकाधिकारत्वात् स्तद्धियमपि सरस्वती विधीयते। महो अर्णो रत्येवमादिषु। तस्मान्माध्यमिकावाचं मन्यते नैरुक्ताः। वा
 ग्वक्तव्या। सा पुनर्याख्यातावचेरिति तस्या एषा भवति। यद्वाग्वदंतीति। नेमस्यार्षः। सारस्वते पशो विनियोगः। यदा माध्यमि
 कावाग्वदंतीति निर्वचयंति। कानि अविचेतानि अविज्ञातार्थानि शब्दरूपाणि। स्तनयितुलक्षणा निराहो ईश्वरमाध्यमिका
 नां देवतानां। निषसाद निषीदति या एणेति। आत्मानं वर्षकर्मणि। मद्रामस्माहर्षिकरीतर्पयित्रीवालोक्तस्याथतदकिमि
 ति। चतस्त्रजं दुर्दुहेपयांसि। चतस्त्रेदिशः प्रत्यनुदिशश्च दुर्दुहे। दुग्धे। प्रक्षारतिर्जन्मन्ने। पयास्फुटकानि। तेषां च पयसा। कस्विद
 स्याः परमं जगाम। केतानि निष्याद्यौषधीर्गच्छंति। कुतो वा प्रतिसंवत्सरं पुनरागच्छंति। कस्तत्वं जगाम जज्ञान। यानि पृथि
 यामवतिष्ठंते यानि च दिव्यरश्मयो हंतीति। एवमनुपक्षीणपयस्केयमिति श्रूयते। तस्या एषा परा भवति। सा पुनः किमर्थ
 मयमेव वाक् प्राण्यंतर्गता माध्यमिकी सर्वार्थाभिवादिनी भवतीति विभक्त्युपप्रदर्शनार्थः। देवी वाचमजनयंतीति। तदेवार्थः।
 देवी दग्नीमुदकानां यां वाचमजयंतमाध्यमिका देवास्तमेवैतां यथामतार्थानि धायिका विश्वरूपाः सर्वरूपाः पशवो वृ
 दंति। तत्पूर्वकत्वादा कुप्रवृत्तेः। यत्तवाचश्चायत्तवाचश्च। यत्तवाचो मनुष्यादयः अव्यक्तवाचो गन्नादयः। ये च सर्व

पशुभिरुच्येतेसानः सास्माकं मंद्रामदना। इषमन्नं। पयोघृतादिरूपं संचर्जं दुहानाप्रक्षरं तीधेनुस्तपेयि
 वीचागस्मानुपेतु सुष्टुतेत्येतदाशास्महे। अनुमतीराकेति देवपत्यावितिनैरुक्ताः। सहपदयोः सपत्यास्तुत्यो
 रयारभिधेयविचारइति। मध्यस्थाने देवपत्याविति निर्तातेतदभिधाने इति नैरुक्ताः। पौर्णमास्याविति याज्ञिकः। ते च
 ब्राह्मणमुदाहरंति। यापूर्वापौर्णमासीत्येवमदि। कालाधिदेवते चंद्रसहचारिण्यविति मध्यस्थाने पौर्णमास्यामा
 वास्ययोर्नक्षत्रेष्वाकामध्य उपधानान्नक्षत्रत्वमतश्च प्रदर्शनात्। सर्वे वायं ज्योतिर्गणो ग्रहनक्षत्रतारकारूपोऽस्य प्रा
 यो मूर्तिमाप्नुवन्मध्यस्थान एवेति लक्ष्यते। अनुमतिरनुमननात्। अनुमता किलेयमृषिभिर्देवैश्च तुराके पक्षे
 अस्त्वियं पौर्णमासीति। तस्या एषा भवति। अन्विदनुमनइति। वामदेवस्यार्पणं। देविकासुविनियोगः। हे अनुमते त्वमनुम
 न्यसे। अनुमन्वास्माकं। यदनुमंतव्यं त्वया। शन्नं सुखं च। आस्माकं कुरु। इषमन्नं वास्माकं तोकायापत्या
 यधोहि। आयं षिचनः प्रतारिषः प्रतीर्णानि कुरुवर्धयेत्येतदाशास्महे। सैव पौर्णमासी पंचदशके पक्षे राकेत्युच्यते। सा
 पुनः कस्मात्। रातेर्दैनिकर्मणः। हविर्दानमिति हि सा भवति। तस्या एषा भवति। राकामहसुहवामिति। एतस्मदस्यार्पणं। देवि
 कासुविनियोगः। राकामहसुहवां स्वाह्वानां यस्याः शोभनमाह्वानं तां सुष्टुत्या शोभनयास्तुत्यो आह्वये। सा च पुनः सुभगा सु ११

धमाः स्माभिराह्वयमानाः ऋणोतु। श्रुत्वा च बोधतु। कर्तव्यं तया तद्वगच्छतु। यदपि च न ब्रूमहे। तदप्यत्मेनैव बुध्य
 तामपि च दमुच्यते एवासीत्यल्पः संतनेतु। प्रजननं कर्म स्माकं सच्यः। छिद्यमानया आविष्टेन प्रजासंतनेन
 न च पुनः प्रजामात्रमर्थमाह। किं तर्हि। ददतु वीरं पुत्रं किलक्षणं। शतदायं बहुप्रदं। उच्यते वक्तव्यं प्रशंसं अपरिस्
 माप्तस्तुतिं। सिनीवाली कुदूरिति पूर्वबहुपत्यासः। अमावास्या इति याज्ञिकः। तथैव ब्राह्मणमपि चोदाहरंति। त
 थैव पूर्वासिनीवाली उत्तरा कुदूरः। सिनीवाली कस्मात्। सिनमन्नं भवति। तत्कस्मात्। सिनोति बभ्राति भर्ता निरसा
 दिति धोतुमिः। बालं किमुच्यते। तत्कस्मात्। ऋणोतेः ऋणंति देवास्तत्र हवींषि तस्मिन्पर्वण्यसौ। सिनिनी। अन्नवती
 तिसिनीवाली। अथ चोत्तरपदे विकल्पः। वालिनीवालैस्तद्वती। सिनिनी च सा वालिनी चेति सिनीवाली। ओपमिकं वा।
 कथमिति। बालेनैवास्यामणुत्वाच्च द्याः। सतव्या बोध्यो भवति। एवमणुरसौ च द्यामाभवत्यस्यां येन ज्ञायते। बालेना
 व्ययं सीयेत बोध्येतेति। तस्या एषा भवति। सिनीवालि एतुष्टु इति। एतस्मदस्यार्पणं। देविकासुविनियोगः। हे सिनीवा
 लि एतुष्टुके एतुष्टुजपने। अथवा एतुष्टुके एतुष्टुके रास्तुके। एतुष्टुके राकाले। अथवा एतुष्टुते। याचंदवानां स्वसाभिगि
 नीमाध्यमकानां सा त्वं जुषस्व। आसेवस्य। एतच्छ्रममाहुते मया दया। विधानतोऽनुमते स्माभिरासेव्यं च प्रजां देवि
 । ददिद्विनः। प्रजामस्माकं दिश भतिस्तज दहीत्येतास्महे। कुदूरगृहतेः निगृह्यते चंद्रमसं। द्याभूदिति वा। तस्याम

निभा. 5.

१७

प्रत्यक्षत्वात्। वितर्क्यश्चंद्रमा भवति कासावभृदस्येति। कसतीह्यत इति वा। सैवात्मनो देवताभावादप्रत्यक्षान
शायते। कापि सत्याह्यते। इति। अतो वितर्क्यो भवति। तस्या एषा भवति। कुहूय हंसुवृत्तमिति। देविका सुविनियोगः।
कुहूय हंसुवृत्तं शोभनानां कर्मणां कर्त्रे विप्रनापसं। सर्वप्रत्यक्षकर्मणां। अस्मिन्यज्ञे सुहवां स्वादानं यस्याः तां जोह
वीमि। आहूयामि। सास्माभिराहूताः। स्मिन्यज्ञे एत्यहविर्भुक्ताः। स्माकंददातु। अर्घ्यं पितॄणां पितॄन्धनं वा पितॄन्वाय
शः कुलोचितमित्यर्थः। प्रत्यक्षीकृत्योत्तरेण पादेन स्तोत। यात्वमस्माकमेतत्करोषि। तस्येनुभ्यं हे देविकुहूय हविषा वि
धेमा हविर्दप्रत्यर्थः। अथवा तां तां हविषा परिचराम इति। यमी व्याख्याता। यमेन लिगमात्रे विशेषः। तस्या एषा भव
ति। अन्यमपुत्रं यम्यन्य इति। यमी किल यमं चक्रमेभ्रातरं। तां किल यमोऽनयर्चा प्रत्याचक्षते। कथं। हेयमि। अन्यमपु
त्रं। अन्यमेव त्वं परिच्छजतां। यस्य योग्यात्वमनेनाभिप्रायेण परिच्छक्तं। तस्य वा त्वं मनश्छ। तस्य च त्वं मनः प्रवेष्टुमिच्छ।
सुवातवा। अथैवमैकचित्यमुपगम्यमानेन समानेन सह कृणुष्व। संविदं संकल्प्यादिमैथुनकृत्यं। सुभद्रां कल्प्या
नामद्रां संविदमुभयलोकाविरोधिनीमित्यभिप्रायः। त्विलपक्षे तु। माध्यमको यमो माध्यमिकां वाचमुपसमात्म
नः प्रविभक्तमिदं कृत्वोभयस्थानां तां अपीति। हेयमि। अतीतस्ते। स्मत्यरिषंगसमयः प्रभातमिदानीं। लिबु
जेव कृत्स्नं। सुस्थानं परिच्छक्तुमिच्छ। तस्य च त्वं मनः प्रकाशमनु प्रवेष्टुमिच्छ। सततव प्रकाशमनु प्रविशतु। अथैव

१८

मितरेतरसंपर्कोत्तेन सहेकीभूतालोकोपकाराय कुरुष्व परस्परसंविदं संवित्साधनं प्रकाशमिति। वेउकास्यतृतीयः पदः
उर्वशीवक्तव्या। सापुनर्वाख्याता। तदिहापि देवतावां योज्यं। उर्वभ्यश्रुते बहूदकं व्याप्नोति। उर्यावशोऽस्याः। सापुनर्वाख्या
ता। नस्याः काम उदको। तस्या एषा भवति। विद्युन्नायापतंतीति। मध्यमः पुस्तुरवाः त्विलपक्षे ब्रवीति। आत्मनो ज्योति
पः शब्दस्य च विभागमिव कृत्वा। विद्युन्ना। विद्युदिव। संप्रत्यर्थवानकारः। किमिति। यापतंती गच्छत्यंतरिक्षे मेघोदरेषु द
विद्योत। पुनः पुनर्द्योतैते पुनः पुनरात्मानं प्रति लभते। कथं। भरंती हरंती मेममस्वभूतानि। अप्या अप्या निकामान्युदका
न्यक्षरमाणान्यंतरिक्षलोकस्याधियती। या उर्वशी सायदेव मुदकानि हरंती मेघेभ्यः पतंती भृशं। स्वयं विद्योतते नूनं नि
श्वयेन तदा जनिष्यो अणुः अणुपः अधिक उदकोर्मिर्जायते यः सर्वमिदं आद्यादयति नर्या नभ्यो हितस्य संपत्करः न
रापत्यमिति वेत्येतिहासिकपक्षं द्योतयति। सुजातः सुजाततरः शोभनादपिशोभनतरः उदकोर्मिरथ तेन महतोदको
र्मिणा सस्यमभिनिष्योद्यलोकस्यान्नसंप्रदानद्वारेण प्रोर्वशीतिरिते प्रतिते। श्वर्धयते दीर्घमायुः। ऐतिहासिकपक्ष
त्वेनः पुस्तुरवाः उर्वस्यामरसा विद्युत्को ब्रवीति। विद्युदिव यापतंती द्योतत। भृशं वपुष्मत्तया भरंती धारयंती अनेकानि
स्त्रीगतामिहावभावादीनिकाभ्यामिव स्तूनि। मेमम अप्या। नित्यमाप्तव्याप्रिया। सान्धपुनराहितगर्भायतः अतो ब्र

निभासु
१३

वीमि। जनिशोअपः निश्चयेन जनिष्यते। अध्यपः अधिककर्मा। नर्यः नभ्योहितः सम्यक्पारेण लब्धिता नराणां। अथयाममन
रपस्यापत्यमायुर्नामसुखायं पुराणविदः कथयन्ति। सुजातो मधुक्रादीर्यवतेजातः विरोपत उर्वरया क्षेत्रगुणात्सुजाततरः।
तस्य वावश्यमुर्वशी अस्मदसान्निध्येपि प्रवर्धयन्ते तद्योग्यैः कर्मभिर्दुर्घमायुरिति। एथिवीव्याख्याता। अथवेदर्शनेन
एथुरित्यत्रेह तु माध्यमिका तस्या एषा भावति। बकिथ्यापर्वतानां॥ अत्रेराषे। बकिथिसत्यनाम। इत्येत्यमुत्रेत्यर्थः। हे एथिविमा
ध्यमिके सत्यं यथाभूतं अमुत्रासुभिन्नतरि शलोके वर्तमाना खिद्रं खेदनं छेदनं येन पर्वताः मेघाश्चेत्तुं शक्यं ते तद्दुर्लभं
विधारयसि। हे प्रवृत्ततिप्रवणवति गमनवति यात्वं भूमिं प्रजिन्यसि। वर्षमुत्सृजन्ती मिद्गामहत्वेन। हे महिनि। महति। अथ
वोदकवति। यात्वं मेघं भूमिं प्रजिन्वसि सा कथं न मेघानां पर्वतानां छेदनसमर्थं बलं धारयिष्यसि। अवश्यं धारयसीत्यभिप्रा
यः। एथिविलं भूमिं प्रजिन्वसीति व्यपदेशान्मध्यस्थानां। हिरण्यनाशेष्टा। भोमस्येककपालस्येयं पञ्चा। तत्र विज्ञायते।
अथ यद्भोमोस्यां हि सतद्विददिति। तेन तत्रेयं भूमिरिज्यते। न च भूमिरस्यामृचि प्रधानत्वेन वर्तते। यथा च अयमाचा
र्थो निराह। तदयमस्यां हारणाभिप्रायः। सच विनियोगस्य विरोधः। अनयोर्मैधाविना समनुगंस्यतो इन्द्राणी इत्यपत्नी। इ
इत्यभिप्रायः। एथक्वेवानिर्ज्ञाता पौराणिकैः। तस्या एषा भवति। इन्द्राणीमासुनारिषु०। एषा यपैराषीं पंक्तिः। एष्यस्य येषु
निब्राह्मणाद्यं सिनः। अत्र विनियोगो निर्धार्यं ब्रवीति। सर्वास्ववासुनारिषु। इन्द्राणीमेवाहं। सुभगां सोभाग्ययुक्तां लक्षणवती

१३

अश्रवं। अश्रणवं। केन हेतुनायत आह। न ह्यस्या अपरिचिन्ना हि राद्यो हेत्यर्थः। चनेत्यर्थः। यस्मादस्याः अपरामपि समांसं
वत्सरं प्रति न कदाचिदपि तिर्मियते। नोपि जीयते। यथाऽन्या सो जाकृतानां नारीणां। कतमः पतिः। विश्वस्मात्सर्वस्मात्स
गतो य इन्द्र उन्नरः योयं इन्द्र उन्नततरः। समेतमिन्द्रमधि कृत्य ब्रूम इत्याचर्यो ब्रवीति। तस्या एषा परा भवति। सा पुनः किमर्थः। कृषिः
मणवः। सपुनरादित्योभिप्रेतो नैरुक्तानां। तदुपप्रदर्शनाया परा माह। नाहमिन्द्राणीति। समानो विनियोगः पूर्वया। आर्षे तु। इन्द्रो
ब्रवीति। विभक्तामिवेन्द्राणीमात्मनः कृत्वाह। नाहमिन्द्राणिरारण। न मेहं। सस्युर्वेषाकपेर्जले। स एष मम सखा रूपा कपिः। ते
स्मादृते। किं यो यमृचिर्मनुष्यपुत्रसिद्धः नेत्युच्यते। यस्येदमयं हविः। अमुष्मत्तं चरुपुरोडाशं दिवा। अग्निः संस्कृतमिति
वा। सोऽस्य मे प्रिय इष्टः सर्वेषु पिदेवेषु निर्धार्योच्यते। यस्य विशेषतो गच्छति। विश्वस्मात्सर्वस्मादपि जगतो योऽहमिन्द्र उन्नरः उ
न्नततरः सोऽप्यहमेव ब्रवीमीति। गोरीरो च तेर्ज्वलत्यर्थस्य माध्यमिका वा कूसा पुनर्दृष्टिमती। अयमपीतरो गोरोवर्णः सोऽप्ये
तस्मादेवरो चतेः। सहिदीप्तिरूपत्वात्। रूपादीनपेक्ष्य प्रशस्यो भवति। तस्या एषा भवति। गोरीर्मिमयति। अस्य वामीये
दीर्घतममप्राप्यं। गोरीस्वर्मिर्दं निर्मिमीते। कथं। तालिलानितस्तीकुर्वती। उदकपूर्वकत्वात्सर्वनिर्माणस्य। कथमुदकमिदं
वर्ती। एकपदी बुभुषी। एकपदी भवती मध्यमेन सहैकत्वमापन्ना। द्विपदी मध्यमेन च। द्वित्येन च। चतुष्पदी दिग्भिरनपेक्ष्यं इति
त्यो। अष्टापदी दिग्भिश्चावांतरदिग्भिश्च। नवपदी दिग्भिश्चावांतरदिग्भिः सह। दित्येन च। सहस्राक्षरा वा बहूदका परमे

व्यवनेविभक्तानां भूतानां यत्परममवनमेकं सर्वभावानामविभक्त एक आत्मायस्तदा। तेनैव भूतानां सलिल निर्माणद्वारे
ण सर्वमिदं निर्मिति। तस्या एषा परा भवति। सा पुनः किमर्थमिति गोरीति गुणाभिधानमप्रसिद्धाभिधेयं छंदसिदेवतायां
यतः परयः समर्थयति। तस्याः समुद्रादधि विस्तरंतीति अलिगोमंत्र इति चेत्। तस्या इत्येतदेव लिंगमन्वाति दिश्यते।
तदं वादचोः। तस्मान्नालिङ्गः तस्या गौर्याः अधिसकाशात्समुद्राः मेघाः अधिविस्तरंति। वर्षति। तेनोदकेन जीवति प्रति
दिशश्चतस्रः। दिक्प्रतिदिह निवासीनि भूतानि तेन जीवति। एवं सर्वसर्वोदकेनानागोरीत्यभिप्रायः। उदकमक्षरमित्यु
च्यते। तत्कस्मात्तदधिसर्वमिदमभिव्यंजयक्षरति। सर्वमिदं संचरात्वरं संचरति। गौर्याख्याता। तस्या एषा भवति। गो
रमीमेदिति। दीर्घतमस आर्षमहाद्यते विनियोगः। गोर्माध्यमिकावाक् पुत्रमन्वमीमेदनुशब्दयति। महाद्विस्तनयितु
शब्दैरादित्यं। सहितस्यारसहरणाद्वत्सः। मिषंतमनिमिषंतमव्यवहितद्वानं सर्वदा। अपिच मूर्धानं। शिरोरश्मीन्। अस्थ
मध्यस्थानं प्रासंप्राप्य। हिडुः कृणात्। हिंकारेणोपशब्दयति। मातवैसर्वलोकज्ञाना योदकानां। स्रक्काणं सरणमनवस्था
यिनमादित्यं। धर्महरणं रसां। अभिवावेशाना। पुनः पुनः वावश्यमानावाशंतीति संवत्सरमेवमिति मायुंशब्दं
प्रतिप्राप्ययत्तेच प्रकर्षणवर्धते। पयोभि उदकेः। धर्मधुकूपक्षगोरेवगोः। अन्वमीमेदनुशब्दयति। वत्समेववत्सः। मिषंतं
मेवोत्तुरवंपश्यंतं। अपिच प्राप्यमूर्धानं अस्यापप्रायाद्। हिडुः खेवंशब्दकरोति। साहिगौः स्वभावः मातवैव। यन्नामायं मां

जानीयात्। माताममेयमिति। स्रक्काणं तमिव प्रत्यभिमुखं सरणं धर्महरणं पयसां। अभिवावेशाना पुनः पुनर्वावश्यमाना प्र
त्यहमेवशब्दं करोति। प्रप्राप्ययत्तेच पयोभिः। वत्समस्मांश्च वावर्धयति सानित्यमेवमस्त्विति। धेनुर्धयतेवा। धीयतेसोवत्स
नेति। धिनोतेवा। तर्पयत्यसो उदकेन पयसा वा। तस्या एषा भवति। उपह्वये सुदुघामिति। पूर्वयैव समानार्थः। विनियोगश्च।
उपगम्यमनसा आद्वये हंस्तुतिभिः। सुदुघां कल्याणमुदकं यदुग्धे। तो धेनुं तर्पयित्रीं सर्वलोकस्य एतां माध्यमिकां वाचं अ
पिचमेयेतामुपहृतां सुहस्तेः कल्याणहस्तेगो। धुगिं दौदो धुप्रक्षारयत्तदकानि। अमुना प्रकारेण श्रेष्ठमतिरायेन प्रशस्य
तेतं सवमुदकं सविता योयमभीधो धर्ममध्यस्थानो विद्युदाख्यः सः साविषत्। ससन्नोतु नित्यं ददाति तितं सुषुप्रब्रूमः।
धर्मधुकूपक्ष। धेनुरिव धेनुः। तामुपह्वये। सुदुघां सुदोहां धेनुमतामस्मिन्कर्मणि अंगभावमुपगतां होता ब्रवीति। मया च वं
मुपहृतां सुहस्तेगो धुगध्वर्युपिचरो गधेना। श्रेष्ठमतिरायेन प्रशस्यमेतं सवमेतद्यजुषमत्ययः साविषत्सुनोत्। अभ्य
नु जानातु सविता। यधिसवित्रा प्रहृतां क्रियते तदेव साधु भवति। अभीक्षणधर्मो रचितो महावीरस्तमधिकृत्य प्रब्रूमः।
आहरतस्मिन्पय आसेन्वनायेति। प्रप्राप्य कस्मात्। साहिसर्वस्येवाहंतव्या भवति। अघभीतिव। साहिपापं हंति। यदिया
ग्यदिगोः। तस्या एषा भवति। मयवसादिति। पूर्ववदर्थः। मध्यमिकावागुच्यते। शोभनेयवसमुदकमध्यात्मीकृत्य स्तर्यान्नेन भ

गवती धनवती उदकेन उदकवती भवा अथ पुनः इदानीमेव त्वयि भगवत्यां वयमपि त्वदुत्तरे नोदकेन भगवतो धनवतं तस्यामसा
च पुनरेवं प्रतिसंवत्सरं अक्षितृणं मेघं लघते सावितितृणस्तमक्षिः संचूर्णय। विश्वदानीं सर्वदा यथा कालं पिव च सर्वस्य स्युपहृत
मुदकमाचरं त्यासेवती शुभमकलुषं। सर्वतो मध्यस्थाने चरंती। धर्मधुकूपसि। यवसमेव यवसां तज्जग्ध्वा पयस्विनी भवा वयम
पि चततः त्वत्पुत्रेन पयसा धनवतं तस्याम। यात्वमस्माकमेवमुपकारिणी सा त्वं नित्यमक्षितृणमग्रे। विश्वदानीं नित्यकालं पिव
च शुभमकलुषं उदकमाचरंती आसेवत्या सर्वं नो यथाकाममरण्ये चरंती। तस्या एषा पराभवति। सा पुनः किमर्थं। रूपं ते हि
पूर्वस्मिन्मंत्रे धर्मधुकुसुतरा मुपपद्यते। यतः परयावसुभिर्देवैः संबन्धान्माध्यमिकैर्वदेयतेत्युपपद्यति हि कृण्वतीति। सर्व
वदार्थादि। हिं दुः इत्येवं प्रकारं शब्दस्तनयितुं कुर्वती वसुपत्नी वसुनामुदकानामीश्वरा वसुनां वा आदित्यरश्मीनां मरुतां वा। व
त्स आदित्यो मध्यस्थाने वारसहरणा हृत्सः। तद्वृत्ती मनसा यो माध्यमिका वा कू नित्यमभ्यागात्। सेयमश्विभ्यां घ्रावा पृथिवीभ्यां
सूर्या चंद्राभ्यां वा वर्षाय दुहां दुग्धां प्रसरतामुदकं। अमुना प्रकरणे प्रतिसंवत्सरं वर्धतामुदकेनास्माकं महते सो भगाय। यथा मह
त्सो भाग्यं धनवत्वं स्यात्। तथा वर्धतामिति। पथ्या स्वस्तिरिति वक्तव्यं। अत्र पूर्वपदं पंथा अंतरिक्षं तन्निवासा सपथ्या। स्वस्तिरि
मुक्तं निर्वचनं। यथा प्रायणीयायां यतति प्रयोगो दृष्टस्तथा समाप्तातः। पथ्या स्वस्तिं श्रुत्वा यजतीति। तस्या एषा भवति। स्वस्तिरि
त्यमिति। वसुकर्णस्यार्थः। इदित्यवधारणार्थः। स्वस्तिरेव हि प्रपथेतरिक्षे श्रेष्ठप्रशस्या सर्वदेवताभ्यः रेक्या स्वप्ती धनवत्युदकेनाभिया

वाममेति। यावमनीयान्युदकानि नित्यमभ्येति। तस्याः किमिति। सानः सास्मान् अमा अमेति। एतन्नाम। एतदेव सतः अर
णे। अरण्ये च निर्गमने च बहिर्गृह्यात्पुरस्तु। स्वावेशात्सूपचरणा भवत्वमस्माकं। देवगोपा। देवी चासौ गोप्रीतिरिति देवगोपा। दे
वानोपायां त्वेति वा। दातृनस्मान्किं। सर्वस्माद्विषे गोपायतु। अथवा देवामाध्यमिका युस्थाना वारभ्यः एनां गोपायंति
ति वा। दातृनस्मा उपायाख्याता। तस्या एषा भवति। अपो वा अनसः सरत्। वामदेवस्यार्थः। पराचा अपासरदुषाः अपासर्पत। कुतः अन
सो वायोः। यदा संपिनष्टि। वायुर्मेघं तदा तन्निवासन्युषाः। मामप्ययं हविष्यतीति विभ्यत्यपसरति। नियत्सीं शिश्रथत्। यदा
निरशिभ्रथत्। निर्जघाननिर्हेति। वर्षा वर्षिता वायुस्तदाऽपासरदुषाः। अनो वायुरानितेर्धतोः। प्राणनार्थस्य। अपि बोपमा
र्थे स्यात्। अमस इव शकटात्। यथा शकटिकः शकटात् केनचित्संपिष्यमाणो दपसर्पेत्। एवं वायुना संपिष्यमाणान्मे
घादपासरदुषाः। इति द्वितीया कल्पना। तस्या एषा पराभवति। सा पुनः किमर्थं। उत्तमापि शुषाः आदित्यसंश्रयाद्भवति। इत्यंतु मध्यमा मे
घसंश्रया वायोरेव संस्तबादिति मध्यमा स्वभावप्रायोदृत्युपप्रदर्शनार्थः। एतदस्या अनः शयति। विशीर्णमुदकभावेन पृथिवीं संक्लेषा
वस्थितं दर्शयन्त्रवीति मेघं। एतदस्या उपसः अनेमेघारव्यमाभयभूतं सुसंपिष्टं सुषुसंचूर्णितं वायुना इतरदेवशकल्यनः। विपाशि।
छिन्नपाशं धनं। आशे तं प्रातत्य पृथिवीं श्रेते। आस्ते। यतः संपिष्यमाणो वससार। माध्यमिकोपाः परावतः द्वाद्दूरतरं ननाशेति। इ

का व्याख्याता। ईदृस्तुतिकर्मणरति। तस्या एषा भवति। अभिनन्दकेति। अत्रैरार्षे। शङ्करी। अभिगृणातु। अभिशब्दयत्स्मान्। सावित्रा। किलक्षणा। यथस्थमातामेधयथस्यनिर्मात्रीमाध्यमा। केनाभिगृणातु। नदीभिर्नदनाभिरङ्गि। उर्वरीवा। उर्वरीतिबहु
 योच्यते। इत्येति। वासागृणात्वस्मानिति। अभिस्तनयतु। उर्वरीवाबहुद्विवागृणाना। उपमार्थोवावाशब्दः। मेदोपेक्षया। उर्वरीवबहु
 महद्गृणातु। दिवोद्योतनवताविद्युत्सहितेनोदकसमूहेनगृणान्नाशब्दयंती। अभ्यूर्णवना सर्वमिदमभिप्रसादयंती। प्रभत्स
 स्य। प्रकर्षेणसंभृतस्य। आयोः। अयनस्यगमनशीलस्यउदकस्यसमूहेन। सिषक्तु। सैवतां। नोऽस्मान्। ऊर्जयस्यपु
 षेः। यवादेरन्नस्यपोषणाय। रोदसीरुद्रपत्नी। रुद्रस्यविभक्तिः। तस्या एषा भवति। रथंनुमास्तमिति। श्यावाश्वस्याय
 आभिमास्ततेविनियोगः। स्तोताश्रवीति। स्तेप्रवयंरथमादुवामहे। आद्वयामहे। मास्तंमस्तत्संयुक्तं। श्वस्युं। श्ववणी
 यं। यशस्विनं। यस्मिन्। किमिति। आयस्मिन्तस्थे। यस्मिन्नातस्थे। यस्मिन्नातिष्ठतिरहणेगमने। रोदसी। सचासह
 मरुङ्गि। साहितामरुङ्गि। रोदसी। किमिति। सुरणानि। सुषुरमणीयानि। उदकानिविभ्रती। धारयेत्यातिष्ठति। तंवयंमेधंरथमादु
 यामहे। वर्षार्थमिति। इतिजंबुमार्गनिवासिनेभगवदुर्गाचार्यस्यरुतौकुञ्जवर्थायांनिस्तुवृत्तोषोडशोऽध्यायः॥ ७॥ ७॥ ७॥

श्रीगणेशायनमः। व्याख्यातामध्यस्थानादेवतः। सवचनलिंगविशेषः। अधुनातेनैवसुमाभायानुक्रमेणद्युस्थानाव्याख्ये
 यास्तदर्थविशेषतः। पुनरधिकारवचनं। अतथाद्युस्थानादेवताइति। बहुवचनपक्षोऽर्थवत्। द्योस्तेषांस्थानमितिद्युस्थानाः। देवता
 व्याख्यास्थतइतिशेषः। तासामश्विनोप्रथमागामिनौभवतः। तौकस्मात्। काकतेहिद्युस्थानानांदेवतानांविशेषावियक्षितः। आश्वि
 नचस्तुतारस्त्रैककर्मणि। प्रथमश्विनोःकालःसंधोः। एकश्चाश्वीमध्यस्थोऽर्कोद्युस्थानेनिरुक्तानां। अथत्ताद्युस्थानमध्य
 स्थानत्वात्तयोरश्विनोरुपन्यासः। यद्येवमेकस्यमध्यस्थानेएकस्यद्युस्थानेउपदेशः। प्राप्नोति। नैकैकस्यतयोरश्विनाश्वस्यपृथ
 ग्भावेनस्तुत्यभावादश्विद्वंद्वस्यचात्यंतमवियोगात्। नासत्यावितिचपक्षस्तुत्यभावात्। सत्यपिप्रवियोगेप्राथम्यात्। प्र
 थमस्यसमाम्मानंयुक्तमितिचिन्त। तत्कालेनमध्यस्थानस्यरीयमानरूपत्वात्। द्युस्थानस्यचवर्धमानरूपत्वात्। अतोनतरंच
 द्युस्थानदेवतारूपांतरसंस्थानादिति। अश्विनौकस्मात्। यद्यश्चुरातेसर्वाकेनारसेनान्यः। रसेनोदकेनसर्वव्यभृते। आप्नो
 ति। ज्योतिषकः। अश्वेश्विनवित्योर्णवाभः। अश्वेस्तद्वैतौतावित्योर्णवाभआचार्यौमन्यते। तत्कावश्विनावितिचिन्त। त
 द्द्वैतेवाक्योपादाने। कावनावश्विनावितिचिन्त। प्रश्नः। यावाएधियावित्येक। विहायतहिंतेयाप्रत्यक्षदवतमश्विना
 विमण्यतेयावाएधियाविति। द्योर्ज्योतिषाव्याप्तेति। एधिव्यन्नेन। अहोरात्रवित्येक। अहर्ज्योतिषाव्यभृते। रात्रिरवदयायेः।
 सूर्याचंद्रमसावित्येक। सूर्योऽप्योतिषाव्यभृते। रसेनचंद्रमाः। राजानोपुण्यरुतावित्येतिहासिकाः। अश्वेश्विनवित्येत

निर्वचनं। अथास्मिन्पक्षे इतिहासे समवेति। तयोः कालोर्ध्वमर्धरात्रात्प्रकाश्री भावस्थानुविष्टं। अथेतिषाव्यतिभिद्यमान
मूर्ध्वमर्धरात्रात्तमोयदाज्योतिरनुविष्टाति सौम्विनेः कालः। ततः प्रभृतिसंधितोऽनूपुरोदयादाश्विनः। उदिते सौर्याणि
तत्रयत्तमोऽनुप्रविष्टं ज्योतिषितद्भागो मध्यमः। तन्मध्यमस्य रूपं। यज्योतिस्तमस्यनुप्रविष्टं तद्भागं तद्रूपमदित्यः। तवेतौ मध्य
मोत्तमाविति स्वमतमाचार्यस्य। यतः समर्थनायोदाहरति तयोरेषा भवति। वसातिषुस्मेति। उपजाते देवतादर्शनचक्षुरतीति
पुरात्रिपर्यायेषु संधौ प्राप्ते सहसैवाश्विनोदश्रुमंत्रदृक्प्रवीति। वसातिषु रात्रिषु तासु हि प्राणिनो निवसंति। किंतास्त्विति।
चरथोयुवांकथ। असिताविवपेत्योरुणा विवमेद्यो समानरूपौ उषासि कथमपि मया लक्षितौ यतौ प्रवीति। कंदेमश्विना
युवं। कंदेमस्मत्कर्मप्रतिये देवा अगतास्ता न्यति ह्युवामश्विना योगं कृतमागतवंतौ स्तः। तयोराश्विनेः समानकालयोः सभयो
रपि हितयोः पूर्वमर्धरात्रात्काल इति समानकालः। समानकर्मणोः उभयोरपि तयोरेकं कर्म तिरो अद्भ्याः सोमा आश्विनश्चादि
कपालः। संस्तुत प्राययोः। प्रायेण हितयोर्बाहुल्येन संस्तव एव। तयोः पुनरसंस्तवेनैव। पूर्वमर्धरात्रेति। ननु अस्या मचि वसाति
षु स्मचरथ इति वसातयोः हि जनपदा अपि प्राप्तिः। तदधिपती पुण्यकृतो राजानो अथैस्तद्वत्तविति शक्यते कल्पयितुं। तद्यथा।
वास्योतदेशाधिपती कोचिद्वा जनो बद्धोऽपुण्यकृतौ यत्कर्मणि देवान्प्रतिगतौ केन चिदुच्यते। यो युवां वसातिषु जन
पदेषु नित्यमसिताविवपेत्योरुणा विवमेद्यो समानरूपौ चरथः तौ युवामिदं देवस्थानं प्रतिये देवा यत्तं तैतान् प्रातिकदा हे अश्विनो युवा
मागतवन्ताविति। माभूदेषामंत्रार्थं योजनेत्यत आह। वासात्यो न्यउच्यत उषः पुत्रस्तवान्यति। एको वासीत्युच्यते। एका

श्वउषः पुत्र इति। एवमेतस्मिन्निस्तुतावर्धर्चै उषसः पुत्रेण सूर्येण सह समानव्याख्यानादसंशयं मध्यमो वासत्योरत्रिः पुत्र
इति। तयोरेषा पराभवति। सा पुनः किमर्थं। मध्यमोत्तमावश्विना वित्यस्यैवार्थस्य दृढतोये स्फुटं यदेतस्य मितत्परस्या मचि। इह
हजातति। अगस्त्यार्थं। प्रातरनुवाकाश्विनयोर्विनियोगः। हे अश्विनो युवामुच्येथे। इह हजातौ इह च मध्यस्थाने इह च द्युस्थाने जा
तौ समवावर्तितां संस्तुयेथे। केन। अरेपसातन्वा। अपा पसातन्वा। यथा संकल्पतया। नामभिः स्तैः परमनाश्रित्य यानि स्वस्तु
तिनिमित्तानि। किंच। जिष्णुर्वामन्यः। नित्यं मे वजेता युवयोरन्यः सुमस्यस्तरिः सुमहो बलस्ये रयितारा नुषु। सचनान्यो मध्यस्था
नादिति। मध्यस्थानदिबो अन्यः सुभगः पुत्रः सुभगः सुधन उहै। उह्यते वायुना नित्यं। सचनान्यः सूर्यादित्येवं अत्रापि मध्यमोत्त
माविति। तयोरेषा पराभवति। सा पुनः किमर्थं। संस्तुत प्रायवेतौ समानकालो समानकर्मणा विलुक्तं। तदुपप्रदर्शनार्थं। प्रातर्यु
जतिमेधातिथे रार्थं। प्रातरनुवाके विनियोगः। हे स्तेतः। यावेतौ प्रातर्युज्येते हविषास्तुत्या च तवेतावश्विनो वित्यष्टभिः स्तुति
भिः अस्मदर्थं विबोधय। विबो धितो च ये ह कर्मण्यगच्छतामस्माकमस्य सेमस्य पीतयेषानाय। तयोरेषा पराभवति। सा पुनः
किमर्थं। नैवानयोरन्यस्मिन्काले रज्यास्ति। यद्यपि क्रियेत अनित्यैव सेति सुतरां। परया संस्तवं कालं चोपप्रदर्शयति। प्रातर्युज
ध्व। अत्रार्थं। प्रातरनुवाके विनियोगः। आश्विने च। हे स्तेतारो यूयमुच्यध्वे। तानाश्विनो प्रातरे यमजध्वे। कथमिति। यतौ
प्रवीमि। प्रहिणोत। प्रकर्षतो प्रतिस्तुती ही वीषिचगमयतेति। किमियेवं प्रवीमि। प्रातर्युजध्वमिति। इतो यस्मान्न सायम
स्ति देवयाः अमयोर्देवयोर्न सायमास्ति। इज्या। यद्यपि कथं चित्यात्। अजुष्टं। अनासे वितंतदश्विभ्यां कर्म। उतान्ये अस्म
द्यतंते। अपि च। अनादले वयि अन्योऽस्मत्तः एतावश्विनो यतते। विचायः। यावयति च तर्पयति रविर्भिः। पूर्वः पूर्वार्थजमानः

॥ नि. ३. ॥

॥ २ ॥

ना

प्रथमः प्रथमो यजमानो वनीयान् संभक्ततमः आदत्तत्वात् । तस्यैव हिरासेवेतो । अश्विनो नेतरस्येति । तयोः कालः सूर्योदयपर्यन्तः प्रकाशीभावस्यानुविश्रममित्यतः कालात्प्रभृतिसूर्योदयपर्यन्तस्तयोः कालः । ततः किं । तस्मिन्नन्यादेवताः । तस्मिन्स्तुतिकाले अन्यदेवताः आश्विने शस्त्रेयास्तुतिले भंतेतः । अथ्यन्ते । तासामावापस्तकालस्तुतिप्रतिलंभेति । तत्र तावदुषाः प्रथममोप्यते । तदेवतानि सक्तानिरास्यन्ते । उषावष्टेः कातिकर्मणः । वराकांतवित्यस्य । यच्चोक्तमुद्यतीति सत्यास्ति । तदा ददं विकल्पेन द्युष्टायाः । यापुनरितरामध्यमि । काउषाः न तस्याविकल्पः । किं तर्हि उद्यतेरेव स विवासनार्थस्य । उदकानि विवासयति विवास्पतेवामेधान्मध्यमेनेति । तस्या एषा भवति । उषस्तच्चित्रमाभरेति गोतमस्यार्थः । प्रातरनुवाके आश्विने च विनियोगः । हे उषः वाजिनीवति । तदस्माकं चित्रं वायनीयं धनमाहरत्वं । येन त्वत्पुत्रेन वयं पुत्रांश्च पोत्रांश्च विच्छेदेन तृप्तान् दधीमहि । तस्या एषा परा भवति । सा पुनः किमर्थः । पूर्वस्यामचित्रं धनं आहरेत्युक्तं । तच्च पुनरुभयोरप्युषसोरविशिष्टं विशिष्टं तु परस्यामुत्तमं किं । पूर्वार्धं रजसो भानुमंजतरति । अतः परा उदरिष्यते । एता उत्याहति । पूर्ववदार्धं विनियोगश्चायाः पूर्वार्धे अंतरिक्षलोकस्य समं जतं भानुना भासा आत्मानमभिव्यज्यति एतास्त उषसः किमिति । केतुमक्रत । अकृषत । कुर्वन्ति लोकस्य प्रज्ञानं । कथं ताः प्रज्ञानं लोकस्य कुर्वन्ति । अतः अहं निष्कृण्वामा आयुधानी वध्णवः । निरित्येषां मित्येतस्य स्थाने । यथा संस्कुर्वणाः नित्यं निर्मज्जन्तः आयुधानि निर्मलानि कृण्वन्ति धृष्णवः धर्षयितारस्ते आयुधिनस्ते जीवनाः । एवं भानुनास्मिन्मासात् प्रेममलमपनीय निर्मलानि प्रज्ञानानि लोकस्यापसः संस्कुर्वन्ति ततश्च प्रतिगावो रूषीर्यंति मातरः । यत एवोदितास्त ॥ २ ॥

भवसूर्यप्रतियंति । तत्रैवांतर्लक्ष्यं ते । सूर्यस्यैव हिरासेवेतो । तस्मात्प्रोत्सार्यमाणे तमस्य परात्रे जाते प्रकाशोऽपजायते त उषस इत्याचसते । स एष परमार्थतः सूर्य एव स्त्रीलिंगविशिष्टो भवति । सूर्यकार्यत्वात्प्रकाशस्य । एकस्या एव पूजनार्थं बहुवचनमिति वचनभेदप्रतिसमाधानं । निरित्येषां मित्येतस्य स्थाने । सामर्थ्याद्वात्ययः संस्क्रियमाणानि द्यायुधानि अतिनिर्मलानि भवन्ति यथा चापपद्यते । उषसर्गव्यत्ययः । तथानिगममुदजहार । लम्बी देषा मिति । यदा दीर्घेन दविषाण्येभिः । कवषस्य वा अक्षस्य वा आर्षः । कन निवृत्तिर्देवनादराद्भवन्नात्मानं धारयितुं प्रवीति । यदा दीर्घे भूत्रामभिध्यायामिति निश्चयेन । नदविषाणि । नदे विष्याण्येभिरक्षरिति । अथ तदा सेविभ्यः समानत्वात्नेभ्यः कितवभ्यः परायद्भ्यः परागलद्भ्यः देवस्थानमहमेभ्योऽवहीयि । भूत्रा हीनोऽस्मीति । यदा च पुनस्ते प्राप्यास्फारं निवपंत्य क्षात्रं । अथ पुनस्तदा ते न्युक्ताश्च ते च भ्रवो बभ्रुवर्णा प्रक्षाः वाचमक्रत । नाद अकृषत । अथ तदामि वृत्तिं । अविगणय्यामीति । आगलाम्येवेषां । अप्येषां । अप्येव निष्कृते अक्षस्थानं आस्फारं संस्क्रुतं । जीरिणी वा । व्यभिचारिणी वा । काचिदुस्त्री चारित्रमात्मनोऽविगणयेति । सूर्येति वक्तव्यं । सापुनरियं सूर्यस्य पत्नी रूषेवोषाः प्रभिरसृष्टकालतमा । यथा सूर्यस्योदयकालप्रत्यभि सृष्टतमा भवति । गततमा भवति तथा तथा सेषा उषाः सूर्यासेपद्यते । तस्या एषा भवति । मुकिं । मुकं शल्मलिमिति । मूर्याया प्रार्थः । विवाहं विनियोगः । नित्येतावदुच्यते । प्रभामात्मनो विभज्यतर्धे देवतां प्रवीति । सुकिं शुक्रं । सृष्टकाशादीपनं लोकानां शल्मलिं नमलं व्यपगतमलं विश्वरूपं सर्वरूपं हिरण्यवर्णं हिरण्योपमवर्णं हिरण्यमि

नि. ५. ५.
॥ ३ ॥

त२

ववरणीयं। सुवर्तं। सुवर्तनं। शोभनेर्वारिभिर्भित्तं सुचक्रं सुचक्रनं। सुदीप्तं एतमेवंलक्षणं मंडलं रथं आरोहत्वं हे सूर्ये
अमृतस्योदकस्य लोकस्थानं तत एवमधिरुह्य स्योनं सुखमेस्मै पत्ये मंडलं धिषा नेव हतुं कृणुष्व। कुरुष्व। एतं च पक्षे तु
रथ एव रथः सूर्य उद्घोषः। कन्या सूर्योच्यते। एवेलक्षणं रथमारोहेति। अपि बोधममार्थे स्यात्। सुकिंशुकमिव शल्मलिमिति
किंशुकमिति पलाशपुष्पे प्रसिद्धिः। रहतुरक्तपुष्पत्वसामान्यात्सुविष्यतामिव शल्मलिमिति सामर्थ्यात्। तेनोपमायेण
आदित्यस्य पुष्टतर इति किंशुकशब्दः पुष्पिते शल्मले गोण इति भाष्यकाराभिप्रायः। किंशुकं कंशते धीतोः प्रकाशनाथ
स्य। तस्मिन् दीप्तिमद्भवति। शल्मलिः सुवरो भवति। अहिसाया मित्यस्य धातोः। सहि मंडुत्वात्सुहिस्यो भवति। शरयान्वा। हिसा
वाकं टकैरसौ हिनस्ति हि। सविता सूर्या प्रायश्चित्तो मायरात्ते प्रजापतयेवेति च ब्राह्मणं। निरुक्तपक्षे ज्योत्स्नां सोमाय द
दाति। यदुक्तमादित्यतोऽस्य दीप्तिर्भवतीति। प्रजापतयेवेति उषसं वामध्यस्थानाय प्रजापतये ददाति। केचित्त्वैति हासिक
पक्षे रक्षंति। तेषामिति हासं शृणु। कथमेतदिति। वृषाकपायी वृषाकपेः पत्नी। वृषाकपिरादित्यः तस्य पत्नी तद्भिर्भूतिः उषः
काले यदवस्थाया न वर्षति। कपयति च तदुष्णयोगात्। साधुनरेष्वेव सूर्या अभिस्तृष्टकालतमा वृषाकपो यीत्युच्यते। त
स्या एषा भवति। वृषाकपायिरेवतीति। इन्द्रस्य पि। षष्ठे रश्मिः अहनि वृषाकपो विनियोगः। हे वृषाकपायिरेवति धनवति रथि
मिति सुपुत्रे मध्यमेने देण। रसहरण सामान्यात्। सहस्थान सामान्यात्। सुस्नुषे माध्यमिकया वाचा। मिथुन सामान्यात् ॥ ३० ॥

किमिति। यस्तत्तदं दुःखं प्राप्नुते। तव स्वभूताने तान्माध्यमिकानुक्षणोऽवस्थापय संस्थापय न पदं। आदित्यः सहि
तानुद्यन्यति। प्रियं रश्मिं तत्कालं चिह्नं हविः किमिति सुखनामतस्य यदा चितमाचयनं करोति तद्भयति। काचिह्नं विपुनस्त
त्वाहविः उदकं। तत्कुरुष्व। वरयाय लक्षणं हविः। अन्नमवन्त्योयेरभिनिष्पादय। किमर्थं। विश्वस्मात्सर्वस्माद्य एष इन्द्र आदित्य
उत्तरस्तदर्थमिति। हनुषा साधुसादिनीति वा। शोभनेऽर्थे श्वशुरस्य संतानलक्षणे रत्नं भावमुपेतीति हनुषा साधुस नो
तिसंतति संभजतीति वा हनुषा। स्वपत्यतत्स नोतीति वा। सुदृश्यपत्यनाम। प्रसूयते इति इति। तदियं श्वशुरस्य स नोति संभजती
ति वा हनुषा। उक्ष्ण उक्षते इत्यर्थस्य। वर्धयति इति तेषां धिरवस्थायाः त एव वा बहुल्लाहूषा भवति। उक्षते वा सेवनार्थस्य। उ
दकेन हि। अवस्थायाः सर्वमिदं सिंचति। सरण्युरिति चत्तयं। संवयदा सूर्यं प्रत्यविभागेन सता प्रसृता भवति। तदा मरणात्सर
ण्युरित्युच्यते। तस्या एषा भवति। अपाग्रहृन्निति। द्रव्यवस्तु अर्थः। अपाग्रहृन्नमृतामेतामुषसं वृषाकपाय्यवस्थायां मर्त्य
भ्यो मनुष्येभ्यः। केतोरत्र मयः। कृत्वी सवर्णा मेदुर्विबस्यते। तत्सवर्णा मेतां कृत्वा सरण्यं अदुर्विबस्यते आदित्याय। उता श्वि
नावभन्त। स्तुतिभिः साषाः। सद्यश्चिनोस्तुति कालः। अथ वत्सरण्यूरभरध्विषा। सद्यश्चिनो र्याग कालः। यत्तदा सीदुप
सारूप्यं सरण्यावा अजहात्। अन्ये जहात्। दूहो। मिथुना। मिथुनो। सरण्यः मध्यमं च माध्यमिकं च वाचमिति नेरुक्ताः। यदा
हि सरण्युरादित्यस्य सकाशं मंडलमनु प्रविष्टा भवत्यविभागेन तदेतदित्ये विदुः। मध्यमस्य माध्यमिका याश्च वा
चं काकर इति एषतयो र्यागः। यमं च यमीचेत्येति हासिकाः। तन्मतेन मन्त्रार्थस्येति तना। त एव रश्मयः प्राणाधिदेवताभाव

नि. ५
॥ ४ ॥

ता
ति

मापन्नास्तेष्वन्यद्दूषं चेत्येतिहासिको व्यवहारः। तां त्वां श्रीसरण्यमश्वं कृत्वा तथा सत्यश्विनोर्जन्मभविष्यत्पर्यंतो लोक
हिताय अमृतां अमरणधर्मिणीं देवीमपाण्डुं नंतर्हि तां चक्रुः। मर्त्येभ्यो मनुष्येभ्यः उत्तरान्कुरुन्त्यतिनिन्युः। ततश्चान्यातत्सव
णीं छायाप्रभवां कृत्वा भद्रं विवस्वते। उताश्विनावभरद्युत। आश्वतदारूपमासीत्तेन सा सरण्यरश्विनावभरत। अजनयत्। रा
अपुष्पात्। उत्तरेषुकुरुषु। अज ह्युदमिथुना सरण्यः। द्वावन्यो मिथुनो यमचयमी चेति विवस्वतः सकाशादजहात्। हिलेन
नावोति। तत्रेतिहासमाचक्षते। ऋजुरितिहासार्थः। यथा त्वां श्रीसरण्यं विवस्वतो दृष्ट्वा सा च तस्मान्ननात्। तदभिवादिन्येष
र्भवति। त्वष्टा दुहित्रेति। पूर्वयेव समानार्थं विनियोगश्च। त्वष्टादेवो विश्वकर्मा यं पुराणविदो वदंति। स दुहितुर्वहनुं वह
नं विवाहं करोतीति। इदं विश्वं भुवनं भूतजातं विवाहदर्शनं प्रशयासमेति। सहि विवाहानां स्वभावः। यमस्य माता। भविष्यता
योगेनोच्यते। पर्युद्यमाना। पर्युद्धा। यमचयमी च जनयित्वा। ततो महो महो जस्या विवस्वतो देवस्य जाया भार्या हित्वा अप
त्ये मिथुना बाम्भरूपं कृत्वा ननात्रौ नैरुक्तपक्षे तु। त्वष्टामध्यमः तमो भागस्य उषसो दुहितुः दूहितायाः प्रकाशरूपाया बह
तुं वहनं विवस्वतः करोति। इदं विश्वं भुवनं समेति प्रभातमिति मत्वा सर्वाणि भूतानि स्वास्तु स्वास्तिति कर्त्तव्यता स्वमिसमागच्छति
यमस्य माता पर्युद्यमाना। यमस्य मध्यमस्य माता देवधर्मेण। अथवाद्युष्मन्संय्येव जाया सामातेति। जायते स्यात्पुत्रत्वे
नपति। जाया भार्या महो विवस्वतः प्रकाशेन प्रोत्सार्यमाणाननाशनं रयति। संक्षेपतो भाष्यकारेऽर्थनिराह। रात्रिरादित्य

॥ ४ ॥

स्वापजाया सा आदित्यस्योदयेन धीर्यते। ति। सप्तदशस्य प्रथमः पादः। सवितेति वक्तव्यं। सपुनरेष व्याख्यातोभिधानतः।
इह पुनरादित्यः। तस्य कालो यदा द्यौरपहततमस्काकीर्णरश्मिर्भवति। यदा यस्मिन्काले द्यौरेवापहततमस्का भवति। नष्टविषी।
एथिव्यां तमो भवति। दिव्यपहतेतमसि विक्षिप्ता अस्यां रश्मयो भवन्ति ससावित्रः कालः तस्मिन्काले आदित्यः सवितोच्यते।
तस्य सवितुस्तकलो परुक्षितस्येषां चक्रुः प्राधान्यस्तुतिर्भवति। विश्वास्त्राणि प्रतीति। श्वावाम्भस्यार्थं। आभिस्तु विकेप्रथ
मे हनि विनियोगः। शिष्यपाश प्रतिमो केच यजमानस्याग्नौ विश्वानि सर्वाणि रूपानि रूपवत्त्वर्येषु प्रतिमुंचते आब्रु
तितमो पञ्चमूपाण्याविः कुर्वन्। कविः क्रांतदर्शनः अथवा। कवतेर्धातोर्गत्यर्थस्य कविः कवति गच्छत्यसो नित्यं। किंच।
कवित्वा देवप्रासादीत। असुवति जनयति अभ्यनुजानति च। भद्रं हि पदे चतुष्टये। दिपाङ्गाश्च मनुष्यादिभ्यः। चतुष्टया इव
श्चगवादिभ्यः। यद्यत्तेषां भद्रं कल्याणं तत्तत्सुवति। किंच। विनाकमख्यत्। विख्यापयति नाकं द्यां च विदर्शयति। तदा हि
तस्यां बिकीर्णरश्मयो भवन्ति। किंच। अनुप्रयाणमुषसो विराजति। उषसः प्रयाणं अनुविराजति प्रकाशते। सोऽस्माकं ना
मंदं करोत्वित्याशिषास्तुतिर्निराकांक्षा। विनाकमख्यदिति। सवितुः कालोऽपलक्षणकं मंत्रलिङ्गतत्पशुगुणसामान्येन स
मर्थयन्नाह। अधोरामः सावित्र इति पशुसामान्ये विज्ञायते। कस्मादुणसामान्यादिति। अधस्तात्तदेका यंतमो भवति। उ
परिशाच्च ज्योतिः। शुक्रं तदा दिवि भवति। कीर्णरश्मित्वा तस्यः अधस्तात्तु भूम्यां तमो भवति। एतस्मात्कालदेवता गुणसामा तदा
न्यासपुरवित्थारूप एव भवति सावित्रः आह। अधोराम इति किमुक्तं भवति। उच्यते अधस्तात्कृष्णादित्यदुक्तं स्यात्।

नि. २. ३.
॥ ५ ॥

तदुक्तं भवत्यधो राम इति। आह। कृष्णः कस्मात्सामान्यादमद्वयुच्यते। शृणु। विज्ञायते हि। अग्रिंचित्वा प्रथमं चित्वा न रामा
मुपेयादिति। रामेति शब्दोच्यते। सा हि रमणा येनोपेयते। न धर्माय। रमणार्थमेव सा। कृष्णजातीयेत्येकैकैश्चिद्वावधुना
उत्सृज्य रामां स्त्रियं प्रवीणादिशब्दवत्परावयवमशब्दोक्तः। कृष्णसामान्यमात्रेण। कृकवाकुः सावित्र इति पशुस
माम्नायेति विज्ञायते। सकस्मात्सामान्यादिति उच्यते। कालानुवादं परीत्य। सवितुः कालमसौ वक्तीति एवं परीत्य परिज्ञा
यसमाप्नोयेतस्य सावित्रं। कृकवाकुशब्दमधुनानिर्वृत्तिः। कृकवाकोः पूर्वशब्दानुकरणं। कृकवाकुशब्दस्य पूर्वपदं
शब्दानुकरणं। कृकृत्येवमसौ शब्दकरेति। वचेरुत्तरं। वाकुरित्येतत्। कृकृत्येवं वक्तीति कृकवाकुः। भगो वक्त
व्यः। स पुनरेष व्याख्यातः। स्त्रीभगेन शब्दव्युत्पत्तिः। तस्मात्सावित्रा काला सरत एतदुत्तमं ज्योतिर्भगाख्यं भवति।
तस्यैषा भवति। प्रातर्जितं भगमिति। वसिष्ठस्यार्थः। प्रातः प्रातस्तमांसि योजयति स भवति। प्रातर्जितं। तं प्रातर्जि
तं। भगं सूर्यं। उग्रं उद्गूणं। अभ्युद्यतं उद्यम्य दुवेम। आदूयामहे वेयं। पुत्रमदिते ये विधत्ता। विधारयिता सर्वं स्य जगतः
स्विनानुग्रहेण। किंच आधिश्रियं मन्यमानः आदूयाकुः आदूयानां स्पृहयिता दरिद्रः सयं मन्यमानः आकांक्षन्
हन्यन्निपूज्यन्नास्ते। अपि नामो दयाद्रुजस्ततो वानार्थं पठेयमिति। तुरश्चित्तुरोपियमस्तूर्णगतिः। सर्वाणि न प्रा
भिमुख्येनोपसंहराय तूर्णगतिस्त्वरितगतिः। यमन्यमानास्ते प्रेतधिपतिः। तदुदयाधिकांशं तत्क्रमेणासावुपसंहर ॥ ५ ॥

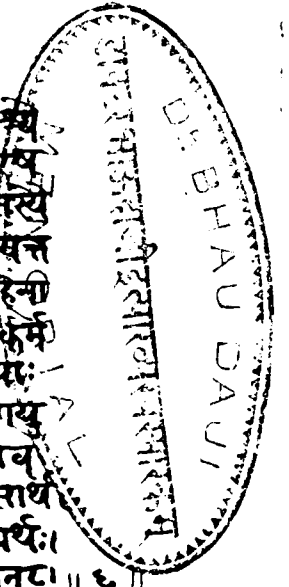
ति प्राणिनः रत्नाचित्राणां पितृवार्थिनां कार्यचिकीर्षया यं भगं भक्षि उदयं भजं त्येवमाह। तं वयं भगमादूयामहे। आह। अंधो
भग इत्याहुः। तस्य कोऽर्थ इति। उच्यते। सहि सूर्यभावमनुत्सृष्टो न दृश्यते। नास्मिन् दृष्टुं ध्यानं दर्शनमस्तीत्यंधः। न पुनरसा
वेव न पश्यति। प्रावित्रमस्यास्ति णीनिर्जै प्राणिति चेति। एतिहासिकपक्षाभिप्रायमर्थवादः। प्रावित्रभागस्यानन्वीक्षणस्तु
त्यर्थः। जनं भगो गच्छतीति। तदेतत्सिद्धमेव यदा तदात्मना जनेन मदीययोग छति। सूर्य इति वक्तव्यं। स पुनरयं भगकोत्सुतः
सूर्यो भवति। सत्तेर्वा सूर्यः। सुवतेर्वा प्रसवोऽर्थस्य स एव हीदं सर्वं प्रसुवति जनयतीत्यर्थः। स्वीर्यतेर्वा। सुपूर्वस्य वा ईर्यतेर्गस्य
र्थस्य। वायुना सूर्यं सुर्दृश्यते प्रयंत इत्यर्थः। तस्यैषा भवति प्राधान्यस्तुतिः। उदयं जातवेदसं। प्रसूयवस्यार्थः। आश्विने विनि
योगः। यमुद्गृहंति उदयमुपनयंति जातवेदसमिति सूर्यः। केन वारं वारं योऽश्वावायमुद्गृहंति सर्वेषां भूतानां दृष्टो दर्शनार्थ
मर्थं तं वयमभिप्रेतार्थं सिद्धये। भिक्षुम्। तस्यैषा परा भवति। सा पुनः किमर्थः। जातवेदसं सूर्यमिति श्रवणात्संदेहः। किमि
यं जातवेदस्युतसोरीति। परात्वं संशयमेवं सोरीति परां निजगाद। चित्रं देवानामिति। कृत्स्नस्यार्थः। आश्विने विनियोगः। चि
त्रं नायनीयं पूजनीयं। किंपुनस्तदेवानां रश्मीनां। यदेतद्दृष्टादनीकं समग्रं। किमस्य। चक्षुर्मित्रस्य वराणस्यार्थः। एतस्मिन्नि
त्रस्य वराणस्यार्थः। चक्षुः। व्यानीमित्यर्थः। य एष सूर्यः प्रात्मा जंगमस्य चेष्टा वरस्य च सर्वभूतानुप्रवेशी। आप्राः। आपूपुर
तः। आपृग्यतिद्यावा एथि योचान्तरिक्षं च महत्त्वेन सूर्ये प्रात्मा एतस्मिन्नित्र वराणां प्रादीनां देवतान्तराख्यानं। अनेन सूर्यात्म

तदुक्तं भवत्यधो राम इति। आह। कृष्णः कस्मात्सामान्या इमं द्रव्यं च्यते। शृणु। विज्ञायते हि। अग्निं चित्ता प्रथमं चित्तान रामा
मुपेयादिति। रामेति श्रुते च्यते। सा हि रमणा येनोपेयते। न धर्मस्य। रमणार्थमेव सा। कृष्णजातीयेत्येकत्वे शब्दावधुना
उत्सृज्य रामं स्त्रियं प्रवीणादिशब्देन्यत्रावयंरामशब्देन हतः कृष्णसामान्यमात्रेण। कृकवाकुः सावित्र इति पशुस
माम्नाये विज्ञायते। सकस्मात्सामान्यादिति। उच्यते। कालानुवादं परीत्य। सवितुः कालमसौ वक्तीति एवं परीत्य परिज्ञा
यसाम्नायेतस्य सावित्रं। कृकवाकुशब्दमधुनानिर्वृत्तः। कृकवाकोः पूर्वत्राब्दानुकरणे। कृकवाकुशब्दस्य पूर्वपदं
शब्दानुकरणे। कृक इत्येवमसौ शब्दं करोति। वचेरुत्तरं। वाकुरित्येतत्। केक इत्येवं वक्तीति कृकवाकुः। भगो वक्त
व्यः। सपुनरेष व्याख्यातः। स्त्रीभगेन शब्दव्युत्पत्तितः। तस्मात्सावित्रा काला सरत एतदुत्तमं ज्योतिर्भगाख्यं भवति।
तस्यैः सा भवति। प्रातर्जितं भगमिति। वसिष्ठस्यार्थः। प्रातः प्रातस्तमांसि योजयति स भवति। प्रातर्जितं। तं प्रातर्जि
तं। भगं सूर्यं। उग्रं उद्गुणं। अभ्युद्यतं। उदयाय दुवेम। आहूयामहे वयं। पुत्रमदितेः यो विधत्ता। विधारयिता सर्वं स्य जगतः
स्विनातु यहेण। किंच। आधिशिष्टं मन्यमानः। आहूय। आहूयानां स्पृहयितादरिद्रः स यं मन्यमानः। आकांक्षन्
हन्यहनि पूजयन्नास्ते। अपि नामोऽद्याद्गसतो वाचार्थं पठेयमिति। तुरश्चित्तुरोपियमस्तूर्णगतिः। सर्वाणि न प्रा
भिमुख्येनोपसंहराय तूर्णगतिं स्त्वरितगतिः। यं मन्यमान आस्ते प्रेताधिपतिः। तदुदयाधिकालाति क्रमेणासावुपसहर ॥ ५ ॥

ति प्राणिनः रत्नाचित राजापि चार्थिनां कार्यचिकीर्षया यं भगं भक्षितुं दयं भजेत्येवमाह। तं वयं भगमाहूयामहे। आह। अंधो
भग इत्याहुः। तस्य को र्थ इति। उच्यते। सहिसूर्यभावमनुत्सृज्यो न दृश्यते। नास्मिन् दृष्टुं ध्यानं। दर्शनमस्तीत्यंधः। न पुनरसा
वेव न पश्यति। प्राश्नित्रमस्यासिणी। निजं प्राप्नोति चेति। एतिहासिकपक्षाभिप्रायो यमर्थवादः। प्राश्नित्रभागस्यानन्वीक्षणस्तु
त्यर्थः। जनं भगो गच्छतीति। तदेतत्सिद्धमेव यदा तदात्मना जने मादि योग्यति। सूर्य इति वक्तव्यं। सपुनरयं भगकोत्सृतः
सूर्यो भवति। सत्तेर्वा सूर्यः। सुवतेर्वा प्रसवार्थस्य स एव हीरं सर्वं प्रसुवति जनयतीत्यर्थः। स्वीर्यतेर्वा। सुपूर्वस्य वा रीर्यतेर्गस्य
र्थस्य। वायुना सूर्यं सुपुर्दयते प्रेरयत इत्यर्थः। तस्यैषा भवति प्राधान्यस्तुतिः। उदयं जातवेदसं। प्रसूतवस्यार्थः। आश्विने विनि
योगः। यमुद्गृहंति उदयमुपनयंति जातवेदसमिति सूर्यः। केतवोरत्रमयेऽश्वावायमुद्गृहंति सर्वेषां भूतानां दृष्टो दर्शनाय
मर्थं तं वयमभिप्रेतार्थं सक्षये। भिषुम। तस्यैषा परा भवति। सा पुनः किमर्थः। जातवेदसं सूर्यमिति अवणात्संदेहः। किमि
यं जातवेदस्युतसोरीति। परात्वं संशयमेव सोरीति परां निजगाद। चित्रं देवानामिति। कुत्सस्यापि। आश्विने विनियोगः। चि
त्रं वायनीयं पूजनीयं। किपुनस्तदेवानां रश्मीनां। ये देतुदगादनीकं समूहः। किमस्य। चक्षुर्मित्रस्य वरुणस्याग्नेः। एतस्मिन्नि
त्रस्य वरुणस्याग्नेश्चक्षुः। व्यानमित्यर्थः। य एष सूर्य आत्मा जगमस्य चैसा वरुणस्य च सर्वभूतानु प्रवेशी। आप्राः। आपपुर
त। आपरयति यावा एव धियो जातरि सं चमहन्नेन सूर्ये आत्मा एतस्मिन्नित्र वरुणा आदीनां देवतानां संख्याने। अनेन सूर्यात्म

नि. ५. ५.
॥ ६ ॥

ननु य एतान्मित्रप्रभृतीन्पश्यति स साधु पश्यतीत्यभिप्रायः॥ विज्ञायते हि रहस्यब्राह्मणे। य एष सूर्य आत्मा जगतस्तत्सु पश्ये
ति। एतदिहैवोपेक्ष्यमिति। भेदपक्षे तु मित्रप्रभृतीनां एतच्चक्षुरिति। याज्ञिकपक्षे च क्षुषाते पश्यतीति। तत्रापि विज्ञायते हि। एष
वैविश्वेषादेवानां चक्षुरिति। अथ यद्यदरस्मि पोषमा पूर्णस्ते तस्यारस्मीनस्तस्यैः। पृथ्वि विभर्तते तत्ते देवस्य भवति। तस्यै
षा भवति। भुक्तं ते अन्यदिति। भरद्वाजस्यार्थः। चातुर्मास्ये विनियोगः। पोष्णे हविषि। हेषन्धुक्रमन्यत्तवरूपं यत्लोहितं अन्यत्त
वरूपं। शुक्लेन्यपदे रात्सामर्थ्यालोहितादि। यजतं यति यं यत्ताह। अन्यत्त अयति यं अयत्ताह। भगवत्प्राणैर्हृन्मी
यमिज्यते। विज्ञायते हि। तस्मादेतो भगां शौ। यत्तेन यजंत इति। किंच। विष्णुरूपे भवतः। एते शुक्लकृष्णरूपे अहनी प्रहोरात्रे कर्म
णा उदयेन शुक्लमहः करोषि। अस्तमयेन कृष्ण। द्यौरि वासि। यथा द्यौस्तद्वत् सर्वं वर्तते। एवमपि। किंच। विश्वादिमायाः
सर्वाः प्रज्ञाः प्रज्ञावतो त्वमसि। पालयितृत्वात् पालयसि। उद्यन् अनुगृह्ण। सिहस्वधावः। अन्नवन्धुष्वन्यत्तामेवमादिगुणयु
क्तं अद्राक्ष्म। तव तस्य भद्रा भर्तुनी यास्तुत्यारातिर्दानं इहास्मिन्कर्मणि अस्मान्प्रत्यस्तु इत्येतदाशास्महे। तस्यैषा परा भव
ति। सा पुनः किमर्थमिति। पथिरक्षितत्वे पूष्णोधिकारः। तत्परिप्रख्यापनार्थः। अथवा इयं वै पूषेति विज्ञायते। तद्गुदासाथ
पथस्य पथः परिपतिमिति। ऋजिस्वन्न आर्षः। पूष्णे हविषि पंचमेह निज्य ठे विनियोगः। पथस्य पथः सर्वमार्गाणामित्यर्थः।
किमिति। परिपतिं। अधिपतिं। वचस्या। वचनेन स्तुत्या कामेन स्वेन पूषणं कामेनैव प्रत्यभिमुखीकृत्य अर्कमहमभ्यानम्॥ ५॥

स्तुत्या काम प्राप्स्यर्थमभिव्याप्नोति। सोमिव्याप्तः सन्नोऽस्मभ्यं रासदरातु। किंशुरधश्च द्रायाः शुन्नं संरुधते। यानि ध
नानि। चायनीयायाणि। अभिपूजितागमानि। धर्म्य आगमो वेपां। किंच। तैर्धनेर्धर्मलब्धेः। धियं धियं सीयधाति। साधय
ति प्रपूषा। कर्म कर्मास्माकं इष्टियं सुसोमादिरुक्षणं प्रसाधयतु पूषा। यागाद्या विघ्नेनोपमनोयति त्यर्थः। अथ यद्यदा वि
षितो व्याप्तो यमेव सूर्यो रश्मिभिर्भवति तदा विष्णुर्भवति। विशति यौ। यदा विष्टः प्रविष्टः सर्वतो रश्मिर्भवति। तदा विष्णुर्भव
ति। व्यश्नोतेर्वा। विपूर्वस्य। वाश्नोतेः। यदा रश्मिभिरतिशयेनायं व्याप्ते भवति। व्याप्नोति वारश्मिरयं सर्वं। तदा विष्णुरा
दित्यो भवति। तस्यैषा भवति। इदं विष्णुरिति। मेधातिथे रार्षः। प्रायश्चित्ते आज्यासादने च विनियोगः। यदिदं किंचिदिभा
गेना वच्छिन्नं तद्विक्रमते विष्णुरादित्यः। कथमिति। यत्त आह। त्रेधा निदधे पदं निधत्ते पदं। निधानं पदेः। तत्र तावत्।
पृथिव्या मंतरिक्षे दिव्येति त्राकपूणिः। पार्थिवोऽभिर्भूत्वा पृथिव्यां यत्किंचिदस्ति तद्विक्रमते। तदधितिष्ठति। अंतरि
क्षे विद्युत्तात्मना। दिवि सूर्यात्मना। यदुक्तं तमू अरुण्यन् त्रेधा भुवेकमिति। समारोहणे उदयगिरा बुध्न पदमेकं निध
ते। विष्णुपदमध्यादिनेऽंतरिक्षे। गयश्चिरस्यस्तगिरा विलोप्य बाभ्रवाचार्यो मन्यत एव। समस्तमस्य पांशुरे। अस्मिन्
प्यायनेन तस्मिन् अंतरिक्षे सर्वभूतवर्षिहेतौ यन्मध्यं दिनं पदं विद्युत्संख्यं तत्समस्तमस्य अंतर्हितं नित्यं दृश्यते। तदुक्तं। स्व
प्रमेतन्मध्यमं ज्योतिरनित्यदर्शनीमवधियोपमार्थे स्यात्। समस्तमिव पांशुले पदन दृश्यत इति। यथा पांशुले प्रदेवो

वि. ५.
॥७॥

पदं यस्तमुद्धेपणसमनंतरमेव पांसुमिराकीर्णत्वात्। न दृश्यते एवेमस्य मध्यमं विद्युदात्मकं पदमाविष्कृतिसमका
लमेव व्यवधीयते। नावतिष्ठत इत्यर्थः। पांसुरतिरोमत्वर्थः। अथ पांसवः कस्मात्। ते हि पादेः सूर्यं ते। जन्यं त इत्यर्थः। अ
थ वा पांसाः श्वेत इति। अथ वा पिंशनीया ध्वंसनीयाः ध्वंसनाहीः ते भवन्ति। तदा कीर्णस्य दुर्दृशिकत्वात्। सप्तदशस्य द्विती
यः पादः। विश्वानरो वक्तव्यः। स पुनरेष व्याख्यातोऽभिधानव्युत्पत्तिः। प्रत्युतः सर्वाणि भवानीति। इह तु नियमतोद्युष्टा
नः। तस्यैष निपातो भवत्येवमिदं च। विश्वानरस्य वस्यतिमिति। आत्मारथं यथोतयत्येतस्मिन्नेदं सूक्तेष्वियमेधेन दृष्टे
निष्केवल्ये विनियोगः। विश्वानरस्यादित्यस्यानानतस्य शब्दोऽनानतज्योतिर्बलस्याऽनभिभूतप्रकाशस्यान्यैर्योतिभिः
बलवृत्तिपातारं रक्षितारमिदं अस्मिन्त्येव युष्माकमर्थसिद्धये आह्वयामः केनेति। एवैश्वकामे रयने श्रवणीनां सनु
ष्याणां अवनैर्गमनेः तं प्रतिनिमित्तभूतेः। इत्यात्मपथायेन मार्गेण रंहणारभ्य यद्दमं लोकमागच्छति। तेन पथा भवतामह
मिदमाह्वयामि। विश्वानरस्य वस्यतिमिति। पतिशब्देनेदं वाचिना व्यपदेशात्पञ्चमं तस्य विश्वानरशब्दस्य युक्तान् वाचिने
सामर्थ्यमुपपद्यते। बरुणो व्याख्यातो निर्वचनतः इह त्वदित्यस्तस्यैषा भवति। येनापावकचक्षतेति। प्रस्कण्वस्येताः स
र्वा आर्षेः आश्विने विनियोगः। भुरण्युरिति सिप्रनाम। भुरण्युः सिप्रगामी शकुनिः। स पुनरयमेव योऽप्रियस्ते अग्निश्री
यते। स सुपणे विज्ञायते हि। स्वर्गाय बल्लोकाय अग्निश्रीयत इति। तत्संपाती तेन युक्तेऽग्निः। श्वेदुपात्ता पूर्यसंभारः स्वर्गं ॥७॥

लोकं प्रतितदेवशीघ्रं यः पतति गंतुमिच्छति स भुरण्यति। हे भगवन् बरुणः पावकया वसितः येन रयानेन दर्शनेन अनुग्राहे
ण। त्वं पुण्यकृते जनाननु भुरण्यतं पूर्वेषां पुण्यकृतां मार्गेण चेत्यनेनासिप्रं गच्छतमनुपश्यसि। किंतस्य स्वर्गं नस्येति। अप
रिस्ममाप्तवाक्यमिति यद्दत्तमपेक्ष्यतद्दत्तमध्याजहार। तन्नेदर्शनमनुग्राहकं वयं स्तुमश्नित्वा कथं शेषः। अपि वोत्तरस्याः। अ
पि चैवं यथोक्तमपि चैवं मन्यथा स्यात्। कथमिति। यथोत्तरात्प्रकृतयापि स हे भगवन् कथं तौ पेश्वा कथमिति यतः पुनः पठति।
येनापावकं तियेन। हे पावक बरुण। रयानेन जनाननु भुरण्यतं पश्यसि। तेनैव रयानेन तयैव रयाना प्रज्ञया युक्तस्त्वं विद्या या
मे वि विविधमे वि अतिशयेन वा एषि। किमे वि। द्युलोकं। रजश्च एषु। महान्तं लोकं मतरि सं। किं कुर्वाणः अहानि च मिमानः। कुर्व
न्नुत्तुभिः राजिभिः सह पश्यंश्च जन्मानि जातानि सर्वभूतान्यनुग्राहकत्वेन स्मर्य। अपि वोत्तरस्यामेकवाक्यता स्यात्। अपि त
र्हि पूर्वस्यामप्युपेक्ष्या। कथमिति। यतः पठति। येनापावकेति। हे बरुण। पावकयेन रयानेन। ययेवानुग्रहयुध्याज्जनाननु
भुरण्यतं पश्यसि। तयैव रयाना प्रज्ञया युक्तः प्रत्युतः देवानां या विशस्ताः कृत्वा पुरस्तत्तासामुदीपमानुषांश्चैव मेव प्रत्युः
कृत्वा तेषामपि पुरस्तदेवोदेषि। किं ब्रूना। ह स्वर। दित्ये प्रत्युडिः दंसर्वमात्मनः कृत्वा पुरस्तदुद्यन् सर्वमभि विपश्यसि। न च
स्वर्गस्यामुत्तरस्यावा एका वाक्यता स्यादपि तर्ह्येतस्यामेव। कथमिति। यतः पुनः पठति। येनापावकेति। हे पावक बरुण।
येन रयानेन ययेवानुग्राहकप्रज्ञया ज्ञानाननु भुरण्यतं पश्यसि त्वं पुण्यकरिणस्तेनैव रयानेन तयैवानुग्राहकैरु
ध्याः स्मार्कं जनानभि विपश्येति। स्तुत्या शिषोः संबंधनित्यत्वादाक्यस्य। एष सा कांक्षाणां मित्राणामेकवाक्यता
१५ को विशेषः। प्रथमादध्याहरात्। प्रथमे हिते वयं स्तुमश्नित्वा परिस्मापितं देहपुत्रराशिषा। तेन नो जनानभि विपश्येति। ५१

नि. ५. ३.
॥ ८ ॥

प्रकार उपदर्शितः केरीतिवक्तव्यं। अत्र केरीरभ्यस्तेस्तद्वानादित्योयोमध्यं दिने भवति। काशानादा। प्रकाशानादित्यर्थः।
रश्मयोपिकेराः काशानादेवा तस्यैषा भवति। कश्यः प्रिमिति। तत्तेरार्थः। केरीतिविभर्त्ति। वर्षेणोदकेनोषधीरभिनिष्पाद
यन्नाहुतिद्वारेण। केरीविषं विभर्त्ति। विषमुदकं विष्णाते विपूर्वस्य स्नातेः शुभ्रार्थस्य विपूर्वस्य वा सचतेः। सर्वत्र द्युतिशये
नयत्सक्तमिति तदपिकेरीविभर्त्ति। रोदसी अपि च केरीयव विभर्त्ति। तन्निवासी निभूतान्यनुगृह्णाति। अपि चायं स्वरा
दित्यः केरीविश्वमिदं सर्वमिदमभिविपश्यति। यथाभिदृश्यं। कोयं केरीति यत आह। दर्शयन्नेवादित्यं केरीदुज्योतिरुच्य
तइति। अतः परं विचारः। अथाप्येते इतरे ज्योतिषी प्रथममाध्यमिके ज्ञानी उच्येते। तत्र तावद्धमेनाग्निः केरी। सहितस्य के
प्रकाशानाद्यनिगृह्यस्यापि भवति। रजसाचमध्यमः। असावप्यभूर्त्तत्वात्। अप्रकाशः सन्न रजसोऽधूतेन प्रकाशते। अ
सो वायुरागच्छतीति। उदकेन च वैद्युतः। तेषां त्रयाणां अपि केरीनां एषा साधारण्येन प्राधान्यं स्तुतिर्भवति। त्रयः केरीनर
ति। दीर्घतमस्य आर्षः। महाव्रते वैश्वदेवेशस्येति। य एते त्रयः केरीनोऽग्निवायुसूर्योः। कः सुधाकालिकालिविचरस्ते। पर्यकाल
मभिविपश्यन्ति। स्वकर्मधिकारयुक्तेनानुयहेण लोकमनुगृह्णाति। तेषामेकः रथि वीरज्ञानोऽग्निः संवत्सरे रथि वीरपते
दहसीत्यर्थः। तथा हि सा कर्मण्या संपद्यते। विश्वमेकोऽभिचरे। स्वाधिकारयुक्तेः कर्मभिरभिविपश्यत्यनुगृह्णाति। आदि
त्यः प्राजिरकस्य दहरो। गतिरेकस्य रजसोऽधूतेन पार्थिवेन उदकेन वा दृश्यते। न रूपमध्यमस्य। अथ यद्रश्मिभिरभिप्रक

पयन्नेति। अथ यद्यदादित्यो रश्मिभिरुपसंहृतेरुपसंपन्ने भूतान्यभिप्रकंपयन्नेति। तदा वृषाकपिर्भवति। वर्धिता चावस्था
यानां कंपनश्च भूतानां सर्वो हि भगवत्यद्वये तद्गुणात्कंपते। तस्यैषा भवति। पुनरे हि वृषाकप इति। वृषाकपे रार्थः। एषमस्य
षष्ठे इति। ब्राह्मणां संसिनः शस्त्रे विनियुक्ता। हे वृषाकपे भगवन् य एष त्वं स्वन्नान्नानः स्वप्नानुदयेन नावायसि सोऽस्तमेऽपि प
थापुनः यश्च त्वं विश्वस्मात्सर्वस्माज्जागत इदं ईश्वरः उत्तर उधततरः। सत्त्वं पुनरायाह उदयं प्राप्नुहि। तत आवांसुविताः सुप्र
वृत्तानि शोभनमर्थमुद्दिश्य जगतेषु ग्रहेषु तानि शोभनानि कर्माणि प्रवृत्तानि कल्पयावहे। सगुणानि कुर्वः। त्वं उदयेनाह
मनुष्येनेति। यमो वक्तव्यः। सपुनर्या रय्यति निर्वचनतः। इह त्वदित्योभिधेयः तस्यैषा भवति। यस्मिन् नृदे सुपलाश इति।
कुमारस्य यामायनस्यार्थः। यस्मिन् नृदे अदित्ये स हि स्वर्गत्याकालं अतिक्रामयन् सर्वभूतानामायं विक्षपयति। वृश्चती
ति वृष्टः। इतस्यैवा। पुण्यकृतं भवते निवास इत्यर्थः। सुपलाशे सुपुपराशीर्णमलेदीप्तिमति। देवैः सह रश्मिभिः संपिब
ते संगच्छते अस्तंगच्छन्नादित्यः तत्र किमिति। अत्र नः अस्मान्युण्येन कर्मणा विधया च तत्प्राप्तिकर्या गतात्मनः पुरा
णानि वतन्निवासिनः अनुबेनतु। कामयतु। संप्रीणयत्वित्यर्थः। इहैव सुपलाश इति एतिहासिकपक्षे स्वर्गहभुपाग
तानस्मात्सुपलाशवृक्षप्रव्यसुरवनिवासे पितराजो यमः पुराणानि वतल्लोकनिवासिनः पितृनुकामयतु। अस्मिन्
पक्षे देवैः संपिबत इति। तदनुचारिणो गृह्यंते देवा इति। अत्र एकपादिति वक्तव्यं सपुनः अयमादित्यो नित्यमज नोगमनः

नि. ३.
॥ ९ ॥

पि

एकश्चपादेऽस्त्रजोविज्ञायतेहि। अग्निः पादोवायुः पादः आदित्यः पादोदिरः पादइति। एकेनपादेनपातीतिवा। सर्वमिदं तु ग
देकेनांशेनानुप्रविश्यपातिरक्षतिस्वापकलेप्राणात्मनाऽन्नपचनजनश्चेत्यजएकपात्। एकेनपादेनपिबतीतिवा। एकेनांशे
नोदकंसर्वस्माज्जगतः पितृत्यजनश्चेत्यजएकपात्। अथवाअजनेगमनएकस्यपादइत्यजएकपात्। जीवभूतोस्यकृत्स्ने
जगति एकः पादोनुप्रविष्टः निगमोहिभवत्येवास्मिन्नर्थे। एकंनोत्खिदतिसलिलाभंसउच्चरन्। सचेत्तमुधैरदंगनमृत्युर्नोमृतं
भवेत्। एकमात्मनः पादमवांनोत्खिदतिनोभ्रति। आदित्याहंसः महत्स्तमसावाऽध्वनोवाहता। कुतः पुनर्नोत्खिदति। सलिलात्। ए
न्मात्रेऽस्त्रजिलीनादेतस्माज्जगतः उच्चरन्। ह्यहनिद्युः उन्नित्यर्थः। सचेत्तंजीवभूतमात्मनः पादमेतस्माज्जगतउधैरत्ततस्तदुत्थर
णप्रमकालेनेवांगक्षिप्रंनमृत्युर्नमृतंभवेत्। सर्वमिदमव्यपदेत्यसरेवस्यदित्यर्थः। तस्येपनिपातोभवतिसाधारण्यमेवैव
देव्यामृचि। पावीरवीतन्यतुरिति। वसुकर्णस्यार्षिः। वैश्वदेवराक्षेविनिर्घोषः। पविः शल्योभवति। कस्मात्॥ यदिपुनानिषिदर
यति। कायंतेनशल्येन। तद्वत्पवीरमायुधं। रोमत्वर्थः। तेनशल्ययताप्रायुधेन। तद्वाग्निदः पवीरवान्। यथाचेतदेवंतथेपनिगमः।
अतिसंज्ञेपवीरवानिति। योजनान्महिषा। इषाविप्रबधोराधे। यदंशेमहिषान्प्रतिमहताप्यसुरजनानयुधायुधेनअतीत्यत
स्त्रोतिष्ठति। पवीरवान्। आयुधवान्। अपिच। अपवीरवान्। अनायुधमित्यर्थः। सायुधोनायुधश्चनित्यमसुरजनानमहतोपि
अतितिष्ठति। यः सइदं नामास्माककरोत्विति। तदेवतावाक् पावीरवी। सइदोयस्या। आध्यमिकायावाचोदेवतासेदीयाकूपावीरवी॥ ९॥

तन्यतुस्तन्मयित्रीवाचोन्यस्याः। तदुक्तं। तांविश्वरूपाः पशवोवदन्ति। साचदिव्यावाक्। अजश्चैकपात्दिवोधारयिताएतद
त्रयुत्थत्वंअजश्चैकपदः सिंधुश्चानदः आपश्चसमुद्रियाः विश्वेचदेवाः सर्वेचदेवाः शृणवन्शृण्वन्तु। इमनिषवनानि। स्तु
तिलक्षणाणि। किंवचनान्येवानाकिंतर्हि। सहधीभिः कर्मभिर्हिविदंनयुक्तेः सहितानि। सरस्वतीचमृणोतु। पुरंध्यासहबद्धा
यामाध्यमिकायावाचाइत्येतदशास्त्रमेह। निर्वचनस्यास्याम्। युत्तरेपादेसम्यक्पाठोऽन्वेष्ट्यः। एधिबीयाख्यातातस्याए
पनिपातोभवति। दिवः एधिव्याएद्राग्यामृचि। नस्तुत्यत्वेन। किंतर्हि। नेचंदुकेनकेवलं। यदिद्रात्रीपरमस्यामितिकुत्सस्यार्षि।
हेद्रात्रीवृषणो। यदियुवांपरमस्यां। एधिव्याद्युलक्षणायांयदिमध्यमायां। अंतरिक्षेयद्यवमस्यां। अस्यामेवभूत्युत्तस्तुः।
तथापिपरिआयातं। अस्मान्प्रति। पर्येत्याऽयसामस्यपिबतं। अभिषुतस्यस्वमंशमिति। समुद्रोव्याख्यातः। इहतुआदित्यद
तिविशेषः। अत्रापिसमुद्रवैलक्ष्यादापः इत्येवमादितदेवनिर्वचनं। तस्येपसमुद्रस्यनिपातोभवति। पावर्मान्यामृचि। पवि
त्रवतः परिव्राचमिति। पवित्रस्यार्षि। प्रवर्येविनिर्घोषः। रश्मयः पवित्रं। तेऽमुष्मादादिव्यमंडलात्प्रसृताः मध्यस्थनिमस्तुप्रभ
तिभिर्द्वर्गणेः संयुज्यंते। तत्संयोगान्माध्यमिकादेवगणाः पवित्रवतोभवन्ति। तेचपर्युपासते। तेचमाध्यमिकावाचंपरिव्रा
र्यप्रासते। मबरुणेविद्युदाख्ये। मध्यमः पितापातारक्षितातेषांमरुत्प्रभतीनांप्रत्नः। पुराणः। व्रतं कर्मतदधिकप्रयुक्तं। अभि
रक्षति। कथमिति तदुच्यते। महः महान्बरुणोमध्यमः महान्तंवासमुद्रं। आदित्यंनेचज्जलेनयदातिरोदधाति। दुर्दिनरुला

नि. २. ३.
॥ १० ॥

वर्षति। आषधीषु। अथ धीराः धीमंतः धरुषोषु दक्षे पुत्रे कुः शत्रुवंति। कर्मणः कृष्यादेर्वैदिकस्य वा आरभं प्रारंभं इत्येवमभिरक्ष
तितेषां माध्यमिकानां प्रतं। यदित्यसावावृणोति मेघैस्ततस्तेषामधिकारप्रतिलंभो भवति। अज एकपाद्याख्यातः। इह त
त्तमः। पृथिवी व्याख्याता समुद्रो व्याख्यातस्तेषामेव निपातो भवति। स्तुतिसाधारण्यनापरस्यांच देवतायामपि। उ
त नो हिर्बुध्यः शृणोति। अजि श्वनमार्घं। आग्निमास्ते विनियोगः। अप्यस्माकं अहिर्बुध्यः शृणोतु। अप्यज एकपादपि च
पृथिवी अपि च समुद्रः विश्वे देवाः सर्व एते एवमादयो देवाः कृता दधः सत्य दधो यज्ञ दधः उदक दधो वा। दुवानाः आहूयमाना
मंत्रैः यजुर्मये स्तुताश्च स्तोत्रैः सामभिः कविभिश्च नेष्टु कत्वेन मेधाविभिः शक्यैश्च रास्ता स्तुतास्ते स्मानवति त्वे तदा
शास्ते। दध्यङ् मरुतये र्यति त्रित्वपक्षे आदित्य एवेतत्तदुण्योगाद्भवति। पुरुषानेव समाप्नोति। पृथक्ते पुनर्गुस्थानास्त
त्सहचारिण एते कृषयः। दध्यङ् प्रत्यक्ते ध्यानं। प्रतिगोता ध्यानमिति। ध्यानारभणे हेतुषु युक्तं। स्वमधिकारमनुतिष्ठति।
अथ वा। प्रत्यक्तमस्मिन् ध्यानमिति वा। अधिकरणं कारकं। तथा हि। तस्मिन् ध्यानकार्यं सकलं लक्ष्यत इति। अथ वा व्या
ख्यातो निर्वचनतः। न ह्ययं स्वस्मादधिकारात् वर्तते। न कदाचित् स्वमधिकारं मुच्यति। मरुतयं मननात्। न हित दस्ति
यदयं न मनुते। तेषामेव निपातो भवति ऐन्द्रामृचि। यामथर्वति। गोतमस्यार्घं। पार्थिवे पंचमहनिभि निमिगे गे इत्येव।
यामयं कीमनुश्च पितामानवानां दध्यङ् वधियमत निपतः। एतद्गुणविशिष्टं य आदित्यो य तत्कर्मा हा नि र्द्वैत्यादिलक्षणं तनोति

तस्मिन्सति ब्रह्माणि अन्नानि उक्थानि च रास्त्राणि पूर्वया पूर्ववत् इंद्रे समम्यता समागच्छंतु यज्ञेषु। किंलक्षणे इंद्रे इति। यत आह।
अर्चय इंद्रे। अभिपूजयते स्वाराज्यमनुपास्ते। यथारिगच्छं अनुतिष्ठतीत्यर्थः। पृथक्पक्षे आदित्यसहचारिण एते कृषयः तदा
योऽन्यं। य कृषय एते कर्म अत निपतयाते तस्मिन् ब्रह्माणि अन्नानि इंद्रे पूर्ववत् समम्यत समागच्छंतीति। शेषं समानमेवेति। सप्तद
शस्वत्तीयः पादः। अथातो घुस्थानादेव गणा इति। घोरैषां स्थानं तस्मै घुस्थाना इति। के पुनस्ते। देवगणा इति देवानां मित्रप्रभृतीनां
गणाः पृथक् पक्षे गणा इति बहुवचनमर्थवत् तेषामादित्याः प्रथमा गामिनो भवंति। ते कस्मात्। प्रत्यक्षत्वाच्छब्दस्यासप्तकृषय इत्ये
वमादीनां च परोक्षत्वात्। ते पुनरभिधानं निर्वचनतो व्याख्याताः। आदत्तेरसानित्यत्र। केवलं तत्र बहुवचनमिति विशेषः। तेषा
मादित्यानामेवाभाधान्यस्तुतिर्भवति। यादृष्टे ह्युस्थाने गणाभिधानेन समाप्नाताः। इमा गिर आदित्येभ्य इति। कूर्मस्य गार्त्तमद
स्या। गृत्तमदस्य वेयमार्घं। इमा गिरा घृतस्त्रुः घृतमाहुतिलक्षणं। प्रसूवंति प्रसारंति ता घृतस्त्रुः। अथवा घृतप्रसूविष्ये। घातव्य
त्वमर्थकत्वं। घृतसानि न्योवा। घृतं देवान्प्रतिसानयति। संभाजयतीति तथा। सनेते। संभजनार्थस्य घृतसारिण्यात्। सृगता वि
त्यस्य देवान्प्रति घृतं याः सारयंति गमयंतीति। ताभिर्गशभिः तैर्मंत्रैः सनाद्रजभ्यः चिरंतनेभ्यः सर्वलोकरजभ्योऽथवा सना
दिति यावदायुषं अनुत्सर्गेण जुहुः जुहुः सज्ज्वेन पात्रेण जुहोमि। ताः पुनर्गिरो स्मदाशीर्युक्तास्तत्समवर्चना यशृणोत्वस्मा
कं मित्राः। अर्थमाभगम्ब। तुविजातः बहुजातश्च पाता। दसः। वरुणः अंशश्च। तुपीति बहुनामा। सर्वविधात्वाद्दुहुजमाधा
२२ तवमादेव कथं अतः परमेतदेवोत्तमं ज्योतिर्गणनाद्व्यभिधेयत्वेन निर्वच्यं। एतदेव हि गुणविकारो यजमानावेक्षया भेदाभेदाभ्यामंत्र
दशः परयतस्तुवते। तदर्थं विरोधतः पुनरधिकारवचनं। अथातो घुस्था गणा इति। ५४

नि. ४. ७.
॥ १२ ॥

व्याः। ते पुनः देवो रानाद्वैत्यत्रनिर्वचनतो व्याख्याताः। इह तुरभ्यो बद्धवचनेनोच्यंति इति विशेषः। तेषामेषा प्राधान्यस्तुतिर्भ
वति। देवानां भेदेति गोतमस्यार्थः। देवैर्योक्तामालभेतेति विनियोगः। अस्य पत्रोर्वपायाः पुरोनुवाक्या। यण्ते देवार्थमयः नि
त्यं क्रुञ्चेवमंडलादनाघरणत्वादंतरिक्षस्य सर्वतोयंति। अथवा क्रुञ्चयतां क्रतुगामिनामृतावतो यथा कालमस्मान्मंडलादुत्थतां।
सुमतिः शोभनामतिः प्रसादाभिमुखीमतिः सास्मान्मतिनिवर्ततां नियमेन वर्ततां। तत्सर्वकाचरातिर्धनलाभोऽस्मान्मतिनिय
मेन वर्ततां ततश्च ते धनलाभेन उपजनितसामर्थ्याः सतो वचंते वामे वदेवानां सख्यं समानतां यत्किं कर्मणिसमानमंगभावं मु
पसेदिम उपगच्छेम वयं। ततश्च तथा भूतानामस्माकं आयुस्ते देवाः अतिरंतु प्रवर्धयंतु जीवसे जीवनेत्येतदाशास्महे। विश्वे दे
वा वक्तव्याः। त एव रश्मयः उपहितविश्वविशेषणाः संतो विश्वे देवा भवन्ति। तेषां तदभिधानं विशिष्टानां। एषा प्राधान्यस्तुतिर्भ
वति। ओमासश्चर्षणीधृतः। ओयेयं ओमासः अविताः रसितारः। चर्षणीनां मनुष्याणां स्वेनोपकारेण अवनीया वा तर्पणा
हः। धारयितारश्च स्थितिकर्तारः स्तेयं यं दम्बांसः दत्तवन्तो मनसा कृतसंकल्पा भूता इदं नामास्माभिरस्मे देयमिति। त
तः अस्य दाश्रुषो दत्तवतो ह वी। धियजमानस्येतं सुतं अभिषुतं सोमं पालुमागतेत्येतदाशास्महे। अधुना विश्वान्देवानधिक
स्यत इमे वा धियजे विचारयिष्यन्नुपोक्षति। तदेतदकुमेवैश्वदेव गायत्रत्वं च मेत्येवमिति। तदितिसमान्नायस्यानुस्मृतये।
एतदिति वक्ष्यमाणार्थं सनिधीकरणाय। एकैकं च स्तुते वैश्वदेवं गायत्रं गायत्रेण छंदसा युक्ते दाशतयीपु सर्वास्वधि बहुदुःखशुभा

॥ १२ ॥

स्वासु विद्यते नान्यदस्येवास्मिन् छंदसि। प्रयोजनं च गायत्रं छंदो युक्तैरन्यैरपि बहुभिर्वैश्वदेवैर्मंत्रैरधियते। तत्र किं कर्त्तव्यमि
तियत आह। यत्तु किं चिद्दुःखं देवतं मंत्रजातं गायत्रेण छंदसा युक्तं तद्वैश्वदेवानां स्थाने युज्यते। न्याय्यमित्यतायेदं विश्वराट्
पतं मंत्रजातं स्तुतं वा तदेव वैश्वदेवानां स्थाने विनियुज्यते न यद्दुःखं देवतामन्त्रेण तिस्राक् पूर्णिर्मन्यते। तत किं मस्यापि यास्कांचा
र्यस्येत देवाभिमतमुत्तनेतियत आह। अनंतं तगतस्त्वेष उद्देशो भवति। अनेकांति कण्ठ उद्देशः। उद्देशान् प्रतिता। यदेव विश्वकिं
गायतं तदेव वैश्वदेवानां स्थाने विनियुज्यत इति। कथमनेकांतिकमिति। वैश्वदेवं हि मंत्रजातं समानाये क्रियार्थमुत्पद्यमानमात्रा
यस्या क्रियार्थत्वाद्वा यत्र छंदसिता वैश्वोत्तुमर्हति विश्वयुक्तं मंत्रजातं ब्रह्म ब्रह्मैव तेन नाम सत्यं सर्ववैश्वदेवेषु तं छंदसाम्येषु
बलमिति। न च तत्सर्वीत्यपि दाशतयीष्वस्ति छंदस्य लक्ष्मीत्यादे प्रयोजनं च तं छंदो युक्तैरपि विविधैर्मंत्रैर्भवति। न च ते तथा
विधाः संतीति बहुदेवताश्चितस्मिन् छंदसि संति। तत्किं स्तुतस्य कर्मणः प्रमाणं। उत वा तत्स्थाने बहुदेवतानि सूक्तान्योप्यता
मिति। उच्यते। युक्तं यद्दुःखं देवतानि आप्येरन्नितियास्काचार्यः परयनाह। यत्तु किं चिद्दुःखं देवतं तद्वैश्वदेवानां स्थाने युज्यते
संयमनुत्पत्तिर्गायत्रे छंदसि। वैश्वदेवानां मंत्राणां यावदलं कर्मणि गमयति। यद्वा विश्वराट् योरितरेतरार्थाभिधेयप्रत्यास
त्वाद्बहुदेवतान्यपि वैश्वदेवानां स्थाने युज्यंत एवेति। अकिञ्चेव मनसंतगतं दत्तुं देवाः येनेभूतां राः काश्यप आश्विनमेक
लिंगं। भूतां शोनामऋषिः काश्यपः स एकेनाश्विलिंगेन युक्तमनेकं च स्तुतं दद्री। तत्र यास्वयाश्विलिंगमशुनास्तितासामया

नि ४३
॥ १३ ॥

श्विनीत्वंतेनैवैकेनाश्विलिंगेन। येथेकेनापिछत्रिणामध्यगतेनछत्रिणोभवंत्येवमेकेनविश्वलिंगत्वेनयावन्तिस्त्र
क्तानिकर्माणिसंयुज्यन्तेबहुदेवतानिअश्वलिंगान्यपितानितदर्थसाधकानीति। ऋध्यामाश्विलिंगंयेनपर्फीसूक्तं स
र्वमाश्विनं। ऋध्यामस्तोमंसनुयामेति। हेअश्विनोवयंस्तोमंत्रिवृत्पंचदशदिकं ऋध्याम। ऋध्यास्मावर्धयेम। किं
च। राजं हविर्लक्षणमन्नंयुवाभ्यांसनुयाम। प्रयच्छेम। तस्माद्युवां। सरथा। सरथो। समानरथौ एकमेवरथमारूढौ
संताविहास्मिन्कर्मणिनोस्मदीयंमंत्रंमननीयंस्तोत्रमुपयातं। उपागच्छतं। गोघ्नं। गोरूपस्यावस्थितं पक्ष्मं प
रिणतंतदेवमधुरं। यशोन। यशइत्यन्ननाम। नश्वार्थे। क्षीरादिलक्षणं महावीरपत्रिअवनीयमानं अन्नं चा
पेक्ष्यआगच्छतमिति संबंधः। एवमुक्तप्रकारेणभूतांशएतन्नामाऋषिः। अश्विनोः काममभिलाषमात्मीयभिः
स्तुतिभिःअप्राःआपूरयत्। संपूर्णमकार्षिदित्यर्थः। आपूरणे। आदृदिकः। व्यत्ययेनमध्यमः। अभितर्षीयं सूक्तं
चेंदंतदप्येकलिंगमिति। यथा। शुनंदुवेम। विजयायसमस्तुसंग्रामेषुनित्यंघ्नंतं वृत्राणिवारकापिनाशुजा
त्यानि। संजितंसमस्तानांघीराणां धनानांचनेतारं। शुनंशूनंउत्साहेनप्रवृध्यन्तमंजगतःअतिशयेननेतारं।
उंतयेरक्षणायास्मिभरेसंग्रामेयाज्ञसत्तोयस्मिन्शत्रून्जित्वाऽन्नानिसंभज्यन्तेतस्मिन्दुवेमवयमाहूया ॥ १३ ॥

महे। तमिंदमेवमादिगुणयुक्तमात्मनोविजयायेति। साध्यादेवाः साधनात्तेहि सर्वमिदंसाधयन्ति। य
दन्येनसर्वकर्मभिरसाधितंतत्साधयन्तीतिसाध्याऽज्यन्ते। तेचपुनः प्राणाः विश्वसृजऋषयोयेसहस्रसंव
त्सरसत्रेणेदंविश्वमसृजंत। तएवैतेधिदैवंश्रमयः। जित्वायेतेहि। प्राणावैसप्तऋषयः साध्याविश्वसृजन्ति
तेषामेषाप्राधान्यस्तुनिर्भवति। यज्ञेनयज्ञमयजन्तेति। दीर्घतमसमार्चं। अग्निनाग्निमयजंतदेवाः उक्तंच।
तमुन्निन्यथुः सर्वगणंसर्वनामानामिति। तमग्निंस्थावरजंगमभावेनेति। तंयश्चराथावयंबसत्येतत्। तस्माद्
ज्ञानवतःप्रयोक्तुः सर्वमिदमग्निरित्यभिप्रेत्यब्रवीति। अग्निनास्थावरजंगमभावमापन्नेनहविर्भूतेनअग्निमे
वसर्वदेवताभूतमादित्यादिप्रनादिक्रियामहांतमात्मानमयजंतदेवाः दैवभाविनः पूर्वज्ञानकर्मसमुच्चयका
रिणोयजमानभावमापन्नासाध्याविश्वसृजऋषयः प्राणाः तानिधर्माणितानिकर्माणितथाविधज्ञानयुक्ता
निप्रथमामिमुख्यानिमहदात्मभावापत्तयेआसन्। तैरपि क्रियंतर्त्यर्थः। तेचतानिकृतानियमेनैवानन्य
भाविवात्तत्फलस्यमहिमानस्तदानुपूर्व्येणजातमहदात्मभावाः संतः तमेवनाकंमहांतमात्मानंएकांत

नि. ६. ३.
॥ १४ ॥

यं

सुखं असन्ततं तद्वाचमेव तत्रापेक्षितं किंत एवेति नेत्युच्यते। यत्र पूर्वसाध्याः संति देवाः। शब्दार्थोपदेशानित्यत्वाद्य
त्र पूर्वच पूर्वतरे च तान् कर्म समुच्चयकारिण आसते संविजलुरित्यर्थः। विज्ञायते हि। विश्वसृजः प्रथमसत्रमासतेति।
शिरोध्यातेद्युस्थानभक्तिरतः सप्तऋषयो देवा विश्वे देवाः साध्या इति। सर्व एते प्राणारम्भयो वेत्युपपद्यते। ब्राह्मणमपि चे
तमर्थमेवानुविधाति। अग्निः पशुरासीदित्येवमादि। वसव इति वक्तव्यं। ते पुनरमी त्रिस्थानास्ते यस्मात्सर्वमिदं विभागेना
वस्थितमाकाशं इति। कथमिति। वासवोऽग्निरितिसमाख्या। तस्मात्स्थिती स्थानाः। इन्द्रो वसुभिर्वासव इति समाख्या तस्मा
न्मध्यस्थानाः। वसव आदित्यरश्मयो विवासना ततस्माद्युस्थानाः। तेषामेषा प्राधान्यस्तुतिर्भवति। सुगावो देवा इति। पर
मेष्ठिन आर्वा। समिष्ट्यनुषु विनियोगः। हे देवाः ये ययं आजग्मुः। नित्यमागच्छत। इदं सवनं इमं यज्ञं अस्माभिः सह जुषाणाः
श्रीयमाणाः तेषां वः अनुगच्छतां स्वागमनानि शोभनानि आगमनानि पुनः पुनरस्मद्यत्तेष्वेवमेव सुपथानि सुमार्गाणि सन्तु।
किंच। एतस्मिन् यज्ञे। जसि वांसः खादितयंतो हवींषि पीतवन्तश्च सोमं तृप्ताः संतोऽस्मात्सु यत्तानि धत्त। हे वसवो वसून् ये तदा स्महे।
स्महे। समिष्ट्यनुषु तृतीयसवने विनियोगादेन युस्थाना वसवः त्रिस्थाना एत्युक्तं। यत्तदतरयोरपि स्थानयोः प्रदर्शयति। तै
षामेषा पराभवति। नमो अत्र वसव इति। वसिष्ठस्यार्पणं। आग्निवीतस्यार्पणं। नित्यं भवंति तेऽमयाः। इतरमंत। अत्र एत
स्मिन् कर्मणि। अस्मिन्वालोके देवाः वसवः ये च उरौ विस्तृते। तस्मिन् विस्तीर्णे मर्जयंत। मार्शित्यर्थः। गमयंत। यद्यन्ते वागमयि

॥ १४ ॥

तयं। अथवा। वर्तमानाः शुभ्राः शोभमानाः एव मनयोः स्थानयोर्वस्तुनि भक्त्याः पुनाद्युस्थानां स्तान् कृत्वा ब्रवीति। ययं
यमेवं त्रिस्थानास्तान् चो ब्रवीति। नित्यमस्याग्नेर्नेऽस्मद्गतस्य जग्मुषः युष्मान् अतिगतवः शृणुत। यदयं ब्रवीति। शुक्ला
वास्मान्वा गाभिमुल्येनो रुद्रयः। बहुजवाः बहुप्रकारशते सहस्रमार्गेनेनेव मार्गानि ग्रहतां कुरुध्वमित्येतदाशास्महे। म
वाजिनो व्याख्याताः अपि सवाजी ये जनवानित्यत्र। केवलमत्र बहुवचनकृता विशेषारम्भश्चाभिधेयाः एयत्के दे
वाश्वाः। तेषामेषा भवति प्राधान्यस्तुतिः। शनो भवतु वाजिन इति। वसिष्ठस्यार्पणं। वाजिनयोगे विनियोगः। एतस्मिन् देवता
तयं तं। हवेषु। आद्धानेषु। इमस्मात्कं सुखाः संतु वाजिनः किंलक्षणाः मितइवः सुष्ठिं शोभनं ये इवन्ति। स्वर्काः ये स्वंचनाः शोभ
नं। अचंति गच्छंति शोभनं वा अर्चनं ये पांस्तुतिः। स्वर्चिषो वा ये वां शोभना अर्चिषो दीप्तयः तत्रागच्छंतु आद्धाने धस्मात्कं। जं
भयंतः किमिति। अहिं चरकंच। यश्चास्मानाहंति। यश्चरकस्तस्करो मुष्णाति। रक्षां सिचयेऽस्मान् रहसि क्षिपन्ति। तां
श्चास्मान् जंभयंतः हिंसंतः सनेमि क्षिप्रं। सामर्थ्यादिह सनेमीति। क्षिप्रनाम युयवनः। सामर्थ्यादचेत्यध्याहृत्य अपयाचयं
तु। अपमिश्रयं विलयं। इष्टं चरससां नानां मिश्रणमिति। देवपत्यो वक्तव्याः। ताः पुनर्देवानां पत्यः पालयित्रः पाल
नीयावा। पत्नीसयाजे धेता इत्यंत इत्यतस्तृतीयसवनभक्तित्वादादित्यं भजंते। तदुक्तं। अथेतान्यादित्यभक्तीन्यसोला

कस्तृतीयसवनमिति । देवानां पत्नीरिति । प्रतिक्षत्रस्येयमर्षिः आग्निमासतेपत्नी संयाजेषु च विनियोगः । या एतादेव प
त्यो नित्यमस्मत्तो हवि रशान्तिकामयंतैत अस्मत्तो हविरुपभुज्यत तो स्मान वंतु । प्रतितर्पयंतु धनेना किंच भावं तु नस्तु जये ।
प्रकर्षणाः वंतुरहंतु । अपत्यजननाया । राजसा तये चान्न संसन नाया न्न संभज नाय च । कत मास्ताः । याः पार्थिवा सः पृथि
व्या भवा या अपा मपि त्रैकर्मणि लूषोत्सेर्ग्या एताः सर्वाः सुहवाः स्वाद्वानाः अस्माकं य इंतु । ददतु । शरणं गृह सुखं त्राणं वेत्ये
तदाशात्महे । ता सामेषा परा भवति । सा पुनः किमर्थं । सामान्यतः पूर्वस्यामुक्ताः विशेषतः परस्यामुच्यन्ते । पूर्वयैव समा
नार्ष विनियोगा । उत प्राच्यंतु देवपत्नीरिति । पुरुषैः पीतमग्र्यादिभिः अपि माः स्त्रियोच्यंतु । पिबतु एतदुच्यं । कत माः । ईडा
ण्य प्राच्यश्चिनीराद् आशृणोतु च रोदसी वरुणानी च । अभिमुर्येन च स्थित्वा शृणोतु । रोदसी रुद्रस्य पत्नी । आथर्व
णे रोदसी त्यप्रगृह्य पदं । तदपे स्यैकवचनेन भाष्यकारो निराह । रोदसी रुद्रस्य पत्नी ति । वरुणानी च वरुणस्य पत्नी । सर्वा
अप्येता व्यंतु पिबंतु एतदुच्यं । यक्रतुर्जनीनां । यो भोजन काले आयानां तस्मिन्काले दीयमानं । कश्चासौ । भुक्तं बल्लु
पुरुषेष्टिति ॥ ॥ सप्तदशाध्यायस्य तुरीमः पादः ॥ ॥ जंबूमार्गाश्च मनिसाप्तिनो भगवद्गुणीचार्यस्य कृतौ ऋषा
र्याणां निरुक्तहतौ सप्तदशोऽध्यायः समाप्तः ॥ ७ ॥ ७ ॥ ७ ॥ ७ ॥ ७ ॥ ७ ॥ ७ ॥ ७ ॥ १५ ॥

श्रीगणेशायनमः॥ अथेवमाप्रतिस्तुतय इत्यावस्यते। इत्येवमादिबहुं प्रकृतशेषमनुवर्ण्यते। किंचात्र प्रकृतं। स्तुतिलक्ष्योदेवतेति।
यत्कामकृषिर्यस्यादेवतायामाधित्यमिच्छंस्तुतिं प्रयुक्त इत्यत्र तास्तुतयः कर्माधिकारनियताः स्वकर्माधिकारातिक्रमेण स्व
गुणातिशयेन च यास्त उपप्रदर्शयन्त्यस्तदर्थो विशेषतः पुनरधिकारवचनमथेति। एमायावश्यमाणास्तावतिस्तुतय एता इति।
प्रसिद्धादीयेमेतासु संज्ञेत्यभिप्रायः। अथवानेनैतदतिस्तवनं। कितीह। संप्रत्यय एव स्यात्। देवतासमानमेवा। किं कारणं। न सति
शयोनामदेवतायास्तुतेरस्ति। कस्मात्। माहामाग्यदेवतायाः न विभूतेरियत्तास्तिवामतिरिच्य स्तूयता। तदुक्तं। कृत्वा षम इति।
तथाच। नार्वागिदं प्रतिमाननिदेशुरिति। नैरुक्तसमयानुवृत्तये प्रतिस्तुतयः प्रदर्श्यते। स इति स्तोत्रात्। सावाचोर्थाभिमेवाधिक
त्यप्रथममाह। किं कारणं। येनैव हि क्रमेण स्तुतय उपप्रदर्शितास्तेनैव क्रमेणातिस्तुतयो न्याय्याः प्रदर्शयितुं। न सति कारणे मु
ख्यमिति क्रमो न्याय्य इति। क्व। यथा। तमेवैषुभिस्त्वमाशुभु इति श्रितियथेतस्मिन् सूक्ते। स्वकर्माधिकारव्यतिरेकेण प्रतिशये
नवास्तुतिः। मध्यस्थाने न हितदारे निमिषश्चने शरतिवरुणस्य। अयोसुम्यसुवस्तुतिः। हे भगवन् चरुणसम्राट्। कृतयन। यदे
तदपः कर्म किंचित्प्रभियसं भयंकरं। प्रस्मात्सह पापं बद्धात्मनः काय रुक्मं तस्मिन्नादा मेव बन्त्साहि मुमुक्षि। त्वं प्रमुंच। ततश्च त
त्समुच्यसुम्यसुमृगमयनाशयेत्यर्थः॥ केस्मात्पुनरेवं ब्रूमहे। इतोयस्मान्न हितदारे निमिषश्चने शो। त्वदंति कैपि वर्तमा
नस्य हरे पि वयः कश्चित्तस्य पितृदन्ये निवो। तमेव दर्शयति केचर्द्दिशिषे इत्यभिप्रायः। अथैवं इत्य। यथा वद इति वत्तमिति
पुरुहन्मनप्रार्थं। वरुतीवैरूपेस्ते त्रियानुरूपे। हे भगवन् निवेद। यदितव वती दिवः शतं च भूमयः सहस्रं च सूर्याः शतं च सूर्याः शतं च सूर्याः शतं च सूर्याः

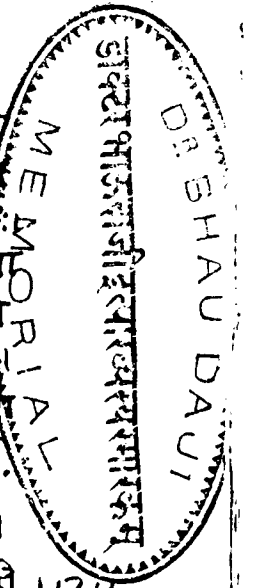
नि. भा. ३॥
॥३॥

मस्तेप्रतिमानानिभवेयुः। कथंचित्तथापित्वां जातमात्रमपि सर्वाण्यपितानि नाष्ट। नैवाभ्यश्रुवीरन्। किं तर्हि। त्वमेवैतानि
सर्वाण्यभ्यश्रुवीथाः। अतिरिच्यवर्त्तथा इत्यर्थः। अथैषादित्यस्या। यदुदंचोवृषाकपे। वंक्तिः। इडाण्या आर्षे। पृष्ठस्य पृष्ठेह
निविनियोगः। हे भगवन् वृषाकपे इंदु यदा त्वमुदंचः उदंचे ववर्त्तमानः प्रदक्षिणं भुवनानि परिगच्छन् गृहमजगत्तना गृहानुप्रवे
शो हिव्यवधीयते। व्यवधीयते च भगवानस्तं गच्छन् दित्य इत्येतस्मात्सामान्या दुच्यते। गृहमिंद्राजगत्तनेति। तस्य त्वयि गृहमुप
गते अदृश्येति रा लोको लोकः सहसैव विस्मिता ब्रवीति। कस्य पुन्यचोमगः स्वः सः पुनश्चाद्वात्पूर्वपदं। घसेत्तरपदं। केस
बद्धादीमगः। बद्धसावत्ति सर्वप्रणिघवस्थितः। तदुक्तं। सूर्यप्रात्माजगतस्तत्स्थपथ्येति। मगो मार्ष्टर्गल्यर्थस्य। न ह्यसावव
तिष्ठते। मार्ष्टर्गवहिमगः। कंदेनामगमत् एतवान्। येनास्माकमदृश्यः सदेवो जनयेत्। पनो जनमेहनो बभूव। उदयास्तमयप
रिगमनादादित्यस्य जनामुदयंते। तत्वापरिज्ञानात्। विश्वस्मात्सर्वस्माज्जगतो यत्स्वमिंद्रज्जगत्। तमेतं त्वामादित्यं। एयं ब्रूमः।
यदुदंचोवृषाकपे। अथैषादित्यरश्मीनामतिस्तुतिः। विहिसो तोरस्तसतः। पूर्वयैव समानार्थविनियोग इदं स्तुतिः। व्यस्तसतः। व्य
स्तजल यदादित्यो रश्मीन हन्यहनि। सोतोः पूर्वभूतप्रसवाय अभ्यनुत्तानाया। तत्र प्रकाशितलोकस्य सर्वकर्मापपत्तः तदा कि
मिति। तदा तस्मै यः सर्वकर्मेण्यनुगमनात्। निंद्रदेवममंसत। तमेव इंद्रमादित्यं येन विस्मृष्टास्तमेतमात्मनो दीपयितार न मन्यते।
स्वमहिने वयं दीप्यामहेति मन्यंसे। कदा। यदा अमदृषाकपिः अर्यस्वामी रश्मिबोषं पुष्यति पुष्येक्ष्मी भूतेषु मध्यंदि

॥१॥

नेमत्सखाममसखेति मंत्रं उरगाह। अथ वा सर्व एव मन्यते ममायं सखाममायं सखेति। अथ वा मदनसखा। हर्ष
सखेत्यर्थः। अथ वा येनः सखाये रश्मयः सैः सहेति। विश्वस्मादित्युक्तार्थः। अथैषावाचः प्रवर्त्तितैव। चत्वारि वा
कूपरिमितानि पदानि। दीर्घतमस आर्षे। वाग्देवते पदो विनियोगः प्रवर्त्तितेत्यनभि व्यक्तिविशिष्टावाक्यार्थः।
चत्वारि वाचः परिमितानि पदानि। न पंचमं पदमस्ति। तानि पुनर्ब्राह्मणाधेदुः। किं सर्वे। नायेमनीषिणः। ये मेधा
विनः। तेषांच पुनः पदानां गुहायां त्रीणि निहितानि नंगयंति। नार्थं वेदयंते। न प्रख्यापयंति। तुरीयंचतुर्थं भागमेक
पदमनुष्याः परिज्ञानार्थं वदंति। तुरीयं त्वरते। तस्मिन् खरितमियनिर्गतं भवति त्रिभ्यः। कतमानितानि चत्वारि पदा
नीतिविचारार्थः प्रश्नः। तत्र भावत। नामाख्याते चोपसर्गनिपाताश्चेति वैय्याकरणमन्यते। तत्राप्रसिद्धा
र्थत्वादाख्यातोपसर्गनिपातपदानि अर्थनयेदयंते। नामानितु प्राप्ते भूतसार्थत्वाद्गुणाभ्यादीन् वेदयंत्यर्थः
न। एवमनः कल्पो ब्राह्मणंचतुर्थी व्यापहारिकीति याज्ञिकः। अत्रापि व्यावहारिकेव तु वेदयत्यर्थः। न चोय
ज्ञापि सामानि चतुर्थी व्यावहारिकीति नैरुक्तः। अत्रापि व्यावहारिकेव वेदयते। सर्पाणां वाग्वयसां सुद्रस्य
मरीचपस्य चतुर्थी व्यावहारिकीत्येके। सर्पादीनामित्यभिमतविदः। अत्रापि चतुर्थी। पशुपुत्तणवेषु
व्यावहारिकेव वेदयते

॥ नि. भा. उ. ॥ मृगेष्वात्मनि चेत्वात्मप्रवादाः आत्मानं ये प्रवदन्ति आचार्योस्ते आत्मप्रवादाः । ब्राह्मणमपि च भवत्येतस्मिन्नर्थे । सा
 ॥ २५ ॥ चैवाकूटशचतुर्धा व्यभवदित्येवमादि । तदेतदभिव्यक्तार्थमेव । ततो यावागत्यादि च्यतां ब्राह्मणेन्यदधुर्निहितवतस्त
 स्माद्ब्राह्मणेण उभयीवाचं वदन्ति । याचेदेवानां याचं मनुष्याणां लोके कीर्तयेदकीर्तयेत्यर्थः । अथ पुनरेषाक्षरस्यातिस्तुतिः
 प्रवर्तते वा । अथो अक्षर इति । दीर्घतमस आर्षं । अस्या निर्वचनत्रयं अपि यज्ञाधिदेवाध्यात्मविकल्पेन ॐ कारमु
 दित्यभात्मचेति । तत्र तावत्कृष्णपक्षमाश्रित्याधियत्तगतमुच्यते । कतमत्तदेतदक्षरमोमित्येषावागिति शक्यम
 रमिप्रत्ययः ॐ कारमृतेन ह्युच्यन्ति । तस्मात्प्रक्षरपरमं योम । विविधमस्मिन् च ज्ञातमोतमिति योम । तस्मिन् तिसृषु मात्रासु
 अकारोकारमकारलक्षणास्त्वनानासु यदवशिष्यते तदक्षरपरमं योम । अपरमाकाशमपेक्ष्य तत्परमं योम । शब्दसामान्य
 मभिव्यक्तमित्यभिप्रयः । यस्मिन् देवा अधिनिषण्णाः सर्वे ऋगादिष्वेदेवास्ते मंत्रहारेणाक्षरे निषण्णाः । तस्य प्रा
 च्यकारणत्वात् । तद्यथा । प्रथमायां मात्रायां एधियन्नेर्ऋत्येदः एधिवीलो कनिवासिन इत्येव । द्वितीयायां मात्रायां अ
 तरिष्वायुर्यजुषितल्लोकनिवासिनो जनानां इति । त्रितीयायां मात्रायां अतस्तेन वेद अनया विभक्त्याक्षरं
 किमसौ ऋगादिभिर्मन्त्रैः कुर्यादिति । यस्तान्यक्षरात्मनानपश्यति । यस्तद्दिदुस्तद्मे समस्त इति । विदुष उपदिशति । हेति ॥ २५ ॥
 २६ ॥ तीयायां मात्रायां घोरादित्यः सामानितल्लोकनिवासिनो जनानां इति । २

ती तत्परितो ज्ञानात्तादृशसुपगताः प्रणववियहमात्मानमनुभविर्यसमीकृतानिर्वातिशान्तार्चिष्वानलाः । अदित्यपुत्रः शाकप
 णेरेश्वरं भवति मंडलमभिप्रेतं । यदेनमर्चते । यस्मादेनमर्चते । तस्मादकूटं तस्य यदन्यमंडलगतेभ्यो बयबेभ्यस्तत्परममक्षरं व्यव
 नं । तत्र सर्वमोतमिति । रश्मयोऽत्र देवा उच्यन्ते । य एतस्मिन् अधिनिषण्णा भवन्ति । यस्तन्मंडलमक्षरात्मनानवेदं कंसं च आदित्येन
 मंडलात्मना करिष्यति । नासौ यथा वदादित्यं वेदेत्यर्थः । यस्तद्दिदुस्तद्मे समस्त इति व्याख्यातं । आत्मेत्यात्मप्रवादाः । अयमभ्यव
 तिशरीरमिति । इन्द्रियाण्यत्र देवा उच्यन्ते । तानि हि विषयेषु घातं तदतिदेवाः । तस्य यद्विनाशिर्धर्मचेतना सतत्वमात्रविज्ञानं तत्परम
 मक्षरं व्यवनं । यत्तदक्षरं वेद किमसौ ऋचाशरीरेण करिष्यति न तस्य जीवितेनार्थः । यस्तद्दिदुस्तद्मे समस्त इति व्याख्यातं । अक्षरं कस्मात् । तद्धिन
 क्षरति । नान्यथा भावमापद्यते । अथ बान्दीयते न कदाचिदप्यामूलतो विनश्यति । अथ बावाकूक्षयो भवति । नादेहि वर्णलक्षणाया
 वाचो निवासः । वाचोऽक्षर इति वा उच्यते यानाक्षस्तावत्समजनात् । नित्यमसौ अक्षरते तैलदिना । तत्प्रकृती तरत्स्वराख्यमक्षरं वर्त
 मानसामान्यात् । स्वरमधिरूढानि व्यंजना निवर्तन्ते इति । परिसमाप्त्यर्थं इति करण उपप्रदर्शनाद्येवांतस्याक्षरमत्र मंत्रार्थचिंता
 भूहो भूहः । मंत्रार्थचिंतानामभूहो मंत्रार्थचिंता भूहः वितर्कितः शक्यते । एतावता मंत्रार्थोऽभूहितुमिति । पुनरयमपि श्रुतितः ।
 अपितर्कितः । श्रुतिभ्यो ब्राह्मणेभ्यो निगमत्रैकेभ्यश्चोन्नीतार्थाभिधानसामर्थ्येभ्यो वाक्यार्थसामर्थ्यात् । तस्यापरपर्यायास्त
 कीभ्यो लक्षणन्याय इति । यद्यप्ययमभूहस्तथापि । नतु एतन्केन मंत्रानिर्वक्तव्याः । कुतः एतन्केन प्रकरणात् । किंतीर्हि । प्रकरणप्रा
 यतु निर्वक्तव्याः । ताव्येता निप्रकरणादिमंत्राणां यातं देवतमध्यात्ममिति हासनि प्रवेश इति । किं कारणं । न ह्येषु मंत्रेषु प्रत्यक्षमर्थं दर्शनं

स्तयोः

॥ नि० भा० उ० ॥

॥ ३ ॥

मस्ति। किं नास्त्येवा। न नास्ति। किंतर्ही। अन्तरेतपसोवेति। तस्येदानीमविस्थाद्यन्त्रं विस्तपस्वीच। निर्दग्धकल्पवयोः प्रतिबंधकाभावात्। यथावदर्थमंत्राणां पश्यतः। येन्येपुनरोपदेशिकास्तानधिकृत्योच्यते। पारोचर्यवित्सुखलुवेदितेषुभयोविद्यः प्रशस्योभवतीत्युक्तं पुस्तकादिति। यएतेषूपदेशतः परोचर्येणपरोवरभावेनमंत्रार्थान्प्रतिपद्यंतेतेपारोचर्यविदःतेषुयः काश्चिदूयोविद्यः बहुश्रुतोभवति। सएवमंत्रार्थपरिज्ञानेप्रशस्योभवति। मंत्रार्थएवस्यसर्वविद्यायस्त्वनभावेनाविष्मभ्रतो लोकव्यवहारभावेनचविप्रकीर्णोविज्ञंभवति। इति। तमबहुश्रुतोनालमुत्सेक्षितुमिति युक्तं यत्तत्परिज्ञाननियोगेभयोविद्यः प्रशस्यतइति। पुरस्तादपिचेतुक्तं। इह तुप्रसंगमुच्यते। अतः परमागमविशुद्धयेप्रस्तौति। मनुष्यावाऋषिष्कामत्सुदेवानब्रुवन्ति। पर्वमपिहिसाक्षात्कृतधर्माणऋषयोबभूवुरित्युक्तं। इह तुमंत्रार्थान्युपप्रदर्शनार्थमिति विज्ञियते। मनुष्यावाऋषिष्कामत्सुदेवानब्रुवन्ते। नऋषिर्भविष्यतीति। एवमादिपुराकल्पस्योर्थवादः शास्त्रावतारस्तुतये। तेभ्यएतमंत्रार्थचिंताभूहमभूहं। प्रायश्चतेदेवाः। एतंसमस्तार्थमूहमपिमंतोऽनेनमंत्रार्थनिर्वाक्येतेभ्यहितुमिति। यस्मादेतदेवंतस्मादस्मिन्त्रक्तेनिरुक्तशास्त्रेयोऽनूचनोविद्वान्यदेवकिंचिमंत्रार्थेषुअभ्यहृत्यार्थतइवति। तथैव तदप्योऽभ्यहितवंतइत्यभिप्रायः। नतत्त्वमनीषिकयोच्यते। मंत्रार्थोपेतस्मिन्विषयेबहुस्पतिनादृष्टोब्रह्मवास्वयंप्राह। तद्यथा। ह दानेषुमनसोजयेषु। हृदयेनबुध्यतेषुसूक्ष्मतामापादितेषुचिंत्याध्यात्मादिषुविद्विर्मनोजयेषुमनसांयेप्रजवाः प्रगमाः न सासत्तिदृश्यते। तेद्यर्थेषुस्वर्गोपूर्वदेवतादिषुब्राह्मणाअधिगतमंत्रार्थतत्वाः विचारयंतः किमत्रतत्वाः किंवाअतत्त्वमितिप्रवचनेनततःसंयजंते। परस्परेणसंप्रजयंति। कतमेतइति। सखायः। समानारव्यानाऋत्विजः। तेहिप्रयोगेऽभियुक्तत्वादितितरांविद्वांसः। तेषु ॥ ३ ॥

॥ नि० भा० उ० ॥

॥ ४ ॥

किमिति। अत्राहत्वंतत्रतेष्वर्थेषुसूक्ष्मेषु। विजडः। तल्लुः। त्वं। एकं। त्यक्तवंतः मंत्रार्थव्याख्याने। कं। अविद्वांसं। केनतल्लुः। विद्याभिः। वेदितव्याभिः। प्रवृत्तिभिः। नहितासामनोवृत्तीनामंतोस्ति। यासुप्रतिभानवतामपिमनोवृत्तयोऽनप्रवर्तते। अतस्तावेदितव्याएवमव्यविद्विः। येपुनरोहब्रह्मणाः। इदंनिरुक्तशास्त्रंओहब्रह्मयेषामस्तितेशब्दार्थसंकटेप्रतिबध्यमानाअतिक्रम्याविद्वांसंविशेषतः सर्वत्रैवप्रतिपूज्यमानाश्वरंति। त्वेएवेत्यर्थः। एवमेतस्मिन्मंत्रेअस्याद्गाहितोश्वनेदादेइतिमंत्रार्थचिंताभूहस्यब्रह्मत्वंश्रयते। तस्मादिस्मपिनिरुक्तशास्त्रं ब्रह्मेवावेदइत्यर्थः। इदानीमुपसंहरति। सेयंविद्येति। श्रुतिमतीत्याद्येयमेवैकाविद्यायुधिर्वर्षति। ज्यायसीसर्वोभ्योविद्याभ्योमहानेषतर्कः। तस्यास्तपसापारमीप्सितव्यं। गंतुमितिवाक्येदोषः। पदवाक्यप्रमाणविदाब्राह्मणेन। यस्माद्देवोविधिप्रतिषेधप्रसवनिषमपरिसंख्यापुनर्वचनपरार्थवादगहनः। अर्थवादोश्चयथाश्रुतप्रमाग्राहिणोचिदुषोपिपरमभांतिहेतवः। तस्मात्परमविदुर्विज्ञानवेदनीयत्वाद्देवाक्यानाभिमांविद्यामंतरेणसम्यगर्थवर्गमानभवति। अतोस्याखिलपुरुषार्थोपकारप्रवृत्तायाऽजंतरेणतपःपारगमनंनान्तीत्यतइदमुक्तमात्रार्थेण। तस्यास्तपसापारमीप्सतव्यमिति। अयमभ्युपायः तस्याः पारगमने। तदिदमतपस्विनासर्वथाप्यायुरिहानिरुक्तशास्त्रंननिर्वक्तव्यं। अतपस्वीह्यागमवानपिमनिनांतःकरणत्वात्। नराकृयात्। ततोह्यायुश्चिद्येत। तपस्विनापिचिनिर्बुवता। तस्माच्छंदःसुराखातरेषुनिगमोदाहरणानामाकांक्षितत्वनिराकांक्षितस्यैकवाक्यशेषाः। पदार्थचैदिरुक्षणाः। उपेक्षितव्याः। इतिश्रीमज्जंबूभगवद्गार्ग्यार्यस्य० अष्टादशोऽध्यायः ॥ ४ ॥

॥ इति भाष्यसमाप्तं ॥